

TURUN
YLIOPISTO
UNIVERSITY
OF TURKU

ITÄ-KARJALAN
SOTASAALISARKISTO
MIHITYSHALLINNON
VÄLINEENÄ JA SUUR-
SUOMEN RAKENTAJANA
1941–1944

Liisa Vuonokari-Bomström

TURUN
YLIOPISTO
UNIVERSITY
OF TURKU

ITÄ-KARJALAN SOTASAALISARKISTO MIEHITYSHALLINNON VÄLINEENÄ JA SUUR- SUOMEN RAKENTAJANA 1941–1944

Liisa Vuonokari-Bomström

Turun yliopisto

Humanistinen tiedekunta
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos
Suomen historia
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen tohtoriohjelma (JUNO)

Työn ohjaajat

Kirsi Vainio-Korhonen
Turun yliopisto

Johanna Ilmakunnas
Åbo Akademi

Tarkastajat

Ville Kivimäki
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Arja Rantanen
Kansallisarkisto

Vastaväittäjä

Ville Kivimäki
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

Kansikuva: Kirjastot evakuoidaan 7.10.1941, M. J. Vuorela, SA-kuva-arkisto, digitaalinen väriyty J. Vuonokari.

ISBN 978-952-02-0015-2 (PRINT)

ISBN 978-952-02-0016-9 (PDF)

ISSN 0082-6987 (Print)

ISSN 2343-3191 (Online)

Painosalama Oy, Turku, Suomi 2024

Lapsilleni

TURUN YLIOPISTO

Humanistinen tiedekunta

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Suomen historia

LIISA VUONOKARI-BOMSTRÖM: Itä-Karjalan sotasaalisarkisto miehityshallinnon välineenä ja Suur-Suomen rakentajana 1941–1944

Väitöskirja, 233 s.

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen tohtoriohjelma (JUNO)

Joulukuu 2024

TIIVISTELMÄ

Väitöskirja tarkastelee Itä-Karjalan sotasaalisarkiston roolia miehityshallinnon välineenä ja suomalaisen tulevaisuuden rakentajana suomalaisten miehittämässä Neuvosto-Karjalassa 1941–1944.

Tutkimus yhdistää arkistotiedettä ja sodan sosiaali- ja kulttuurihistoriaa ja kysyy, mikä miehitetyn alueen historiassa ja kulttuuriperinnössä oli sellaista, joka katsottiin sotasaalisarkistossa arvokkaaksi säilyttää, ja miten arkistoaineistoja haluttiin käyttää suomalaisen Itä-Karjalan rakentamisessa. Lisäksi kysytään, miten sotilashallinto kykeni käyttämään arkistojen erityispiirteitä hyväkseen. Tärkeimpinä lähdeaineistoina käytetään sotasaalisarkiston toiminnan tuloksena muodostunutta arkistoa sekä sen johtajan Pentti Renvallin henkilöarkistoa.

Tutkimus osoittaa, että sotasaalisarkiston henkilökunta piti tavoitteenaan Äänislinnan maakunta-arkiston ja kirjaston luomista, ja sai siihen tukea Valtionarkistolta ja Helsingin yliopiston kirjastolta, mutta työn perimmäinen tarkoitus myös kyseenalaistettiin monta kertaa. Sotasaalisarkiston johtaja Pentti Renvall käytti sotasaaliarkiston aineistoja tutkimukseen, jonka tavoitteena oli nostaa ns. punasuomalaisten historia esille tavalla, joka tukisi miehitetyn alueen henkistä kiinnittymistä Suomeen. Sotasaalisarkisto ei ollut pelkästään sota-ajan luoma ilmiö, vaan luontevaa jatkumoa Suomen arkistolaitoksen kehittymiselle aikaisempina vuosikymmeninä. Sotasaalisarkiston kaltaisia toimijoita oli lähes kaikilla toisen maailmansodan rintamilla. Sotasaaliiksi otettujen arkistojen merkitys oli suuri etenkin miehitettyjen alueiden halluutossa ja valvonnassa.

Sotasaalisarkistossa tehty työ oli mahdollista tehdyssä laajuudessa vain, koska suorittavaan työhön käytettiin ensin sotavanki- ja sitten keskitysleirivankityövoimaa. Tutkimus osoittaa, että sotilashallinnon suorittama jako ”kansallisiin” ja ”epäkansallisiin” paikallisiin asukkaisiin vaikutti syvästi kaikkeen sen toimintaan, eikä mitään sotilashallinnon toiminnan aluetta voi tutkia ottamatta jakoa huomioon.

ASIASANAT: Suomen historia, arkistotiede, Itä-Karjalan sotasaalisarkisto, Itä-Karjalan sotilashallinto, keskitysleiri, sodan sosiaali- ja kulttuurihistoria, toinen maailmansota, miehitystutkimus

UNIVERSITY OF TURKU

Faculty of Humanities

School of History, Culture and Art Studies

Department of Finnish History

LIISA VUONOKARI-BOMSTRÖM: The East Karelia War Booty Archives as an instrument of the Finnish occupation administration and as a builder of Greater Finland 1941–1944

Doctoral Dissertation, 233 pp.

Doctoral Programme in History, Culture and Art Studies (JUNO)

December 2024

ABSTRACT

This dissertation examines the role of the East Karelia War Booty Archives during the occupation of Soviet Karelia (1941–1944) both as a tool of the Finnish occupation administration and as a contributor to the vision of Greater Finland.

This study combines archival science and social and cultural history of the war, exploring what aspects of the history and cultural heritage of the occupied area were deemed worth preserving, and how the archival materials were intended to be used in the construction of a Finnish East Karelia. It also examines the extent to which the military administration was able to make use of the special characteristics of archival material. The primary sources of this study include the archives of the military administration as well as the personal archives of the director of the war booty archives, Pentti Renvall.

The research demonstrates that the personnel of the War Booty Archives aimed to establish the Äänislinna Provincial Archives and Library. This initiative was supported by the National Archives of Finland and the University of Helsinki Library. The occupation administration that funded War Booty Archives work periodically questioned its ultimate purpose. Pentti Renvall, the director of the War Booty Archives, used its materials for research aimed at highlighting the history of the so-called Red Finns in a way that would support the mental attachment of the occupied area to Finland. Archival work in the occupied area was not only a wartime phenomenon, but also a natural continuation of the development of the Finnish archival institutions in the preceding decades. Similar initiatives to the War Booty Archives existed on almost all fronts of the Second World War. Their role was particularly important in controlling occupied territories. The work conducted in the War Booty Archives was made possible primarily through the use of prisoner-of-war and concentration camp labor. This study underscores how military administration's distinction between 'national' and 'non-national' locals profoundly influenced all its activities, highlighting the necessity of considering this division in any analysis of the military administration's functions.

KEYWORDS: Finnish history, archival science, East Karelia War Booty Archives, East Karelia military administration, concentration camp, social and cultural history of war, World War II, occupation studies

Esipuhe

Kun olin kandidivaiheen opiskelija, käynnistettiin Turussa arkistolinjan opinnot. Taruin mahdollisuuteen suorittaa silloinen ylempi arkistotutkinto. Samoihin aikoihin osallistuin dosentti Ilja Solomeštšin luennoille Suomen ja Venäjän suhteista. Yhdellä luennoista hän mainitsi Itä-Karjalan sotasaalisarkiston, ja tajusin löytäneeni kiinnostavan aiheen kandidityölleni. Kiinnostus kantoi lopulta väitöskirjaan saakka.

Professori Kirsi Vainio-Korhonen oli keskeinen henkilö arkisto-opetuksen aloittamisessa Turussa ja hän pyysi minut myös mukaan akatemiahankkeeseen *Kansallista menneisyyttä rakentamassa ja tulkitsemassa*, jossa aloitin väitöskirjani teon. Kiitänkin häntä johdattamisesta arkistokysymysten pariin ja väitöskirjani ohjaajana toimimisesta. Tutkimuksen tekeminen on mahdotonta ilman tukeutumista toisten ihmisten huomioihin, kysymyksiin ja kyseenalaistuksiin. Kiitän myös toista ohjaajani professori Johanna Ilmakunnasta työni eri versioiden lukemisesta ja kommenteista, jotka ovat aina vieneet ajatteluani eteenpäin. Erityisesti kiitän ohjaajiani vielä yhden muokkauskerran vaatimisesta siinä vaiheessa, kun olisin jo ollut valmis päästämään käsikirjoituksen eteenpäin. Tämän vaiheen keskusteluissa ja muokkaustyössä syntyi monia oivalluksia ja työn rakenteeseen liittyviä ratkaisuja, jotka paransivat väitöskirjaa huomattavasti.

Kiitos tärkeistä, työitäni eteenpäin vieneistä, kommenteista kuuluu myös väitöskirjani esitarkastajille tohtori Arja Rantaselle ja dosentti Ville Kivimäelle. Lämmin kiitos Ville Kivimäelle myös suostumisesta vastaväittäjäksi.

Tutkimuksen teko on helpompaa, kun saa tukeutua toisten ihmisten asiantunteemukseen. Kamera-hankkeen muut jäsenet auttoivat arkistokäsitysteni muotoutumisessa tutkimuksen alkuvaiheessa. Kiitos Kansallisarkiston, Helsingin yliopiston kirjaston, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ja Tasavallan presidentin arkistosäätiön henkilökunnalle avusta käyttämiini aineistoihin liittyneissä asioissa. Arkistoneuvos Veli-Mattia Syrjää kiitän sotasaalisarkiston aineistojen vaiheisiin liittyneiden tietojen jakamisesta. Istuntoasiainneuvos Mikael Bomström on lukenut käsikirjoitustani ja antanut hyödyllisiä kommentteja. Jesse Hirvelä on tuonut tietooni arkiston kätköistä löytyneen Maatalouskorkeakoulun arkistojen kiinnostavan tapauksen. Ida Suolahti kommentoi yhtä aikaista versiota luvusta vankien käytöstä sotasaalisarkistossa ja auttoi sen kanssa eteenpäin. Meitä yhdistää Anna Laakkosen kanssa Renväl-

lin kiinnostus kustannusliike Kirjaan. On ollut ilo jakaa ajatuksia siitä. Leena-Maija Kenttämies on tehnyt suuren työn väitöskirjani johdannon ja loppuluvun kielentarkastuksessa. Kiitän myös Aino Vuonokaria avusta väitöskirjan kielen kanssa ja Johanna Vuonokaria väitöskirjan kansikuvan käsittelystä.

Taloudellisesti väitöskirjan teon on mahdollistanut tuki Suomen Akatemialta, Suomen Kulttuurirahaston Varsinais-Suomen rahastolta, Turun yliopistosäätiöltä ja tutkijakoulu JUNOlta. Kiitän Turun yliopistosäätiötä myös mahdollisuudesta viettää keväinen viikko Tartossa Villa Tammekannissa käsikirjoitusta viimeistelemässä. Erityisesti kiitän residenssivastaava Päivi Granötä huolenpidosta ja kiinnostavista aamupalakeskusteluista.

Olen tehnyt sekä omien valintojeni seurauksena että pandemian pakottamana enemmän etätöitä kuin olisin halunnut. Sitäkin enemmän olen nauttinut lähitöistä, kun niiden teko on ollut mahdollista. Haluankin siksi kiittää työyhteisöjä Sirkkalassa ja Arcanumilla. Niihin on kulunut vuosien varrella niin paljon ihmisiä, etten uskalla tässä yhteydessä mainita ketään nimeltä siinä pelossa, että joku toinen tärkeä ihminen unohtuu. Olen saanut tukea työni tekemiseen tutkijaseminaarin kaltaisissa virallisissa yhteyksissä, mutta aivan yhtä tärkeitä ovat olleet Sirkkalan ja Arcanumin kahvihuoneissa käydyt keskustelut – sekä ne, jotka ovat liittyneet tieteen tekemiseen, että ne, jotka ovat käsitelleet kaikkea mahdollista muuta. Olen ollut onnekas saadesani olla osa teidän muodostamaanne työyhteisöä.

Suurimmat kiitokset osoitan rakkaalle, suurelle perheelleni, erityisesti äidilleni ja isälleni. Teidän rakkautenne on elämäni tukeva pohja, jolta on turvallista ponnistaa mihin vain – vaikka väitöskirjan kirjoittamiseen.

Turussa itsenäisyyspäivänä 2024
Liisa Vuonokari-Bomström

Sisällys

Esipuhe	6
1 Arkisto on aina tulkinta	11
1.1 Tutkimuskysymykset	11
1.2 Lähdepohja	13
1.3 Tutkimuksen eettiset lähtökohdat	22
1.4 Sijoittuminen tutkimuskentälle	26
1.4.1 Arkistotiede	26
1.4.2 Sotahistoria	31
2 Äänislinnan maakunta-arkistoa perustamassa?.....	39
2.1 Itä-Karjalan sotilashallinnon perustaminen	39
2.2 Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto saa tehtäväkseen koota miehitetyn alueen arkistoja ja kirjoja	46
2.3 Petroskoin valtaamisesta alkaa järjestelmällinen arkistotyö....	58
2.4 Arkistotyön kohtaamat ongelmat	63
2.5 Sotasaalisarkiston virallinen perustaminen vahvistaa tiedusteluosaston käsityksen työn tarkoituksesta	71
2.6 Yliopistorakennuksen tulipalo	81
2.7 Uusien kokoelmien kerääminen ja arkistotyön organisointi tulipalon jälkeen	88
2.8 Yhteistyösuunnitelmat Heimoarkiston ja Päämajan tiedustelutoimiston kanssa	93
3 Sotasaalisarkisto miehitysvallan välineenä	101
3.1 Arkistojen järjestämistä vankityövoimalla	101
3.2 Arkistoretkikunta Leningradiin?	120
3.3 Sotasaalisarkiston rooli sotilashallintoesikunnan tukena.....	128
3.4 Sotasaalisarkisto valvonnan välineenä	133
4 Sotasaalisarkisto suomalaisen tulevaisuuden luojana	139
4.1 Sotasaalisarkisto haitalliseksi katsotun aineiston kontrolloijana	139
4.2 Arkistojen tuhoutuminen Suomen miehittämällä alueella	148
4.3 Arkistojen merkitys Neuvostoliiton sortokoneiston todistajana	159
4.4 Renvalliin tutkimukset keinona löytää miehitetyn alueen menneisyydestä sen suomalaista tulevaisuutta rakentavia merkityksiä	165

5	Sotasaalisarkisto Petroskoista vetäytymisen jälkeen	181
5.1	Lähtö Petroskoista.....	181
5.2	Kokoelmien palautus Neuvostoliittoon.....	188
5.3	Sotasaalisarkiston jälkivaikutus	191
5.4	Operaatio Stella Polaris ja pyrkimys pitää kiinni sotasaalisarkistossa tehdyn työn merkityksestä	202
6	Johtopäätökset	213
6.1	Arkistoteoreetikko sodassa – sotasaalisarkisto aikansa arkistokäsitysten valossa.....	213
6.2	Suur-Suomen kasvot.....	216
	Lyhenteet.....	220
	Lähteet.....	221

1 Arkisto on aina tulkinta

1.1 Tutkimuskysymykset

Lokakuun ensimmäisenä päivänä vuonna 1941 Suomen armeija valtasi Karjalais-Suomalaisen Neuvostotasavallan pääkaupungin Petroskoin. Petroskoin valtauspäivänä kaupunkiin saapui myös Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan hallinnollis-taloudellisen tiedusteluosaston päällikön, insinöörikapteeni Reino Castrénin, johtama pieni komennuskunta, jonka tehtävä oli organisoida asiakirjojen ja kirjojen kokoamista vallatulta alueelta. Kaksikymmentä vuotta myöhemmin, alkuvuodesta 1964, sota-arkistonhoitaja Lauri Kujala matkusti virkamatkalle Ruotsin valtionarkistoon. Paluumatkalla hänellä oli mukanaan neljä laatikollista asiakirjoja. Joukossa oli tiedusteluosaston virka-arkistoa ja sen alaisuuteen perustetun sotasaalisarkiston johtajan Pentti Renvallin kirjeenvaihtoa vuosilta 1941–1944.¹ Ne oli syksyllä 1944 salakuljetettu Ruotsiin turvaan pelätyn venäläismiehityksen alta.

Miksi miehitetyn alueen arkistoihin ja kirjastoihin käytettiin resursseja sodan olosuhteissa? Mikä teki tehdystä työstä niin tärkeää ja potentiaalisesti vaarallista, että asiakirjatodisteet siitä kannatti viedä turvaan Ruotsiin? Väitöskirjani tarkoituksena on tutkia, mitä Itä-Karjalan sotasaalisarkisto oli ja ennen kaikkea, miksi se oli olemassa?

Sotasaalisarkisto on jäänyt aikaisemmassa tutkimuksessa sivuosaan. Siksi ensimmäinen tutkimustehtäväni on selvittää sotasaalisarkiston vaiheet sen perustamisesta lakkauttamiseen ja sodan jälkiselvittelyihin. Miksi ja keiden tahdosta se haluttiin perustaa? Sotasaalisarkisto toimi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan alaisuudessa. Niinpä tutkin, mitä sotilashallinto sotasaalisarkistolta halusi ja mikä oli arkistoon kootun materiaalin merkitys miehityksen toteuttamiselle.

Sotasaalisarkisto tarjosi välineitä miehitysvallan muiden toimijoiden käyttöön, mutta sillä oli myös sen omasta toiminnasta ja tavoitteista nousevaa toimintaa. Koamis- ja järjestämistoiminnallaan sotasaalisarkisto määritteli, millaista menneisyyttä miehitetyle alueelle aiottiin tallettaa. Tutkin sitä, mikä miehitetyn alueen (asiakirjallisessa) historiassa ja kulttuuriperinnössä oli sellaista, joka katsottiin sota-

¹ Arkistoneuvos Veli-Matti Syrjön sähköpostiviesti 12.10.2013. Viesti tekijän hallussa.

saalisarkistossa arvokkaaksi. Mikä oli sotasaalisarkistossa tehdyn historiantutkimuksen rooli suomalaisen Itä-Karjalan rakentamisessa?

Arkisto on monimerkityksisyydessään hankala sana. Se voi tarkoittaa joko tietyn arkistonmuodostajan tuottamien ja sen haltuun kertyneiden asiakirjojen kokonaisuutta, tilaa, jossa näitä arkistoja säilytetään tai instituutiota, joka asiakirjoja säilyttää. Tämän tutkimuksen kohteena on arkisto instituutina. Se ei ole työssäni vain tapahtumaympäristö, vaan keskeinen kysymys tutkimuksessani on, mitä erityistä juuri arkistot toivat miehitykseen. Millaista sotasaalista arkistot olivat? Miten miehityshallinto kykeni käyttämään niiden erityispiirteitä hyväkseen?

Toinen tärkeä termi tutkimuksessani on sotasaalis. Se tarkoittaa varsinaisesti vihollisvaltiolta taistelujen seurauksena haltuun saatua omaisuutta, mutta yleiskielessä sanaa on käytetty myös joukkojen suorittamasta varastamisesta, josta suomalaiset sotilaat käyttivät usein eufemismia evakuointi. Aiheesta Ranskan kontekstissa kirjoittanut Sophie Cœuré käyttää ranskaksi termejä ”saisis” ja ”pillages”, jotka voisi suomentaa takavarikoimiseksi ja ryöstelyksi. Ensimmäisessä on kyseessä järjestelmällinen, jonkin vihollisvaltion organisaation suorittama toiminta, jälkimmäinen on kontrolloimatonta yksittäisten sotilaiden tai ryhmien varastelua, joka johtuu siitä, ettei sotilaiden toimintaa kyetä kontrolloimaan tai joskus edes yritetä.² Tässä tutkimuksessa sanat sotasaalis ja sotasaalisarkistot viittaavat armeijan kontrolloidusti suorittamaan miehitetyn alueen omaisuuden haltuunottoon.

Sotasaalisarkiston nimi on siinä mielessä hieman harhaanjohtava, että se oli myös sotasaalisarkistojasto. Arkistot ja kirjastot ovat aineistoina erilaisia, ja niille annetaan erilaisia merkityksiä. Tässä työssä keskityn sotasaalisarkistossa tehtyyn arkistotyöhön, mutta käsittelen myös kirjastotyötä, koska se oli oleellinen osa sotasaalisarkiston toimintaa. Sotasaalisarkisto perustettiin virallisesti vasta 1.7.1942. Sitä ennen arkistotyöstä vastasi Itä-Karjalan sotilasesikunnan tiedusteluosasto. Tehdun työn luonnetta virallinen perustaminen ei muuttanut, minkä takia käytän selkeyden vuoksi nimeä sotasaalisarkisto koko toiminnan ajalta.

Työni perustuu siihen lähtöoletukseen, että arkistoilla on niiden tietosisältöä suurempi merkitys. Tallennetut asiakirjat ovat tiedon siirtoa ajallisen tai tilallisen välimatkan yli, mutta ne ovat muutakin. Arkistot ovat keskeinen vallankäytön väline ja vallan manifestaatio. Lisäksi arkistoissa ei ole koskaan kyse vain asiakirjoista, vaan myös ihmisistä, jotka kuuluvat niihin ihmisryhmiin, joiden arkistoja käsitellään, sodan kontekstissa usein takavarikoidaan, tuhotaan tai siirretään. Arkistojen kohtalot heijastavat ja joskus ennakoivat ihmisten kohtaloita. Tutkimuksessani selvitän, miten tämä näkyi Itä-Karjalan sotasaalisarkistossa.

² Cœuré 2007, 11.

Historiantutkimuksessa on totuttu pohtimaan tutkijan lähteistä tekemän tulkinnan merkitystä. Tässä työssä pyrin kohdistamaan katsetta siihen, että jo arkisto on itsensä tulkinta. Säilytetyt arkistot ovat aina tulkinta siitä, mikä osa menneisyydestä on mielestämme tärkeä säilyttää tulevaisuutta varten ja arkistoissa tehtyjen valintojen tutkiminen voi siksi kertoa paljon kunkin ajan arvoista ja ajatusmaailmasta. Tässä väitöskirjassa olen kiinnostunut siitä, millainen tulkinta Suomen miehittämästä Karjalasta sotasaalisarkistossa tehtiin ja mitä sotasaalisarkiston toiminta kertoo suomalaisesta miehityshallinnosta.

1.2 Lähdepohtija

Jatkosodan päättyessä osa sotasaalisarkiston kokoelmista jäi Neuvostoliiton takaisin valtaamaan Petroskoihin. Suurin osa oli kuitenkin ehditty siirtää varastoihin Suomen alueelle. Moskovan välirauhansopimuksen 14. pykälässä Suomi sitoutui palauttamaan kaiken sodan aikana Neuvostoliitosta Suomeen siirretyn omaisuuden takaisin.³ Tämän pykälän perusteella myös Suomeen varastoidut sotasaalisarkiston aineistot palautettiin pääosin takaisin Neuvostoliittoon. Niinpä sotasaalisarkiston kokoelmia sellaisena kuin ne jatkosodan aikana olivat, ei enää ole olemassa. Sen sijaan sotasaalisarkiston toiminnassa syntyneitä aineistoja on säilynyt. Niitä toimitettiin useammassa erässä silloiseen Sota-arkistoon sota-aikana ja sen jälkeen.

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan ja sen alaisten yksiköiden arkistot ovat ainoa systemaattinen lähde, joka miehityshallinnon tutkimiseen on saatavissa. Miehityshallintoa on siis tutkittu Suomessa lähes pelkästään sen itse tuottaman tiedon avulla. Täydennyksenä on käytetty lähinnä hajanaista kirje- ja muistelma-aineistoa. Myös niiden tuottajat ovat yleensä olleet miehityshallinnon palveluksessa, joten näkökulma on organisaatiota sisältäpäin katsova.⁴

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan arkistoa käytetään nykyisin Kansallisarkiston Astia-tietokannan kautta. Jo kauan ennen tietojen syöttämistä sinne, on tehty ratkaisuja, jotka vaikuttavat ratkaisevasti siihen, millaisena aineisto näyttäytyy tutkijalle ja millainen sen käytettävyyys on. Tärkein näistä tekijöistä on se, ettei Sota-ar-

³ Välirauhansopimus toiselta puolen Sosialististen Neuvostotasavaltaisen Liiton ja Ison-Britannian ja Pohjois-Irlannin Yhdistyneen Kuningaskunnan sekä toiselta puolen Suomen välillä 19.9.1944. Teksti löytyy julkaistuna internetissä esimerkiksi <https://agricolaverkko.fi/vintti/julkaisut/historiakone/dokumentti.php?id=1385> [haettu 5.8.2024].

⁴ Muistelmia ja julkaistuja päiväkirjoja esimerkiksi Eskola 2002; Haavio 1969; Onttoni & Marttinen 2007; Ruutu & Seppinen 2000. Muurmanskinsuomalaisen Elina Luukkaisen muistelmateos *Jäämeren myrskylintu* on suppea, mutta erityisen kiinnostava, koska Luukkainen oli paikallinen asukas. Hän työskenteli suomalaisten palveluksessa, opiskeli Itä-Karjalan opettajaleirillä ja jäi sodan jälkeen Suomeen. Luukkainen & Markkula 2014.

kistolla tai Kansallisarkistolla, johon Sota-arkisto liitettiin vuonna 2008, ole koskaan ollut resursseja järjestää aineistoja kunnolla. Sodan aikana ja heti sen päätyttyä Sota-arkistossa oli aikaa ja resursseja lähinnä ottaa yksikköjen lähettämiä kokonaisuuksia vastaan ja antaa niille tulonumero. Sota-arkiston aineistonhallinnan pohjana oli tuloneli T-numero, joka annettiin jokaiselle saapuneelle arkistokokonaisuudelle. Yhden tulonumeron alla voi olla yksi tai kymmeniä arkistoyksikköjä, jotka on eroteltu alalukunumeroilla. Yhden tulonumeron alla voi olla myös useiden eri arkistonmuodostajien arkistoja. Tulonumerot ovat edelleen se yksilöivä tieto, joiden perusteella entisen Sota-arkiston aineistoja tilataan käyttöön, mutta niiden perusteella voi etsiä aineistoja vain, jos tietää etukäteen, mikä halutun arkistoyksikön numero on.

Vuoden 2008 alussa Sota-arkisto liitettiin Kansallisarkistoon. Tässä yhteydessä aloitettiin massiivinen inventointi- ja kunnostusprojekti, jossa kaikki Sota-arkiston vuosien 1917–1945 väliseltä ajalta peräisin olevat aineistot käytiin läpi, luetteloiitiin aiemmin luettelottomia aineistoja ja varmistettiin aineistojen säilyminen koteloidulla ne uudestaan arkistokelpoisiin koteloihin. Uudelleenkoteloinnin myötä useimpien arkistoyksikköjen T-numeron alalukunumero muuttui, minkä takia tätä aiemmin tehtyjen tutkimusten lähdeviitteiden seuraaminen edellyttää huolellisuutta.

Ensimmäinen askel sotilashallintoesikunnan arkistojen järjestämiseen oli Sota-arkiston pitkäaikaisen työntekijän ja myöhemmän sota-arkistonhoitajan, Veli-Matti Syrjön 1960- ja 1970-lukujen taitteessa tekemä arkistoluettelo, johon hän pyrki kokoamaan kaikki sotilashallintoesikunnan alaisuudessa toimineiden arkistonmuodostajien aineistot.⁵ Tämä luettelo on toiminut pohjana myös silloin, kun arkistoluettelot on siirretty sähköiseen muotoon ensin Sota-arkiston Aarre-rekisteriin ja sitten Kansallisarkiston Astia-tietokantaan.

Vuonna 2008 alkaneessa uudelleenjärjestämisprojektissa joitakin arkiston luettelotietoja on päivitetty, mutta silloinkaan aikaa ei ole ollut perusteelliseen järjestämiseen. Koska aineistojen kuvailutiedot ovat tietokannassa hyvin niukat, on arkisto tutkijan kannalta melko läpinäkymätön ja työläs läpikäytävä, eikä arkistoyksiköiden kuvailutietoihin voi täysin luottaa. On mahdollista, että sotasaalisarkistoonkin liittävää kirjeenvaihtoa tai muuta aineistoa voi vielä löytyä väärään yhteyteen järjestettynä, mutta koko sotilashallintoesikunnan arkiston läpikäyminen yksittäisten väärässä paikassa olevien asiakirjojen tai pienten kokonaisuuksien löytämiseksi ei olisi ollut tarkoituksenmukaista.

Yksi Kansallisarkistossa säilytettävien toista maailmansotaa koskevien aineistojen erityispiirteistä on paljon käytetty sotapäiväkirjat-kokoelma. Tähän sarjaan on koottu kaikki säilyneet ja arkistoon päätyneet sotapäiväkirjat omaksi kokoelmakseen. Sotapäiväkirjojen lisäksi sarjassa on kuitenkin myös toimintakertomuksia,

⁵ Syrjö 1972.

jotka ovat luonteeltaan hyvin erilaisia lähteitä kuin sotapäiväkirjat. Sotapäiväkirjat ovat päiväkirjamuotoon laadittuja esityksiä tietyn yksikön toiminnasta tiettyinä aikana. Niiden laatiminen oli tietyn, tehtävään määrätyn upseerin vastuulla ja sisältö vaihtelee huomattavasti eri yksiköiden välillä riippuen siitä, kenen tehtäviin kirjan täyttämisen kuului.⁶ Joissain tapauksissa ne saattavat olla laajoja ja sisältää monipuolista tilanteen analysointia, mutta sotasaalisarkiston sotapäiväkirjat ovat melko suppeita. Niihin merkittiin lyhyesti sellaisia tietoja kuin henkilökunnan lähdöt komennukselle tai arkistoterän saapuminen. Toimintakertomuksissa taas kuvaillaan toimintakauden tärkeimmät tapahtumat, tehdyt työt ja suunnitelmat. Toimintakertomukset ovat ylempälle taholle suunnattuja raportteja toiminnasta, joten niiden tyyppillinen piirre on toiminnan saavutusten korostaminen. Toimintakertomusten löytyminen sotapäiväkirjat-kokoelmasta on sota-ajan arkistoihin liittyvä erityispiirre, joka tutkijan on tiedettävä etukäteen, jotta hänellä on mahdollisuus löytää haluamansa aineisto.

Sotasaalisarkiston tuottamien aineistojen voi katsoa säilyneen kohtalaisen hyvin, mutta niissä on myös merkittäviä aukkoja. Esimerkiksi sotapäiväkirjat eivät kata koko toiminta-aikaa, ja sotasaalisarkisto alkoi pitää omaa päiväkirjaa vasta vuoden 1943 tammikuussa. Siihen saakka koko tiedusteluosastolla oli yhteinen sotapäiväkirja. Myöskään sotasaalisarkiston kirjesarjat eivät ole täydellisiä. Etenkin saapuneita kirjeitä on huomattavan vähän ja marraskuun 1943 ja huhtikuun 1944 välillä saapuneet kirjeet puuttuvat melkein kokonaan. Lähetettyjä kirjeitä tältä ajalta on tallella. Puutteistaan huolimatta sotasaalisarkiston toiminta-asiakirjojen perusteella voi rakentaa kuvauksen sotasaalisarkiston toiminnasta ja toiminnan tavoitteista.

Tärkein Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan arkistosta löytyvä käyttämäni lähderyhmä on kirjeenvaihto, jota sotasaalisarkisto kävi sekä itsenäisenä toimijana että osana tiedustelutoimistoa. Puolustusvoimien käytännön mukaisesti virallisissa kirjeissä oli tietty kaava ja ne allekirjoitti kaksi henkilöä: sotasaalisarkiston tapauksessa tiedustelutoimiston (tilastotoimiston) päällikkö tai toimistopäällikkö tai heidän sijaisensa ja joko Pentti Renvall sotasaalisarkiston päällikkönä tai hänen sijaisensa. Lähetetyistä kirjeistä tehtiin myös allekirjoitetut kopiot omaan arkistoon. Tätä virallista reittiä kulkivat monet päivittäiseen toimintaan liittyvät kirjeet, kuten asiakirja- ja kirjainapyyntö, ja myös sotasaalisarkiston toiminnan kehittämiseen liittyviä muistiota. Tästä kirjeenvaihdosta ei kuitenkaan juuri löydy tietoa tärkeistä keskeneräisistä keskusteluista tai sotasaalisarkiston tulevaisuuden pohdinnasta.

Kyse on yleisemmästä ilmiöstä. Intuitiivisesti voisi ajatella, että mitä tärkeämmästä asiasta on kyse, sitä tarkempi dokumentaatio siitä löytyy myös arkistoista. Usein tutkija joutuu kuitenkin tyytymään vain esimerkiksi niukkasanaiseen päätös-

⁶ Sotapäiväkirjoista lähteinä Tuunainen 2006.

pöytäkirjaan, josta puuttuu tietoa päätöstä edeltäneestä keskustelusta. Yliopistonlehtori Pekka Henttonen selittää tilannetta Richard L. Daftin ja Robert H. Lengelin kehittämän mediarikkausteorian avulla. Teorian mukaan tehokas organisaatio käyttää tilanteen mukaan vaihtuvia viestintävälineitä. Vaikeissa ja vielä kesken olevissa asioissa käytetään ”rikkaita” viestinnän välineitä, joita ovat keskustelut ja epävirallinen henkilökohtainen viestintä. Vasta valmiiksi pohditut asiat viestitään organisaatiossa eteenpäin ”köyhillä” välineillä, joita ovat viralliset asiakirjat.⁷ Käyttämässäni lähteissä tämä näkyy esimerkiksi kirjeissä olevilla viittauksilla aiemmin käytyihin puhelinkeskusteluihin, joiden sisältöä ei enää kirjeessä avata.

Tämän takia onkin tutkimukselle arvokasta, että käytössä on sotasaalisarkiston oman kirjeenvaihdon lisäksi myös Renvallin ja muiden sotasaalisarkiston toimintaan liittyvien henkilöiden henkilökohtaista kirjeenvaihtoa. Esimerkiksi sota-arkistonhoitaja Lauri Kujalan Renvall tunsu jo ennen sotaa ja kävi tämän kanssa keskustelua arkistoteoreettisista kysymyksistä.⁸ Kujalan arkistosta löytyy Pentti Renvallin kirjeitä, jotka on kirjoitettu yksityiskirjeen muotoon, mutta joissa Renvall pyytää Kujalan apua tai selittää omia käsityksiään jostain sotasaalisarkistoon liittyneestä asiasta. Tuttavuutensa ansiosta he saattoivat käsitellä esille tulevia asioita ensin keskenään ja sopia mahdollisista yhteisistä linjauksista ennen kuin mitään kirjattiin virallisiin asiakirjoihin. Renvallin päiväkirjoista käy ilmi, että valmistavia keskusteluja hoidettiin jonkin verran myös puhelimitse.

Renvall kävi tällaista virallisen ja yksityisen välillä olevaa kirjeenvaihtoa myös muiden sotasaalisarkiston toimintaan liittyneiden henkilöiden kanssa, ja samoin nämä keskenään. Olen työssäni käyttänyt jo edellä mainitun sota-arkistonhoitaja Lauri Kujalan arkiston lisäksi esimerkiksi valtionarkistohoitaja Kaarlo Blomstedtin ja niin ikään Valtionarkistossa⁹ työskennelleen Yrjö Nurmion kirjekokoelmia. He olivat kaikki yhteydessä Renvalliin ja Itä-Karjalan sotilashallintoon rooleissaan sota-arkistonhoitajana ja Valtionarkiston virkamiehinä sekä myös opetusministeriön asettaman sota-ajan arkistokomitean jäsenenä.

Jonkin verran sotasaalisarkistoon liittyvää kirjeenvaihtoa olen löytänyt myös Emerik Olsonin ja Sulo Haltsosen arkistoista. He olivat molemmat jossain vaiheessa sotasaalisarkistossa töissä tai liittyivät muuten sen toimintaan, mutta kummankaan arkistoista ei löytynyt yksittäisiä kirjeitä enempää sotasaalisarkistoon liittyvää aineistoa. On merkillepantavaa, että huomattavan monella sotasaalisarkistossa työs-

⁷ Henttonen 2008a, Henttonen 2008b, blogikirjoitus. Käytän tässä Henttosen valitsemaa suomennoksia mediarikkausteoria sekä rikas ja käyhä viestintäväline. Daftin ja Lengelin teoria suomennetaan useimmiten median tai informaation ilmaisuvoimaisuuden teoriaksi.

⁸ Orrman 2019 (2015), 67–68.

⁹ Vuodesta 1994 Kansallisarkisto.

kennelleellä henkilöllä on jonkin arkiston kokoelmiin tallennettu henkilöarkisto. Ulla-Maija Peltonen on osoittanut artikkelissaan suomalaisista henkilöarkistoista, että henkilöarkistoihin on tallennettu etenkin tutkijoiden ja akateemisesti koulutettujen henkilöiden arkistoja, vaikka kirjoja on pyritty etenkin 1990-luvulta lähtien laajentamaan.¹⁰ Lähes kaikki sotasaalisarkiston entiset työntekijät tekivät myöhemmän työuransa kirjastoissa ja arkistoissa, mikä myös on lisännyt todennäköisyyttä henkilöarkistojen tallettamiseen.

Tärkeimpänä Itä-Karjalan sotilashallinnon tuottamia aineistoja täydentävänä materiaalina olen käyttänyt sotasaalisarkiston johtajan Pentti Renvallin yksityisarkistoa, joka löytyy Kansallisarkistosta. Arkistoaineistoja on luovutettu useammassa osassa. Ensimmäiset luovutukset Pentti Renvall on tehnyt itse, myöhemmät hänen omaisensa ja Helsingin yliopiston historian laitos.¹¹

Muistiinpanoista suurin osa on otteita Neuvosto-Karjalan lehdistöstä ja muistiinpanoja erilaisista virallisista sotasaalisarkiston kokoelmissa olleista dokumenteista. Niitä ovat ilmeisesti tehneet Renvallin lisäksi muut sotasaalisarkiston työntekijät. Renvallin muistiinpanot ovat tutkimukseni kannalta kiinnostavia siinä suhteessa, että niistä käy ilmi millaisista asioista hän oli tutkimusmielessä kiinnostunut. Renvallin kiinnostuksen kohteita ei tarvitse kuitenkaan vain rekonstruoida muistiinpanoista, vaan hän ehti kirjoittaa niiden pohjalta yhden julkaistun artikkelin ja useamman artikkeliluonnoksen. Pääasiassa näihin käsikirjoituksiin perustuu analyysini siitä, miten Renvall ajatteli käyttäjä hyväksi Neuvosto-Karjalan historiaa sen tulevaisuuden rakentamisessa.

Renvallin kuoleman jälkeen hänen omaisensa lahjoittivat Kansallisarkistoon myös Renvallin henkilökohtaista aineistoa, josta tämän tutkimukset kannalta tärkeitä ovat Renvallin sota-ajan päiväkirjakopiot sekä hänen kirjeenvaihtonsa. Renvallin päiväkirjat ovat yhdistelmä työpäiväkirjaa ja henkilökohtaisten asioiden käsittelyä. Renvall aloitti päiväkirjan pidon tietoisena pyrkimyksenä kirjata merkittävän historiallisen vaiheen tapahtumat ylös, mikä näkyy ensimmäisen päiväkirjavihkon otsikoinnista ”Päiväkirja sodasta 1941”. Renvall pyrki pitämään päiväkirjaa päivittäin, ja jos tämä ei onnistunut, hän kirjasi kunkin päivän tapahtumat erikseen jälkikäteen. Renvallin siirryttyä sotasaalisarkiston palvelukseen, päiväkirjojen sisältö muuttui. Niistä tuli tapahtumien kirjaamisen lisäksi myös työnteon suunnittelun välineitä. Renvall kirjasi päiväkirjaan suunnitelmiaan, tekemiään töitä ja mikä tämän tutkimuksen kannalta tärkeintä – sellaisia taustoituksia ja pohdintoja ajankohtaisista keskusteluista sotasaalisarkiston toiminnasta, jotka eivät päätyneet viralliseen kirjeenvaihtoon.

¹⁰ Peltonen 2021, 219–220.

¹¹ Lahja- ja tallekirjat, 1969–1981, Hd:4, Kansallisarkiston I-arkisto, KA.

Vaikka Renvall on kirjoittanut päiväkirjaa tietoisena aikakauden historiallisesta merkityksestä, päiväkirjat on luultavasti tarkoitettu vain yksityiseen käyttöön. Tähän viittaa se, että Renvall kirjasi niihin myös yksityisiä tunteitaan ja esimerkiksi havaintoja sotasaalisarkiston henkilökunnan sosiaalisista suhteista, samoin se, että Renvall ei itse luovuttanut päiväkirjojaan arkistoon toisin kuin tutkimusmuistiinpanojaan, vaan luovutus tapahtui vasta hänen kuolemansa jälkeen. Käytän päiväkirjoja lähteenä kahdella eri tavalla. Toisaalta todennan niiden avulla erilaisia tapahtumakulkuja, mutta vielä tärkeämpää on mahdollisuus analysoida sitä, miten Renvall tulkitsti tapahtumia ja millaisia merkityksiä hän antoi asioille, joista sotasaalisarkiston kirjeenvaihdon kautta olisi saatavilla vain sotasaalisarkiston virallinen näkemys.

Matti Mieskonen ja Janne Kosunen ovat käyttäneet termiä ”arkistoitu historia-kuva” kuvaamaan niiden valintojen vaikutusta, joita henkilöarkiston luovuttajat tekevät valikoidessaan arkistoon luovutettavaa aineistoa. Heidän tutkimuskohteensa Erkki Vala luovutti Renvallin tavoin itse arkistoon vain julkista rooliaan kuvaavia aineistoja, ei sota-ajan päiväkirjojaan. Päätös käyttää Valan päiväkirjoja tutkimuksessa siitä huolimatta, merkitsee tietoista Valan itse valitseman arkistoidun historiakuvan rikkomista.¹² Renvallin tapauksessa tämän omaiset luovuttivat päiväkirjat ja yksityiskirjeenvaihtoa arkistoon Renvallin kuoleman jälkeen. Tämän valinnan myötä kykenen käsittelemään tutkimuksessani Renvallin vaikuttimia ja julkisissa lähteissä näkyvän toiminnan tausta-ajatuksia tavalla, joka ei olisi muuten mahdollista. Käsitellessäni sotasaalisarkiston käyttämää vankityövoimaa tuon Renvallin päiväkirjojen avulla julki myös teemoja, jotka Renvall olisi ehkä itse pitänyt mieluummin poissa julkisuudesta. Teen kuitenkin näin vain tilanteissa, joissa sille on tutkimuksellinen peruste, ja päiväkirjamerkinnyt tuovat oleellista valaistusta tutkimuskysymyksiini.

Renvallin arkistossa olevat päiväkirjakopiot eivät kata koko sotasaalisarkiston toimintakautta. Viimeinen arkistosta löytyvä päiväkirja päättyy kesken vihkon Renvallin ollessa kotilomalla heinäkuussa 1942. Koska Renvall oli pitänyt päiväkirjaa niin säännöllisesti, on vaikea uskoa, että hän olisi päättänyt päiväkirjanpidon tarkoituksellisesti ilman mitään selitystä. Todennäköisesti päiväkirja unohtui kotiin, ja Renvall on tämän jälkeen aloittanut uuden päiväkirjan, mutta se on joko kadonnut, hävitetty tai sitä ei ole luovutettu arkistoon. Tämän takia sotasaalisarkiston loppuvaiheista käytettävissä oleva aineisto on yksipuolisempaa. Tältäkin ajalta on käytettävissä Renvallin yksityiskirjeenvaihtoa, jossa on paikoitellen samankaltaista vapaampaa pohdintaa kuin päiväkirjoissa, mutta kirjeitä ei ole kovin paljon. Lisäksi kirjeet kulkivat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta sensuurin läpi, eikä Renvall siis voinut kirjoittaa niissä vapaasti kaikista asioista.

¹² Mieskonen & Kosunen 2020.

Sotasaalisarkistosta saatavilla oleva lähdemateriaali on osittain näennäisen runsas ja monipuolinen. Suuresta osasta tutkittavaa aikaa on silti saatavilla vain virallisen kirjeenvaihdon virallinen taso. Myös yksityisemmät kirjeet kattavat vain osan henkilökunnasta ja muista sotasaalisarkiston kanssa tekemisissä olleista henkilöistä. Erityisesti Reino Castrénin rooli sotasaalisarkiston toiminnassa saattaa jäädä lähteiden puutteen takia tässä tutkimuksessa pienemmälle osalle, kuin se todellisuudessa oli, koska käytettävissä ei ole ollut hänen arkistojaan, eikä hänestä ole myöskään juuri kirjoitettu tutkimuskirjallisuudessa. Toisaalta taas Renvallin rooli korostuu, koska moniin asioihin on lähteenä vain hänen tuottamiaan tekstejä.

Puolustusvoimien ulkopuolella sotasaalisarkiston toimintaan vaikutti ennen kaikkea kaksi instituutiota: Helsingin yliopiston kirjasto ja Valtionarkisto. Olen käyttänyt lähteenäni näiden molempien instituutioiden virka-arkistoja sekä niissä työskennelleiden henkilöiden yksityisarkistoja. On huomattava, että rajanteko näiden välillä ei aina ole selkeä. Esimerkiksi sekä valtionarkistonhoitaja Kaarlo Blomstedtin että Valtionarkiston arkistonhoitaja Yrjö Nurmion henkilökohtaisesta arkistosta löytyy huomattava määrä kirjeitä, jotka on osoitettu heille nimenomaan heidän työrooleissaan, ei yksityishenkilöinä. Ilmiö on niin tyypillinen, että myös ulkoministeriön arkistonhoitajana toiminut, aiempi Viipurin maakunta-arkistonhoitaja Ragnar Rosén, mainitsi asiasta muistiossaan arkistolaitoksen tilasta. Raja viranomaisten ja omien papereiden välillä oli monien viranomaisten mielissä häilyvä.¹³ Sotasaalisarkiston vaiheiden selvittämisen kannalta yksityisten ja virka-arkistojen sekoittuminen oli myönteinen asia. Yhteistyötä sotasaalisarkiston kanssa koordinoi sota-ajan arkistokomitea, jonka arkisto tuhottiin suurimmaksi osaksi sodan päättymisen jälkeen vuonna 1944, koska se sisälsi uudessa tilanteessa kiusallisia ja arkaluonteisia tietoja.¹⁴ Sota-ajan arkistokomitean oma arkisto onkin vain muutaman hyllysenttimetrin laajuinen, mutta osa komitean kirjeenvaihdosta on säilynyt komiteaan kuuluneiden Yrjö Nurmion ja Kaarlo Blomstedtin henkilöarkistoissa.

Olen käyttänyt työssäni lähes pelkästään suomalaisia lähteitä ja suurimman osan niistä ovat tuottaneet henkilöt, jotka olivat olleet itse vastuussa Itä-Karjalan sotilashallinnosta ja sotasaalisarkiston toiminnasta. Tällä on luonnollisesti oma vaikutuksensa siihen, millainen kuva sotasaalisarkiston toiminnasta on mahdollista muodostaa. Tilannetta tasapainottavaa Neuvostoliitossa syntyneitä lähteistöä on jonkin verran olemassa, mutta sen käytössä on isoja ongelmia. Ensinnäkään Neuvostoliitolla ei ollut miehitetyllä alueella viranomaisverkostoa, joka olisi voinut järjestelmällisesti kerätä tietoa miehityksestä, vaan se oli sodan kestäessä erilaisilla tiedustelukeinoilla saatavan informaation varassa. Tällainen tieto on jo lähtökohtaisesti luonteel-

¹³ Ragnar Rosénin PM ”Arkistolaitoksemme eräitä näkökohtia” 28.11.1944, PRA, Da, Asiakirjoja 1940-luku 52, KA.

¹⁴ Mäkinen 2007.

taan sirpaleista ja altista epätarkkuuksille. Tämän tutkimuksen puitteissa ei ole ollut mahdollista tehdä tarvittavia arkistotutkimuksia Venäjällä ja selvittää, missä kaikissa arkistoissa eri organisaatioiden keräämää tietoa voisi olla ja mikä osa siitä olisi tutkijoiden käytettävissä.

Jo vuonna 1942 Neuvostoliitossa perustettiin Valtiollinen erityiskomissio tutkimaan Saksan ja sen liittolaisten tekemiä sotarikoksia. Tämä komitea toimi myös Suomen miehittämällä alueella ja kokosi sieltä materiaalia erityisesti heti suomalaisen vetäytymisen jälkeen 1944. Komitean tuottamien aineistojen käytettävyyttä hankaloittaa merkittävästi Neuvostoliiton luonne diktatuurina, jonka oikeusjärjestelmä oli mielivaltainen. Yhteistyöstä vihollisen kanssa sai Neuvostoliitossa maanpetostuomion, joka tarkoitti usein kymmenen vuoden leirituomiota, pahimmillaan kuolemantuomiota. Ainakaan niillä kansalaisilla, jotka olivat aikaisemmin olleet tekemisissä Neuvostoliiton vankileirikoneiston kanssa, ei ollut mitään syytä olettaa, että syyllisyyskysymykset käsiteltäisiin oikeudenmukaisesti. Niinpä miehityllä alueella olleiden henkilöiden intresseissä oli kuvata oma toimintansa mahdollisimman passiivisena ja vaieta kaikista sellaisista yhteyksistä suomalaisiin, jotka saatettiin tulkita yhteistyöksi.

Lisäksi Neuvostoliiton kaltaisessa järjestelmässä erilaiset viranomaiset pyrkivät usein tuottamaan tietoa, jota olettivat ylempien tahojen haluavan, mikä oli omiaan vääristämään tuloksia. Saksan ja sen liittolaisten tekemien sotarikosten tutkintaan tämä vaikutti esimerkiksi niin, että niiden tilille kirjattiin myös vahinkoja, jotka syntyivät puna-armeijan toiminnasta. Patricia Grimsted, joka on käyttänyt valtiollisen erityiskomission aineistoja Neuvostoliiton ja Saksan välisellä rintamalla tapahtuneiden arkistotuhojen selvittämiseen toteaa esimerkiksi, että komissio raportoi usein saksalaisten tuhoamaksi myös Neuvostoliiton peräytyessään tahallaan tuhoamat rakennukset.¹⁵ Myös suomalaisten miehittämällä alueella erityiskomissio kirjasi Suomen armeijan tuhotöiksi muun muassa yliopistorakennuksen tulipalon, joka oli tosiasiassa joko onnettomuus tai Neuvostoliiton sabotaasi-isku.¹⁶

Erytyiskomission osastot toimivat kaikilla Neuvostoliiton rintamilla ja vuonna 1945 komissio julkaisi dokumenttikokoelman aineistoista, joita se oli kerännyt Suomen miehittämällä alueella. Kokoelma *Чудовищные злодеяния финско-фашистских захватчиков на территории карело-финской ССР (1945)* kertoo havainnollisesti asenteesta, jolla Suomen miehityshallintoon suhtauduttiin Neuvostoliitossa vielä kirjan toimittamisen ja julkaisun aikaan. ”Suomalais-fasististen hyökkääjien hirvittävät julmuudet” saavat kirjassa tuomionsa. Kirja on alaotsikkonsa mukaan kokoelma dokumentteja ja materiaaleja. Sen materiaalina on pääasiassa kuu-

¹⁵ Grimsted 2001, 184–186.

¹⁶ Sulimin, Truskinov & Šitov 1945, 14, 158.

lustelija, joita on tehty miehitetyllä alueella melko pian suomalaisten vetäytymisen jälkeen. Samoin on kuulusteltu suomalaisia sotavankeja.

Vielä tässä kirjassa suomalaisia vaadittiin ankaraan vastuuteen teoistaan ja esitettiin lista henkilöistä, joiden pitäisi joutua tuomiolle teoistaan miehitetyllä alueella.¹⁷ Kokoelman julkaiseminen asettuu kontekstiin, jossa 20. marraskuuta samana vuonna alkoivat Nürnbergin oikeudenkäynnit, joissa tuomittiin kansallissosialistisen Saksan johtajia. Juuri valtiolliset erityiskomissiot kokosivat todistusaineistoa heitä vastaan. Kokoelmaa voi käyttää sen selvittämiseen, miten suomalaisten miehitys haluttiin Neuvostoliitossa heti sodan päättymisen jälkeen esittää. Siitä voi löytää tietoa myös miehityksen aikaisesta todellisuudesta, mutta kokoelman käytössä pitää tiedostaa siihen koottujen haastattelujen tarkoituksenmukainen valikointi ja yleinen epätäsmällisyys, Esimerkiksi henkilötiedoissa on huomattava määrä virheitä.¹⁸

Erytyiskomission tuottamista materiaaleista olen käyttänyt lähteenä myös toista, julkaisematonta dokumenttikokoelmaa. Siihen on kopioitu valikoituja osia Neuvosto-Karjalassa kesällä 1944 tehdyistä kuulusteluista ja muista suomalaisten toimia valaisevista asiakirjoista ilmeisesti toimitettavaksi ylemmille tahoille jonkinlaisena koosteena. Mahdollisesti kansioon on koottu aineistoa, joka olisivat hyödyllisiä sotarikosoikeudenkäyntien kannalta. Aineiston yläotsikkona on ”Материалн о злодеяниях финских военных преступников” eli ”Aineistoa suomalaisten sotarikollisten julmuuksista”. Sain kyseisen materiaalin käyttööni kopioina, jotka on kopiot eteenpäin luovuttaneen tutkijan mukaan otettu 1990-luvulla alkuperäisiä asiakirjoja säilyttäneessä arkistossa ja myyty eteenpäin. Kopioissa näkyvät alkuperäiset leimat, joiden mukaan jokainen kuulustelupöytäkirja tai muu dokumentti on todistettu erikseen oikeaksi erityisen komission leimalla. Tämä ei sinänsä todista niiden aitoudesta, mutta dokumenttien sisältö on linjassa julkaistuissa lähteissä olevien samankaltaisten dokumenttien kanssa. Erityistä syytä epäillä niiden aitoutta ole.¹⁹

Kokoelmassa olevien kuulustelupöytäkirjojen joukossa on kaksi Grigori Grigorovin kuulustelupöytäkirjaa. Grigorov jäi suomalaisten vangiksi ja työskenteli sotasaaliarkistossa heinäkuusta 1942 sotasaalisarkiston toiminnan loppumiseen asti. Hän on ainoa sotasaalisarkistossa työskennelleistä Neuvostoliiton kansalaisista, josta minulla

¹⁷ Sulimin, Truskinov & Šitov 1945, 14, 25–26.

¹⁸ Neuvostoliitossa tuotettuja lähteitä on julkaistu myös lähdekokoelmassa *По обе стороны Карельского фронта 1941–1944*. Siihen on koottu kronologiseen järjestykseen hyvin erilaisia viranomaisdokumenteja, päiväkirjamerkintöjä, kirjeitä yms. suomalaisista ja venäläisistä arkistoista ja julkaistuista teoksista. Teoksesta ei ole hyötyä tietyn aiheen systemaattisessa läpikäynnissä, mutta sen avulla saattaa löytää tiedon kiinnostavien materiaalien sijaintipaikasta. Sotasaalisarkiston osalta kokoelmassa ei ole aineistoa, jota ei olisi saatavilla suomalaisissa lähteissä. Klimova & Makurov 1995.

¹⁹ Материалн о злодениjah финских воених преступников. Kopiot tekijän hallussa. En mainitse sen henkilön nimeä, jolta sain aineistot haltuuni, koska ilmapiiri tutkimusaiheen ympärillä on tällä hetkellä Venäjällä niin kireä.

on muutakin kuin suomalaisten viranomaisten tuottamia lähteitä. Grigorovin merkitys korostuu entisestään, koska hän kirjoitti 1960-luvulla muistelmansa. Niiden toinen osa, jossa hän kertoo vuosista 1928–1972, julkaistiin postuumisti vuonna 2010.²⁰

Väitöskirjani kannalta Grigorovin muistelmien tärkein anti on siinä, että ne mahdollistavat äänen antamisen edes yhdelle sotasaalisarkistossa työskennelleelle vangille tai vapaalle paikalliselle asukkaalle. Grigorovin kokemuksia ei voi yleistää koko työntekijäjoukkoa koskeviksi, mutta hänen näkemyksensä kirjaaminen auttaa murtamaan pieneltä osalta sitä suomalaispainotteista kuvaa, joka sotasaalisarkistosta helposti syntyy. Tätä väitöskirjaa ja kaikkea miehitysaikaa koskevaa tutkimusta lukiessa tulisi pitää kaiken aikaa mielessä se, että suomalaiset muodostivat miehittetyllä alueella pienen vähemmistön. Tämäkin tutkimus keskittyy suomalaisiin miehittäjiin, koska he määrittelivät sotasaalisarkiston toiminnan tavoitteet ja heidän toiminnastaan on ollut saatavissa lähteitä, mutta Petroskoin miehitysaajan todellisuudessa sotasaalisarkistossa toimivista henkilöistä enemmistö oli kaiken aikaa paikallisia vapaita asukkaita ja keskitysleirivankeja. Heidän jäämisensä tutkimuksen marginaaleihin ja sivuhuomioiden varaan antaisi sotasaalisarkistosta vääristyneen kuvan.

Käytän työssäni venäjän kielen translitteroimiseen Suomen kansallista standardia SFS 4900. En ole kuitenkaan noudattanut tätä johdonmukaisesti henkilönnimien kohdalla. Henkilönnimissä näkyy alkuperäislähteissä suurta vaihtelua. Suorissa lainauksissa käytän alkuperäislähteen muotoilua. Muuten olen pyrkinyt valitsemaan alkuperäislähteistä yhden nimimuodon, mielellään sen, jota henkilö on itse käyttänyt, ja käyttämään sitä johdonmukaisesti läpi työn. Esimerkiksi Helsingin yliopiston kirjaston sotasaalisarkistoon palkkaama työntekijä Nadešda tai Nadeshda Sibakoff tai Sibakova on käyttänyt itse kirjeissään allekirjoituksena vain etunimensä ensimmäistä kirjainta ja sukunimestään molempia muotoja, jolloin olen valinnut käyttöön nykyisen standardin mukaisen muodon Nadešda Sibakova.²¹

1.3 Tutkimuksen eettiset lähtökohdat

Historiantutkimuksen eettisiä pohdintoja leimaa ajallisen etäisyyden tuoma erityisyys. Tässä historiantutkimus poikkeaa muista ihmistieteistä. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan ohjeissa ihmiseen kohdistuvan tutkimuksen eettisistä periaatteista keskeistä on tutkittavan kohtelu ja erityisesti vaatimus tutkittavan antamasta tietoon perustuvasta suostumuksesta osallistua tutkimukseen.²² Arkistoaineistoja käytävällä historiantutki-

²⁰ Grigorov 2010.

²¹ Vrt. esim. N. Sibakovan selostus toiminnasta yliopiston tulipalon aikana, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA ja N. Sibakova Lauri Tudeerille 12.2.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²² Kohonen, Kuula-Luumi & Spoof 2019.

jalla ei ole yleensä tähän mahdollisuutta. Henkilötietojen käsittelyä säätelevä yleinen tietosuoja-asetus ja sitä täsmentävä ja täydentävä tietosuojalaki asettavat vaatimuksia sille, kuinka henkilötietoja käsitellään tutkimuksessa. Niitä ei kuitenkaan sovelleta kuolleiden henkilöiden tietoihin.²³ Kaikki tutkimuksessani mainitut yksilöidyt henkilöt ovat varmuudella kuolleita tai heidän syntymästään on yli sata vuotta, jolloin heidän voi olettaa kuolleen. Myöskään Tutkimuseettisen neuvottelukunnan ohjeet, joissa oletetaan tutkimusten kohteiden olevan elossa, eivät anna eettisille pohdintoille merkittävää tukea. Kuten arkaluonteisten arkistojen käytön etiikasta kirjoittanut Andrés Brink Pinto on todennut, historiantutkijalle lainsäädännön ja usein muiden tieteenalojen lähtökohdista kirjoitettujen eettisten ohjeiden noudattaminen on useimmiten vasta ensimmäinen askel eettisissä valinnoissa. Loput valinnoista pohjautuvat ennen kaikkea käsitykseen siitä, millaista on hyvä historiantutkimus.²⁴

Jaankin Brink Pinton käsityksen, jonka mukaan tutkijan tärkein eettinen velvollisuus on mahdollisimman hyvän, oman tutkimusalan periaatteiden mukaan tehdyn tutkimuksen, tekeminen. Hyvin tehty tutkimus on myös vastaus vaatimukseen tutkimuskohteiden eettisestä kohtelusta. Brink Pinto pohtii myös ajatusta tukeutua tutkijan solidaarisuuteen tutkimuskohteitaan kohtaan eettisten valintojen pohjana silloin, kun kohteena on haavoittuvainen tai omana aikanaan kaltoinkohdeltu ryhmä. Tutkija ei ole kuitenkaan arkistomateriaaleja käyttäessään tasa-arvoisessa asemassa kohteidensa kanssa ja ajatus heidän asiansa ajamisesta nykyajassa voi hämärtää tutkijan käsitystä omasta valta-asemastaan tilanteessa. Siksi Brink Pinton mukaan tutkijan tärkein hyve on hyvä ”käsityötaito” eli oman tutkimusalan osaaminen, millä hän tarkoittaa etenkin sitä, että tutkija esittää vain väitteitä, joihin arkistomateriaali antaa mahdollisuuden. Ajatus on lähellä Jorma Kalelan muotoilua oikeuden tekemisestä menneisyyden ihmisille. Se toteutuu asettamalla menneisyyden ihmisten toiminta mahdollisimman hyvin historialliseen kontekstiinsa.²⁵

Toisen johtoajutukseni arkistojen eettisestä käytöstä lainaan arkistojen etiikasta kirjoittaneen Elena S. Danielsonin ajatuksia. Danielson toteaa, ettei eettisiä linjauksia voi tehdä sellaisen ajatuksen pohjalle, että arkistonhoitajan pitäisi kategorisesti suojella ihmisten yksityisyyttä. Hänen mukaansa yksityisyyden loukkaus on väistämätön osa arkistoinnin prosessia. Asiakirjan tallettaminen arkistoon on siis jo lähtökohtaisesti teko, joka kaventaa ihmisen yksityisyyden suojaa ja näin tekee myös historiantutkimus. Arkistonhoitajan tai tutkijan tehtävänä ei ole yrittää häivyttää tätä tosiseikkaa vaan toteuttaa tutkimus tavalla, joka minimoi yksityisyyden suojan loukkauksen haitallisia vaikutuksia.²⁶

²³ Korpisaari, Pitkänen & Warm-Lehtinen 2022, erit. 720.

²⁴ Brink-Pinto 2022.

²⁵ Brink Pinto 2022, 98–108; Kalela 2000, 55.

²⁶ Danielson 2010, 9.

Arkistoalan eettiset säännöt kehottavat kiinnittämään erityistä huomiota sellaisten ihmisten yksityisyyteen, jotka eivät ole voineet vaikuttaa arkistojen sijoittamiseen julkiseen arkistoon.²⁷ Tutkimuksessani tämä tarkoittaa erityisesti suomalaishallinnon alaisuuteen päätyneitä miehitetyn alueen asukkaita ja heistä vielä erikseen sotasaa- lisarkistoon töihin komennettuja keskitysleirivankeja. Pysin tutkimuksessani tekemään heille oikeutta käsittelemällä heidän rooliaan sotasaa- lisarkistossa mahdollisimman perusteellisesti ja tuomalla esiin heidän keskeisen roolinsa sotasaa- lisarkiston toiminnassa. Tästä huolimatta päädyin vankien nimien osittaiseen anonymisointiin tekstissä käyttämällä vain niiden alkukirjaimia. Poikkeuksena on aiemmin mainittu Grigori Grigorov, joka on itse kirjoittanut kokemuksistaan muistelmissaan ja jonka koko nimen käyttö on siksi perusteltua. Osittainen anonymisointi ei ollut itsestään selvä ratkaisu, koska pidän tärkeänä sitä, etteivät vangit esiinny tutkimuksessani sellaisena yksilöimättömänä massana, jonka heidät lähteissäni usein esitte- tään. Kuten sensitiivisten aiheiden tutkimisesta kirjoittanut Kirsi Vainio-Korhonen on todennut, ei anonymisointi ole ainoa eettisesti kestävä vaihtoehto, vaan nimeämi- sen voi myös katsoa antavan arvokkuutta tutkimuskohteille.²⁸

Sotasaa- lisarkistoon töihin komennetuilla vangeilla olisi oikeus olla tutkimukses- sani esillä yksilöinä ja oman elämänsä toimijoina. Lähteeni antavat kuitenkin hyvin vähän mahdollisuutta näiden henkilöiden täysipainoiseen kuvaamiseen. Päädyin osittaiseen anonymisointiin, koska keskustelu toisen maailmansodan historiasta on tällä hetkellä Venäjällä hyvin politisoitunutta, ja aiheen ”vääärstä” käsittelystä voi jopa joutua vankilaan. Sotasaa- lisarkistoon töihin otetut vangit ovat oletettavasti kaikki kuolleita, mutta heillä saattaa olla jälkeläisiä, jotka eivät halua perheensä tu- levan mainituksi suomalaisen miehityshallinnon yhteydessä. Täydellistä ano- nymisointia en toteuta, koska haluan säilyttää viitteiden mahdollisimman hyvän jäl- jittävyyden, jolloin tietystä vangista kiinnostunut henkilö voi halutessaan hakea juuri häntä koskevaa tietoa arkistoista. Täydellinen anonymisointi myös hävittää väistämättä niin paljon kontekstitietoja, että se vaikuttaa jo siihen, millaisia tuloksia tutkimuksella on mahdollista saada.²⁹

Yksi tutkimukseni eettisistä valinnoista liittyy siihen, millaista kieltä käytän. Miehityshallinnon aikaisemmassa tutkimuksessa toistetaan usein hallinnon toimijoi- den itsensä käyttämää kieltä. Tämä johtuu ehkä siitä, että myös käytetyt lähteet ovat lähes kokonaan olleet heidän tuottamiaan. Sananvalinnoilla on kuitenkin suuri mer-

²⁷ Vainio-Korhonen 2017, 40–41.

²⁸ Vainio-Korhonen 2017, 45.

²⁹ Joseph F. Spillane antaa artikkelissaan vankiloiden henkilöarkistojen käytöstä havain- nollisen esimerkin siitä, kuinka paljon henkilön nimen ja yksilöivän kontekstin tuomi- nen voi vaikuttaa rikastuttavasti kuvaan, joka tutkittavasta henkilöstä ja laajemmasta ilmiöstä vankila- ja hoitolaitoskierteen takana voidaan saada. Spillane 2024, 93–97.

kitys, koska ne muokkaavat ja toisintavat käsityksiämme siitä, millaisia asiat ovat. Niinpä kiinnitän tutkimuksessani erityistä huomiota siihen, millaista kieltä käytän.

Itä-Karjalan sotilashallintohallinto perustui kaikessa siihen, että paikallinen väestö jaettiin miehityshallinnon terminologian mukaisesti ”kansallisiin” ja ”epäkansallisiin” henkilöihin heidän oletetun alkuperänsä perusteella. En käytä näitä termejä kuin suorissa lainauksissa, koska nimitykset toistavat aikansa rotuteoreettisia ajattelumalleja ja sisältävät ajatuksen siitä, että ”kansallinen” on positiivinen ja ”epäkansallinen” negatiivinen ominaisuus. Näiden sijaan kirjoitan tutkimuksessani kansalliseksi ja epäkansalliseksi määritellyistä henkilöistä.³⁰

Miehityshallinnon kielenkäytöstä on valunut tutkimustekstiin myös tapa viitata miehitetyn alueen kansalliseksi määritelyihin asukkaisiin itäkarjalaisina ikään kuin vain he, eivätkä kaikki alueen asukkaat, olisivat sen ”oikeita” asukkaita. Koko Itä-Karjala -nimitys on itsessään hankala, mikä juontaa juurensa siihen, että puhe on raja-alueesta, joka on vuosisatojen aikana kuulunut erilaisina kokonaisuuksina Ruotsin, Venäjän ja Suomen hallintaan. Ja toisaalta, kuten suomalaisen historiantutkimuksen Karjala-käsityksistä kirjoittanut Kimmo Katajala toteaa, voidaan alue, jota nykyään kutsutaan Karjalaksi, määritellä kokonaisuudeksi vain historiansa ja siitä luotujen mielikuvien avulla.³¹

Nimitystä Itä-Karjala on käytetty Suomessa Neuvostoliittoon ennen talvisodan rauhaa kuuluneesta Karjalasta, ja puhujasta riippuen sen rajat on saatettu määritellä monilla tavoilla. Itä-Karjala -nimitys perustuu kuitenkin ajatukseen siitä, että Karjala muodostaisi jonkinlaisen luonnollisen kokonaisuuden, josta Itä-Karjala on osa, eli samaan ajatukseen, johon Suur-Suomi-aktivistit vetosivat. Käytän tutkimuksessani nimitystä Neuvosto-Karjala, kun viittaa Neuvostoliiton puolella olleeseen kulloiseenkin hallinnolliseen kokonaisuuteen. Suomi ei kuitenkaan miehittänyt koko Neuvosto-Karjalaa, joten kirjoitan useimmiten Suomen miehittämästä alueesta. Nimitystä Itä-Karjala käytän silloin, kun se viittaa aikalaisten käsitykseen alueen luonteesta ja Itä-Karjalan sotilashallinnon käyttämiin nimiin, kuten Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta ja Itä-Karjalan sotasaalisarkisto.

En käytä myöskään miehityshallinnon käyttämiä suomalaistettuja paikannimiä kuin suorissa lainauksissa. Sen sijaan käytän alueen vakiintuneita venäjän-, karjalan- tai suomenkielisiä nimiä. Esimerkiksi Petrozavodskin (Петрозаводск) kaupungin suomenkielinen nimi on Petroskoi, ei Äänislinna. Kun Itä-Karjalan sotilashallinnon tutkiminen perustuu lähes täysin hallinnon itsensä tuottamille lähteille, on erityisen tärkeää, ettei tutkija

³⁰ Tatjana Nikulina ja Olga Kiseleva ovat huomioineet, että monet miehitysajan eläneet epäkansalliseksi määritellyt henkilöt kokivat termin epäkansallinen halventavana ja siihen liittyvä tunne alemmuudesta herätti heissä voimakkaita tunteita vielä haastattelutilanteessa vuosikymmenien päästä. Nikulina & Kiseleva 2009, 274.

³¹ Katajala 2013, 31.

huomaamattaan ala toistaa tutkittaviensa tapoja sanallistaa toimintaansa ja sen myötä luonnollista sitä, vaan pitää myös kielen tasolla etäisyyttä tapahtuma-aikaan.³²

Mahdollisesti tärkein tutkimukseni läpi kulkeva eettinen valinta on miehitetyn alueen epäkansalliseksi määritellyn väestön aseman pitäminen jatkuvasti esillä. Epäkansalliseksi määriteltyjä oli lähes puolet miehitetyn alueen väestöstä, mutta miehityshallinnon toiminta kohdistui pääosin kansalliseksi määriteltyihin henkilöihin. Tämän takia epäkansalliseksi määritellyt henkilöt jäivät helposti tutkimusten sivuosaan. Yksikään tutkimus ei anna kuitenkaan rehellistä kuvaa miehityksestä, jos kansalliseksi määriteltyihin kohdistuneen työn kuvauksen rinnalla ei kulje koko ajan kertomusta siitä, miten epäkansalliseksi määriteltyjä henkilöitä samaan aikaan kohdeltiin ja myös siitä, millaisten toimenpiteiden ulkopuolelle heidät jätettiin. Muuten viedään edelleen eteenpäin miehityshallinnon käsitystä, jonka mukaan Neuvosto-Karjalan miehityksessä oli kyse suomalaista ja karjalaisista, ja alueen muut asukkaat olivat ongelma, joka piti ratkaista.

1.4 Sijoittuminen tutkimuskentälle

1.4.1 Arkistotiede

Tutkimukseni sijoittuu historiatieteen ja arkistotieteen välimaastoon. Tällaisella tutkimusotteella ei ole Suomessa pitkää tutkimusperinnettä. Arkistotiede oli Suomessa pitkään varsin käytännönläheistä, ammatin sisäisiin tarpeisiin vastaavaa toimintaa ja teoreettista kirjallisuutta on julkaistu niukasti. Yhtenä poikkeuksena on Eljas Orrman, jonka vuosikymmenten aikana kirjoittamia artikkeleja ja aiemmin julkaisemattomia esitelmien käsikirjoituksia on koottu yhteen Pekka Henttosen toimittamaksi kirjaksi *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives* (2019). Orrman on kirjoittanut myös Pentti Renvallista arkistoteoreettisena ajattelijana, mutta artikkelin aikarajaus on toisen maailmansodan jälkeisessä ajassa.³³

Viime vuosina suomalaisten arkistojen historiaa ja arkistoteoriaa käsittelevää tutkimusta on julkaistu esimerkiksi Suomen akatemian rahoittaman *Kansallista men-*

³² Tutkimuskohteen kielenkäytön valumisen vaikutuksia tutkimukseen voi tarkastella esimerkiksi Helena Pilkkeen tutkimuksesta *Propagandaa Itä-Karjalasta. Heimokansan suomalaistajat 1941–1944* (2017). Tutkimus vaikuttaa perustuvan niin vahvasti sotilashallinnon tuottamien asiakirjojen referoimiseen, että tutkijan ja tutkittavien äänet menevät sekaisin, ja lukijan on paikoitellen mahdotonta erottaa tutkijan johtopäätöksiä ja tutkittavien käsityksiä toisistaan.

³³ Renvallista arkistoteoreetikkona on kirjoittanut myös Sonja Lipponen Pro Gradu -työssään *Arkisto on enemmän kuin asiakirjojensa summa. Pentti Renvall arkistoteoreetikkona* (2015). Tässäkin työssä aikarajaus on pääasiallisesti toisen maailmansodan jälkeisessä ajassa.

neisyttä rakentamassa ja tulkitsemassa -projektin tuloksena, jonka yhteydessä oma-kin tutkimukseni sai alkunsa. Tähän projektiin liittyneistä tutkimuksista Taina Saarenpään väitöskirja *Turun tuomiokirkon Musta kirja ja lähteiden julkaisemisen jatku- kumo Suomessa varhaismodernista digitaaliseen aikaan* aloitti arkistotieteen ja historiantutkimuksen yhdistämisen Suomen historian oppiaineessa. Projektin tuloksena on julkaistu myös Outi Hupaniitun ja Ulla-Maija Peltosen toimittama artikkeliko-koelma *Arkistot ja kulttuuriperintö*, jossa keskitytään yksityisarkistojen kulttuuripe-rintöaineistoihin ja monenlaisiin tapoihin, joilla aiemmin usein näkymättömiin jää- neet valinnat arkistojen kokoamisesta ja järjestämisestä ovat niihin vaikuttaneet. Li- säksi Svenska litteratursällskapet i Finlandin arkistonhoitaja Petra Hakala väitteli SLS:n arkiston ensimmäisten toimintavuosikymmenten kokoelmien muodostumi- seen vaikuttaneista arvoista ja ideologioista. Hänen väitöskirjansa *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapetets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920* tarjoaa kiinnostavan vertailukohtaan sotasaalisarkistolle suh- teessa siihen, millainen arkiston merkitys voi olla osana tietyn väestöryhmän identi- teetin luomista.

Jaana Kilkin väitöskirja *Asiakirjatiedon hallinnan asiantuntijuuden diskursiivi- nen rakentaminen Suomessa: tutkimus normatiivisesta professionaalisesta diskurs- sista vuosina 1935–2015* (2020) taas nousee informaatiotieteen perinteestä ja tuo tutkimukseni kannalta kiinnostavaa kontekstia siihen, millaisessa ammatillisessa ympäristössä useat tutkimukseni kannalta keskeiset henkilöt toimivat silloisessa Val- tionarkistossa ennen toista maailmansotaa.

Arkistoteoreettisesti työni lähtökohtana on 2000-luvulla vakiintunut käsitys ar- kistoista aktiivisen toiminnan ja vallankäytön paikkoina, joissa arkistonhoitajien te- kemät valinnat vaikuttavat keskeisesti siihen, millaista menneisyyttä arkistoihin tal- letetaan. Käydyn keskustelun keskeisimmän sanoman voisi tiivistää Terry Cookin ja Joan Schwartzin ajatukseen siitä, että arkistoissa herättiin varsin myöhään niiden rooliin sosiaalisesti rakentuneita instituutioina ja niiden valtaan muokata käsityk- siämme historiasta, identiteetistä ja muistista. He kehottivat arkistoissa käytettävän vallan tunnistamiseen, jotta sitä voidaan kyseenalaistaa ja tutkia.³⁴

Arkistoteoreettinen keskustelu kiertyy väistämättä kysymykseen siitä, mitä ar- kistot itse asiassa ovat. Yoakim William tiivistää historiallisen muutoksen keskuste- lussa niin, että ensimmäiset arkistoteoreetikot näkivät arkistot menneisyyden ihmis- ten toiminnan objektiivisena kuvauksena. Tästä on siirrytty ajatukseen arkistoista

³⁴ Cook & Schwartz 2002, 8, 336. Juuri Terry Cook oli keskeinen keskustelun avaaja tästä aiheesta. Hänen artikkelinsa *Evidence, memory, identity, and community: four shifting archival paradigms* (2013) on myös erinomainen tiivistys arkistonhoitajien itseymmär- ryksen ja arkistotieteen historiallisesta kehityksestä. Keskustelua aiheesta ks. esim. Aronsson 2004; Blouin & Rosenberg 2011; Harris 2002.

niiden syntykontekstin tuotteena ja kuvaksena niiden syntyyn vaikuttaneiden toimijoiden käsityksistä. Seuraavaksi merkittäväksi keskustelunaiheeksi William haluaa nostaa ne merkitykset, jotka syntyvät jokaisessa kohtaamisessa arkistoaineistojen ja niitä tutkivan ihmisen välillä. William viittaa erityisesti Kanadassa käytyyn keskusteluun, jonka mukaan arkistoja ei tule nähdä vain jälkinä menneisyydestä. Sen sijaan jokainen kontakti asiakirjan ja yksilön välillä on ainutlaatuinen ja synnyttää siinä hetkessä merkityksiä, jotka perustuvat asiakirjan sisällön lisäksi myös hetkeen, jossa kontakti tapahtuu, asiakirjan fyysiseen olemukseen ja yksilön henkilökohtaisiin käsityksiin ja osaamiseen.³⁵

Yksi viime vuosien arkistokeskustelujen linjoista on johtanut ajatukseen arkistonhoitaja-aktivisteista, jotka ottavat arkistonhoitajien ja arkistojen vallan tietoisesti käyttöön korjatakseen esimerkiksi arkistojen saavutettavuuden ongelmia tai kokoelmien vinoumia. Omaan tutkimukseeni aihe kytkeytyy väärään paikkaan joutuneiden arkistojen (displaced archives) teeman kautta.³⁶ Väärässä paikassa olevien arkistojen ongelmassa on voimakas oikean ja väärän näkökulma, joka perustuu pohjimmiltaan provenienssiperiaatteeseen. Arkistoilla on sen mukaan yksi oikea säilytyspaikka, joka perustuu siihen, missä ne ovat arkistonmuodostajan toiminnan seurauksena syntyneet. Tämä onkin selkeää sellaisten aineistojen kohdalla, jotka on varastettu omistajiltaan ja jätetty palauttamatta. Vaikeammaksi kysymys tulee silloin, kun alkupeleistä omistajaa ei enää ole, kuten kävi monien juutalaisyhteisöjen ja yksityishenkilöiden arkistojen kohdalla toisen maailmansodan yhteydessä tai silloin, kun konfliktin seurauksena valtioiden rajat siirtyvät. Erityisen paljon keskustelua on herättänyt kolonialismin myötä syntyneiden arkistojen oikeudenmukainen omistajuus.³⁷

Kahdessa lehtori James Lowryn toimittamassa artikkelikokoelmassa *Displaced Archives* (2017) ja siitä nousseen keskustelun seurauksena kirjoitetussa *Disputed Archival Heritage* (2023) arkistonhoitajia ja arkistotieteen tutkijoita kutsutaan käyttämään ammattitaitoaan väärässä paikassa olevien arkistojen ongelmien ratkaisuun ja pohtimaan sitä, miten tutkimustieto saadaan kanavoitua toiminnaksi. Lowryn mielestä kiistellyssä arkistollisessa perinnössä ei ole kyse vain pääsystä kulttuuriomaisuuteen tai informaatioon vaan oikeudenmukaisuudesta, asioiden korjaamisesta, oikeuksista, suvereniteetista ja viime kädessä yhteisöjen toipumisprosesseista.³⁸

Jeannette Bastian kirjoittaa, että jokainen kiistelyjen arkistojen tapaus on erilainen, mutta jokaisella niistä on samanlaisia seurauksia uhrina olleelle yhteisölle:

³⁵ Yoakim 2024, 15.

³⁶ Ketelaar 2017, viii.

³⁷ Kiistellyistä arkistoista ja aiheen kytkeytymisestä kolonialismiin ks. Lowry 2023b.

³⁸ Lowry 2023a, 13. Samankaltaisista näkökulmista katsoo arkistotiedettä myös ”kriittinen arkistotutkimus” (critical archival studies), joka määrittellään juuri sen kautta, että ongelmien tunnistamisen lisäksi tarkoituksena on esittää ratkaisuja niihin. Caswell, Punzalan & Sangwand, 2017, an introduction.

nämä menettävät kontrollin omaan menneisyyteensä ja joskus mahdollisesti tulevaisuuteensa.³⁹ Tämä ajatus on pohjalla erityisesti käsitellessäni sitä, miten sotasaalisarkistossa pyrittiin ottamaan haltuun miehitetyn alueen menneisyyttä. Tutkimukseni tuo uudenlaisia näkökulmia käytyyn keskusteluun, kun tutkimuksen kohteena ei olekaan arkistojaan menettänyt taho, vaan niitä koonnut organisaatio.

Keskeinen tutkimus toisen maailmansodan arkistollisista seurauksista Euroopassa ei eksplisiittisesti asemoi itseään aktivistin rooliin, mutta sen taustalla on nähtävissä samanlainen tarve selvittää, mitä arkistoille sodan aikana tapahtui ja missä ne ovat nyt. Toisen maailmansodan sotasaalisarkistojen keskeisin tutkija on Patricia Kennedy Grimsted, joka on läpi uransa tutkinut erityisesti niitä arkistoja, joita saksalaiset joukot ensin anastivat ja jotka päätyivät sitten sodan loppuvaiheissa Neuvostoliiton haltuun ja usein vietiin Neuvostoliittoon. Grimstedin mielenkiinto on ollut erityisesti arkistojen palautuksiin liittyvissä kysymyksissä. Monet hänen tutkimusprojekteistaan ovat olleet kiinteässä kytköksessä konkreettisiin pyrkimyksiin palauttaa arkistoja niiden alkuperäisille omistajille tai näiden jälkeläisille tai seuraajaorganisaatioille, tai ainakin saada arkistot laajempaan käyttöön luettelointien ja digitalisointiprojektien avulla. Tällainen on esimerkiksi ”Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”-sivusto. Sivustolla julkaistaan päivittyviä maakohdaisia oppaita siitä, miten Rosenbergin johtama organisaatio kussakin maassa toimi ja missä sen sota-aikana viemät arkistot nyt ovat.⁴⁰

Arkistoja otettiin sotasaaliiksi lähes kaikissa toiseen maailmansotaan osallistuneissa valtioissa. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan sotasaalisarkisto ei siten ollut ilmiönä poikkeuksellinen, vaan yleisen trendin mukainen.⁴¹ Kokonaisuutena arkistojen kohtaloista toisen maailmansodan Euroopassa ei ole olemassa, eikä juurikaan edes yhden maan tai yhden arkistoja sotasaaliiksi ottaneen organisaation toiminnasta. Poikkeuksena on Sophie Cœurén tutkimus *La mémoire spoliée. Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique* (2007), jossa hän pyrkii hahmottamaan kokonaiskuvaa ranskalaisten arkistojen kohtaloista toisen maailmansodan aikana ja sen seurauksena. Kirjan rakenne kertoo konkreettisella tavalla siitä, mitä toisen maailmansodan arkistoja käsittelevä tutkimus yleensä käsittelee. Saksalaisten tekemät arkistojen anastukset kattavat tutkimuksesta kolmasosan. Loput kirjasta on omistettu arkistojen palauttamisen ongelmille sodan päättymisen jälkeen.⁴² Onkin selvää, ettei Cœuré voi käsitellä tutkimuksessaan saksalaisten toimintaa kuin pääpiirteissään. Syvällisemmän kuvan antaminen vaatisi tutkimuksen keskittymistä pelkästään saksalaisten toimintaan.

³⁹ Bastian 2023.

⁴⁰ Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, errproject.org [haettu 12.8.2024].

⁴¹ Tiivis katsaus arkistojen roolista aseellisissa konflikteissa Nugent 2005.

⁴² Cœuré 2007.

Saksalaisten sotasaalisarkistoja koonneista organisaatioista ja niiden keskinäisistä suhteista ja toiminta-alueista ole systemaattista tutkimusta. Tiedot arkistoja takavarikoineiden ja anastaneiden organisaatioiden toiminnasta täytyy etsiä useista eri tutkimuksista, joissa keskiössä ei ole organisaatioiden toiminta sinänsä, vaan niiden toiminnan seuraukset. Tutkimustilanne heijastaa siis tässä mielessä edelleen sodan aikaisen todellisuuden sekavuutta. Edes saksalaisten keskeisimmän sotasaalisarkistoja koonneen toimijan, Einsatzstab Reichsleiter Rosenbergin (ERR), toimintaa ei ole tutkittu perusteellisesti. Patricia Grimstedin mukaan sen toiminnan hämmästyttävän huono dokumentointi tutkimuksessa johtuu osittain siitä, että iso osa sen säilyneestä oman toiminnan dokumentaatiosta päättyi sodan jälkeen Neuvostoliittoon, missä sitä ei annettu tutkijoiden käytettäväksi. Neuvostoliitossa arkistoja käytettiin pääasiassa selvittämään, ketkä olivat tehneet yhteistyötä kulttuuriomaisuuden anastamisessa saksalaisten kanssa. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen tutkijat ovat voineet jossain määrin käyttää aineistoja, mutta edelleen aihetta valaisevat lähdeaineistot ovat hajaantuneena ympäri Eurooppaa ja Yhdysvaltoja.⁴³ Täysin arkistojen tilanne ei tutkimuksen vähäisyyttä selitä. Sophie Cœuré näkee yhden syyn puuttuvaan kiinnostukseen arkistojen vähäisessä jälleenmyyntiarvossa.⁴⁴ Sotasaalisarkistojen liikkeiden selvittämiseen ei ole liittynyt taloudellista intressiä.

Tutkimus toisen maailmansodan sotasaalisarkistoista painottuu Saksan ja Neuvostoliiton toimintaan. Ne kytkeytyivät yhteen niin, että monet alun perin saksalaisten haltuun ottamista sotasaalisarkistoista päättyivät sodan päätyttyä Neuvostoliittoon. Länsiliittoutuneiden toiminnasta suurimman huomion on saanut niiden työ saksalaisten viemien arkistojen palauttamiseksi. Tämän vuoksi Astrid Eckertin tutkimus *The struggle for the files: the Western allies and the return of German archives after the Second World War* (2012) on erityisen kiinnostava. Eckertin tutkimus laajentaa hyödyllisellä tavalla kuvaa sotasaalisarkistojen luonteesta valaistessaan sitä, että arkistoja eivät ottaneet sotasaaliiksi vain totalitaristiset maat eikä aihetta voi käsitellä vain totalitarismin tuoman kehyksen kautta. Amerikkalaisten ja brittien toiminta miehityksessä Saksassa tarjoaa kiinnostavan vertailukohdan myös Itä-Karjalan sotasaalisarkistolle.

Miehitettyjen alueiden arkistoja koottiin toisessa maailmansodassa monista systä, mutta tärkeä osa arkistotakavarikoinneista liittyi vallattujen alueiden hallintoon. Armeijan ja hallinnon eri toimijat kokosivat tieteellisten laitosten, teollisuuden ja muiden sellaisten tahojen arkistoja, joita voitiin käyttää, kun suunniteltiin vallattujen alueiden tulevaa hallintoa ja resurssien hyväksikäyttöä. Juuri tämä aihe on Itä-Karjalan sotasaalisarkiston kannalta keskeinen, mutta saksalaisten sotasaalisarkistotoimintaa Ukrainassa tutkineen historioitsija Natalija Kaševarovon mukaan kysy-

⁴³ Grimsted 2001, 325–326; Grimsted 2012.

⁴⁴ Cœuré 2007, 11.

mystä ei kuitenkaan ole toisen maailmansodan yhteydessä juuri käsitelty.⁴⁵ Kuten Alexadre Sumpf ja Vincent Laniol toteavat arkistoja sotasaaaliina käsittelevän artikkelikokoelman johdannossa, tutkimuksessa on edelleen suuria aukkoja ja tärkeimmät niistä koskevat hyvin keskeisiä kysymyksiä: mikä lopulta oli ”arkistosotien” perimmäinen tarkoitus? Miten työ käytännössä järjestettiin ja mikä oli sen ideologinen pohja? Miten kohteena olleet arkistot valittiin?⁴⁶ Oma tutkimukseni pyrkii vastaamaan näihin kysymyksiin Suomen osalta.

1.4.2 Sotahistoria

Sotahistorian tutkimuksen osalta työni sijoittuu tutkimusperinteeseen, jota aiemmin käsiteltiin useimmiten ”uuden sotahistorian” kattokäsitteen alla. Käsite tuli suomalaiseseen historiakeskusteluun Tiina Kinnusen ja Ville Kivimäen toimittamassa teoksessa *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi ja jatkosodassa*. Myöhemmin kirjoittajat ovat todenneet, että käsite ei laajuutensa takia ole erityisen käyttökelpoinen. Niinpä he ehdottavat täsmällisemmäksi ilmaisuksi kulttuurihistoriallista käännettä sotahistorian tutkimuksessa tai sodan sosiaali- ja kulttuurihistoriaa. Professori Jan Hoffenaar kirjoittaa katsauksessaan ”uuden” sotahistorian kehitysvaiheista, että termiä kannattaakin käyttää vain hyvin laajassa merkityksessä, jolloin se viittaa lähinnä tutkimusaiheiden kirjon laajenemiseen viimeisten vuosikymmenien aikana.⁴⁷

Oma tutkimukseni asettuu luontevasti sodan sosiaali- ja kulttuurihistorian tutkimusperinteeseen. En tutki siinä rintamatapahtumia tai sodan johtamista, mutta taistelut tuovat kaikessa läsnä olevan kehityksen niille tapahtumille ja ilmiöille, joita väitöskirjassani tutkin. Jan Hoffenaar lainaa Stephen Morilloa, joka totesi liian pitkälle viedyn ”sota ja yhteiskunta” -lähestymistavan uhkaavan hävittää itse sodankäynnin sotahistoriasta.⁴⁸ Hyväksyn tämän kritiikin osittain. Vaikka pyrin rakentamaan tutkimilleni asioille kontekstin Suomen rintaman ja koko suursodan tapahtumista, jää itse sodankäynti tässä työssä väistämättä taka-alalle.

Tuon kuitenkin sodan tapahtumat mahdollisuuksien mukaan tekstiin ja erityisen tärkeänä pidän sitä, että työssä on läsnä sodan väkivaltainen luonne, vaikka itse sotasaaalisarkistossa tehty työ oli rauhanomaista. Ville Kivimäki on kirjoittanut väkivallasta sodassa tutkimuseettisenä kysymyksenä ja hänen mukaansa paradoksaalisesti ”uusi sotahistoria” oli paljolti uutta juuri siksi, että se alkoi katsoa sotaa väkivallan kautta. Perinteisesti väkivaltaa on tutkimuksen kielenkäytössä haluttu piilottaa. Sodassa ei akateemisissa teksteissä ole kuollut vaan kaatunut sotilaita ja niissä

⁴⁵ Kaševárova 2020, 152.

⁴⁶ Sumpf & Laniol 2012, 24.

⁴⁷ Hoffenaar 2021; Kinnunen & Kivimäki 2006; Kinnunen & Kivimäki 2019.

⁴⁸ Hoffenaar 2021.

on aiheutettu ja saatu tappioita. Kivimäki kirjoittaa kuitenkin, ettei sotaa kokemukse-
sena voi ymmärtää ilman väkivaltaa.⁴⁹

Sodan väkivaltaisuuden säilyttäminen tutkimustekstissä on tärkeää erityisesti Itä-Karjalan sotilashallinnon toimien kohdalla. Miehitushallinnon tehtävänä oli huolehtia normaalin elämän jatkumisesta miehitysellä alueella. Sen toiminta-alue oli siis hyvin rauhanomainen ja siviilimäinen. Tämä ei kuitenkaan irrota miehityshallintoa sodan väkivallasta, koska se oli perustettu hyökkäyssodan seurauksena ja sen suomalaisten työntekijöiden toimintamahdollisuudet ja auktoriteetti perustuivat viime kädessä sotaliikkeen luomalle suomalaisten väkivaltamonopolille miehitysellä alueella.

Tavoitteenani on tuoda sodan väkivaltaisuus tutkimukseeni ainakin kolmella tavalla. Ensinnäkin pyrin sitomaan sotasaalisarkiston ja miehityshallinnon toiminnan sodan rintamatapahtumien kontekstiin. Itä-Karjalan miehityshallintoa ei voi ymmärtää pitämättä mielessä jatkuvasti sitä, mikä oli suursodan tilanne. Suomalaisten suunnitelmat Suur-Suomen luomiseksi perustuivat viime kädessä Saksan menestykselle sodassa ja siis siihen, että Saksa haki elintilaa idästä. Toiseksi tutkin työssäni arkistoja vallankäytön välineenä. Kolmanneksi annan tutkimuksessani paljon tilaa sotasaalisarkiston käyttämille sota- ja keskitysleirivangeille ja pyrin myös tekstin tasolla pitämään jatkuvasti esillä sitä, että miehityshallinnon toimintojen tärkeimmät seuraamukset eivät kohdistuneet niihin suomalaisiin, joiden toimintaa tutkin, vaan alueella olleisiin Neuvostoliiton kansalaisiin.

Olen johtanut ajatuksesta pitää väkivalta esillä sotahistoriassa myös toisen periaatteen. Tavoitteenani on kirjoittaa tutkimustuloksistani niin, ettei sotasaalisarkiston työstä syntyisi työssäni liian siistiä ja virtaviivaista kuvaa. Suurin osa suomalaisten miehitysjäsenä Neuvosto-Karjalassa oli luonteeltaan melko rauhallista ja järjestäytyneitäkin, mutta sota on aina luonteeltaan myös kaotista ja omiaan synnyttämään nopeita ratkaisuja, joilla pyritään reagoimaan äkillisiin tilanteisiin. Tutkimus kirjoitettuna tekstinä tyypistää ja yksinkertaistaa aina väistämättä kohdettaan ja antaa luonnottoman selkeäviivaisen kuvan tapahtumista, jotka ovat luultavasti tapahtuma-aikanaan olleet niiden kokijoille paljon hahmottomampia. Tämä korostuu väkivaltaisissa tapahtumasarjoissa, kuten sodissa, joissa yksinkertainen lause joukkojen etenemisestä jonnekin voi sisältää monenlaista todellisuutta aina melko suoraviivaisesta siirtymisestä verisiin taisteluihin, joiden seurauksena on paljon kuolleita. Sodan väkivaltaisuuden ja sekasortoisuuden tuominen tutkimukseen on erityisen tärkeää juuri Itä-Karjalan sotilashallinnon tutkimisessa, koska aihetta on tutkittu käytännössä lähes pelkästään sotilashallinnon itsensä tuottamien tekstien kautta ja niiden tapa kuvata tapahtunutta asiallisina raportteina on siirtynyt osittain myös tutkimusteksteihin.

⁴⁹ Kivimäki 2017, 197.

Ensimmäisen tutkimuksen muotoon kirjoitetun tekstin Itä-Karjalan sotilashallinnosta kirjoitti jo vuonna 1944 Itä-Karjalan sotilashallintokomentajan lainopillisena neuvonantaja toiminut Veli Merikoski. Kyseessä ei kuitenkaan ollut tutkimus, vaan Merikoski oli saanut Mannerheimilta tehtäväkseen kirjoittaa selvityksen tapahtuneesta silmällä pitäen rauhanneuvotteluja ja Suomen tarvetta puolustaa toimintaansa. Merikosken teksti onkin melko taitavasti rakennettu kuvaus, jossa pyritään luomaan vaikutelma siitä, että Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tarkoituksena oli vain huolehtia välttämättömästä siviilien huollosta väliaikaiseksi tarkoitettun miehityksen aikana. Tarkoituksensa Merikoski saavutti tosiasioiden valikoimisella ja vuonna 1943 käyttöön otettujen uudistusten kuvaamisella, aivan kuin ne olisivat koskeneet koko miehitysaikaa. Merikosken teksti julkaistiin lähes sellaisenaan vuonna 1956 *Suomen sota* -kirjasarjan kuudennessa osassa.⁵⁰

Varsinaisesti tutkimus Itä-Karjalan miehityshallinnosta alkoi 1980-luvulla, jolloin ilmestyivät ensin vuonna 1980 Ohto Mannisen tutkimus *Suur-Suomen ääriviivat*, joka käsitteli Suomen sodanpäämääriä ja kahta vuotta myöhemmin Antti Laineen väitöskirja *Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa*. Antti Laineen tutkimus on perusteos, johon kaikki myöhempi aiheen tutkimus pohjautuu. Laineen tutkimuksen ansio on siinä, että se käy järjestelmällisesti läpi kaikki Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan toiminnan alat hyödyntämällä sotilashallintoesikunnan omaa arkistoa ja haastatteluja. Myöhemmissä tutkimuksissa monia Laineen tutkimia aiheita on laajennettu ja joitakin epätarkkuuksia korjattu, mutta kukaan ei ole pyrkinyt kiistämään Laineen tutkimuksen perusoletuksia. Vuonna 1989 ilmestyi tosin Helge Seppälän kirja *Suomi miehittäjänä* ja sitä oli edeltänyt kirja *Suomi hyökkääjänä* (1984). Seppälän oli itsekin ollut miehitettyllä alueella vapaaehtoisena sotilaana ja nähnyt keskitysleirit. Ehkä tämän kokemuksen takia teoksessa onkin huomattavan kriittinen sävy Suomen toimintaa kohtaan ja Seppälä painottaa enemmän epäkansalliseksi määritellyn väestön kohtelua, osittain venäläisiin lähteisiin perustuen. Lopulta hänenkin antamansa peruskuva suomalaisten toiminnasta on melko yhdenmukainen Laineen tutkimuksen kanssa ja perustuu myös ilmeisen paljon Laineen väitöskirjaan. Vuonna 1989 ilmestyi myös Jukka Kulomaan tutkimus *Äänislinna. Petroskoin suomalaismiehityksen vuodet 1941–1944*. Petroskoi oli suomalaisen miehityshallinnon keskus ja suurin väestökeskittymä ja siksi Kulomaan tutkimus kertoo paljon myös koko miehityshallinnon toiminnasta.

Näiden tutkimusten ilmestyttyä miehityshallinnon tutkimuksessa oli pitkään hiljaista ja aihe on alkanut kiinnostaa tutkijoita uudelleen vasta 2000-luvulla, osin uu-

⁵⁰ Merikoski 1944; Laine 1982, 23. Samaa Suomen toimien kiillottamisen linjaa edusti myös Mannerheimin elämäkerta vuodelta 1952, jossa hän väitti Suomen kohdelleen miehittämiensä alueiden siviiliasukkaita ainutlaatuisen hyvin toisen maailmansodan kontekstissa. Hannikainen 2023, 69.

denlaisista näkökulmista. Osmo Hyytiän tutkimus *Helmi Suomen maakuntien joukossa. Suomalainen Itä-Karjala 1941–1944* on ikään kuin päivitetty versio Antti Laineen väitöskirjasta. Hyytiä on voinut uusien lähteiden käytön avulla tarkentaa ja osin korjata aikaisemman tutkimuksen käsityksiä, mutta ei tuo tutkimuskentälle uusia tulkintoja aiheesta. Tällaista aiempaa tutkimusta täydentävää kuvausta edustaa myös esimerkiksi kouluneuvos Martti Hölsän väitöskirja suomalaisista kansakouluista Itä-Karjalassa.⁵¹

Sen sijaan Sari Näreen ja Jenni Kirveen toimittama *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus* (2014) on artikkelikokoelma, jolla on tietoinen pyrkimys uudistaa kuvaa miehityshallinnosta ennen kaikkea asettamalla se Suur-Suomi -aatteen kontekstiin, jolloin Itä-Karjalan miehityshallinto ei näyttäyty muusta Suomen historiasta erillisenä saarekkeena, vaan elimellisenä osana ja päätepisteenä yhdelle merkittävälle Suomen historiaan vaikuttaneelle ajatusrakennelmalle. Tutkimukseni on tarkoitus jatkaa tätä keskustelua.

Miehitetyllä alueella tehtiin järjestelmällisesti tieteellistä tutkimusta, jota koordinoi Valtion tieteellinen Itä-Karjalan komitea. Sen toiminta oli monella tavalla rinnakkaisilmiö sotasaalisarkistolle ja siksi Tenho Pimiän väitöskirja *Tähtäin idässä. Suomalainen sukukansojen tutkimus toisessa maailmansodassa* (2009) on hedelmällinen vertailukohta tutkimukselleni. Pimiän tutkimus keskittyy kansatieteilijöihin, joita työskenteli miehitetyllä alueella koko miehityksen ajan. Tehdyn työn tavoitteissa oli paljon samaa kuin sotasaalisarkiston toiminnassa ja siksi Pimiän työ paitsi tuo kontekstia tälle tutkimukselle, myös vahvistaa kuvaa siitä, että sotasaalisarkiston toiminnassa ei ollut kyse vain sen piirissä työskennelleiden henkilöiden ajatuksista, vaan laajemmin koko miehityshallintoa koskeneesta ilmiöstä.⁵²

Aarne Ylä-Jussilan väitöskirjan *Heimo, uskonto ja isänmaa: kirkollinen kansallistamistoiminta Itä-Karjalassa 1941–1944* (2020) aihe on keskeinen, koska kirkkojen työlle miehitetyllä alueella annettiin paljon painoarvoa ja siitä toivottiin tärkeää työkalua alueen suomalaistamiseen, mutta työtä leimasi jatkuvasti voimakas ristiriita luterilaisen ja ortodoksisen kirkon välillä. Erimielisyydet eivät rajoittuneet teologisiin näkemyksiin, vaan kyse oli myös sen määrittelystä, mikä oli oikeanlaista suomalaisuutta ja karjalaisuutta ja ennen kaikkea, oliko ortodoksinen kirkko, jolla oli historiallisesti vahvat siteet Venäjälle ja venäläiseen kulttuuriin, tarpeeksi suomalainen ja luotettava tekijä suomalaisen Itä-Karjalan rakentamisessa.

Leimallista miehityshallintoa koskevalle tutkimukselle on se, että niissä katsotaan aihetta ennen kaikkea miehityshallinnon työntekijöiden ja hallinnon näkökul-

⁵¹ Hölsä 2006.

⁵² Pimiä 2009. Tenho Pimiältä ilmestyi jo vuonna 2007 teos *Sotasaalista Itä-Karjalasta. Suomalaistutkijat miehitetyillä alueilla 1941–1944*. Kyseessä on käytännössä sama teos kuin myöhemmin julkaistu väitöskirja.

masta. Miehiyshallinnon kokeneiden paikallisten siviilien kokemuksiin keskittyvä tutkimus puuttuu, luultavasti ennen kaikkea lähdetilanteen takia. Itse sotasaalisarkistoa ei ole aiemmin tutkittu perusteellisesti. Hieman laajemmin siitä ovat kirjoittaneet Kai Ekholm kirjassaan *Haavoittuneet kirjastot* (2004), Antero Uitto ja Paul Kruhse teoksessa *Suomea rajan takana 1918–1944* (2008) ja Ilkka Mäkinen kahdessa lyhyessä artikkelissa *Kansalliskirjastossa* (2006) ja liettualaisessa kirjastoalan lehdessä *Knygotyra* (2007). Kaikkia näitä yhdistää se, että sotasaalisarkiston tekemä kirjasto-työ on esitelty perusteellisemmin kuin arkistopuoli.

Kruhse ja Uiton teoksessa tärkeintä on suomenkielisen neuvostokirjallisuuden bibliografia, joka on koostettu Itä-Karjalan sotasaalisarkistossa tehdyn kortiston avulla. Tämän vuoksi kirjassa kerrotaan myös sotasaalisarkiston vaiheet pääpiirteissään, mutta ei analysoida tarkemmin, mitä arkiston toiminta merkitsi.⁵³ Koska sotasaalisarkiston toiminta on ollut huonosti tunnettua, viitataan siihen usein muussa tutkimuksessa epämääräisesti tai sen toiminnan kontekstia ei ole selitetty. Tämä koskee esimerkiksi Antti Laineen artikkelia *Tutkijoiden Suur-Suomi – Itä-Karjalan tutkimus jatkosodan vuosina* (1993), joka muuten tarjoaa hyödyllistä kontekstia sotasaalisarkiston tekemälle työlle. Esimerkiksi teoksessa *Suomen arkistolaitos 200 vuotta* tuodaan esille sotasaalisarkiston olemassaolo, mutta kytketään se valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan perustamiseen. Sota-ajan arkistokomiteaa, jonka toimintaa johdettiin Valtionarkistossa, ja jolla oli aktiivinen rooli sotasaalisarkiston perustamisessa ei mainita ollenkaan eikä sitä, että sotasaalisarkisto toimi jatkuvassa yhteydessä myös suoraan Valtionarkistoon. Tämä kertonee ennen kaikkea siitä, että sota-ajan arkistokomitea pyrki itse aktiivisesti häivyttämään rooliaan sodan jälkeen. Niinpä arkistolaitoksen juhla-kirjassa sotasaalisarkisto näyttäytyy ennen kaikkea muusta arkistolaitoksen toiminnasta irrallisena, kun taas oman tutkimukseni tarkoituksena on osoittaa, että se kytkeytyi tiiviisti arkistolaitoksen toimintaan.⁵⁴

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan ja miehiyshallinnon tutkimusta on tehty lähes yksinomaan Suomessa. Neuvostoliitossa historian tutkimus oli poliittisesti johdettua ja kontrolloitua. Miehiysajan tutkimisen Neuvostoliitossa teki mahdolliseksi kaksi asiaa. Ensinnäkin toisesta maailmansodasta tai ”Suuresta Isänmaallisesta sodasta” haluttiin muistaa ennen kaikkea sankarillinen yhteinen vastarinta. Miehitetyille alueille jääneet siviilit, jotka joutuivat sopeutumaan vihollisen komentoon, eivät sopineet tähän kuvaan. Toisaalta Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa vaikutti virallinen, maiden välistä ystävyyttä korostanut politiikan linja, johon taas ei

⁵³ Kruhse & Uitto 2008.

⁵⁴ Nuorteva ja Happonen 2016, 193–199. Myös esimerkiksi Mikko Porvalin tutkimuksessa *Salainen tiedustelija* esiintyy virheellinen käsitys, jonka mukaan kaikki koottu kirjallisuus olisi siirretty Helsingin yliopiston kirjastoon, jossa sitä säilytettäisiin yhtä. Porvali 2012, kuvaliite.

sopinut esimerkiksi suomalaisten ylläpitämien keskitysleirien tutkiminen. Niinpä niissä Neuvostoliiton aikaisissa tutkimuksissa, joissa Suomen rintama mainittiin, keskityttiin yleensä kuvaamaan rintamatapahtumia ja sitä osaa Neuvosto-Karjalasta, jota suomalaiset eivät vallanneet, sekä partisaanitoimintaa.⁵⁵

Perestroikan ja Neuvostoliiton hajoamisen seurauksena tutkimusympäristö Venäjällä muuttui vapaammaksi, kunnes se taas viime vuosina on kiristynyt ja myös sota-historian tutkimus on valjastettu taas uudestaan politiikan välineeksi. Vapaamman jakson aikana Petroskoin valtionyliopiston piirissä ilmestyi joitakin toista maailmansotaa ja suomalaista miehityshallintoa koskevia tutkimuksia. Näistä erityisesti Andrej Golubevin ja Juri Osipovin toimittama *Устная история в Карелии, Финская оккупация Карелии 1941–1944 гг* (2007) on kiinnostava.⁵⁶ Teokseen on koottu vuosina 2005–2007 tehtyjä miehitetyllä alueella eläneiden henkilöiden haastatteluja, minkä lisäksi siinä on neljä lyhyttä artikkelia. Työni kannalta tärkeä on erityisesti Golubevin artikkeli naisten elämästä miehitetyllä alueella. Sen huomiot suomalaisen miehityshallinnon luonteesta havainnollistavat hyvin sitä, miksi myös Venäjällä tehtyä tutkimusta aiheesta tarvittaisiin. Golubev on jatkanut aiheesta myös artikkelikokoelmassa *Финский фактор в истории и культуре Карелии XX века* (2009).⁵⁷ Siinä on myös Tatjana Nikulinan ja Olga Kiselevan artikkeli miehitysajan muistamisen tavoista. Artikkelin nostaa esille perustuvanlaatuisen eron miehityksen muistelemisen tavoissa riippuen siitä, kumpaan kansallisuusryhmään suomalaiset olivat muistelijan sijoittaneet.⁵⁸

Petroskoin valtionyliopiston dekaanin Sergei Verigin tutkimus Neuvosto-Karjalasta toisen maailmansodan aikana *Карелия в годы военных испытаний. Политическое и социально-экономическое положение Советской Карелии в период Второй мировой войны 1939–1945 гг* (2009) on ensimmäinen venäjäksi kirjoitettu kokonaisteos aiheesta.⁵⁹ Toinen tutkimukseni kannalta kiinnostava Sergei Veriginin tutkimus on suomeksi 2014 julkaistu tutkimus *Pettureita vai sodan uhreja–Yhteistyö*

⁵⁵ Golubev 2009, 284–285; Verigin 2014, 12–13; Verigin 2009, 24 – 31; Nikulina & Kiseleva 2009, 267; Kilin 2007, 125–126. Neuvostoaikaisia perusteoksia esim. Morozov & Aleksandrov 1975 ja Kuprianov 1979. Golubev kiinnitti vuonna 2009 huomiota siihen, että myös tuolloisessa suhteellisen vapaassa ilmapiirissä narratiivista, joka poikkesi tavasta esittää Saksan tai sen liittolaisten miehitykseen jääneet ihmiset muuten kuin sankaruuden kontekstissa sai negatiivista palautetta Venäjällä. Golubev 2009, 285.

⁵⁶ Suullinen historia Karjalassa, Suomen miehitys Karjalassa vuosina 1941–1944, Golubev & Osipov 2007.

⁵⁷ Suomalainen tekijä Karjalan historiassa ja kulttuurissa 1900-luvulla, Iljuha 2009.

⁵⁸ Nikulinan ja Kiselevan artikkelissa erityisesti Äänisniemen pääosin venäjänkielisen väestön kohtalo nousee esille. Miehityshallinnon tutkimuksessa on paljon aukkoja, mutta yksi suurimmista on ehkä juuri siinä, millainen miehitys oli epäkansalliseksi määriteltyille vapaille asukkaille. Nikulina & Kiseleva 2009.

⁵⁹ Karjala sotakoettelemusten vuosina. Neuvosto-Karjalan Poliittinen ja sosioekonominen tilanne toisen maailmansodan aikana 1939–1945. Verigin 2009.

vihollisen kanssa Karjalassa toisen maailmansodan aikana, jossa käsitellään Suomalaisessa tutkimuksessa lähes ohitettua, mutta miehitetyn alueen asukkaille kriittisen tärkeää kysymystä suomalaisten kanssa tehdyn yhteistyön ja maanpetturuuden suhteesta. Vielä maanpetturuutta käsittelevän tutkimuksen johdannossa Sergei Veriginin mainitsi tärkeänä historiallisen näkemyksensä muotoutumisen lähteenä suomalaiset arkistolähteet, tutkimukset ja keskustelut suomalaisten tutkijoiden kanssa.⁶⁰ Hänen viimeaikaiset tutkimuksensa ja ulostulonsa ovat kuitenkin havainnollinen esimerkki Venäjän viime vuosien kehityksestä kohti yhä autoritäärisempää yhteiskuntaa ja historiitutkimuksen välineellistämistä politiikan osaksi. Kyse on laajemmasta ilmiöstä, jossa Venäjä on aggressiivisesti pyrkinyt puolustamaan ”oikeita” tulkintoja historiaan ja erityisesti toisesta maailmansodasta. Kuten Venäjän historian dosentti Kati Parppei kirjoittaa, taustalla on pyrkimyksiä ainakin kansakunnan yhtenäisyyden luomiseksi toisaalta luomalla kuvaa ulkoisista vihollisista ja toisaalta kokoamalla kansaa Suuren Isänmaallisen sodan sankarillisen voittamisen myytin ympärille.⁶¹

Neuvosto-Karjalan miehityksen osalta keskiöön on noussut kaksi asiaa: niin sanottu Sandarmohin kysymys ja suomalaisten toiminnan määrittely kansanmurhaksi. Sandarmoh on alue, jonne on haudattu suuri määrä Stalinin vainojen uhreja, minkä takia siitä on tullut keskeinen vainojen muistamisen paikka. Venäjän uuden historiapolitiikan yhtenä tavoitteena on kuitenkin kääntää katse pois Stalinin vainoista ja siksi Sandarmohille on yritetty antaa uusi merkitys esittämällä lähteisiin perustumattomia väitteitä siitä, että suomalaiset olisivat toisen maailmansodan aikana haudanneet alueelle teloitettuja ja vankileireillä kuolleita sotavankeja.⁶² Sergei Verigin on osallistunut tähän keskusteluun aktiivisesti ja julkaissut aiheesta esimerkiksi toimittaja Armas Mašinin kanssa tehdyn pamfletin *Sandarmohin arvoitus* (2019).⁶³

⁶⁰ Verigin 2019, 7–8.

⁶¹ Parppei 2022, blogikirjoitus.

⁶² Parppei 2022, blogikirjoitus.

⁶³ Yksi pamfletin ja koko Sandarmoh-keskustelun kiinnostava piirre on siinä, kuinka vähän siinä on sisältöä. Sotavankien suuri kuolleisuus suomalaisilla sotavankileireillä on tutkimuskirjallisuudessa hyvin tunnettu tosiasia. Kysymys siitä, olisiko joitakin satoja kuolleista vangeista haudattu juuri Sandarmohiin ei muuttaisi kokonaiskuvaa, eikä pamfletissa esitetä kuin spekulatiota siitä, että se voisi teoriassa olla mahdollista. Tämä tukee ajatusta siitä, että tavoitteena on ennen kaikkea kääntää pois huomio Sandarmohin varsinaisista uhreista ja Memorial-järjestön toiminnasta. Joulukuussa 2023 Sandarmohiin pystytettiin muistomerkki ”Vuosien 1937–1939 vainojen uhreille ja suomalaisten miehityshuhreille Suuren Isänmaallisen sodan ajalta”, vaikka todisteita suomalaisten käsissä kuolleiden vankien hautaamisesta alueelle ei olla edelleenkään esitetty. Arja Paananen, Venäjän Karjalaan pystytettiin jouluna kyseenalainen muistomerkki, *IS* 26.12.2023. Veriginiltä ja Mašinilta on ilmestynyt myös saman Johan Bäckmanin propagandaa levittämään tarkoitetun kustantamon julkaisema *Itä-Karjalan kansanmurha* (2021), jossa suomalainen miehityshallinto kehystetään tarkoitukselliseksi venäläisiin kohdistuneeksi kansanmurhaksi.

Historian uudelleentulkintaa harjoitetaan Venäjällä myös oikeusistuimissa. Venäjällä on käyty viime vuosina useita oikeudenkäyntejä, joissa on määritelty toisen maailmansodan aikaisia tekoja, kuten Leningradin piiritys, sotarikoksiksi. Tällainen oikeudenkäynti käytiin myös Petroskoissa heinäkuussa 2024. Oikeudenkäynnin lopputuloksena tuomioistuin julisti Suomen suorittaneen miehitysellä alueella kansanmurhan.⁶⁴ Näillä oikeudenkäynnillä määritellään tapahtumille ikään kuin virallinen totuus, jota ei tutkimuksen avulla voi haastaa.

Venäjällä esiin noussut historian valjastaminen taas entistä voimakkaammin politiikan välineeksi on asettanut miehityshallinnon tutkimisen kontekstiin, jossa aiheen tutkija osallistuu haluamattaankin myös poliittiseen keskusteluun aiheesta. Tämä asettaa tällekin tutkimukselle entistä suurempia vaatimuksia rakentaa huolellisesti perusteltuja tulkintoja siitä, mitä miehityshallinto oli. Mitä voimakkaammin Itä-Karjalan miehityshallinto alistetaan Venäjällä historiapolitiikan välineeksi, sitä suurempi on tarve tieteelliselle tiedolle aiheesta.

⁶⁴ Rodion Filippov, "Без срока давности»: Верховный суд Карелии восстановил историческую справедливость *Respublika* 1.8.2024, <https://rk.karelia.ru/social/bez-sroka-davnosti-verhovnyj-sud-karelii-vosstanovil-istoricheskuyu-spravedlivost/> [haettu 6.12.2024].

2 Äänislinnan maakunta-arkistoa perustamassa?

2.1 Itä-Karjalan sotilashallinnon perustaminen

Itä-Karjalan sotilashallinnon ja sen myötä sotasaalisarkiston perustamisen voi nähdä päätepisteenä tapahtumakululle ja ajatuksille, jotka saivat alkunsa viimeistään 1800-luvulla nationalismin nousun myötä, saivat 1800-luvulla täsmällisen nimen ”Suur-Suomi -aate”, kokivat hetkellisen innostuksen ja romahduksen Suomen itsenäistymisen ja heimosotien aikana ja näyttivät viimein kesällä 1941 saavan toisen mahdollisuuden toteutua. Otolliselta vaikuttaneen tilanteen synnytti toisen maailmansodan kokonaistilanne. Marraskuussa 1939 Suomi oli joutunut puolustautumaan Neuvostoliiton hyökkäykseltä ja menettänyt rauhanteossa suuria maa-alueita. Suomi joutui kohtaamaan Neuvostoliiton hyökkäyksen yksin, mutta myöhemmin välirauhaksi nimetyn ajanjakson aikana tilanne näytti muuttuvan. Saksa aikoi irtautua Molotov–Ribbentropin-sopimuksesta ja hyökätä Neuvostoliittoon ja viestitti näistä aikeista myös Suomelle. Kun Saksan operaatio Barbarossa 22.6.1941 käynnistyi, Suomi liittyi hyökkäykseen 26.6.1941. Talvisodassa menetettyjen alueiden lisäksi hyökkäys eteni Karjalais-suomalaiseen sosialistiseen Neuvostotasavaltaan ja sinne perustettiin miehityshallinto, jonka tarkoituksena oli välittömästi hoidettavien asioiden hoitamisen lisäksi olla siirtymävaihe suomalaisen siviilihallintoon, kun alue olisi liitetty Suomeen.⁶⁵

Ensimmäiset tunnetut suunnitelmat Itä-Karjalan sotilashallinnon järjestämiseksi ovat kesäkuulta 1941. Päämajalle jätettiin 16.6.1941 muistio, jonka oli allekirjoittanut joukko heimoaktiiveja, jotka olivat Itä-Karjalan sotilashallintoa tutkineen Osmo Hyytiän mukaan kokoontuneet pohtimaan kysymystä Helsinkiin jääkäriluutnantti, laivanvarustaja Ragnar Nordströmin aloitteesta. Nordström oli elokuusta 1940 asti toiminut Mannerheimin lähettiläänä Saksan tunnusteluihin liit-

⁶⁵ Manninen 1980; Laine 1982; Hyytiä 2008. Suomen päätymisestä hyökkääjäksi Saksan rinnalla ja Suomen tavoitteista sodassa on käyty pitkä ja monivaiheinen historiallinen keskustelu. Analyysi toisen maailmansodan tutkimusperinteestä Suomessa ks. Kivimäki 2012 9–39. Ks. myös Jokisipilä & Könönen 2013. Erityisesti tutkijoiden tarpeesta ja motiiveista kirjoittaa jatkosodan syntymisen historiaa ks. Herlin 2002.

tyen. Antti Laineen mukaan muistion kirjoittamisen oli saanut tehtäväkseen Reino Castrén.⁶⁶

Reino Castrén oli rautatiehallituksen ratainsinööri ja heimoaktivisti. Hän oli liittynyt Akateemiseen Karjala-Seuraan heti opiskelujensa alussa ja toimi sen hallituksessa vuosina 1930–1931 ja 1937–1939, osan aikaa varapuheenjohtajana. Hän oli myös seuran heimotyön johtaja vuodet 1936–1939. Castrén oli erikoistunut Neuvosto-Karjalan talousmaantieteeseen, minkä takia hän oli muun muassa kirjoittamassa AKS:n vuonna 1934 julkaisemaa kirjaa *Itä-Karjala*. Talvisodassa Castrén oli palvellut Päämajan tiedusteluosastolla ja propagandaosastolla.⁶⁷

Sotilashallinnon valmistelun ensimmäisen vaiheen uskominen heimoaktivisteille kertoo kahdesta asiasta. Ensinnäkin tässä vaiheessa Suomi ei virallisesti valmistautunut hyökkäämään Neuvostoliittoon, minkä takia toiminnan tuli näyttää yksityishenkilöiden hankkeelta. Toiseksi, Itä-Karjalan sotilashallinto pohjautui ideologisesti heimoaktivistien vaalimalle ajatukselle Suur-Suomesta, minkä takia sitä ei voi ymmärtää perehtymättä siihen, mitä heimoaktivistit olivat ja millaiselle ajatusmaailmalle heidän suunnitelmansa perustuivat. Ajatus Suomen laajenemisesta itään ei nimittäin ollut uusi, vaan sillä oli pitkä historia, jonka voisi karkeasti jakaa kahteen osaan. Näistä ensimmäinen oli epäpoliittinen karelianismi ja toinen poliittinen Suur-Suomi aate. Nämä seurasivat ajallisesti toisiaan, mutta menivät myös osittain päällekkäin.

Karelianismin tutkimuksen perusteoksen kirjoittanut Hannes Sihvo lähtee jäljittämään ajatuksen juuria esiromantiikan ajoista, jolloin Euroopassa yleisesti kiinnostuttiin luonnonkansoista, ja aiemmin barbaarisena näyttäytynyt ”alkuperäisyys” alkoi saada positiivisia miellelyhtymiä. Varsinaisesti kyse on kuitenkin 1800-luvulla muotoutuneesta aatteesta, joka sai poliittisen sisällön viimeistään 1910-luvulla. Tässäkään Suomi ei ollut millään lailla poikkeuksellinen, vaan 1800-luvun puolivälin jälkeen kaikkialla Euroopassa erilaiset ”pan”-aatteet politisoituivat, kun nationalismien hengessä haluttiin kerätä kaikki samaa kieltä puhuvat yhden kansallisvaltion rajojen sisään.⁶⁸

Ensimmäisen maailmansodan loppuvaiheen murrosvaihe, Venäjän vallankumoukset ja Suomen itsenäistyminen tekivät aiheesta ensimmäistä kertaa ajankohtai-

⁶⁶ Hyytiä 2008, 43; Laine 2007, 70; Manninen 1980, 184. Ragnar Nordström oli jääkäri, laivanvarustaja ja Karjala-aktivisti. Hän oli mm. suunnittelemassa Aunuksen retkeä, heimojärjestöjen keskusvaliokunnan varapuheenjohtaja 1929–1931 ja lapuanliikkeen aktiivinen toimija. Hän oli myös mukana suunnittelemassa SS-vapaaehtoisten värväämistä. Uola 2006; Silvennoinen, Tikka & Roselius 2016, 363. Saksalaiset antoivat omalla rintamavastuualueellaan määräyksen valloitettavan alueen hallinnon ja talouden järjestämisestä 24.6.1941 Suolahti 2015, 224–225.

⁶⁷ Eskelinen 2004, 370, 375; Aitola & Kuusi 1991, 97–98.

⁶⁸ Sihvo 2003 (1973), 35, 119, 203.

sen konkreettisella tasolla. Nyt näytti avautuvan todellinen mahdollisuus Suur-Suomen toteuttamiseen. Heimoaktivistit pyrkivät vaikuttamaan asiaan osallistumalla niin sanottuihin heimosotiin. Suomen valtio ei virallisesti tukenut näitä retkiä, vaikka sallikin aseellisten joukkojen siirtymisen rajan yli. Keskeinen ongelma Suur-Suomi-ajatuksella oli siinä, ettei sillä missään vaiheessa ollut merkittävää kannatusta alueella, joka Suomeen olisi haluttu liittää. Itä-Karjalan kansannousu 1921–1922 pohjautui kyllä paikallisten pyrkimyksiin, mutta senkään tärkeimpänä vaikuttimena ei ehkä ollut niinkään halu liittyä Suomeen, kuin halu päästä eroon neuvostohallinnosta. Kansannousun jälkeen Suomeen pakeni Neuvosto-Karjalasta noin 12 000 ihmistä.⁶⁹

Suomen ja Neuvostoliiton välillä oli solmittu jo lokakuussa 1920 Tarton rauha, jonka rajankäynneissä Suomi sai Petsamon alueen, mutta ei aluelaajennuksia Karjalassa. Edes Repolan ja Porajärven kuntia, jotka olivat olleet hetkellisesti Suomen hallinnassa, ei saatu pitää. 1920-luvun alku merkitsi siis Suur-Suomi aatteelle suurta pettymystä, mutta myös aktiivisen toiminnan aikaa. Toiminnalla oli kaksi peruspilaria. Toisaalta autettiin Suomeen tulleita pakolaisia ja toisaalta heimoaktivistit halusivat luoda edellytyksiä sille, että Suur-Suomi voisi myöhemmässä vaiheessa toteutua. Toiminta-alueet olivat myös päällekkäisiä, sillä esimerkiksi pakolaisten kouluissa 1920-luvulla pyrittiin oppilaita kasvattamaan siihen ajatukseen, että heidän kotiseutunsa vielä liitettäisiin Suomeen.⁷⁰

Heimoaateen parissa oli monia toimijoita. Kun maaliskuussa 1943 perustettiin Heimojärjestöjen liitto, siihen yhdistyi neljätoista heimojärjestöä. Näistä osa suuntasi toimintansa muihin heimokansoihin, mutta myös Neuvosto-Karjalaan keskittyviä järjestöjä oli useita.⁷¹ Keskeisimpiä yhdistyksiä olivat Suomalaisuuden Liitto ja Akateeminen Karjala-Seura eli AKS, joista esittelen tarkemmin AKS:n, koska sen merkitys oli suuri Itä-Karjalan sotilashallinnossa. Tiedustelutoimiston, johon sotasaaalisarkisto kuului, miespuolisista työntekijöistä suurin osa oli jatkosodan aikaan AKS:n silloisia tai entisiä jäseniä.⁷²

AKS oli nimensä mukaisesti ensisijaisesti opiskelijajärjestö, koska liittymisen yhtenä ehtona oli ylioppilastutkinto. Vuosien kuluessa yhä suurempi osa järjestön jäsenistä ehti valmistua ja siirtyä työelämään, joten AKS:n jäseniä oli laajasti ympäri Suomea. AKS aloitti toimintansa Helsingin yliopistossa, mutta Turun yliopiston perustamisen jälkeen myös sinne perustettiin AKS:n osasto. AKS:aan voivat liittyä

⁶⁹ Niinistö 2005; Lähteenmäki 2021, 71–72.

⁷⁰ Eskelinen 2004, 81–83, 96–103; Nygård 1978, 99–100, 104.

⁷¹ Heimojärjestöjen Liitto perustettu, *Itä-Karjala* 31.3.1943.

⁷² AKS:n jäsenluettelo teoksessa Aitola & Kuusi 1991, 368–492.

vain miehet. Naisylioppilaat perustivat oman sisarjärjestönsä Naisylioppilaiden Karjala-Seuran.⁷³

Heti perustamisensa jälkeen AKS keskittyi ennen kaikkea uuden kansannousun valmisteluun, mutta kun edellytyksiä sille ei ollut, siirtyi toiminnan painopiste maan sisäisiin asioihin. Keskeiseksi nousi etenkin kielitaistelu, jossa AKS omaksui jyrkän aitosuomalaisen linjan. 1930-luvun loppua kohti maanpuolustushengen nostattaminen nousi yhä tärkeämmäksi. Heimoaate pysyi kuitenkin koko ajan mukana seuran toiminnassa, vaikka sen painoarvo välillä pieneni.⁷⁴

Alkuvuosinaan seura ei sitoutunut puoluepolitiikkaan. Tavoitteena oli yhden puolueen tukemisen sijasta vaikuttaa mahdollisimman monessa. Lapuan liike, Mäntsälän kapina ja Isänmaallisen kansanliikkeen perustaminen muuttivat lopulta tilanteen. Suhtautuminen vuoden 1932 alussa tapahtuneeseen Mäntsälän kapinaan jakoi seuran jäsenistöä ja noin 10 prosenttia jäsenistä erosi. AKS:n linja kääntyi kapinan jälkeen oikeammalle.⁷⁵ AKS:n jäsenet eivät missään vaiheessa olleet enemmistöä yliopistolla, mutta sen asema oli merkittävä etenkin siksi, että se oli vuosien ajan yliopistopolitiikan merkittävin vallankäyttäjä. Helsingin yliopiston ylioppilaskunnassa oli AKS-enemmistö vuodesta 1925 lähtien ja Ylioppilaslehden päätoimittaja oli AKS:n jäsen vuosina 1923–1944. Seuran toimintaa myös kommentoitiin aktiivisesti lehdistössä.⁷⁶ Niinpä AKS pystyi levittämään aatemaailmaansa tehokkaasti, ja vaikuttamaan suureen osaan siitä väestöstä, joka nousi yhteiskunnan johtaville paikoille sotien välisessä Suomessa.

⁷³ AKS:n historian tutkimista on hankaloittanut se, että seura pyrki hävittämään syksyllä 1944 suurimman osan arkistoistaan. Ehkä tämän takia seurasta on suorastaan myyttisestä jälkimaineestaan huolimatta kohtuullisen vähän tutkimusta. Tutkimusperinteen aloitti Matti Klingen *Vihan veljistä valtiotalismiin* (1972), jossa AKS oli vain yksi tutkimuksen kohteista, ja aikarajaus jää 1920-luvulle. Risto Alapuron väitöskirja *Akateeminen Karjala-Seura, Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla* oli ensimmäinen ja tähän mennessä ainoa kokonaistutkimus, joskin Heikki Eskelisen väitöskirjasta *Me tahdoimme suureksi Suomenmaan* (2004) puuttuvat vain sotavuodet ja lakkauttamisen jälkeinen aika. AKS:n entisten jäsenten kerho 22:n aloitteesta julkaistiin 1991 Ville-Paavo Aitolan ja Matti Kuusen toimittama AKS:n jäsenten pienoiselämäkertojen kokoelma. Kirjaan on myös pyritty kokoamaan mahdollisimman täydellinen AKS:n jäsenluettelo ja se on siksi hyvä hakuteos AKS:n liittyvien henkilöiden tunnistamiseen. AKS:n perinneyhdistyksen julkaisemana ilmestyi vuonna 2011 Mikko Uolan toimittama artikkelikokoelma *AKS:n tie*. Teos toi tarpeellisen lisän tutkimukseen, vaikka toimittajan oma sympatia liikettä kohtaan vaikuttaa välillä haitallisesti analyysin tasoon. Jos AKS:n historia kaipaisi lisää tutkimusta, niin vielä enemmän sitä kaipaisi sisarjärjestö NYKS (vuodesta 1938 Akateemisten naisten Karjala-Seura), joka on päässyt tutkimuksen pääosaan vain pro gradu -tasolla. Esim. Alasmaa 2003; Kotioja 2013.

⁷⁴ Alapuro 1973, 101–117.

⁷⁵ Eskelinen 2004, 248, 344–347.

⁷⁶ Alapuro 1973, 58–59; Eskelinen 2004, 197, 205–207; Valtonen 2018.

AKS:n tärkein merkitys Neuvosto-Karjalan miehityksen alkaessa oli siinä, että se oli pitänyt jatkuvasti yllä ajatusta Suur-Suomesta. Sen toiminnan kautta osa jokaisesta opiskelijasukupolvesta oli opiskellut aktiivisesti rajan takaisen Karjalan oloja. Niinpä sotilashallinnolla oli käytettävissään henkilöitä, joista osalla oli ainakin jonkinlainen käsitys miehityksestä alueesta ja Suur-Suomi-aatteesta sekä toisia, jotka olivat siihen täysin sitoutuneita. Kuten Tenho Pimiä toteaa, osalle miehitetyn alueen toimijoista ei vuonna 1941 ollutkaan kyse uudesta asiasta. Silloin vain jatkettiin jo aiemmin aloitettua työtä, jolle sota viimein antoi mahdollisuuden.⁷⁷

Voi mahdollisesti sanoa, että hyökkäys Neuvosto-Karjalaan tuli aivan viimeisellä hetkellä, kun aate oli jo väljähtämässä. Vuosien 1933, 1936 ja 1939 vaaleissa AKS:n tukeman Isänmaallisen kansanliikkeen suosio oli laskenut tasaisesti. Totaalinen aallonpohja oli Molotovin–Ribbentropin-sopimus, joka veti maton oikeistolaisen jalkojen alta. Saksa hylkäsi Suomen Neuvostoliiton armoille ja talvisodan seurauksena jouduttiin hyväksymään katkera Moskovan rauhansopimus. Jatkosota herätti kuitenkin Suur-Suomi -unelmat taas henkiin.⁷⁸

Reino Castrénin kirjoittamassa muistiossa ehdotettiin Neuvosto-Karjalan pakoisten kokoamista yhteen Itä-Karjalan vapautusliikkeeksi ja ”erillisen sotilashallintolaitoksen” perustamista Päämajan alaisuuteen valmistelemaan miehittävän alueen hallintoa. Kun Suomi oli julistanut olevansa sotatilassa, suunnittelu siirrettiin Päämajan alaisuuteen. Ragnar Nordström sai Mannerheimilta käskyn perustaa heimopataljoonat ja valvoa ja suunnitella Itä-Karjalan siviilihallinnon järjestelyä 27.6.1941.⁷⁹ Täysin Puolustusvoimien osallisuuden häivyttäminen jo aikaisemmista vaiheista ei ole onnistunut. Esimerkiksi Reino Castrénin kantanotteista näkee, että hänet oli määrätty Erillisen Sotilashallintolaitoksen perustajapäälliköksi jo 18. kesäkuuta, yli viikkoa ennen sodan julistamista ja ennen operaatio Barbarossan alkamista.⁸⁰

Castrén sai kirjoittaa suunnitelman sotilashallinnon toiminnasta useampaan kertaan, koska armeijan yli johto ei hyväksynyt ensimmäisissä suunnitelmissa ollutta Itä-Karjalan vapautusliikkeen johdon merkittävää roolia miehittävän alueen hallinnossa. Päämajan tekemä linjaus oli merkittävä koko miehitysjakson kannalta. Ylipäällikön ”Käsky Itä-Karjalan sota-ajan hallinnosta” annettiin lopulta 15.7.1941 muodossa, joka alisti sotilashallintokomentajan suoraan ylipäällikön alaisuuteen.⁸¹ Itä-

⁷⁷ Pimiä 2009, 33.

⁷⁸ Tepora 2011, 200; Meinander 2012, 56; Uola 1982, 402; Vares, Uola & Majander 2006, 266.

⁷⁹ Hyytiä 2008, 43.

⁸⁰ Vain yhdestä, marraskuussa 1944 tehdystä kantanotteesta, tämä tieto puuttuu. Puolustuslaitoksen kantanoteetti, Castrén Reino Jalmary, s. 4.12.1908, KA.

⁸¹ Reino Castrénin muistio Karjalan olojen järjestämisestä sodan aikana, 10.7.1941, Toivo Horellin kokoelma, Vallatun ja takaisin vallatun alueen aseman ja hallinnon järjestelyjä 1941, Pk1350/5, KA; Hyytiä 2008 45–48.

Karjalan sotilashallinnosta muodostettiin oma erillinen kokonaisuutensa, joka toimi erillisenä sekä Suomen siviilihallinnosta että muusta sotilaallisesta organisaatiosta. Se oli vain ylimmästä portaastaan alistettuna sotilasjohdolle. Valmisteluissa mukana olleille heimoaktivisteille ylipäällikön käsky oli pettymys.⁸²

Itä-Karjalan vapausliikkeen jättämiselle sivuosaan voi ajatella olleen kaksi hyvää syytä. Ensinnäkin miehittettävä alue oli sodankäyntialuetta ja kaiken toiminnan tuli olla alisteista sille, ettei armeijan etuja vaaranneta. Suoraviivainen, ylipäällikön alaisuudessa ollut komentoketju mahdollisti nopean ja tarkoituksenmukaisen reagoinnin kulloiseenkin tilanteeseen. Toisaalta kyse saattoi olla poliittisesta varovaisuudesta. Vapausliikkeen päästäminen miehitetyn alueen johtoon olisi tehnyt hyvin vaikeaksi sen väittämisen, että Suomi tunkeutui Neuvostoliittoon vain paremmin puolustettavien rajojen takia. Jo tässä perustamisvaiheessa näkyy tasapainottelu kahden tavoitteen välillä. Toisaalta piti hakea tukea ja kannatusta Neuvosto-Karjalan liittämiselle Suomeen, toisaalta piti varoa, ettei Suomen toiminta vaikuttaisi valloitus sodalta.

Itä-Karjalan sotilashallinnon suunnittelu jatkui Mannerheimin käskyn jälkeen siten, että ensimmäiseksi sotilashallintokomentajaksi komennettu vuorineuvos ja edellisen hallituksen kansanhuoltoministeri V. A. Kotilainen perusti esikuntansa. Ensimmäisenä esikuntaan perustettiin hallinnollinen toimisto, joka teki Castrénin 10.7.1941 kirjoittaman muistion pohjalta esityksen sotilashallinnon toimintatavoista ja rakenteesta. Sotilashallinnon tuli huolehtia siviilielämän käynnistämisestä ja jatkamisesta Itä-Karjalassa ja valmistella samalla sitä, että Itä-Karjala olisi mahdollisimman helppo myöhemmin liittää Suomen yhteyteen.⁸³

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta jakaantui osastoihin ja nämä toimistoihin. Osastoja oli aluksi kuusi: hallinnollinen, komento-, taloudellinen, valistus-, lääkintä- ja hallinnollis-taloudellinen tiedustelu-osasto. Miehitetty alue jaettiin Vienan, Aunuksen ja Maanselän piireihin⁸⁴ ja nämä alueisiin ja kyliin. Piirien hallinnosta vastasivat niiden piiriesikunnat ja alueiden hallinnosta alue-esikunnat. Alueiden suurimmissa kylissä oli paikallisesikuntia, joita johtivat paikallispäälliköt. Kylissä väestön ja suomalaisen hallinnon välimiehenä toimivat kylänvanhimmat, joita ei tosin ollut jokaisessa kylässä. Syksyn 1941 hyökkäysvaiheen ajan miehitetty alue oli vielä sotatoimiyhtymien hallinnassa. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle vastuu siirrettiin tammikuussa 1942. Rintamalinjan läheiset alueet jäivät vielä tämän jälkeenkin sotatoimiyhtymien valvontaan.⁸⁵ Tämä sotatoimiyhtymien hallitsema alue oli laaja.

⁸² Laine 1982, 67; Hyytiä 2008, 47.

⁸³ Hyytiä 2008, 49–50.

⁸⁴ Maanselän piiri lakkautettiin vuoden 1942 lopussa. Aunuksen piiriesikunta yhdistettiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikuntaan (ItäKar.SE) elokuussa 1943, kun ItäKar.SE oli muuttanut Petroskoihin. Hyytiä 2008, 54.

⁸⁵ Hyytiä 2008, 54–55.

Esimerkiksi Petroskoi oli keskellä sotatoimiyhtymien hallitsemaa aluetta. Kaupunki siirrettiin sotilashallinnon alaisuuteen 25.1.1942, mutta sitä ympäröivät alueet jäivät sotatoimiyhtymille.⁸⁶

Pääosa miehitetyn alueen siviileistä asui sotilashallintoesikunnan hallitsemalla alueella, koska armeijakuntien hallitsema alueita tyhjennettiin siviileistä. Marraskuussa 1941 määriteltiin vallatun alueen etelärajalla kaksi evakointivyöhykettä. Rintamalinjaa lähempänä ollut alue tyhjennettiin kokonaan siviileistä, mutta toiselta vyöhykkeeltä siirrettiin pois vain epäkansallisiksi määritellyt asukkaat. Kokonaan tyhjennettävän vyöhykkeen kansallisiksi määritellyt asukkaat siirrettiin asumaan evakointivyöhykkeeseen ulkopuolisiin kyliin, epäkansalliseksi määritellyt suljettiin keskitysleireihin Petroskoihin.⁸⁷ Pohjoisin osa miehitetystä alueesta jäi siellä toimineiden saksalaisten joukko-osastojen hallintaan. Se jää tämän tutkimuksen ulkopuolelle, koska sotasaalisarkisto ei toiminut siellä, eikä lähteistä löydy mitään viitteitä siitä, että sotasaalisarkisto olisi tehnyt yhteistyötä saksalaisten kanssa. Saksalaisten miehittämällä alueella asui hyvin vähän siviilejä.

Vaikka Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnasta tuli Päämajan suorassa alaisuudessa ollut sotilasorganisaatio, painotettiin henkilövalinnoissa siviiliosaamista. Virkoihin valittiin mielellään henkilöitä, jotka voisivat jatkaa tehtävissään myös sen jälkeen, kun alue liitettäisiin Suomeen.⁸⁸ Moniin keskeisiin tehtäviin valittiin heimoaktiivisteja, joten näiden syrjäyttäminen oli vain osittaista. Esimerkiksi pahasti pettyneestä AKS:n puheenjohtaja Helasesta tuli valistusosaston päällikkö, koulutoimistoa johti Yrjö Vuorjoki, joka oli myös entinen AKS:n puheenjohtaja. Ragnar Nordström toimi miehityksen alkuvaiheessa sotilashallintokomentajan neuvonantajana.⁸⁹

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan sijoituspaikkana oli ensin Mikkeli ja lokausta 1941 lähtien Joensuu. Petroskoihin esikunta pääsi muuttamaan vasta maaliskuussa 1943, koska sodan aiheuttaman tuhon takia sieltä ei aikaisemmin saatu sopivia tiloja.⁹⁰ Itä-Karjalan sotilashallinnon rakennetta muokattiin sodan aikana useampaan kertaan, alueita yhdisteltiin ja toimistojen nimiä muutettiin, mutta hallinnon perusrakenne pysyi kuitenkin samana koko miehityksen ajan.⁹¹

Suomalaista miehitysaikaa Neuvosto-Karjalassa määritteli ennen kaikkea se, että alueen väestö jaettiin väestönkirjauksen yhdessä oletetun etnisen alkuperän perusteella kahteen ryhmään – ”kansallisiin” ja ”epäkansallisiin”, joista ensiksi mainittuun kuuluivat suomalaiset, karjalaiset ja muut suomen sukukansoiksi katsotut kansalli-

⁸⁶ Kulomaa 1989, 53–55.

⁸⁷ Laine 1982, 118.

⁸⁸ Laine 1982, 65–66.

⁸⁹ Kulomaa 1989, 52; Hyytiä 2008, 47.

⁹⁰ Laine 1982, 70–71.

⁹¹ Miehityshallinnon rakenteesta ja sen muutoksista tarkemmin ks. Laine 1982; Kulomaa 1989; Hyytiä 2008.

suudet. Sotilashallinnon suunnitelmien mukaan vain kansalliseksi määritellyt henkilöt jäisivät asumaan alueelle ja loput karkotettaisiin saksalaisten valloittamalle alueelle. Tämä ei toteutunut, mutta väestöryhmiä kohdeltiin kaikilla toiminnan tasoilla eri tavoilla. Osa epäkansalliseksi määritellyistä väestöstä suljettiin keskitysleireille ja vapaaksikin jätetty osa väestöstä pyrittiin pitämään erillään kansalliseksi määritellyistä. Epäkansalliseksi määritellyille henkilöille myönnettiin pienemmät korttiansiisnot, heille maksettiin pienempää palkkaa ja heidän lapsilleen ei järjestetty koulunkäyntimahdollisuutta. Osaa erottelusta lievennettiin syksystä 1943 alkaen, mutta kokonaan sitä ei poistettu. Myös sotasaalisarkiston toiminta tulee ymmärrettäväksi vain pitämällä mielessä suomalaisen miehityshallinnon kaksijakoinen luonne.⁹²

2.2 Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto saa tehtäväkseen koota miehitetyn alueen arkistoja ja kirjoja

Hyökkäyssota Laatokan Karjalassa alkoi 10.7.1941 ja heinäkuun lopussa Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan hallinnollinen osasto kykeni lähettämään jakeluun muistion ylipäällikön hyväksymistä sotilashallinnon tehtävistä ja toiminnan suuntaviivoista. Siinä lueteltiin kiireellisimmät hallinnolliset tehtävät Itä-Karjalan miehittämisen jälkeen. Ensimmäisenä vuorossa oli väestön luettelointi, sitten tuli ampuma-aseiden takavarikoiminen ja jo kolmantena kohtana ”paikalle jäävien varastojen sekä kirjastojen ja arkistojen haltuunottaminen.” Samalle päivälle päivättyä löytyy hallinnollisen osaston kirjeistä kopio käskystä, jossa määritellään erityisen tärkeiksi aineistoiksi väestöluettelot ja muut erilaiset henkilötietoja sisältävät luettelot.⁹³ Sotasaalisarkistot olivat siis mukana Itä-Karjalan sotilashallinnon toiminnassa aivan alusta asti ja ne oli nostettu tärkeysjärjestyksessä korkealle. Keiden aloitteesta ja miksi näin oli?

Täsmällistä tapahtumakuvausta siitä, miten sotasaalisarkistojen kokoamistyö annettiin sotilashallintoesikunnan hallinnollis-taloudelliselle tiedustelutoimistolle ei ole lähteistä löydettävissä, mutta niiden perusteella hahmottuu kolme asiaan vaikuttanutta osapuolta: siviiliasiantuntijat Valtionarkistossa, Sota-arkisto ja sotilashallintoesikunnassa työskennelleistä heimoaktivisteista ainakin Reino Castrén. Tarve uudenlaisen organisaation perustamiseen nousi sitä, ettei talvisodassa noudatettu käytäntö, jonka mukaan kaikki sotasaalisasiakirjat ja kirjallisuus tuli luovuttaa Päämajan

⁹² Laine 1982; Hyytiä 2008.

⁹³ PM Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tehtävistä ja toiminnan suuntaviivoista 30.7.1941, Toivo Horellin kokoelma, Vallatun ja takaisin vallatun alueen aseman ja hallinnon järjestelyjä 1941, Pk1350/5, KA; Ote otsikoimattomasta käskystä 30.7.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

tiedusteluosastolle olisi toimiva, kun saaliiksi oli odotettavissa suuria määriä aineistoja, jotka eivät olleet kiinnostavia sotilaallisen tiedustelun kannalta, mutta kylläkin tarpeellisia miehittävän alueen hallinnoimiseen.⁹⁴

Siviilipuolella valmistauduttiin hyvissä ajoin uuden sodan puhkeamiseen. Taus-talla vaikuttivat varmasti talvisodan kokemukset. Luovutettuun Karjalaan oli jäänyt talvisodan seurauksena suuria määriä arkistoja ja kirjastoja evakointiyrityksistä huolimatta. Sotaan ei ollut varauduttu ajoissa.⁹⁵ Tämän kokemuksen ei haluttu toistu-tuvan. Kun sota sitten syttyi, se ei ollut pelkästään uhkatekijä. Kuten Sophie Cœuré on todennut, sota voi tarjota (historian) tutkijoille pääsyn aineistoihin, jotka ovat aiemmin olleet tavoittamattomissa. Ranskassa se tarkoitti esimerkiksi sitä, että sak-salaiset arkistoalan ammattilaiset kävivät läpi ranskalaisia arkistoja löytääkseen niistä todisteita Ranskan itäosien saksalaisesta historiasta.⁹⁶

Suomalaisille sota tarjosi mahdollisuuden saada takaisin talvisodassa menetet-tyjä arkistoja ja kokonaan uusia miehittävältä alueelta. Valtionarkisto järjestikin yhteistyössä Sota-arkiston kanssa arkistomatkan takaisin vallatulle alueella jo heinä-kuun 1941 aikana ja elokuussa 1941 maakunta-arkistohoitaja Berndt Federley saapui Viipuriin ja aloitti työt maakunta-arkiston rakennuksessa. Hän pysyi Viipurissa kau-pungin uuteen evakuoimiseen asti.⁹⁷ Takaisin vallattu Karjala palautettiin hallinnol-lisesti muun Suomen yhteyteen itsenäisyyspäivänä 1941 ja alueen arkistotyötkin siir-tyivät pääasiassa Valtionarkiston vastuulle, vaikka armeijan kanssa tehtiin yhteis-työtä.

Ilmeisesti ajatuksia oli ollut samantapaisesta asian järjestämisestä myös miehi-tettävällä alueella. Valtionarkistonhoitaja Kaarlo Blomstedtin arkistosta löytyy päi-väämätön ja allekirjoittamaton muistio, jossa on suunnitelma tilapäisen arkiston pe-rustamisesta miehittävälle alueelle, jotta aineistot eivät joutuisi heitteille. Muistio sisälsi konkreettisen ehdotuksen tarvittavasta budjetista ja nelihenkeisen komitean asettamisesta. Komitealla olisi ollut valtuudet johtaa siviili- ja sotilasviranomaisten kanssa arkistojen siirtoa, keräämistä, suojaamista ja hoitoa. Yhden komitean jäse-nistä tuli ehdotuksen mukaan tulla Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnasta.⁹⁸

Tämän ehdotuksen mukaiset suunnitelmat olivat ilmeisesti lähellä toteutumista, koska sota-arkistonhoitaja Lauri Kujala muisteli helmikuussa 1943 valtionarkiston-

⁹⁴ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁹⁵ Mäki 2018.

⁹⁶ Cœuré 2015, 29–30.

⁹⁷ Berndt Federley Kaarlo Blomstedtille 20.8.1941 ja 25.8.1944, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁹⁸ Muistio ”Sodan aiheuttamien arkistokysymysten ja arkistojärjestelyjen hoitamista var-ten asetettava komitea”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

hoitaja Blomstedtille, kuinka hän oli sodan alussa ehdottanut, että Sota-arkisto ja arkistolaitos huolehtisivat yhdessä miehittävän alueen arkistoista. Kujalan mukaan Päämaja oli jo hyväksynyt ehdotuksen ja sitä oli ryhdytty toteuttamaan ja kaikki olisi sujunut hyvin, ”ellei Castrén olisi puuttunut asiaan ja vaatinut Itä-Karjalan arkistoja huostaansa.”⁹⁹

Selitys sille, miksi Reino Castrén kiinnostui miehittävän alueen arkistoista, löytyy luultavasti siitä, että hän oli ollut Heimoarkiston hoitokunnan puheenjohtaja ainakin vuodesta 1935 lähtien. Heimoarkiston oli perustanut 1934 Heimojärjestöjen keskusvaliokunta. Heimoarkiston tieteelliseen neuvonantajakuntaan kuuluivat myös Valtionarkiston arkistonhoitaja Yrjö Nurmio ja sota-arkistonhoitaja Lauri Kujala, molemmat henkilöitä, jotka liittyivät myös sotasaalisarkiston toimintaan. Heimoarkiston tarkoituksena oli kerätä kirjallisuutta ja arkistoja, jotka koskivat neuvosto-Karjalan ja Inkerin ”vapausliikkeiden poliittista puolta” sekä alueiden asukkaiden olosuhteita.¹⁰⁰ Aineistojen keräystyötä oli tehty etupäässä Suomessa asuvien näiltä alueilta tulleiden pakolaisten keskuudessa ja on luontevaa, että arkistoon liittyneet henkilöt näkivät alkavassa sodassa toisaalta mahdollisuuden huomattavasti aiempaa laajempaan aineistojen kokoamiseen ja toisaalta riskin näiden aineistojen häviämiseen sodan jaloissa.

Kujalan käsityksen kanssa linjassa on myös sota-ajan arkistokomitean perustaminen syyskuussa 1941.¹⁰¹ Myöhemmässä selostuksessa komitean toiminnasta sen tärkeimmän tavoitteen kerrottiin olleen huolehtia siitä, että sekä takaisin vallatulta alueelta, että miehittävältä alueelta löydettävät arkistot ja miehityllä alueella myös kirjat koottaisiin turvaan.¹⁰² Komitean puheenjohtajaksi Valtioneuvosto asetti Kaarlo Blomstedtin ja jäseniksi Yrjö Nurmion, Vilho Helasen ja Otso Wartiovaaran. Jäsenistä Blomstedt ja Nurmio olivat Valtionarkistosta, Helanen Akateemisen Karjala-Seuran puheenjohtaja ja Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston päällikkö. Jaostosihteeri Wartiovaara oli mukana ilmeisesti ministeriön edustajana.¹⁰³ Hän ei kuitenkaan osallistunut ainakaan vuonna 1943 komitean töihin, koska oli poissa Helsingistä. Myös Helasen osallistuminen komitean työhön oli vähäistä samasta syystä. Sota-ajan arkistokomitean oli ehkä alun perin tarkoitus johtaa miehitetyn alueen arkistoasioiden hoitoa, mutta tässä vaiheessa miehityshallinto oli jo antanut oman käskynä arkistojen kokoamisesta ja komitealle jäi vain mahdollisuus

⁹⁹ Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 9.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

¹⁰⁰ Heimoarkisto Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan kirjaston yhteyteen, *Aamulehti* 4.6.1935; Itä-Karjalan ja Inkerin historian todistuskappaleita on nyt Heimoarkisto ryhtynyt järjestelmällisesti keräämään, *Laatokka* 29.7.1939.

¹⁰¹ Opetusministeriö Yrjö Nurmiolle 11.9.1941, YNA, Db 3_2, KA.

¹⁰² Sota-ajan arkistokomitean kirjekonsepti opetusministeriölle 3.1.1944, YNA, DB 3_2, KA.

¹⁰³ Opetusministeriö Yrjö Nurmiolle 11.9.1941, YNA, DB 3_2, KA.

toteuttaa tehtäviään miehitetyllä alueella neuvottelemalla puolustusvoimien kanssa.¹⁰⁴ Tämä lopputulos on linjassa sen kanssa, että koko Itä-Karjalan sotilashallinto pidettiin armeijan käsissä. Siviilitoimijat otettiin mukaan vain sotilashallinnon hyväksymisissä rajoissa.

Tilanne on tyypillinen muillekin sotasaalisorganisaatioille toisen maailmansodan Euroopassa. Esimerkiksi Yhdysvalloissa keskustelu arkistokysymyksistä sodan aikana lähti siviilipuolelta, kun Saksasta Yhdysvaltoihin emigroitunut, aiemmin Preussin arkistohallinnossa toiminut professori Ernst Posner nosti kysymyksen esiin. Asiantuntemusta ja henkilökuntaa haettiin siviilipuolelta, mutta itse operaatiot pidettiin armeijan hallinnassa ja toimittiin sotilaallisen tilanteen ehdoilla.¹⁰⁵

Ensimmäisestä muistiosta Itä-Karjalan hallinnosta puuttui vielä hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto, jonka alaisuuteen Itä-Karjalan arkisto- ja kirjastoasiat tulivat. Elokuun alussa se oli kuitenkin jo olemassa, koska arkistosta löytyy luettelo, jossa esitettiin osaston vahvuus 6 henkilöä ja esitettiin toive nostaa vahvuus mahdollisimman pian 33 henkilöön. Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto lähetti 25.8. Castrénin tekemän muistion tiedustelutoiminnan järjestämisestä. Tiedusteluosaston arkistossa on vain muistion saatekirje, mutta sen sisältö lienee ollut sama kuin Itä-Karjalan sotilashallinnon ensimmäisessä käskylehdessä 1.9.1941 annetussa ohjeessa asiakirjojen kokoamisesta ja sotilashallintopäällikön muutamaa päivää myöhemmin vahvistamissa tarkemmissa ohjeissa. Käskylehden mukaan asiakirjoja oli mukaan päässyt tuhoutumaan valloituksen jälkeen tai niitä oli otettu epätarkoituksenmukaisella tavalla talteen. Tämän takia määrättiin, että arkistot oli otettava heti talteen, talletettava turvalliseen paikkaan ja lähetettävä niistä ilmoitus sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastolle tai piirien tiedustelu-upseereille.¹⁰⁶

Tarkempiin ohjeisiin kuuluneen liitteen olivat allekirjoittaneet Reino Castrén ja tiedustelutoimiston päällikkö, vänrikki Keijo Loimu. On todennäköistä, että he olivat myös ohjeiden kirjoittajat. Myös Keijo Loimu kuului Heimoarkiston hoitokuntaan ja oli huolehtinut arkistosta vuosina 1935–1939. Hän oli lisäksi Akateemisen Karjala-Seuran heimotyösihteeri. On mahdollista, että myös hänellä oli roolinsa siinä, miksi sotasaalisarkistot nousivat sotilashallintoesikunnan prioriteeteissa niin korkealle. Ohjeiden saatekirjelmän mukaan piiripäällikköjen velvollisuus oli huolehtia siitä, että arkistojen ja kirjastojen kokoamisen suorittaville viranomaisille annetaan

¹⁰⁴ Sota-ajan arkistokomitean kirjekonsepti opetusministeriölle 3.1.1944, YNA, DB 3_2, KA.

¹⁰⁵ Eckert 2012, 14–16.

¹⁰⁶ Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto komento-osastolle 2. ja 25.8.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA; Itä-Karjalan sotilashallinnon käskylehti N:o 1. 1.9.1941, https://histdoc.net/pdf/IK-kaskylehti_1941.pdf [haettu 6.12.2024].

tarpeelliset säilytysuojat, kuljetusvälineet ja apu työvoima. Työn tarkoitus määriteltiin seuraavasti:

- ”A) Hankkia sotilashallinnolle tietoja alueesta ja sillä vallinneista oloista
- B) tallettaa arkistot ja kirjallisuus myöhempää tutkimusta varten sekä
- C) poistaa venäläistä ja neuvostoleimaa kantava aineisto väestön käsistä ja estää sen leviäminen Suomeen”¹⁰⁷

Nämä varhaisessa vaiheessa määritellyt tehtävät määrittivät sotasaalisarkiston työtä jopa hämmästyttävän tarkasti koko sen toiminnan ajan. Vaikka Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan toimintaa määrittivät jatkuvat organisaatiomuutokset ja sotasaalisarkistokin oli tässä vaiheessa vasta erikseen nimeämätön osa hallinnollis-taloudellista tiedusteluosastoa ja vaikka sen toiminnan tarkoituksesta ja rahoituksesta käytiin keskustelua koko miehityksen ajan, säilyivät ensimmäisen käskyn tehtävät sen toiminnan ytimessä koko miehityksen ajan.

Työn suorittamisesta olivat ohjeen mukaan vastuussa hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto, piirikuntien tiedustelu-upseerit ja alue-esikuntien valistusohjaajat. Kaikki tarkemmat tehtävät aineistojen seulomisesta, luetteloinnista ja lainaamisesta oli kirjattu tiedustelu-upseerien vastuulle. Sotilaallisesta aineistosta vastasivat armeijan joukot ja ne päättyivät viime kädessä Sota-arkistoon. Aineiston etsimiseen annettiin tarkat ohjeet. Jokainen vallattu kylä piti tarkistaa heti valtauksen jälkeen, jotta aineisto ei ehtisi hävitä tai tuhoutua. Ohjeessa lueteltiin tärkeimmät tarkastettavat kohteet asutuskeskuksen koon mukaan. Kaikissa kylissä tuli tarkistaa esimerkiksi kolhoosien ja sovhoosien toimistot ja koulut, kyläneuvostokylissä lisäksi kyläneuvoston toimisto ja posti, piirikeskoksissa piirin toimeenpanevan keskuskomitean toimisto ja niin edelleen.¹⁰⁸

Luetteloon oli koottu mahdollisimman tarkkaan neuvostoyhteiskunnan ja byrokratian toimijat. Talteen tuli ottaa kaikki arkistot ja viralliset asiakirjat sekä Neuvostoliitossa painetut kirjat, kartat, kuvat ja julisteet. Koteihinsa jääneiden paikallisten asukkaiden kohdalla todettiin aineistojen keräämisen perustuvan vapaaehtoisuuteen, kunnes takavarikkokäskey myöhemmin mahdollisesti annettaisiin. Sen sijaan tyhji-

¹⁰⁷ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA; Itä-Karjalan ja Inkerin historian lähdeaineiston keräystä laajennetaan Lakeus 7.4.1939.

¹⁰⁸ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

lään olevista asuinrakennuksista, erityisesti virkamiesten asuttamista, tuli kerätä aineisto talteen. Yksityishenkilöiden aineistojen kohdalla kerääjän tuli käyttää harkintaa ja jättää ottamatta esimerkiksi omaisten valokuvia ja suomenkielisiä puhtaasti taiteellisia painotuotteita. Ohjeessa katsottiin tarpeelliseksi mainita myös se, että seinäpaperiksi liimattuja sanomalehtiä ei tarvinnut repiä talteen.¹⁰⁹

Arkistojen ja kirjastojen keräämisen lisäksi aineisto tuli järjestää. Ajankohtainen ja tulevaa varten säilytettävä aineisto tuli erottaa toisistaan. Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunnan tiedusteluosastolle tuli lähettää yksi kappale sellaisista painotuotteista ja asiakirjoista, joilla oli merkitystä vallatun alueen nykytilanteen tai menneisyyden selvittämisessä, samoin sellaiset, joilla voisi olla propagandamerkitystä. Ennen vuotta 1938 Neuvostoliitossa painettu suomenkielinen kirjallisuus oli erityishuomion alaisena. Nämä kirjat olivat erityisen kiinnostavia, koska neuvostohallinto oli määrännyt suurimman osan niistä hävitettäväksi. Piiriesikunta sai ottaa käyttöönsä toiset kappaleet kirjallisuudesta ja muun aineiston, jota se katsoi tarvitsemansa. Alue-esikunnille piti luovuttaa siviiliasioiden rekisterikirjat, esimerkiksi väestöluettelot. Alue-esikunnat saivat myös lainata asiakirjoja, mutta vain tiedusteluupseerien välityksellä.¹¹⁰

Aineistot tuli varastoida kuivattuna ja mahdollisuuksien mukaan myös puhdistettuna. Jos kuljettaminen ja säilyttäminen olivat erityisen vaikeita, sallittiin kirjojen ylijäämäkappaleiden hävittäminen polttamalla, mutta vain jos niitä oli otettu piirissä talteen kymmenen kappaletta tai alueella kaksi. Myös aineistojen pakkaamiseen annettiin tarkat ohjeet. Kunkin löytöpaikan arkistot tuli pakata erikseen ja säilytettävä mahdollisuuksien mukaan niiden alkuperäinen järjestys. Päälyykseen tuli merkitä missä, milloin ja kuka oli ottanut asiakirjat tai kirjat talteen. Talteenottoapaikan tietoihin tuli merkitä paikkakunnan ja rakennuksen lisäksi tiedot myös siitä, mille virastolle tai henkilölle aineisto oli kuulunut. Kirjat sai lähettää tiedoilla niiden löytöpaikkakunnasta ja rakennuksesta.¹¹¹

Löydettyjen kirjojen ja arkistoaineistojen säilyttämien oli piirin tiedusteluupseerin vastuulla. Koko piirin aineistot tuli mielellään koota samaan kosteudelta suojattuun paikkaan. Jos aineistot jouduttiin jättämään paikoilleen, piti säilytystila lukita ja sinetöidä. Alemmassa asemassa olleiden tuli ilmoittaa löydetystä aineistoista pii-

¹⁰⁹ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹¹⁰ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹¹¹ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

riin tiedustelu-upseerille ja tämän tiedusteluosastolle sekä Sota-arkistolle. Ajan ja työvoiman salliessa löydetty aineistot tuli vielä luetteloida. Koulujen aineistoista tuli ottaa talteen kaikki sellainen, jossa oli ”venäläinen tai kommunistinen” leima, muu välineistö voitiin luovuttaa kouluviranomaisten käyttöön. Hengellinen kirjallisuus tuli jättää paikoilleen, mutta vapaaehtoisesti luovutettu venäjänkieliset kirjat sekä kirkon toimintaa valaisevat asiakirjat ja painotuotteet tuli ottaa talteen. Tehtaitten ja muiden laitosten arkistot voitiin jättää kuittia vastaan kyseisen laitoksen hoitajalle, jos ne olivat välttämättömiä, laitoksen toiminnalle.¹¹²

Näiden yksityiskohtaisten ohjeiden lisäksi käskyyn sisältyi myös liite, jossa luettiin tarkemmin, millaisia asiakirjoja oli erityisesti etsittävä. Tällaisia olivat väestön rekisteröimiseen liittyneet ja maatalouden tilaa selvittävät asiakirjat. Nämä erikseen luettellut asiakirjat tuli erottaa arkistoista ja luovuttaa kuittia vastaan alue-esikunnan käyttöön.¹¹³ Tällainen yksityiskohtaisuus haluttujen asiakirjojen nimeämisessä osoittaa, että tiedustelutoimisto oli hyvin selvillä Neuvostoliiton hallintojärjestelmästä. Tässä oli luultavasti avuksi se, että Akateeminen Karjala-Seura oli pyrkinyt vuosien ajan järjestelmällisesti keräämään tietoa sitä kiinnostavista aiheista Neuvosto-Karjalassa.

Sotasaalisarkiston perustaminen merkitsi sotasaaliin oton laajentamista siviili-kohteisiin. Tämä oli kiinnostava periaatteellinen kysymys, mutta lähteistä ei löydy suoraa mainintaa siitä, pohdittiinko aiheen oikeudellista puolta jo toiminnan alkuvaiheessa. Suomi oli liittynyt vuonna 1922 Haagin yleissopimukseen maasodan tavoista ja laeista, jossa kiellettiin kulttuuriomaisuuden ottaminen sotasaaliiksi, jos se ei ollut välttämätöntä sotilaallisista syistä. Arkistoja ei mainita sopimuksessa erikseen, mutta sopimuksen katsottiin koskevan myös niitä. Suomi kuitenkin noudatti Haagin sopimusta toisen maailmansodan aikana vain osittain. Perusteluna käytettiin sitä, ettei Neuvostoliitto ollut ratifioinut sopimusta eikä noudattanut sitä ja siksi sopimukseen sisältyneen vastavuoroisuusperiaatteen vuoksi se ei koskenut Suomeakaan.¹¹⁴ Sodan loppuvaiheessa tehdyssä muistiossa sotasaaliarkiston toiminnasta todettiinkin, että Haagin sopimusta maasodankäynnin säännöistä viholliselta jäänee-

¹¹² Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA; Pimiän huomion mukaan myös kansatieteen kannalta kiinnostavien esineiden keräämiseen annettiin hyvät ja tarkat ohjeet, mutta käytännön toteutus ontui. Pimiä 2009, 167.

¹¹³ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹¹⁴ Hannikainen 2023, 52–53; Auer 2017, 118; Haagin yleissopimus, joka koskee maasodan tapoja ja lakeja.

seen arkisto- ja kirjamateriaaliin nähdä ei ollut pidetty velvoittavana, koska Neuvostoliitto ei myöskään ollut ratifioinut sopimusta.¹¹⁵

Haagin yleissopimus on kiinnostava koko Itä-Karjalan sotilashallinnon kannalta, koska siinä määriteltiin sotilaalliset valtaoikeudet vihollisvaltion alueella. Sopimuksen mukaan valtaajan oli

”ryhdyttävä kaikkiin käytettävissään oleviin toimenpiteisiin palauttaakseen ja turvatakseen, mikäli mahdollista, yleisen järjestyksen ja julkisen elämän, noudattamalla, ellei siihen ole ehdotonta estettä, siinä maassa voimassa olevia lakeja.”¹¹⁶

Miehityshallinnon järjestäminen siviilejä varten oli siis miehittäjän velvollisuus. Koska arkistojen ja kirjastojen omistajaorganisaatiot olivat poissa miehitetyltä alueelta, olisi aineistojen tuhoutumisen riski ollut suuri, jos ne olisi vain jätetty paikoilleen. Voisi ajatella, että tietyiltä osin sotasaalisarkiston toiminnan voisi laskea miehittäjän velvollisuuteen ”julkisen elämän” palauttamisesta. Paikallisia organisaatioista, jotka olisivat voineet asiasta huolehtia ei ollut. Sen sijaan aineistojen julistaminen miehityshallinnon omaisuudeksi ja niiden jakaminen ja tuhoaminen rikkoivat suoraan Haagin sopimusta. Sotilaallisten, tiedustelua varten tarvittujen aineistojen takavarikointi oli Haagin sopimusten mukaista, mutta se ei kuulunut sotasaalisarkiston toimenkuvaan kuin siltä osin, että se välitti haltuunsa saamansa sotilaalliset arkistot eteenpäin. Yksikään toisessa maailmansodassa taistellut valtio ei noudattanut täysin Haagin sopimusta arkistojen osalta. Myös länsiliittoutuneet, jotka tekivät valtavien työn saksalaisten takavarikoimien arkistojen palauttamiseksi oikeille omistajilleen, julistivat kaikki Saksassa takavarikoimansa arkistot Yhdysvaltojen ja Ison-Britannian valtioiden omaisuudeksi vastoin Haagin sopimusta.¹¹⁷

Miehitetyn alueen arkistotyö tehtiin sotilashallinnon alaisuudessa ja sota-ajan arkistokomitealle jäi neuvoa antava rooli, mutta arkistolaitoksen merkitys sen toiminnalle tuli silti olemaan merkittävä. Yksi tärkeimmistä syistä tähän oli se, että sotasaalisarkiston tehtäviin komennettiin henkilöitä, jotka olivat siviiliammatiltaan Valtionarkiston työntekijöitä. Heistä merkittävin sotasaalisarkiston toiminnan kannalta oli Pentti Renvall, joka sai johdettavakseen tiedusteluosaston arkisto- ja kirjastotyön. Kun sotasaalisarkisto perustettiin virallisesti heinäkuun alussa 1942, hänet nimitettiin sen päälliköksi. Renvallilla oli yksittäisistä henkilöistä eniten vaikutusta siihen,

¹¹⁵ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

¹¹⁶ Haagin yleissopimus, joka koskee maasodan tapoja ja lakeja.

¹¹⁷ Eckert 2012, 21.

millaiseksi sotasaalisarkiston toiminta muodostui. Tämän takia hänen taustoihinsa on syytä perehtyä hieman tarkemmin. Renvall on kiinnostava henkilö myös siksi, mitä hänestä tuli toisen maailmansodan jälkeen – maakunta-arkistonhoitaja, professori, Helsingin yliopiston kansleri ja vuosikymmeniä tutkijoiden ja opiskelijoiden käytössä olleen historian metodioppaan kirjoittaja.

Jatkosodan alkaessa Renvall oli kuitenkin vasta Valtionarkiston vanhempi amanuessi. Hän oli opiskellut Turun yliopistossa historiaa ja filosofiaa. Renvall sai tohtorinväitöskirjansa valmiiksi vuonna 1939 ja väitteli tohtoriksi keskellä talvisodan pommituksia.¹¹⁸ Väli rauhan aikana hän keskittyi virkatyössään erityisesti kuntien arkistojen järjestämiskysymykseen, jonka vuonna 1939 annettu ensimmäisen arkistolaki teki ajankohtaiseksi.¹¹⁹ Renvall oli ollut Akateemisen Karjala-Seuran jäsen, mutta erosi seurasta vuonna 1932. Samaan aikaan järjestöstä erosi lähes kaksisataa jäsentä, jotka eivät hyväksyneet sitä, että seura ei tuominnut Mäntsälän kapinaa. Suojeluskuntaan Renvall oli kuulunut vuodet 1923–1930. Renvall oli toisen luokan nostomies ja talvisodassa häntä ei kutsuttu palvelukseen, mutta hän osallistui sotaan vapaaehtoisesti ilmatorjuntajoukoissa. Kun jatkosotaa enteilevä yleinen liikekannallepano alkoi, Renvallkin sai kutsun ylimääräisiin kertausharjoituksiin ja 22.6.1941 hän saapui ilmatorjuntakomppaniaansa rivimieheksi. Renvallin ilmatorjuntakomppania siirtyi ensin Mikkeliin suojaamaan Päämajaa ja sieltä heinäkuun alkupäivinä kohti rintamaa.¹²⁰

Renvallin ura ilmatorjuntamiehenä jäi lyhyeksi. Jo heinäkuussa Hämeenlinnan maakunta-arkistonhoitaja Reino Kuusi kertoi kirjeessään Renvallille, että valtionarkistonhoitaja Kaarlo Blomstedt suunnitteli matkaa vasta takaisin vallattuun Viipuriin arkistojen turvaamista ja etsimistä varten. Blomstedt ajatteli saada myös Renvallin ja toisen Valtionarkiston virkamiehen, Aulis Ojan, irrotettua joukko-osastoistaan näihin töihin.¹²¹ Blomstedt kirjoitti myös itse Renvallille. Hän ilmoitti keskustelleensa arkistotehtävistä, jotka odottaisivat syksyllä Renvalliakin, kunhan tällä olisi ollut loma ”hyvin suoritettuna päivätöiden jälkeen”. Blomstedt ilmeisesti siis odotti sodan pikaista loppumista. Blomstedt ei kirjoittanut suoraan, todennäköisesti sensuurin takia, millaisia tehtäviä Renvallille oli ajateltu. Ilmeisesti tässä vaiheessa kyse oli kuitenkin takaisin valloitetun Karjalan arkistoista. Blomstedtin mainitsi nimittäin kirjeessään, että Valtionarkiston virkamies Yrjö Nurmio oli jo siirretty näitä tehtäviä

¹¹⁸ Jutikkala 1997.

¹¹⁹ Renvallin kirjoittamat järjestelyohjeet julkaistiin suomeksi ja ruotsiksi lehdissä *Kommunaltidningen* 30.1. ja 24.2.1941 sekä *Maalaiskunta* 14.1. ja 9.11.1941.

¹²⁰ Aitola & Kuusi 1991, 40, 283; Valtonen 2018; Puolustuslaitoksen kantakortti, Renvall Pentti Uuno, s. 29.3.1907, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 23.6.1942, 25.6.1941 ja 6.7.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹²¹ Reino Kuusi Pentti Renvallille 22.7.1941, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

varten Sota-arkistonhoitaja Kujalan laitokseen. Renvall taas tiesi päiväkirjassaan Nurmion oleskelevan Laatokan Karjalassa.¹²²

Arkistotöihin Renvall halusi itsekin. Hän kirjoitti Blomstedtille elokuun alussa pitävänsä todennäköisenä, että joutuisi olemaan toimettona jonkinlaisissa miehitysjoukoissa. Hän halusi siksi samassa komppaniassa olleiden arkistotyöntekijöiden Aulis Ojan ja Veikko Mattilan kanssa ilmoittaa halukkuutensa arkistotöihin.¹²³ Arkistojen kohtalo sodan keskellä huolestutti. Renvall kirjoitti päiväkirjaansa, kuinka talojen asiakirjat ja kolhoosin arkisto olivat häviämässä sateen vuoksi ja vaarassa joutua sotilaiden tai siviilien sytykkeiksi.¹²⁴

Kaikki Renvallin kirjeessään mainitsevat arkistoammattilaiset siirrettiin pois ilmatorjuntajoukoista. Ensimmäisenä lähti Aulis Oja, joka sai komennuksen Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastoon. Oja lähti vastahakoisesti, mutta Renvall kirjoitti, ettei luultavasti itse yrittäisi takaisin, jos saisi vastaavan komennuksen. Vain muutamaa päivää myöhemmin komennus tulikin. Renvall sai omien sanojensa mukaan käskyn siirtyä samoihin töihin kuin Oja aikaisemmin. Hänet siirrettiin tässä kohtaa Aunuksen piirin tiedustelu-upseerin apulaiseksi. Renvall lähti mielellään, vaikka vähän harmittelikin menetettyä mahdollisuutta olla mukana Leningradin valtauksessa, jonka hän oletti olevan pian edessä.¹²⁵

On huomion arvoista, että sekä Renvallille, Mattilalle että Ojalle siviiliammatti ja koulutus olivat väylä pois rivisotamiehen asemasta. Vaikka asepalvelukseen kykeneväksi katsotut miehet olivat näennäisesti melko samassa asemassa toisiinsa nähden joutuessaan jättämään siviilielämänsä ja siirtyessään armeijan palvelukseen, vaikutti siviiliasema monella tavalla myös siihen, millaisiksi sotavuodet itse kullekin muodostuivat. Sotasaalisarkiston palvelukseen komennetuille arkistoammattilaisille jatkosodan vuodet eivät tarkoittaneetkaan varsinaista rintamapalvelusta, vaan läheisesti siviilityötä muistuttanutta työntekoa Petroskoin suhteellisen turvallisissa ja siviilielämää muistuttavissa olosuhteissa.

Renvall matkusti Helsingin kautta Mikkeliin ja sai ohjeet uuteen työhönsä sotilashallintoesikunnan tiedusteluosaston päälliköltä Reino Castrénilta. Sota-arkistonhoitaja Kujalakin matkusti Renvallin kanssa samalla junalla Mikkeliin ja osallistui

¹²² Kaarlo Blomstedt Pentti Renvallille 28.7.1941, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 12.8.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹²³ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 2.8.1941, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

¹²⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 6.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹²⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 8. ja 13.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:n Komento-osastolle 19.19.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

luultavasti suunnitelmien tekoon. Renvallin ensimmäisenä työnä oli tarkistaa ja kääntää ruotsista suomeksi luettelo Petroskoin virastoista ja laitoksista. Tiedot oli poimittu Petroskoin puhelinluettelosta.¹²⁶ Kyseessä oli luultavasti tiedusteluosaston tekemä luettelo rakennuksista, joita kaupungin valtauksessa olisi syytä yrittää säätää ja joille tulisi asettaa valtauksen tapahduttua vartiointi. Luetteloa jaettiin viidennelle armeijakunnalle ja osasto Lagukselle, jotka olivat hyökkäämässä Petroskoihin.¹²⁷

Tällaisia vallattavan kaupungin tarkastaminen oli tyypillinen tiedusteluosaston tehtävä eri puolilla toisen maailmansodan rintamia. Ensimmäisessä vaiheessa oli tärkeää kartoittaa mahdollisimman nopeasti valloitettavalla alueella oleva mahdollisesti ajankohtaisesti kiinnostava materiaali ja varmistaa loppujen säilyminen tarkempaa tutkimista varten. Tällaisesta tarkastuksesta on säilynyt kuvaus myös Neuvostoliitolle luovutetusta Viipurista. Sielläkin apua kaupungin järjestelmälliseen läpikäymiseen löydettiin ennen kaikkea puhelinluetteloista. Löydettyjä arkistoja ja kirjoja koottiin ainakin Viipurin Pyöreään torniin ja Viipurin kirjastoon. Neuvostoliiton toiminnalla Viipurissa sekä talvisodan että jatkosodan jälkeen olikin huomattavia yhtäläisyyksiä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosaston toimintaan.¹²⁸

Syyskuun lopussa Renvall sai komennuksen lähteä kohti Aunusta. Matkaan lähdettiin juhlallisesti ensimmäisellä Sortavala–Aunus -väliä kulkeneella postiautolla. Neuvosto-Karjalan pääkaupunki Petroskoi oli vallattu 1.10.1941 ja seuraavana päivänä Renvallkin saapui kaupunkiin.¹²⁹ Jo päivää aikaisemmin kaupunkiin oli saapunut valtausjoukkojen mukana Reino Castrén tiedusteluosastoon komennettujen Arvi Huttusen ja Niilo Klingerin kanssa. Arvi (Arvid) Huttuselle tehtävä merkitsi paluuta synnyinkaupunkiinsa. Hän oli AKS:n jäsen ja ollut toimittajana sanomalehti Aitosuomalaisessa vuosina 1935–1937. Sopivan aatteellisen taustan lisäksi sopivuuteen tiedustelutoimiston työhön vaikuttivat mahdollisesti muutaman vuoden insinööriopinnot, joista oli hyötyä infrastruktuuriin liittyvässä tiedustelutyössä. Sodan syttyessä Huttusella oli kesken teologian opinnot.¹³⁰ Niilo Klingerin virallinen etunimi oli Nikolai ja hän vaihtoi sukunimekseen Koutero ilmeisesti vuonna 1944. Hänestä ei löydy käyttämässäni aineistosta tarkempia tietoja, mutta samanniminen henkilö on opettanut 1960-

¹²⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 17.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹²⁷ Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943 ja Arvi Huttunen B. Niskalle 7.5.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

¹²⁸ Takala, H 2017, 153–158; Stepakov 2002, 10. Enemmän Neuvostoliiton toiminnasta Suomelle kuuluneessa Karjalassa ks. Takala, H 2017; Tikka, Balašov & Stepakov 2002.

¹²⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 29.9. ja 2.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹³⁰ Arvid Huttusen kuulustelupöytäkirja, SMTE, Osapöytäkirjat 197–298 A-sarja, 217.2 Huttunen, Arvid Daniel, KA.

luvulla Geneven yliopistossa venäjän kääntämistä. Yliopiston opetussuunnitelmassa Kouteron ammatiksi on merkitty YK:n kääntäjä. Tämän pohjalta voisi ajatella, että hänet on komennettu tiedustelutoimistoon ainakin venäjänkäytäntönsä takia.¹³¹

Tähän saakka Itä-Karjalan tiedustelutoimistossa tehty arkistotyö oli ollut paljolti valmistautumista tulevaan, mutta Petroskoin valtaamisesta alkoi uusi vaihe. Tästä lähtien aina miehitysajan loppuun asti Pentti Renvall johti kaiken löydetyn arkistoa kirjamateriaalin kokoamista Petroskoin valtionyliopiston rakennukseen, jossa sitä inventoitiin ja järjestettiin. Tiedusteluosaston toinen toimintahaara, jota Arvi Huttunen tässä vaiheessa johti, keskittyi aineistojen hyödyntämiseen. Valtionarkisto ei ollut saanut haluamaansa johtavaa roolia miehitetyn alueen arkistotyössä, mutta sotasaalisarkisto teki sen kanssa tiivistä yhteistyötä ja kun yhteistyö aloitettiin pian myös Helsingin yliopiston kirjaston kanssa, voi sanoa, että sotasaalisarkisto tuli toimimaan siviili- ja sotilasmaailman välissä.

Kun tiedusteluosaston henkilökunta saapui Petroskoihin, Renvallilla oli selvä käsitys työn pitkän tähtäimen tavoitteista. Hän kirjoitti päiväkirjaansa tyytyväisenä päivästä, jolloin ”Äänislinnan keskuskirjaston” ensimmäinen kirjoihin viety lainaus oli tapahtunut ja hänet oli siirretty virallisesti piiriesikunnasta tiedustelutoimistoon. Niinpä ”Äänislinnan maakunta-arkistonhoitajan homma alkaa siis kohta olla todellisuus eikä vain suunnitelma, kuten minulla lähtiessäni.”¹³² Renvall kirjoitti itsestään, mutta on syytä olettaa, ettei ajatus maakunta-arkistosta ollut vain hänen omansa. Hän oli Joensuussa ollessaan käynyt läpi tulevaa rooliaan ainakin Reino Castrénin ja oletettavasti myös sota-arkistonhoitaja Kujalan kanssa. Myös tiedustelutoimiston ensimmäisessä käskyssä mainittiin aineistojen tallettaminen myöhempää tutkimusta varten, minkä voi tulkita viittaukseksi samanlaisiin tulevaisuudensuunnitelmiin. Selvemmin asia näkyy joulukuussa 1941 tehdyssä vahvuusehdotuksessa. Sotilashallintoesikunnan esikuntapäällikön oli lähettänyt eri osastoille kyselyn, jossa pyydettiin suunnittelemaan osastojen määrävahvuudet tulevalle ajanjaksolle, jolloin rauha olisi jo tullut, mutta miehitettyä aluetta ei vielä olisi siirretty siviilihallintoon. Tiedusteluosaston vahvuusehdotuksessa kerrottiin myös tulevien kuukausien toimintasuunnitelmasta. Tarkoitus oli jo kevääseen 1942 mennessä saada loppuun hallinnon tarvitsemien tietojen hankkiminen. Tämän jälkeen toiminnan painopiste muuttuisi. Suunnitelman mukaan osastossa voitaisiin tämänkin jälkeen tehdä vielä ulkopoliittisesti hyödyllisiä selvityksiä tai sitten siitä tulisi pelkästään historiallinen tutkimus- ja arkistolaitos.¹³³

¹³¹ Programme des cours de l’année académique 1969–70, Université de Genève.

¹³² Pentti Renvallin päiväkirja 14.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹³³ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941; Itä-Kar.SE:n esikuntapäällikkö eri osastoille 24.11.1941; hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:n esikuntapäällikölle 5.12.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

Ajatus tulevasta maakunta-arkistosta näkyi siis tässäkin suunnitelmassa ja voidaan olettaa, että sille oli hyväksyntä myös ylemmillä tahoilla, koska tavoite kirjattiin esikuntapäällikölle menevään muistioon. Käyttämistäni lähteistä ei kuitenkaan käy ilmi, kuinka korkealle komentoketjussa yhteisymmärrys tiedusteluosaston työn perimmäisestä tarkoituksesta tässä vaiheessa ulottui. Seuraavat kuukauden osoittivat, että siitä tultiin käymään jatkuvaa neuvottelua tiedusteluosaston ja sotilashallinnon johdon kesken.

2.3 Petroskoin valtaamisesta alkaa järjestelmällinen arkistotyö

Millaisessa tilanteessa ja ympäristössä sotasaalisarkiston toiminta sitten aloitettiin? Jatkosota oli vielä hyökkäysvaiheessa, Suomen talvisodassa menettämät alueet oli vallattu lähes kokonaan takaisin ja myös Saksan hyökkäys eteni. Vaikka optimistisimmat toiveet syystöihin mennessä kotiin palaavista sotilaista oli jo pitänyt unohtaa, alettiin Suomen miehityshallintoa Petroskoissa rakentaa ajatellen, että kaupungista tulisi suomalaisen Itä-Karjalan pääkaupunki. Miehityshallinnon Äänislinnaksi nimeämä Petroskoi oli sodan ajan hyvin erilainen kaupunki kuin sitä ennen. Petroskoi oli Neuvosto-Karjalan taloudellinen, hallinnollinen, sotilaallinen ja kulttuurinen keskus. Neuvostoaikana kaupunki kasvoi suorastaan räjähdysmäisen nopeasti. Vuonna 1920 kaupungissa oli hieman yli 19 000 asukasta, vuonna 1941 jo 81 000. Kasvun taustalla oli Neuvostoliiton teollistamispolitiikka. Neuvosto-Karjalan metsät ja muut luonnonvarat haluttiin saada hyötykäyttöön. Tähän tarvittavaa työvoimaa siirtyi ja siirrettiin muualta Neuvostoliitosta.¹³⁴

Suomalaisten käsiin Petroskoi joutui pahoin vaurioituneena ja lähes autiona. Osa vahingoista aiheutui kaupungin valtaustaistelusta, mutta puna-armeija noudatti myös Petroskoissa poltetun maan taktiikkaa. Osa teollisuuslaitosten koneista oli ehditty evakuoimaan ja lopuista tärkeimmät puna-armeija pyrki hävittämään ennen vetäytymistään. Petroskoi oli suomalaisten saapuessa lähes tyhjä asukkaista, mutta rintaman siirryttyä kauemmas, alkoivat lähiseudulle jääneet siviilit palata kaupunkiin. Vuoden 1941 lopussa kaupungissa asui silti vapaana vain alle 5 000 paikallista asukasta. Korkeimmillaan määrä nousi vuonna 1943 vähän alle 8 000:een ja jäi siis kymmenesosaan kaupungin sotaa edeltäneestä väkiluvusta.¹³⁵

Miehitysajan Petroskoi oli ennen kaikkea suuri kasarmi ja vankileiri. Suomalaisen varuskuntajoukkojen määrä kaupungissa vaihteli noin 12 000 ja 15 000 välissä. Enemmistön Petroskoin väestöstä muodostivat koko miehityksen ajan vangit. Petroskoin keskitysleirien siviilivankien määrä oli enimmillään alkuvuodesta 1942 hie-

¹³⁴ Hyytiä 2008, 57; Kulomaa 1989, 19–26.

¹³⁵ Kulomaa 1989, 22, 30–33, 69.

man alle 20 000 henkilöä. Suuren kuolleisuuden ja vuoden lopulla tehtyjen vapautusten takia määrä painui vuoden loppuun mennessä hieman yli 12 000 henkilöön. Lisäksi Petroskoihin sijoitetuilla sotavankileireillä oli miehityksen alussa noin 1 500 ja keväällä 1944 noin 900 vankia. Suomalaisten varuskuntajoukkojen lisäksi kaupungissa oli myös suomalaisia siviilejä, näiden joukossa sotasaalisarkiston siviilityöntekijät. Suomalaisten siviilien määrä nousi vähitellen niin, että kesään 1942 mennessä heitä oli tullut alueelle 317 ja huhtikuussa 1944 määrä oli 1 432.¹³⁶ Varsinaisia sotilashallinnon edustajia oli suhteessa melko vähän. Aunuksen piiriesikunta muutti kaupunkiin vasta kesällä 1942 ja Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta keväällä 1943. Lokakuusta 1941 asti Petroskoissa oli vain Äänislinnan alue-esikunta, jonka vahvuus tammikuussa 1942 oli 60 henkilöä.¹³⁷ Suurin osa Petroskoin suomalaisista kuului koko sodan ajan varuskuntajoukkoihin.

Tavanomaisesta tilanteesta poikkesi myös Petroskoin ja koko miehitetyn alueen paikallisten asukkaiden sukupuoli- ja ikärakenne. Työikäinen miesväestö oli pääosin puna-armeijassa tai evakuoitu. Miehitylle alueelle jäi suhteellisesti eniten naisia, lapsia ja vanhuksia. Suuren eron sotaa edeltäneeseen tilanteeseen toi myös se, miten miehitysaika muutti kaupungin vapaiden asukkaiden kansallisuussuhteita. Petroskoi oli perustamisestaan asti ollut venäläisemmistöinen kaupunki. Vuoden 1933 väestönlaskennassa suomalaisia ja karjalaisia oli vain 16 prosenttia, mutta joulukuun lopussa 1941 kaupungin vapaista paikallisista asukkaista 58 prosenttia oli määritelty suomensukuiseksi. Miehitysjan lopussakin heitä oli vielä 44 prosenttia väestöstä.¹³⁸

Sotasaalisarkisto aloitti siis toimintansa lähes tyhjässä kaupungissa ja vaikka asukkaita hiljalleen palasi oli Neuvostoliitto pyrkinyt evakuoimaan etenkin kaikki alueen hallinnon kannalta tärkeät henkilöt. Niinpä ainakaan suomalaisten tietojen mukaan Petroskoissa ei ollut jäljellä enää ketään sen arkistoissa ennen sotaa työskennellyttä henkilöä. Suomalaisilla ei myöskään ollut halua jatkaa paikallisten arkistoinstituutioiden, lähinnä Karjalan keskusarkiston toimintaa sellaisena, kuin se oli ollut, vaan toiminta suunniteltiin täysin suomalaisin voimin johdettavaksi.

Tilanne oli hyvin erilainen kuin esimerkiksi saksalaisten miehittämässä Ranskassa, joissa osassa arkistoja henkilökuuntiin kuuluneet ranskalaiset jatkoivat töissään saksalaisten miehityksen ajan.¹³⁹ Muillakin Saksan valtaamilla alueilla se jätti jois-

¹³⁶ Kulomaa 1989, 70–73.

¹³⁷ Kulomaa 1989, 72–73.

¹³⁸ Kulomaa 1989, 71–73. Venäläinen ei tässä yhteydessä viittaa välttämättä etnisiin venäläisiin vaan muihin kuin karjalaisiin Petroskoin asukkaisiin. Sekä tsaarin ajan Venäjä, että Neuvostoliitto olivat monikansallisia valtioita, mutta kirjallisuudessa ei useinkaan tehdä eroa sen välille tarkoitetaanko venäläisellä Venäjän tai Neuvostoliiton kansalaisia yleensä tai esimerkiksi etnisesti venäläistä venäjää äidinkielenään puhuvaa henkilöä.

¹³⁹ Cœuré 2012.

sakin tapauksissa arkistojen entiset työntekijät jatkamaan töitään ja nämä tekivät joko pakotettuna tai joissain määrin vapaaehtoisesti yhteistyötä saksalaisten kanssa, kuten esimerkiksi Lvivissä, jossa arkiston työntekijät sopivat yhdessä saksalaisten kanssa historiallisten arkistojen siirtämisestä suojaan pommituksilta.¹⁴⁰

Vaikka miehittettävän alueen haltuunottoa ja hallintoa oli pyritty suunnittelemaan mahdollisuuksien mukaan etukäteen, oli tilanne Petroskoissa lokakuun ensimmäisinä päivinä ja viikkoina hankala. Kaupunki oli suomalaisten sinne saapessa pahoin tuhoutunut ja osittain liekeissä. Lisäksi sinne pyrki jatkuvasti sotasaa- lista etsiviä suomalaisia sotilaita lähistölle sijoitetuista yksiköistä ja tilannetta pahensi se, että kaupungista löytynyt alkoholivarasto päättyi miehittäjäsoitilaiden suihin. Petroskoin ensimmäiset suomalaisviikot olivat leimallisesti sekasortoisia ja kurittomia.¹⁴¹

Miten arkistotyöt tässä sekasorrossa sitten käynnistettiin? Reino Castrén, joka oli siirretty erillisen sotilashallinto-osaston perustajapäällikön paikalta hallinnollis- taloudellisen tiedusteluosaston päälliköksi, oli määrätty noin viikkoa ennen Petroskoin valtausta seitsemänteen armeijakuntaan, jotta hän sen alaisena johtaisi rakennusten ja laitosten pelastamista ja tutkimista Petroskoissa. Alkuperäisen suunnitelman mukaan kaupunkia vartioimaan olisi asetettu yksi pataljoona miehiä. Nämä olisivat vartioineet etukäteen valittuja rakennuksia, joista sitten yksi joukkue pioneereja, kuorma-autoja ja palokunta kiertäisi etsimässä ja kokoamassa arkistoja ja kirjallisuutta.¹⁴² Tarkoituksensa oli siis heti kaupunkiin tulon jälkeen ottaa satojen miesten voimalla haltuun kaikki etukäteen määritellyt rakennukset ja varmistaa, että niistä mahdollisesti löytyvät aineistot saataisiin turvaan.

Suunnitelmaa ei kuitenkaan päästy toteuttamaan, koska vartiointiin tarkoitettu pataljoona oli lähetetty muihin tehtäviin. Niinpä suurinta osaa etukäteen suunnitelluista kohteista ei voitu vartioida. Moni Castrénin listalla olleista paikoista oli myös palanut tai tyhjennetty ennen suomalaisten saapumista, joten tältäkin osalta suunnitelmaa ei voitu toteuttaa. Petroskoin yliopiston rakennukselle Castrén kuitenkin sai vartioinnin ja hänellä oli komennossaan pioneeriryhmä, joka puhdisti rakennuksen räjähdysaineista. Tämän jälkeen yliopistorakennukseen alettiin koota arkistoja ja kirjastoja koko kaupungista.¹⁴³

Tyhjentämis- ja kuljetustöihin tarvittiin paljon työvoimaa, jota oli kuitenkin huonosti saatavissa. Castrén lähti noin viikon kuluttua Petroskoin valtaukselta so-

¹⁴⁰ Grimsted 2001, 202, 210.

¹⁴¹ Kulomaa 1989, 39; Pilke 2017, 44, 50.

¹⁴² Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

¹⁴³ Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

tilashallintoesikunnan päämajaan selvittämään tilannetta ja hankkimaan apuvoimia. Toivottua määrää apua ei saatu, mutta Castrén toi kuitenkin mukanaan yhden toimistoupseerin, kaksi kielenkääntäjää, kaksi kirjastoalan ammattilaista ja kaksi kansliaa.¹⁴⁴ Nämä henkilöt olivat ilmeisesti kuuluneet jo aikaisemmin tiedusteluosaston vahvuuteen. Tässä vaiheessa Petroskoihin tuli esimerkiksi Olavi (Olof) Seitkari, siviiliammattiltaan Valtionarkiston nuorempi amanuenssi, joka oli komennettu Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan käsikirjaston hoitajaksi jo elokuussa 1941.¹⁴⁵

Lisäksi Castrén oli saanut lupauksen siitä, että Helsingin yliopiston kirjastosta, lähetetään vielä kolme kirjastotyöntekijää.¹⁴⁶ Neuvottelujen tuloksena oli sovittu, että Helsingin yliopiston kirjasto ja Valtionarkisto lähettäisivät Petroskoihin viisi henkisen komennuskunnan kirjastoja ja arkistoja järjestämään. Lähettävät organisaatiot huolehtisivat näiden henkilöiden palkanmaksusta, eikä heitä luettaisi sotilashallinnon vahvuuteen, mutta sotilashallinto antaisi heille ilmaisen majoituksen ja maksaisi päivärahaa. Ensimmäiseen komennuskuntaan nimettiin Helsingin yliopiston kirjastosta ortodoksisen teologian tohtori ja kirjaston slaavilaisen osaston päällikkö Boris Sove, nuorempi alikirjastonhoitaja Maria Widnäs ja kanslisti Taimi Terä sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjastoamanuenssi Sulo Haltsonen, vaikka seuraa ei sopimuksessa mainittukaan.¹⁴⁷ Virallisen pyynnön työntekijöiden lähettämisestä sotilashallintoesikunta lähetti Valtionarkistolle ja Helsingin yliopiston kirjastolle 19.10.1941. Ilmeisesti asiasta oli sovittu jo etukäteen, koska ensimmäiset neljä kirjastotyöntekijää saapuivat jo viikkoa myöhemmin.¹⁴⁸

Castrén neuvotteli mitä ilmeisimmin sotilashallintoesikunnassa vieraillessaan muutenkin tiedusteluosaston toiminnan järjestämisestä, koska 19.10. tiedusteluosasto lähetti myös komento-osastolle kirjeen. Siinä pyydettiin vahvistamaan useiden henkilöiden palkkaus tiedustelutoimistoon ja myös Pentti Renvallin siirtäminen Aunuksen piirin tiedustelu-upseerista tiedusteluosaston toimistoupseeriksi. Kirjeessä esitettiin myös hallinnollis-taloudelliselle tiedusteluosastolle uutta rakennetta, jossa Mikkeliin jäi vain pieni yhteysosasto ja Petroskoihin muodostettaisiin ”osasto

¹⁴⁴ Arvi Huttusen selostus yliopiston turvallisuuden takaamisesta 7.5.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 14.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁴⁵ Puolustuslaitoksen kantakortti, Seitkari Arvo Artturi Otto Olof (Olavi), s. 7.10.1904, KA. Seitkari oli AKS:n jäsen. Aitola & Kuusi 1991, 465.

¹⁴⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 23.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁴⁷ Kruhse & Uitto 2008, 97.

¹⁴⁸ Pentti Renvallin päiväkirja 27.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

Äänislinna”.¹⁴⁹ Tiedusteluosasto oli työskennellyt käytännössä Petroskoista käsin jo lokakuun alusta asti ja nyt olemassa olleelle tilanteelle haettiin myös muodollista vahvistusta. Itsenäisyyspäivänä vuonna 1941 annettiin käsky, jolla hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto muutettiin pelkäksi tiedusteluosastoksi ja siirrettiin Petroskoihin.¹⁵⁰

Tiedusteluosaston sotilaspäiväkirjaa alettiin pitää 1.1.1942. Silloin osaston omaan vahvuuteen kuului kymmenen sotilashenkilöä: Reino Castrén, Arvi Huttunen, Eino Sirkeinen, Niilo Klinger, Jussi Taulamo, Sergei Rajainen, Eelis Itkonen, Aulis Oja, Olavi Seitkari ja Pentti Renvall. Näistä Castrén oli tiedusteluosaston johtaja ja Huttunen toimistopäällikkö. Hänen edeltäjänään oli lyhyen aikaa toiminut Päämajan tiedusteluosaston yhteysupseeri Keijo Loimu. Muu henkilökunta toimi toimistoupseerin nimikkeellä. Kirjasto- ja arkistotyön kannalta oleelliset henkilöt olivat Oja, Seitkari ja Renvall, jotka olivat kaikki siviiliammaltaan Valtionarkiston virkamiehiä.¹⁵¹ Kanslia-apulaisia oli tässä vaiheessa viisi ja lisäksi kaksi lottamäntää. Joensuussa tiedustelutoimiston yhteystoimistossa oli lisäksi kaksi sotilaskirjailijaa ja kaksi kanslia-apulaista.¹⁵² Kun ottaa huomioon, kuinka vähän sotilashallintoesikunnan henkilökuntaa Petroskoissa vielä tässä vaiheessa oli, hahmottuu tiedusteluosaston toiminta varsin suurena satsauksena sotilashallinnolta.

Koulutetun suomalaisen arkisto- ja kirjastotyövoiman lisäksi työhän tarvittiin alkuaikoina suuri määrä ihmisiä siirtämään arkistoja muualta kaupungista yliopistorakennukseen. Yhtenä lokakuun päivänä työssä oli 21 panssaritorjuntamiestä ja 25 hevosmiehistä hevosineen. Lisäksi töissä oli vartiopataljoonasta mukana yhdeksän vartijaa, koska töihin oli tuotu myös 51 sotavankia. Varastotiloja kunnostamassa oli lisäksi kolme kirvesmiestä ja lasinleikkaaja.¹⁵³ Näinä ensimmäisinä päivinä Castrén

¹⁴⁹ Jäljennös Reino Castrénin ja Itä-Kar.SE:n esikuntapäällikkö G. Snellmanin kirjeestä Helsingin yliopiston kirjastolle ja Valtionarkistolle 19.10.1941, Emerik Olsonin arkisto, Coll. 164.32, KK; Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:n Komento-osastolle 19.19.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹⁵⁰ Tiedusteluosasto jakeluun 14.12.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹⁵¹ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.1941–31.12.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA; Tiedusteluosaston henkilökunnassa tapahtui muutoksia pitkin sotavuotia. Sinne komennettiin välillä henkilöitä lyhyin komennuksin selvittämään jotain tiettyä asiaa tai sitten osastoon komennettua henkilöä tarvittiin jossain muualla. Tässä esitetty henkilölistaus piti paikkansa muutaman kuukauden ajan vuodenvaihteessa 1941–1942. En kuitenkaan katso tarpeelliseksi käydä läpi jokaista henkilövaihdosta, vaan tuon niitä esille silloin, jos ne vaikuttivat jollain oleellisella tavalla tiedusteluosaston ja erityisesti sotasaalessarkiston toimintaan.

¹⁵² Tiedusteluosaston sotapäiväkirja 1.1.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26300, KA.

¹⁵³ Pentti Renvallin päiväkirja 29.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

sai suhteidensa avulla käyttöön sotilaita ja kulkuneuvoja Petroskoihin majoitetuista joukko-osastoista. Tämä kuitenkin kiellettiin heti, kun se tuli ylempien tahojen tietoon ja siitä lähtien sotasaalisarkiston fyysinen ja suorittava työ teetettiin ensin sota-vangeilla ja sitten keskitysleirivangeilla ja vapailla paikallisilla asukkailla.¹⁵⁴

Helsingin yliopiston kirjasto tuli mukaan sotasaalisarkiston toiminnassa, koska se halusi saada miehitetyltä alueelta täydennystä kirjakokoelmiinsa. Sillä oli yksi parhaista Neuvostoliiton ulkopuolisista venäjänkielisen kirjallisuuden kokoelmista, johon voitiin nyt saada täydennystä, mutta vielä suurempaa kiinnostusta se tunsu Neuvostoliitossa painettua suomen- ja karjalankielistä kirjallisuutta kohtaan. Helsingin Yliopiston kirjaston yhtenä perustehtävänä oli tallettaa kappale kaikkea suomeksi ja Suomen markkinoita varten painettua kirjallisuutta Fennica-kokoelmaansa. Neuvostoliitossa painettu suomenkielinen kirjallisuus kuului tähän kohderyhmään ja lisäksi kirjastossa oli alettu koota myös karjalan kielillä painettua kirjallisuutta jo 1930-luvulla.¹⁵⁵

Erityisen polttavaksi kysymyksen teki se, että Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikan käännyttyä 1930-luvulla, iso osa suomeksi ja karjalaksi kirjoitetusta kirjallisuudesta oli kielletty ja määrätty tuhottavaksi. Niinpä pelkona oli, että osa näiden kirjojen painoksista saattoi olla tuhoutunut tai tuhoutumassa kokonaan.¹⁵⁶ Perustettavaksi ajateltu Äänislinnan maakunta-arkisto olisi taas kuulunut Valtionarkiston alaisuuteen, joten sillä oli intressi olla mukana järjestämässä toimintaa, vaikka se ei saanutkaan siitä ensimmäisten suunnitelmien mukaista vetovastuuta.

2.4 Arkistotyön kohtaamat ongelmat

Sotasaalisarkiston toiminnassa oli alkuaikoina kyse suurelta osin kaaoksenhallinnasta. Aineistoja tuotiin yliopistorakennukseen isoja määriä, mutta valmista suunnitelmaa niiden käsittelystä ei ollut ja tilat olivat muuhun kuin puhtaasti varastointikäyttöön epätarkoituksenmukaiset. Renvall kirjasiikin päiväkirjaansa merkkipaaluksi päivän, jolloin arkistoon tuotiin iso lasti aineistoja ja ensimmäistä kertaa tavara pystyttiin purkamaan suoraan tarkoitusta varten rakennetuille hyllyille.¹⁵⁷ Ensimmäiset tavoitteet jonkinlaisesta töiden valmistumisesta osoittautuivat pian mahdottomiksi saavuttaa. Vielä joulukuun alussa 1941 sotilashallintokomentaja määräsi, että sotilashallinnon välttämättömimminkin tarvitsemat tiedot olisi saatu eroteltua aineistoista maaliskuuhun vaiheeseen 1942 mennessä, mutta tammikuussa 1942 Castrén il-

¹⁵⁴ Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

¹⁵⁵ Ekholm 2004, 146.

¹⁵⁶ Kruhse & Uitto 2008.

¹⁵⁷ Pentti Renvallin päiväkirja 20.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

moitti, ettei tavoitteeseen tultaisi pääsemään.¹⁵⁸ Yksi työskentelyä hidastavista tekijöistä oli se, että ehdoton enemmistö sotasaalisarkistoon kootusta aineistosta oli venäjänkielistä, ja kielitaitoisesta henkilöstöstä oli pulaa. Esimerkiksi sotasaalisarkiston johtaja Pentti Renvall ei osannut kunnolla venäjää vaan hän oli väitöstyötään varten opiskellut puolaa ja kykeni sen pohjalta lukemaan jonkin verran venäjää ja selviämään yksinkertaisista keskustelutilanteista.¹⁵⁹ Tiedusteluosastossa tehtiinkin paljon käännöksiä, jotta aineistoista löytyneitä tietoja saatiin käytettäväksi, mikä luonnollisesti hidasti aineistojen hyödyntämistä.

Työskentelyolosuhteet Petroskoin yliopistorakennuksessa olivat vaikeat. Yliopiston keskuslämmitysjärjestelmä oli rikki ja valaistus puuttui. Lämmitystä varten saatiin tammikuussa 1942 vanhoista bensiinitynnyreistä tehtyjä kamiinoita, mutta ensimmäisenä talvena lämpötila ei pakkasella silti noussut korkealle ja lämmittämättömissä huoneissa oli välillä pakkasta kymmenestä viiteentoista astetta. Päivittäinen työskentelyaika loppui jo puoli neljältä, koska sitä myöhemmin ei enää nähnyt tehdä töitä.¹⁶⁰

Petroskoin ulkopuolella yksi isoimmista ongelmista aineistojen keräämisessä oli kuljetusten järjestäminen. Esimerkiksi Vienan alue oli hyvin harvaanasuttua, eikä kaikkiiin erämaakyliin mennyt kunnollista tietä. Jos näistä kylistä löydettiin aineistoja, saattoi kuljetuksen järjestämisessä kulua pitkiä aikoja. Esimerkkejä kuljetusvaikeuksien takia paikoilleen jätetyistä arkistoista löytyy Vienan piiriesikunnan tiedustelu-upseerin toimintakertomuksista useita.¹⁶¹

Helsingin yliopiston kirjasto tuki merkittävällä tavalla sotasaalisarkiston toimintaa rahoittamalla jatkuvasti useiden henkilökuntansa jäsenten työskentelyä Petroskoissa. Samalla se oli myös sotasaalisarkiston suurin kiistakumppani, mitä tuli sotasaaaliiksi otettujen kirjojen jakamiseen. Pitkäkestoisin kiistely sotasaalisarkiston toiminnassa aiheutui sotasaaaliiksi saatujen kirjojen jakamisesta. Vastineeksi osallistumisestaan Helsingin yliopiston kirjasto halusi osuutensa sotasaalisarkistojallisuudesta ja ennen kaikkea myös ne suomeksi ja karjalaksi painettujen kirjojen kappaleet, joita

¹⁵⁸ Tiedusteluosasto sotilashallintokomentajalle 27.1.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹⁵⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 5.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 6.5.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA; Tiedusteluosasto ItäKar.SE:n tiliosastolle 31.1.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹⁶⁰ Sune Orell Lauri Tudeerille 28.1.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK; Pentti Renvallin päiväkirja 28. ja 30.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁶¹ Vienan PE:n tiedustelu-upseerin toimintakertomukset; Vienan PE jakeluun 13.3.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

tiedusteluosasto sai saaliiksi vain yhden kappaleen. Sotasaalisarkiston käsityksen mukaan näiden oli syytä jäädä Petroskoihin. Ensimmäisellä sijalla olivat sen mukaan sotilashallinnon tarpeet ja pitemmän aikavälin tavoitteena Karjalan keskuskirjasto, johon täydellinen kokoelma tarvittaisiin.

Ristiriidat tulivat esille heti Helsingin yliopiston kirjaston komennuskunnan saavuttua Petroskoihin. Komennuskunnalla vaikutti olevan käsitys, että heidän ensisijainen tehtävänsä oli poimia esiin Helsinkiin lähetettävät kirjat.¹⁶² Tämä oli ensimmäinen niistä monista kerroista, kun sotasaalisarkiston ja yliopiston kirjaston välillä vallitsi epätietoisuus siitä, mitä oikeastaan oli sovittu. Komennuskunnalla oli mukanaan ylikirjastonhoitaja Lauri Tudeerin kirjoittamat ohjeet kirjojen järjestämisestä. Siinä todettiin, että ensin tuli ottaa erilleen sotilasviranomaisten tarvitsema aineisto. Sen jälkeen kerättäisiin Helsingin yliopiston kirjastolle täydellinen kokoelma kaikesta kirjallisuudesta. Tämän jälkeen vuorossa oli tuleva Itä-Karjalan keskuskirjasto. Voisi päätellä, että nämä ohjeet olivat aiemmin tehdyn sopimuksen mukaiset. Niistä nimittäin löytyy arkistosta Castrénin eteenpäin lähettämä kopio, jonka hän on varustanut alkusanoilla: ”Seuraa tiedoksenne jäljennös [...] Tudeerin laatimasta PM:stä, jota pääasiassa noudattaen Itä-Karjalasta kerääntyvien painotuotteiden järjestäminen on sovittu suoritettavaksi.”¹⁶³ Tässä vaiheessa Tudeer kuitenkin perääntyi ja pyysi Renvallilta ohjeet, joiden mukaan kirjojen lajittelu todellisuudessa tehtiin.¹⁶⁴

Samankaltainen kuvio toistui myöhemmin useita kertoja. Kirjojen jakojärjestyksestä ja aikatauluista keskusteltiin ja päästiin sopuun, kunnes kävi ilmi, että sotasaalisarkiston ja Helsingin yliopiston kirjaston käsitykset sittenkin poikkesivat toisistaan. Näin kävi esimerkiksi Joensuussa huhtikuussa 1942 käydyin kokouksen jälkeen. Kokouksen pöytäkirjaan merkittiin, että Fennica-kirjallisuuden sellaiset ainoat kappaleet, joita ei tarvittu sotilashallintoesikunnan tarpeita varten Petroskoissa, toimitettaisiin mahdollisimman pian Helsinkiin.¹⁶⁵ Renvallin kirjoitti kuitenkin kokouksen jälkeen käskyluonnoksen, jossa todettiin, että vain painotuotteet, joita oli enemmän kuin yksi kappale, jaettaisiin Suomen kirjastoille.¹⁶⁶ Samoin Renvall ker-

¹⁶² Pentti Renvallin päiväkirja 28.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Pentti Renvall Lauri Tudeerille 2.12.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarjenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

¹⁶³ Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto nimeämättömälle vastaanottajalle 20.10.1941, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

¹⁶⁴ Lauri Tudeer Pentti Renvallille ja Reino Castrénille 22.11.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarjenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

¹⁶⁵ Neuvottelukokouksen pöytäkirja 10.4.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarjenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

¹⁶⁶ Luonnos käskyksi sotasaaliiksi saadun arkisto- ja kirjapainotuoteaineoksen käytöstä 11.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

toi sotasaaliarkiston työntekijöille kokouksen päätöksenä, että täydellinen sarja jäisi Petroskoihin ja Helsingin yliopiston kirjasto saisi vasta toiset kappaleet.¹⁶⁷

Vielä sekavammaksi tilanne muuttui, kun komento-osaston kirje Joensuun kokouksen tavoitteiden hyväksymisestä saapui. Siinä kirjoitettiin:

”[m]itä tulee talteenotettuun Fennica-kirjallisuuteen, on ItäKar.SE:n viipymättä lähetettävä yliopiston kirjastoon yksi kappale kutakin k.o, kirjallisuuteen kuuluva painotuotetta sitä mukaa, kun tämä kirjallisuus on ehditty lajitella.”¹⁶⁸

Helsingin yliopiston kirjasto piti tätä ymmärrettävästi lupauksena saada myös Fennica-kirjallisuuden uniikkikappaleet. Renvall sai kuitenkin sota-arkistonhoitaja Kujalan vahvistamaan tulkinnan, jonka mukaan komento-osaston kirjeen sanamuoto piti tulkita niin, että lajittelu merkitsi sotilashallinnon tarvitsemien kirjojen ottamista eroon. Tämä siis tarkoitti uniikkikappaleiden jäämistä Petroskoihin, jos tiedusteluosasto piti sitä tarpeellisena.¹⁶⁹ Heinäkuussa 1942 valta uniikkikappaleiden sijaintipaikasta päättämiseen annettiin tiedusteluosaston päällikölle.¹⁷⁰ Perusteluina olivat sotilashallinnon tiedustelun tarpeet, mutta vaikuttaa siltä, että Renvallille tiedusteluosaston tarpeet olivat osittain tekosyy, joilla hän pyrki pitämään mahdollisimman edustavan kokoelman sotasaaliskirjallisuudesta Petroskoissa, jotta ne lopulta päätyisivät Karjalan keskuskirjaston, eikä Helsingin yliopiston kirjaston kokoelmiin

Kitkaa sotasaalisarkiston toimintaan aiheutti myös se, että vaikka tiedusteluosasto oli osa puolustusvoimia, sen toiminta ei välittömästi liittynyt sotatoimien edistämiseen tai mahdollistamiseen. Sotasaalisarkisto ja lukuisat muut armeijan yksiköt etenkin miehitetyllä alueella hoitivat hyvin siviilimäisiä tehtäviä. Knut Pipping teki klassikkotutkimuksessaan *Komppania pienoisyhteiskuntana* havainnon, jonka mukaan sotilaiden keskinäisessä, epävirallisessa hierarkiassa arvostetuimmassa asemassa olivat ne miehet, jotka olivat suoraan sotimiseen liittyvissä tehtävissä ja etulinjassa. Pippingin mukaan etulinjassa olevat kyllä kaipasivat turvallisempiin asemiin ”kotirintamalle” eli pataljoonan esikuntaa kauemmas, mutta samalla halveksivat siellä olevia.¹⁷¹ Yksi sotasaalisarkiston työhön liittyvä jännite liittyikin rintamajoukkojen ja selustan väliseen kitkaan siitä, millainen työ oli sodassa arvokasta.

¹⁶⁷ Boris Sove Lauri Tudeerille 16.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

¹⁶⁸ Jäljennös Päämajan komento-osaston kirjeestä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle 20.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

¹⁶⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 17.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁷⁰ Ote Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan esikuntakäskystä N:o 25, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

¹⁷¹ Pipping 1978, 217.

Tämä näkyi sotasaalisarkiston henkilökunnan omisakin käsityksissä tekemänsä työn merkityksestä. Esimerkiksi Renvall siirtyi kyllä mielellään ilmatorjuntajoukoista ammattitaitoaan vastaaviin töihin, mutta tunki samalla tilanteesta jonkinlaista syyllisyydentuntoa, koska koki olevansa hieman epälojaali kaikkia niitä miehiä kohtaan, jotka jäivät rintamajoukkoihin. Hän perusteli lähtöään päiväkirjassa itselleen sillä, että nyt hänellä oli mahdollisuus päästä tekemään todella hyödyllistä työtä, kun taas ilmatorjunnassa oli tässä vaiheessa hiljaista.¹⁷²

Tilanteeseen vaikutti sekin, että sotasaaliarkiston ja koko tiedusteluosaston työntekijät komennettiin tehtäviinsä siviilioasaamisen perusteella. Niinpä monella heistä oli matala sotilasarvo suhteessa tehtävään, jota heidän tuli hoitaa. Reino Castrén oli tiedustelutoimiston päällikkönä toimiessaan insinöörikapteeni, vaikka ei likinäköisyytensä vuoksi ollut päässyt aikanaan asepalvelukseen. Hän oli kuitenkin osallistunut myöhemmin reservin insinööriupseerikurssille ja saavuttanut sitä kautta tehtävänsä sopivan sotilaallisen arvon. Sen sijaan tiedustelutoimistossa oli sodan mittaan muitakin toisen luokan nostomiehiä, jotka siis eivät olleet jostain syystä kyenneet varusmiespalvelukseen. Heistä Pentti Renvall, Veikko Mattila ja Yrjö Koskimies olivat sotamiehiä, Aulis Oja oli talvisodan aikana ylennetty alikersantiksi. Olavi Seitkari oli suorittanut asevelvollisuutensa aseettomana puhelinkeskuksen hoitajana, mutta oli jatkosodan alkaessa alikersantti samoin kuin talvisodan aikana varusmiespalvelukseen astunut Eino Sirkeinen.¹⁷³

Renvallin oleskellessa Joensuussa ennen lähtöä miehitetylle alueelle, hänen sotilasarvostaan aiheutui monena päivänä toistunut kärhämä, kun Renvall halusi istua työtoveriensa Ojan ja Seitkarin kanssa ruokaillessa saman pöydän ääressä. Päivästä riippuen Renvall sai vuorotellen syödä aliupseerien pöydässä ja välillä hänet komennettiin miehistöpöytänsä. Päivystäjä jopa poisti Seitkarin yhdestä ruokailusta, kun tämä rupesi vaatimaan Renvallille oikeutta istua samassa pöydässä.¹⁷⁴

Joensuun tilanteessa oli koomisiakin piirteitä, mutta se havainnollistaa myös hyvin sitä, minkä takia sotasaalisarkiston työntekijöiden sotilasarvolla oli merkitystä työn sujumisen kannalta. Käytännön ratkaisuna sotilasarvon ja hoidettavan tehtävän väliseen ristiriitaan puolustusvoimissa on luotu sotilasvirkamiehen nimike. Sotilas-

¹⁷² Pentti Renvallin päiväkirja 13.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Pipping 1978, 217.

¹⁷³ Tiedusteluosaston sotapäiväkirja 1.1.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26300, KA; Puolustuslaitoksen kantakortit Castrén, Reino Jalmari, s. 4.8.1908; Koskimies Yrjö Samuel, s. 4.3.1908; Mattila Veikko Urpo Ilmari, s. 25.5.1909; Oja Aulis, s. 3.2.1910; Renvall Pentti Uuno, s. 29.3.1907; Sirkeinen Eino, s. 2.1.1917, KA; Aitola & Kuusi 1991, 97–98.

¹⁷⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 17.–20.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

virkamies on palvelusarvo, joka kuvaa hoidettavan tehtävän, eikä henkilön arvoa.¹⁷⁵ Myös tiedustelutoimistossa kaikki ne työntekijät, joilla ei ollut valmiiksi tehtävään sopivaa sotilasarvoa, nimitettiin sotilasvirkamiehiksi. Tämän lisäksi kaikki yllä mainitut sotasaalisarkiston työntekijät saivat myös jossain vaiheessa sotaa ylennyksen alikersantiksi tai kersantiksi.¹⁷⁶

Nimitys sotilasvirkamieheksi antoi muodollisesti upseerin aseman, mutta ei välttämättä arvostusta. Kun Eino Nivanka, jonka oli alikersantti, siirrettiin sotasaalisarkistoon, hänet nimitettiin samalla sotilasvirkamieheksi. Nivanka kirjoitti ystävälleen Sulo Haltsoselle nimityksestään ja totesi, että: ”Operaation aiheuttamia lieviä koiraslottatunteita (=sotilasvirkamies) lievitti kyllä huomattavasti päivärahojen tuntuva nousu.”¹⁷⁷ Nimitystä ”koiraslotta” käytettiin halventavassa mielessä paitsi sotilasvirkamiehistä, myös muista sotilaista, jotka tekivät naisellisiksi katsottuja toimistotöitä, kuten tiedotuskomppanioiden niin kutsutut TK-miehet.¹⁷⁸

Ongelmia ei aiheuttanut pelkästään arkistotyön siviilimäisyys, vaan myös se, että kaikki eivät nähneet sitä ollenkaan tärkeänä. Esimerkiksi ensimmäinen sotilashallintokomentaja Kotilainen ei Reino Castrénin mukaan yksinkertaisesti pitänyt kerättyjä aineistoja tarpeellisina. Asia tuli esille esimerkiksi silloin, kun Castrén yritti järjestää yliopistorakennuksen vartiointia miehityksen alkuvaiheessa. Kotilainen oli Castrénin mukaan sitä mieltä, että sotilaiden komentaminen ”moisen arvottoman tavaran” vartiointiin olisi niukan resurssin haaskausta.¹⁷⁹ Arkistotyön arvostuksessa olikin kiinnostava ristiriita sekä Suomessa että muualla sotaa käyneessä Euroopassa. Toisaalta arkistot eivät yleensä herättäneet kuin melko rajatun joukon mielenkiintoa, mutta niiden takavarikoimiseen ja anastamiseen käytettiin merkittäviä määriä resursseja, joista oli sota-aikana pulaa – työvoimaa ja kuljetuskapasiteettia. Tämä ristiriita ei ole rajoittunut vain toisen maailmansodan Eurooppaan. Jeannette A. Bastian kirjoittaa arkistojen paradoksista –niillä on suuri merkitys, mikä näkyy siinä, kuinka paljon niiden käytön rajoittamiseen, tuhoamiseen tai taisteluun niiden hallinasta käytetään voimia. Toisaalta taas arkistotyö saa usein heikosti resursseja ja hallintoelin-

¹⁷⁵ Aura 2012, 63.

¹⁷⁶ Puolustuslaitoksen kantakortit Renvall Pentti Uuno, s. 29.3.1907; Mattila Veikko Urpo Ilmari, s. 25.5.1909; Koskimies Yrjö Samuel, s. 4.3.1908, KA.

¹⁷⁷ Eino Nivanka Sulo Haltsoselle 10.11.1942, Sulo Haltsojen arkisto, kirje 1166:135:10, SKS KIA. Renvallin käytti koiraslottatermiä toimiston elämästä tekemässään pilalaulussa, jossa hän runoili toimistossa olevan ”muona- kanslia- ja koiraslottia”. Pentti Renvallin maaliskuussa 1942 kirjoittama pilalaulu ”Eldanka-järven jää” säveleen, Yrjö Koskimiehen arkisto, Muut asiakirjat, KA. [Kirjoituskoneella kirjoitettu lauluviikko mahdollisesti hävitetty arkiston seulonnan yhteydessä vuoden 2008 jälkeen. Valokuvakopio lauluvihosta kirjoittajan hallussa].

¹⁷⁸ Perko 1974, 264.

¹⁷⁹ Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

ten tukea. James Lowryn tulkinnan mukaan arkistot eivät herätä yleisön kiinnostusta samalla tavalla kuin esimerkiksi taide-esineet tai sodissa tuhoutuvat rakennukset, koska niillä ei ole taide-esineiden rahallista arvoa, monumenttien tai rakennusten representatiivista tehoa tai museoesineiden esteettistä arvoa.¹⁸⁰

Voisi ehkä sanoa, että monien muiden kulttuuriperinnön materiaalisten ilmentymien kohdalla niiden arvon tunnistaminen on usein välitöntä ja vaistonvaraista, esineiden ulkoiseen olemukseen perustuvaa. Arkistoidun asiakirjan kyky herättää tunne merkityksellisyydestä on ehkä heikompi silloin, kuin kyse ei ole esimerkiksi erityisen vanhasta tai tunnetusta asiakirjasta. William Yoakimin esittelemä ajatus siitä, että kontaktit asiakirjojen ja yksilöiden välillä ovat syvästi tilannesidonnaisia ja niihin vaikuttavat merkittävästi yksilön henkilökohtainen osaaminen ja käsitykset, auttaa hahmottamaan myös tilannetta Suomen miehittämässä Neuvosto-Karjalassa.¹⁸¹ Monille sotilashallintoesikunnan työntekijöille neuvostohallinnon kyrillisin kirjaimin, vieraalla kielellä kirjoitetut dokumentit olivat täysin läpinäkymättömiä ja herättivät mahdollisesti korkeintaan vierauden tunteita, mikä ei ollut omiaan motivoimaan heitä niistä huolehtimiseen.

Sotasaalisarkiston oman henkilökunta toimi lähinnä Petroskoissa. Muualla miehityllä alueella sotasaalisarkistojen ja kirjojen kerääminen oli piiriesikuntien tiedustelu-upseerien vastuulla. Työn tulos riippui paljon kunkin upseerin kiinnostuksesta asiaa kohtaan ja toisaalta tuesta, jota hänen oli mahdollista saada. Renvallin ensimmäinen arkistoihin liittynyt työ miehityllä alueella oli keskustelu Aunuksen piirin tiedustelu-upseeri, sotilasvirkamies Reino Vesikon kanssa. Vesikko oli inkeriläissyntyinen kansakoulunopettaja, joka suhtautui ilmeisen tunnollisesti arkistotehtäviinsä. Vesikon esimerkki on kuvaava sekä positiivisessa että negatiivisessa mielessä. Toisaalta Vesikko kertoi Renvallille vaikeuksista tehdä työtään hyvin, tilanteessa, jossa hänen oli vaikea saada apuväkeä ja kuljetusvälineitä, koska hänen tulkintansa mukaan kaikki muut suhtautuivat arkistojen keräämiseen ylseästi.¹⁸² Toisaalta taas Vesikko sai vaikeuksistaan huolimatta käytyä Aunuksen kaupungin rakennuksia systemaattisesti läpi. Hän toimitti sotasaalisarkistoon tiedustelukertomuksen ja löydettyjen kokonaisuuksien luettelon, jossa jokaisen arkiston löytöpaikka, aika ja löytäjä oli ohjeiden mukaan täsmällisesti eritelty. Tämän lisäksi hän luetteli myös kaupungissa toimineet virastot, joiden arkistoja ei ollut löydetty. Renvall kirjoittikin arvostavasti päiväkirjaansa tammikuussa 1942, että Vesikko oli saanut paljon aikaa, ”mutta hänen arkistonkeruuharrastuksensa onkin aivan kirjaimellisesti

¹⁸⁰ Bastian 2023, xiv; Lowry 2023a, 3.

¹⁸¹ Yoakim 2024, 15.

¹⁸² Pentti Renvallin päiväkirja 1.10.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Reino Vesikon kuolinilmoitus, *Helsingin Sanomat* 16.12.1965.

ohjeiden mukainen.”¹⁸³ Rivien väliin jäi toteamus siitä, että muualla ohjeita noudatettiin huonommin. Tätä ei voine pitää yllättävänä, kun ottaa huomioon sen, kuinka yksityiskohtaisia ja asiantuntemusta vaativia ne olivat.

Jos tiedusteluosaston syyskuussa antamia ohjeita olisi noudatettu kirjaimellisesti jokaisen yksikön olisi tullut turvata ja ilmoittaa tiedusteluosastolle löytämistään arkistoista. Käytännössä tämä ei kuitenkaan toteutunut. Tiedustelu-upseerien lisäksi vastuuta arkistojen ja kirjojen kokoamisesta oli annettu valistusupseereille, joilla oli muutenkin laaja tehtäväkenttä. Heidän tehtävänsä tähtäsi paikallisten kansalliseksi määriteltyjen asukkaiden mielialan muokkaamiseen positiiviseksi miehitysvallalle ja Suomeen liittymiselle. Tavoitteen saavuttamiseksi esimerkiksi Äänislinnan alueen valistusupseeriksi komennettu luutnantti Veikko Lahtinen sai lokakuussa 1941 tehtävälistan, jossa oli arkistojen kokoamisen lisäksi kaksitoista kohtaa. Hänelle kuului laaja skaala sivustusta ja -kulttuurialaan liittyvää toimintaa koulujen käynnistämisestä, kirkollisen työn avustamisesta.¹⁸⁴ Tällaisessa tilanteessa ei liene ihmeellistä, että arkistojen ja kirjastojen kokoaminen jäi sivurooliin.

Käytännön haasteita yliopistolla riitti. Jos työväkeä oli tarpeeksi, niin sitten oli pulaa materiaaleista. Kirjoja ja arkistoja varten tarvittiin valtavat määrät hyllyjä, joita puusepät rakensivat paikan päälle. Rakennusmateriaaleista oli kuitenkin pulaa.¹⁸⁵ Myös eri suomalaisten toimijoiden vastuunjako muotoutui vasta ajan kuluessa ja aiheutti ajoittain sekaannusta ja konfliktejäkin, kuten silloin, kun joku oli lukinnut varaston, jota tiedustelutoimisto oli tyhjentämässä ja sen henkilökunta päätyi ampumaan ovesta lukot rikki.¹⁸⁶ Kanhaukset toimivaltojen ja tehtäväkenttien rajoista kuvaavat sitä hankaluutta, mikä miehityshallinnon järjestämisessä oli, kun väistämättä vajavaisten ennakkovalmistelujen perusteella organisoitiin jatkuvasti muuttuvassa tilanteessa kokonaan uusi hallinto toisen valtion alueelle. Lisäksi sotilashallintoesikunta toimi keväeseen 1943 asti Joensuusta käsin, mikä ei helpottanut tiedonkulkua ja ristiriitojen nopeaa selvittämistä.

¹⁸³ Pentti Renvallin päiväkirja 26.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Reino Vesikon selostus asiakirjojen ja painotuotteiden talteenotosta Aunuksen kaupungissa 8.10.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK; Luettelo Aunuksen kaupungin alueella talteen otetuista venäläisistä arkistoista ja luettelo Aunuksen kaupungissa olleista venäläisistä virastoista, joiden arkistot ovat kadonneet, IKSHA, Tiedusteluosasto, Sotasaalisarkiston luettelot 1941–1944, T19933/16, KA.

¹⁸⁴ Pilke 2017, 76–77; Hyytiä 2008, 125–131; Laine 1982 158–167; Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

¹⁸⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 24.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁸⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 3. ja 4.11.1941 ja 16.–17.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

Jos sotasaalisarkiston toimintaa vertaa saksalaisten arkistoja keränneiden organisaatioiden toimintaan, oli toiminnan rajojen hakeminen kuitenkin yksinkertaista. Saksan miehittämällä alueella, eri organisaatioiden välinen kilpailu oli leimallista ja vaikutti merkittävästi toimintaan. Kun esimerkiksi saksalaisten miehittämässä Pariisissa vaikutti ainakin kahdeksan eri saksalaista organisaatiota, jotka olivat kiinnostuneita myös arkistoista, suomalaisten miehittämällä alueella oli selkeä kahtiajako. Sotilaallisesti kiinnostavat arkisto kuuluivat sotilastiedustelulle ja siviililuonteiset arkistot sotasaalisarkistolle.¹⁸⁷ Yksinkertaisempaan tilanteeseen vaikutti Suomen miehittämällä alueella luultavasti ennen kaikkea toisenlainen mittakaava. Sotasaaalista koottiin niin pieneltä alueelta, että työ pystyttiin hoitamaan melko pienellä henkilömäärällä. Ylipäänsä koko Suomen ammatillinen arkisto- ja kirjastokenttä oli rajallisen kokoinen, joten keskeisimmät asioihin vaikuttaneet henkilöt olivat tunteneet toisensa jo ennen sodan alkamista ja pystyivät ehkä siksikin neuvottelemaan joustavasti asioiden hoitamisesta.

2.5 Sotasaalisarkiston virallinen perustaminen vahvistaa tiedusteluosaston käsityksen työn tarkoituksesta

Ristiriita tehtävän työn virallisista ja epävirallisista tavoitteista väritti sotasaalisarkiston toimintaa koko sen toiminnan ajan. Ongelman voisi jakaa kahteen osaan. Varsinaisesti kyse oli siitä, mitä tavoitteita eri toimijoilla oli tiedusteluosaston suhteen, mutta tärkeää oli myös se, mitä näistä tavoitteista saattoi julkisesti sanoa. Jälkimmäinen kysymys vaikutti merkittävästi koko Itä-Karjalan sotilashallinnon toimintaan. Virallisesti Suomi kiisti jyrkästi sen, että miehitetty alue haluttaisiin liittää Suomeen, mutta samaan aikaan miehityshallinto suunniteltiin sen mukaan, että liittäminen sujuisi mahdollisimman hyvin. Aivan sodan alussa alueluajennukseen viitattiin myös julkisesti. Ylipäällikkö Mannerheim antoi 11.7.1941 kuuluisan ”miekantuppipäiväkäsitysä”, jossa hän viittasi vuoden 1918 lupaukseensa vapauttaa Itä-Karjala ja kirjoitti Karjalan vapauden ja suuren Suomen nyt väikkyvän edessä. Tässä vaiheessa Suur-Suomesta saikin kirjoittaa Suomessa melko vapaasti, mutta jo elokuun lopussa 1941 linjaa alettiin kiristää, kun Valtion Tiedoituslaitos määräsi lopettamaan keskustelun Suomen rajoista ja syyskuun lopulla kiellettiin toistaiseksi pohtimasta yksityiskohtaisesti Itä-Karjalan hallinnon järjestelyä. Myös Itä-Karjalan luonnonrikkauksista puhuminen oli kiellettyjen aiheiden joukossa, koska ei haluttu antaa sitä vaikutelmaa, että Neuvosto-Karjalaan olisi hyökätty niiden takia.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Cœuré 2007, 25–39.

¹⁸⁸ Rusi 1982, 130 – 131, 140; Luostarinen 1986, 207–217.

Tämä ei tarkoittanut sitä, että viittaukset Suur-Suomeen olisivat täysin kadonneet julkisuudesta Suomessakaan ja miehitetyllä alueella todellisuus oli hyvin erilainen. Tätä kuvaa hyvin sotilashallintoesikunnan muistio tiedotustoiminnan järjestämisestä lokakuussa 1941, eli kiristyneiden sensuurisääntöjen jälkeen. Muistiossa tiedotustoiminnan tarkoitus määriteltiin seuraavasti: ”Tehdä Itä-Karjalan vapauttaminen ja Suomen oikeus Itä-Karjalaan selväksi ja kiistattomaksi koko kansamme käsityksissä.”¹⁸⁹ Vielä saman vuoden marraskuussa *Uusi Suomi* saattoi julkaista TK-mies Klaus Vartiovaaran artikkelin vierailustaan sotasaalisarkistossa. Vartiovaara oli haastatellut Renvallia ja kertoi artikkelissaan, että kirjat ja arkistoaineisto oli koottu yliopistorakennukseen, koska ne tarjosivat korvaamattoman lähdeaineiston miehitetyn alueen olosuhteisiin neuvostovallan aikana. Työn lopputuloksena sekä Petroskoihin, että Helsingin yliopiston kirjastolle saataisiin myös kirjakokoelmat.¹⁹⁰ Tällainen viittaus aineistojen jäämisestä suomalaisten haltuun oli vastoin sensuuriohjeita ja Castrén ennustikin Renvallille, että artikkelista koituisi vielä tälle hankaluuksia.¹⁹¹

Ilmeisesti niitä ei kuitenkaan tullut ja vaikka sotasaalisarkiston tulevaisuuden suunnitelmia ei tämän jälkeen esitelty lehdissä oli Suur-Suomen toteutuminen sotasaalisarkistossa tehtävien suunnitelmien itsestään selvä perusajatus. Päiväkirjassaan Renvall kirjoitti Äänislinnan maakunta-arkistosta, virallisemmissä yhteyksissä sotasaalisarkiston muistioissa ja kirjeenvaihdossa saatettiin puhua tulevasta keskusarkistosta. Joka tapauksessa toimintasuunnitelmat tehtiin aina tätä pitkän ajan tavoitetta ajatellen. Samaan aikaan tiedusteluosaston henkilökunta joutui kuitenkin käymään sotilasviranomaisten kanssa keskustelua siitä, oliko sen tekemä työ ollenkaan tarpeellista. Ensimmäisen kerran arkistotyön tarpeellisuus Petroskoissa kyseenalaistettiin jo melkein heti sen aloittamisen jälkeen. Sotilashallintoesikunta olisi halunnut siirtää tiedusteluosaston työn Joensuuhun, missä muukin sotilashallintoesikunta tuolloin sijaitsi. Tämän lisäksi järjestelmällinen aineiston keräys Petroskoissa voitiin sen mukaan lopettaa.¹⁹² Castrén lähti Petroskoista neuvottelumatkalle ja neuvottelut Joensuussa ja Helsingissä onnistuivat niin hyvin, että toiminnan supistamista ei tehty, päinvastoin osa osaston Joensuussa olleesta henkilökunnasta siirrettiin Petros-

¹⁸⁹ Hyytiä 2008, 125. Alkuperäinen lainaus PM ItäKar.SE:n tiedotustoiminnan järjestämisestä 5.10.1941.

¹⁹⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 31.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Suuri kirjasto- ja arkistoaineisto Äänislinnassa, *Uusi Suomi* 9.11.1941.

¹⁹¹ Pentti Renvallin päiväkirja 14.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁹² Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

koihin, osaston vahvuutta lisättiin ja sille luvattiin vakituiseen käyttöön kuljetuskalustoa ja vartiomiehiä.¹⁹³

Koska osa neuvotteluista käytiin Helsingissä, viittaa se siihen, että Valtionarkisto osallistui niihin ja sen panos oli myös merkittävä lupaukselle toiminnan jatkumista. Epävarmuus toiminnan jatkosta kesti kuitenkin koko kevään 1942. Sotilashallintokomentaja Kotilaisen vierailu Petroskoissa tammikuussa 1942 ei antanut aihetta positiivisuuteen. Aunuksen piiriesikunnan muuttamista Petroskoihin suunniteltiin ja tiedusteluosaston henkilökunnan piti muuttaa heidän tieltään. Renvall koki tämän osaston tekemän työn merkityksen mitätöimisenä.¹⁹⁴ Kotilaisen vastahakoisuus ei kuitenkaan ollut ratkaisevaa, koska sotasaalisarkistolla oli myös vaikutusvaltaisia tukijoita sekä armeijan sisällä, että siviilipuolella. Renvall otti yhteyttä sota-arkistonhoitaja Lauri Kujalaan, jotta tämä tekisi voitavansa. Renvallin käsityksen mukaan ongelma oli ennen kaikkea Castrénin ja Kotilaisen välisessä suhteessa ja hän pelkäsi ristiriitojen johtavan Castrénin komentamiseen muualle ja sitä kautta sotasaalisarkiston työn vaarantumiseen. Kirjeen hän lähetti Castrénin tietämättä ja yksityishenkilön välityksellä, jotta sensuuri ei pääsisi lukemaan sitä. Kujala toimikin asiassa. Vieraillessaan Helsingissä muutamaa viikkoa myöhemmin Castrén sai Valtionarkiston Nurmioilta lupauksen, että sekä Valtionarkisto että Helsingin yliopiston kirjasto tulisivat korostamaan sotilashallintokomentaja Kotilaiselle tiedusteluosaston työn merkitystä.¹⁹⁵

Helmikuun lopulla 1942 tuli kuitenkin huono uutinen. Castrén oli saanut uutta tietoa sotilashallintoesikunnan suunnitelmista. Tarkoituksena oli hajottaa sotasaalisarkiston arkistot ja kirjastot eri paikkoihin sen mukaan kenen arvioitaisiin käyttävän niitä eniten. Renvallilla oli selvä mielipide suunnitelmasta. Hänen mielestään se oli järjetön, hankala ja epäarkistollinen ja tuhoaisi ajatuksen Äänislinnan maakunta-arkistosta ja kirjastosta.¹⁹⁶ Epäarkistollisuudella Renvall viittasi siihen, että arkistojen jakaminen eri paikkoihin olisi johtanut niiden provenienssin särkymiseen. Provenienssiperiaate on ollut arkistojen järjestämisen keskeisin periaate viimeistään siitä saakka, kuin hollantilaiset arkistoteoreetikot Müller, Feith ja Fruin muotoilivat sen vaikutusvaltaiseen käsikirjaansa arkistojen järjestämisestä vuodelta 1898. Provenienssiperiaatteen käytännön soveltamisesta on ollut erilaisia linjauksia, mutta sen keskeisin pääperiaate on

¹⁹³ Pentti Renvallin päiväkirja 30.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

¹⁹⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 24.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁹⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 29.1. ja 10.2.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

¹⁹⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 25.2.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

kuitenkin aina sama. Asiakirjat kuuluvat sen organisaation arkistoon, jonka toiminnan tuloksena ne ovat syntyneet tai joiden haltuun ne ovat asian käsittelyn yhteydessä päätyneet. Tätä provenienssiperiaatteen määrittelyä on kutsuttu myös ulkoiseksi provenienssiksi ja sitä täydentää sisäinen provenienssi, jonka mukaan myös aineistojen alkuperäinen järjestys tulee säilyttää tai rekonstruoida, jos se on päässyt särkymään.¹⁹⁷ Sotasaalisarkiston kokoelmien jakaminen eri paikkoihin käyttötarpeen mukaan olisi luultavasti johtanut näiden molempien periaatteiden rikkomiseen, kun yhden arkistonmuodostajan aineistoja olisi hajautettu eri paikkoihin ja järjestämättä olevia arkistoja ei olisi voitu edes yrittää järjestää alkuperäiseen järjestykseensä.

Sotilashallintoesikunnan uuden linjauksen seuraukset tulivat näkyviin kirjeessä, jossa määrättiin kaikki metsäalaa koskeva sotasaalisarkistolaisuus ja -arkistot lähetettäväksi Helsingin yliopiston metsäkirjastoon. Siellä ne luetteloitaisiin ja seulottaisiin.¹⁹⁸ Se, että kyseessä olivat juuri metsätaloutta koskeneet arkistot ja kirjallisuus, ei ollut sattumaa. Metsät olivat miehitetyn alueen merkittävin taloudellinen resurssi ja ne haluttiin saada mahdollisimman nopeasti ja tehokkaasti hyötykäyttöön. Sotilashallintoesikunnan metsätoimisto sai tehtäväkseen muun muassa hankkia tiedot olemassa olevista puutavaravarastoista ja kesken jääneistä hakkuista ja tukinuitoista.¹⁹⁹ Tätä työtä helpottavat arkistot ja kirjat piti saada nopeasti esiin ja järjestykseen. Tiedusteluosaston kirjeistä löytyy jo marraskuulta 1941 kirje tilasto-osaston päällikkö E. Erkkilältä, joka pyysi lähettämään Petroskoista mahdollisimman nopeasti tietoja tekeillä olevaa miehitetyn alueen metsäteollisuuden selvitystä varten. Hänen mukaansa esikunnassa oli ”sangen korkeilla instansseilla” voimakasta tiedonhalua kyseistä asiaa kohtaan. Tiedustelutoimisto pyrki ratkaisemaan asian ehdottamalla metsätalouteen perehtyneen asiantuntijan komentamista tiedustelutoimistoon.²⁰⁰

Arkistojen ja kirjastojen luovutuskäsky osui samoihin aikoihin kuin organisaation uudistukset, joiden yhteydessä koko sotasaalisarkiston olemassaolo taas kyseenalaistettiin. Osana Aunuksen piiriesikunnan muuttoon liittyneitä muutoksia, pidettiin mahdollisena tiedusteluosaston Petroskoissa olevan osan lakkauttamista kokonaan.²⁰¹ Tämä käynnisti vilkkaan keskustelun ja kirjeenvaihdon, joka johti lopulta siihen, että Joensuussa järjestettiin huhtikuun alussa 1942 kokous, jossa mietittiin sotasaalisarkiston tulevaisuutta.

¹⁹⁷ Orrman 2019 (1987), 3–18.

¹⁹⁸ ItäKar.SE: esikuntapäällikkö ItäKar.SE:n metsäosastolle 27.2.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

¹⁹⁹ Hyytiä 2008, 209–220.

²⁰⁰ Tilastotoimiston päällikkö E. E. Erkkilä osasto Äänislinnalle 13.11.1941; Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:n talousosastolle, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

²⁰¹ Emerik Olsoni ItäKar.SE:n esikuntapäällikkö Eino Kuuselalle 2.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistolaisuus 1941–1944, Fa 1.1, KK; Hyytiä 2008, 53.

Tiedustelutoimisto haki tukea asemalleen ennen kaikkea siviilipuolen toimijoilta. Renvall käytti sekä ammatillisia että siviilielämän suhteitaan saadakseen tukea sotasaalisarkiston jatkolle. Tiedustelutoimisto lähetti Valtionarkistolle, Helsingin yliopiston kirjastolle ja sota-ajan arkistokomitealle viralliset tuenpyyntökirjeet, mutta Renvall lähestyi Yrjö Nurmiota myös yksityiskirjeellä, jossa hän kykeni selostamaan ajatuksiaan vapaammin. Arkistoalan ammattilaiset lupasivat puolustaa sotasaalisarkiston asemaa ja Renvall kirjoitti tyytyväisenä päiväkirjaansa ”herrojen”, siis sotilashallintoesikunnan päättävien henkilöiden joutuvan ”aika liemeen meidän ansiostamme.” Kaarlo Blomstedtille hän muotoili asian niin, että ammattiviranomaisten mielipiteen luulisi painavan asiassa. Renvall kävi myös ennen kokousta Helsingissä valmistavia keskusteluja Valtionarkiston virkamiesten ja sota-arkistonhoitaja Tudeerin kanssa.²⁰²

Tiedusteluosaston arkistoammattilaisten ja arkistolaitoksen toiminnan voikin nähdä osoituksena itseymmärryksestä, jonka mukaan arkistolaitoksen ja Helsingin yliopiston kirjaston johtavat henkilöt katsoivat oikeudekseen sota-ajan poikkeusolosuhteiden sotilaille antamasta vallasta huolimatta vaikuttaa siihen, miten arkisto- ja kirjasto-olot miehitetyllä alueella järjestettäisiin. Suomen itsenäistymisen jälkeinen aika ja etenkin 1930-luku olivat olleet arkistoalalla voimakkaan kasvun aikaa. Vuosien 1927 ja 1936 välillä oli perustettu viiden maakunta-arkiston verkosto ja vuoden 1939 arkistolaki oli antanut arkistolaitokselle aiempaa vahvemman otteen kuntien ja viranomaisten arkistotoimen ohjaamiseen. Myös arkistoalan koulutusta oli 1920-luvulta alkaen kehitetty. Taustalla oli ajatus uudenaikaisen, ammattimaisen arkistohoidon juurruttamiseen Suomeen. Arkistolaitoksen kehittäminen oli osa pyrkimystä rakentaa vasta itsenäistyneestä Suomesta oikeus- ja sivistysvaltio. Arkistoalan uudistuksia valmistellut arkistovaltuuskunta katsoi, että kansakunnan sivistystason kykeni näkemään siitä, miten hyvin se vaali menneisyyden asiakirjallisia jälkiä. Mallia otettiin muiden Euroopan valtioiden maakunta- ja provinssiarkistoista.²⁰³ Kehitys on luultavasti ollut omiaan vahvistamaan arkistoissa työskentelevien ammatillista itsetuntoa ja käsitystä arkistoalasta erillisenä,

²⁰² Tiedusteluosasto sota-ajan arkistokomitealle, Valtionarkistolle, Helsingin yliopiston kirjastolle, Sota-arkistolle ja ItäKar.SE:n valistusosastolle 3.3.1942, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 1., 3. ja 20.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Pentti Renvallin kirje Kaarlo Blomstedtille 17.3.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA. Renvall pyysi apua myös Eino Nikkilältä, joka oli siviiliammatiltaan muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssi. Renvall toivoi Nikkilän ajavan keskusmuseon perustamista Petroskoihin, koska hän arveli ratkaisun saamisen siinä asiassa tukevan myös maakunta-arkisto ja -kirjastokysymystä. Pentti Renvallin päiväkirja 4.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²⁰³ Nuorteva & Happonen 2016, 159–163; Orrman 2019 (2010), 66; Kilkki 2020, 251–254; Gråsten 2015, 12–13.

erityisiä taitoja vaativana alana ja vaikutti siten myös arkistoammattilaisten käsitäisiin asemastaan miehitetyllä alueella.

Metsänhoitoa koskevat arkistot ja kirjat piti lähettää jo ennen Joensuun kokousta metsäkirjastoon. Renvall luotti kuitenkin siihen, että ratkaisu tulisi olemaan vain väliaikainen. Luovutuksen haitallisia vaikutuksia yritettiin vähentää luovuttamalla arkistot metsäkirjastolle vain talletuksena. Lähetekirjeeseen laitettiin maininta siitä, että lähetettäviä arkistoja tuli hoitaa arkistoperiaatteiden mukaisesti ja oli säilytettävä niiden alkuperäinen järjestys. Renvall luotti siihen, että rauhanteon jälkeen arkistot varmasti saataisiin palautettua sinne, minne muutkin miehitetyn alueen arkistot, koska niiden voitiin katsoa kuuluvan julkisten arkistojen piiriin.²⁰⁴

Neuvotteluissa Joensuussa olivat läsnä Renvallin ja Castrénin lisäksi valtionarkistonhoitaja Yrjö Blomstedt, arkistonhoitaja Yrjö Nurmio, Helsingin yliopiston kirjaston ylikirjastonhoitaja Lauri Tudeer ja Helsingin yliopiston kirjastonhoitaja A. Maliniemi, Helsingin yliopiston metsäkirjaston edustaja E. A. Saari, Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan taloudellisen osaston päällikkö Osara ja hänen sijaisensa Lindfors sekä valistusosaston päällikkö Vilho Helanen, joka oli myös sota-ajan arkistokomitean jäsen.²⁰⁵ Neuvottelujen alkaessa paikalla oli myös sotilashallintokomentaja Kotilainen. Hänen näkökulmansa sotasaalisarkiston toimintaan oli taloudellinen. Renvallin kitkerän päiväkirjamerkinnän mukaan Kotilaisen avauspuhe oli kylmää vettä niskaan: ”Kotilainen piti aluksi pienen puheen selittäen, ettei hän ymmärrä asiasta mitään, mutta että ei edes tähänastisia menoja enää ItäKarSE voi peittää hankkimatta päämajan erikoislupaa.”²⁰⁶

Varsinaiseen keskusteluun Kotilainen ei kuitenkaan osallistunut ja se sujui pääasiassa tiedusteluosaston suunnitelmien mukaan. Keskustelu käytiin Renvallin kirjoittaman ja Castrénin muokkaaman muistion pohjalta. Siinä pyrittiin perustelevaan tiedusteluosaston näkökulma ja torjumaan valmiiksi kaikki argumentit, joilla sotasaalisarkistojen siirtoa pois miehitetyltä alueelta olisi voitu perustella. Muistio perustui ajatukselle, jonka mukaan Petroskoista tulisi suomalaisen Itä-Karjalan sivistyksellinen keskus ja keskuslaitoksesta Venäjään kohdistuvan tutkimuksen keskuspaikka. Vaikka Joensuun neuvotteluissa ei vielä keskusteltu keskusarkiston ja -kirjaston luomisesta, pyrkivät Renvall ja Castrén perustelevaan, miksi tiedusteluosaston toiminta olisi järkevintä jo sodan aikana tarkoituksenmukaista järjestää niin, että siirtyminen olisi aikanaan mahdollisimman sujuva. Muistiossa huomautettiin, että tie-

²⁰⁴ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 17.3.1942. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 17.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²⁰⁵ Neuvottelukokouksen pöytäkirja 10.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen vaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁰⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 10.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

dusteluosasto voisi tehdä paljon sellaista, josta olisi hyötyä myös tulevalle keskusarkistolle ja -kirjastolle, mutta myös ratkaisevasti pilata sen toimintamahdollisuuksia.²⁰⁷

Muistion ajatukset ja sen pohjalta käyty keskustelu tulevan laitoksen tehtävistä kertovatkin selvästi siitä, että kokouksen osanottajat pitivät itsestään selvänä sitä, että miehitetty alue jäisi sodan jälkeen suomalaisten hallintaan. Vain kerran Yrjö Nurmio muistutti sotilashallintokomentaja Kotilaisen huomautuksesta, että arkistot oli pidettävä sellaisessa kunnossa, että ne voitaisiin tarpeen tullen palauttaa Neuvostoliitolle. Sen sijaan esimerkiksi Blomstedt, jota Renvall oli aiemmin syyttänyt epäroinnista alueen liittämisessä Suomeen, oli jo jakamassa Äänislinnan maakunta-arkistonjohtajan paikkaa ja huomautti myös, että arkistot tulisivat myöhemmin Valtionarkiston alaiseksi.²⁰⁸

Keskustelussa Renvallin ja Castrénin ajatukset saivat lähes yksimielisen tuen. Arkistoasiantuntijat toivat esille myös arkistoteoreettisen näkökulman arkistojen jakamiseen, kun Blomstedt selitti osallistujille, miksi arkistoja ei saanut hajottaa eri paikkoihin.²⁰⁹ Vain kirjojen jakelu ja metsäalan aineistojen kohtalo aiheuttivat erimielisyyksiä. Metsäkirjaston edustajat ja sotilashallintoesikunnan taloudellisen osaston päällikkö Osara vaativat kiireellisten tehtävien takia metsäkirjaston haltuun välittömästi vähintään metsäalaa koskevan kirjallisuuden. Arkistotkin olisi heistä ollut järkevintä viedä Helsinkiin, koska esimerkiksi uittoväylien selvittäminen ei heidän mukaansa voinut odottaa arkistojen luettelointia Petroskoissa.²¹⁰ Taloudellisen osaston päällikkö Osara oli itse siviiliammattiltaan metsätalousekonomian professori ja kansanhuoltoministeriön puu- ja polttoaineosaston johtaja. Hänen läsnäolonsa kokouksessa kertoo paljon siitä painoarvosta, mikä metsätaloudella oli miehitetyn alueen taloudessa.

Keskustelun lopputuloksena pöytäkirjaan merkittiin seuraavat esitykset:

”1. arkistojen ja kirjojen keräämistä olisi jatkuvasti hoidettava niin tehokkaasti kuin mahdollista ja siihen osoitettava riittävä työvoima. Nykyisissä olosuhteissa työn voi tehdä vain Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosasto.

²⁰⁷ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁰⁸ Keskustelupöytäkirja arkistokokouksesta 10.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²⁰⁹ Keskustelupöytäkirja arkistokokouksesta 10.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²¹⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 10.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

2. Kaikki arkistoina kootaan Äänislinnaan ja järjestetään mahdollisimman pian. Samoin yritetään koota tiedusteluosastolle mahdollisimman täydellinen kirjakokoelma. Poikkeuksena sellaiset Fennican ainoiskappaleet, joita ei käytännön työn hoitamista varten tarvita, toimitetaan mahdollisimman pian Yliopiston kirjastolle Helsinkiin.”²¹¹

Metsäkirjaston edustaja Saari esitti muiden mielipiteestä poikkeavan käsityksen, jonka mukaan myös metsä- ja puutavara-alan kirjallisuus muodostaisi poikkeustapauksen, ja ne toimitettaisiin Helsingin yliopiston metsäkirjastolle. Kirjojen jakelu sovittiin suoritettavaksi Petroskoissa. Koska Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalla oli myös vastuu kirjoista ja arkistoista, jäisivät nämä ainakin sodan loppuun sen omaisuudeksi, eikä vastaanottava viranomainen saa siis sulauttaa saamiaan materiaaleja omiin kokoelmiinsa eikä leimata niitä omilla leimoillaan. Niiden kirjastojen, jotka haluaisivat päästä osalliseksi sotasaaliskirjoista, tulisi järjestää kirjojen lajitteluun tarvittava suomalainen työvoima, kun taas sotilashallintoesikunta maksaisi paikallisen työvoiman palkat.²¹²

Sotilashallintokomentaja lupasi viedä kokouksen ponnet eteenpäin, vaikka Renvallin ja Castrénin tulkinnan mukaan ei halunnutkaan niiden menevän läpi. Valmisteluja kuitenkin jatkettiin. Renvall ja Castrén alkoivat kirjoittaa tarvittavia käskyluonnoksia uutta tilannetta varten. Näihin kuuluivat muuan muassa takavarikkokäsky, käsky sotasaalisasiakirjojen käsittelystä ja sotasaalisarkiston johtosääntö.²¹³ Renvall pyrki edelleen käskyluonnoksessaan käyttämään hyväkseen siviiliviranomaisten auktoriteettia. Hänen käskyluonnoksensa alkoi: ”Kuultuani maan johtavia arkisto- ja kirjastomiehiä käsken sotasaaliina saadun asiakirja- ja kirjapainotuoteaineksen käytöstä seuraavaa”.²¹⁴ Käskyssä julistettiin kaikki Itä-Karjalan alueelta tavattavat asiakirjat ja painotuotteet, jos Päämajan käskyssä ei ole toisin mainittu, sotilashallinnon omaisuudeksi ja niiden hoitajaksi määrättiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastoon kuuluva sotasaalisarkisto, joka säilyttäisi ja järjestäisi kaiken aineiston.²¹⁵

²¹¹ Pöytäkirja arkistoneuvottelusta 10.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²¹² Pöytäkirja arkistoneuvottelusta 10.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²¹³ Pentti Renvallin päiväkirja 10.–14.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²¹⁴ Luonnos käskyksi sotasaaliiksi saadun arkisto- ja kirjapainotuoteaineksen käytöstä 11.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²¹⁵ Luonnos käskyksi sotasaaliiksi saadun arkisto- ja kirjapainotuoteaineksen käytöstä 11.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

Renvall otti myös yhteyttä sota-arkistonhoitaja Lauri Kujalaan. Hän pyysi Kujalalta tukea, kun arkistokokouksen ponnet tulisivat käsittelyyn Mikkelissä ja teki toisaalta ehdotuksen Sota-arkiston sivukonttorin perustamisesta sotasaalisarkiston yhteyteen. Kujala oli ehtinyt toimia jo ennen kuin Renvallin kirje saapui hänelle. Hän oli saanut arkistokokouksen ponnet esiteltäväkseen ja pääasiassa niihin oli suostuttu.²¹⁶ Castrén sai kutsun Kotilaisen puheille 18.4.1942. Käydyn keskustelun pohjalta hän ilmoitti, että Renvallista tulee Itä-Karjalan sotasaalisarkiston toimistopäällikkö. Käytännössä uusi asema vain vahvisti aikaisemman toimintatavan. Renvall oli jo aikaisemmin johtanut tiedusteluosaston arkisto- ja kirjastopuolta. Päivä toi mukanaan myös uutisen, jonka Renvall pelkäsi olevan sotasaalisarkiston kannalta huonon. Castrén oli saanut siirron Päämajan rautatieosastolle ja lähtisi jo saman viikon aikana. Castrén oli itse pyytänyt siirtoa jo helmikuussa, mutta Renvall epäili silti, että takana oli Kotilaisen toiminta. Renvall purki tunteitaan päiväkirjassaan tavalla, joka kuvaa hyvin sitä, kuinka merkityksellisenä hän piti Castrénin henkilökohtaista ponnosta sotasaalisarkiston toiminnalle: ”mitenköhän nyt toimintamme käy kun ei ole C:n ymmärtämystä kulttuurityötämme kohtaan, hänen Itä-Karjalantuntemustaan, hyviä suhteitaan AKE:en [armeijakunnan esikunta] ja tarmoaan johdossa.”²¹⁷ Myös sota-arkistonhoitaja Kujalaa epäilytti se ottaisiko Castrénin tilalle tuleva uusi päällikkö samalla lailla arkisto- ja kirjastokysymystä asiakseen, eikä hoitaisi vain tiedustelua.²¹⁸

Reino Castrén ei siirrostaan huolimatta hävinnyt täysin sotasaalisarkiston näköpiiristä ja hänen vaikutukseensa sen toimintaan palataan vielä myöhemmissä luvuissa. Castrénin henkilökohtainen merkitys sotasaalisarkiston perustamiselle oli ilmeisen suuri. Hän oli päämäärätietoinen ja vahvatahtoinen ja hän käytti siekailematta hyviä suhteitaan tiedustelutoimiston asian edistämiseen.²¹⁹ Tällä toimintatavalla hän sai paljon aikaan, mutta myös suututti ihmisiä. Kuvaavaa on Castrénin kantakortista löytyvä lausunto hänen myöhemmästä toimestaan Päämajan taloudellisen tiedustelun johdossa: ”pidettävä tiukasti ohjaksissa.”²²⁰

Päämajan komento-osaston kirje, joka vahvisti Kotilaisen antamat tiedot, tuli muutamaa päivää myöhemmin. Siinä ilmoitettiin, että päämaja piti sotasaalisarkis-

²¹⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 14.–15.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²¹⁷ Pentti Renvallin päiväkirja 18.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²¹⁸ Lauri Kujala Lauri Tudeerille 23.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistovaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²¹⁹ Esimerkiksi Pentti Renvallin päiväkirja 29.10.1941, 8.11.1941 ja 9.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

²²⁰ Puolustuslaitoksen kantakortti, Castrén Reino Jalmari, s. 4.12.1908, KA.

tojen ja -kirjojen kokoamista tärkeänä ja ajankohtaisena ja yhtyi periaatteessa tehtyyn esitykseen.²²¹ Joensuun kokouksen tulokset alkoivat näkyä vasta vähitellen sotasaalisarkiston käytännön työssä. Ensimmäisenä se näkyi Helsingin yliopiston kirjaston amanuessi Veikko Mattilan saapumisessa ilmatorjuntakomppaniasta sotasaalisarkistoon arkistoasiain toimistoupseeriksi toukokuun alussa 1942. Yrjö Koskimies, joka oli ollut Maaselän piirin tiedustelu-upseeri ja siviilissä valtionarkiston amanuessi, saatiin sotasaalisarkiston kesäkuussa.²²² Tärkein edellytys päätösten mukaan toimimiselle oli kuitenkin se, että asiaa koskevat käskyt saataisiin voimaan. Castrén oli luvannut yrittää sitä ennen lähtöään, mutta lähtiessään Petroskoista, hän jätti Renvallin sanojen mukaan jälkeensä ”orpouden tunteen”. Lainsäädäntöasia oli edelleen kesken ja Päämajan virallinen vastaus saapumatta. Ennen sitä Kotilainen ei halunnut vahvistaa edes Renvallin asemaa sotasaalisarkiston päällikkönä.²²³

Sota-arkistohoitaja Lauri Kujalan vierailu Petroskoissa tarkistusmatkalla 12.–14.5.1942 laittoi asioita taas eteenpäin. Hän tarkasti sotasaalisarkiston toiminnan ja kirjoitti yhdessä Renvallin kanssa siitä lausunnon, jonka Renvall totesi tyytyväisenä olleen täysi tunnustus heidän tekemälleen työlle.²²⁴ Itä-Karjalan sotilashallintokomentaja vaihtui kesäkuussa 1942. Kotilaisen tilalle komentajaksi tuli eversti Johan Viktor Arajuuri. Ehkä tämän tulossa olevan vaihdon takia asiat etenivät hitaasti. Toukokuussa annettiin kuitenkin sotasaalisarkiston toiminnalle välttämätön propagandan takavarikkokäsky, joten asiat lähtivät menemään eteenpäin.²²⁵ Samana päivänä tuli tieto myös Renvallin ylennyksestä alikersantiksi.²²⁶ Renvall neuvotteli sotilashallintokomentajan lainopillisen neuvonantajan Merikosken kanssa muusta sotasaalisarkiston perustamista varten tarvittavasta lainsäädännöstä.²²⁷ 1.7.1942 sotasaalisarkiston perustamiskäsky vihdoinkin annettiin esikuntakäskynä. Käskyn mukaan Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan tiedusteluosastoon perustettiin toimisto Itä-

²²¹ Jäljennös Päämajan komento-osaston kirjeestä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle 20.4.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²²² Pentti Renvallin päiväkirja 4.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Veikko Mattilan ja Yrjö Koskimiehen kuulustelut 17. ja 20.12.1942 yliopiston tulipalon johdosta. Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

²²³ Pentti Renvallin päiväkirja 22.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²²⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 12.–14.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Lauri Kujala Pentti Renvallille 19.5.1942, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

²²⁵ Itä-Karjalan sotilashallinnon säädöskokoelma N:o 35, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²²⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 23.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

²²⁷ Pentti Renvallin päiväkirja 29.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

Karjalan sotasaalisarkisto eli Tied. 3. Sen päälliköksi määrättiin Pentti Renvall ja tehtäväksi koota, järjestää ja tallettaa miehitetyllä alueella tavattu tai sieltä peräisin oleva vihollisen viranomaisille tai laitoksille kuulunut ja heitteille jäänyt tai toukokuussa annetun propagandakäskyn perusteella takavarikoitu aineisto.²²⁸

Sotasaalisarkiston perustamiskäskyn muotoiluja voi pohtia suhteessa ajatukseen siitä, kuinka todennäköisenä sotilashallintoesikunnassa pidettiin mahdollisuutta miehitetyn alueen pitämiseen. Toisaalta käskyssä oltiin varovaisia ja puhuttiin vain sotilashallinnon tarpeista. Aineistojen sodanjälkeisistä käyttötarkoituksista ei mainittu mitään toisin kuin Joensuun keskusteluissa. Toisaalta taas sotasaalisarkistolle annettiin käskyssä lupa ylimääräisten kirjojen myymiseen tai luovuttamiseen eteenpäin, mikä kertoo ajatuksesta, että toiminnasta ei ajateltu jouduttavan vastuuseen kirjojen varsinaisten omistajien edessä.

Sotasaalisarkiston perustamiskäskyn merkittävyys ei perustunut siihen, että se olisi muuttanut tiedustelutoimiston toimintatapoja jollain merkittävällä tavalla. Se oli kuitenkin virallinen tunnustus sen tekemän työn tärkeydestä ja myös osoitus siitä, että sotasaalisarkiston toiminnan tärkeäksi katsoneet henkilöt kykenivät ajamaan asiaansa siviiliviranomaisten tuella, vastoin sotilashallintokomentajan tahtoa. Nämä keskeiset henkilöt olivat mielestään perustamassa Äänislinnan maakunta-arkistoa jo syksyllä 1941 ja saattoivat perustamiskäskyn jälkeen edelleen pitää ajatuksesta kiinni. Vuoden 1942 jälkimmäinen puolisko olikin ehkä sotasaalisarkiston työn kannalta rauhallinen ajanjakso. Työlle oli saatu tarvittava tuki ylempää, eikä yleinen sotatilanne ollut vielä erityisen uhkaava. Rauhallinen kausi kuitenkin päättyi joulukuussa 1942, kun sotasaalisarkiston käyttöön ottamassa yliopistorakennuksessa syttyi tulipalo.

2.6 Yliopistorakennuksen tulipalo

Joulukuun kymmenennen ja yhdennentoista päivän välinen yö vuonna 1942 oli myrskyinen. Aamulla kuuden jälkeen ylikersantti Iivo Raatikainen, joka oli rautatiehallinnon talon katolla vartiovuorossa, näki muutaman sadan metrin päässä sijainneen yliopiston kolmessa ikkunassa tulen kajoa ja hälyytti paikalle palokunnan.²²⁹ Palokunta tuli paikalle nopeasti, mutta tuli oli ehtinyt siihen mennessä levitä jo kolmeen kerrokseen ja jatkoi myrskytuulella leviämistään. Rakennus oli täynnä paloherkkää

²²⁸ Ote esikuntakäskystä N:o 25, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²²⁹ Ylikersantti Iivo Raatikaisen kuulustelu 29.12.1942, Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

paperia ja vaikka se oli kivirakennus, olivat monet sisärakenteet puisia.²³⁰ Tulipalo tuhosi osan sotasaalisarkiston kokoelmista ja teki yliopistorakennuksesta väliaikaisesti mahdottoman paikan työskennellä. Sotasaalisarkiston toimintaa oli pakko organisoida osittain uudella tavalla.

Kevään 1943 aikana myös epäilykset sodan Suomen kannalta onnellisesta lopputuloksesta kasvoivat. Alun perin lyhyeksi kuviteltu sota oli venynyt jo kolmannelle vuodelle. Helmikuussa 1943 varmistuneella Saksan häviöllä Stalingradin taistelussa oli iso merkitys käsitykseen sodan mahdollisesta lopputuloksesta ainakin keskeisimpien päättäjien joukossa. Sen jälkeen hallituksen sisärengas asetti tavoitteeksi sodasta irrottautumisesta.²³¹ Alkuvuodesta 1943 muodostuikin jälkikäteen katsottuna käännekohta sotasaalisarkiston toiminnassa.

Yliopistorakennuksen tulipalossa tuhoutui noin 530 hyllymetriä arkistoja ja noin puolet kaikista kirjakokoelmista.²³² Tuho oli merkittävää, mutta ei lopulta niin laaja kuin oli pelätty. Kirjallisuudesta Fennica-kokoelman ensimmäinen sarja pelastui ja lisäksi osa liikakappalevarastoista. Sotasaalisarkiston tarkoituksena kannalta oleellista oli se, että vaikka esimerkiksi tiedekatemian kirjasto oli tuhoutunut suurelta osin, ei Renvall nähnyt syytä suureen pessimismiin. Hänen mukaansa tilanne tarkoitti lähinnä sitä, että vaihtokappalevarasto jäi pienemmäksi.²³³

Samanlainen asenne näkyy myös Blomstedtin kirjeessä Kujalalle. Kirjojen tuhoutuminen ei ollut suuri ongelma, koska suurin osa niistä saataisiin korvatuksi ja tuhoutuneista kirjoista suurimmalla osalla ei ollut kuitenkaan Blomstedtin mielestä arvoa.²³⁴ Kesällä 1943 voitiin todeta, että peruskirjasarja oli saatu lähes täydellisenä uudelleen kokoon pelastuneiden kirjojen uudelleenlajittelun ja uusien kokoelmien kokoamisen myötä.²³⁵ Marraskuussa 1943 tehtiin kantasarjojen laskenta. Tulokseksi saatiin sarjojen sisältävän noin 75 000 erillistä teosta, joista puolet oli ainoita kappaleita.²³⁶ Sotasaalisarkiston kannalta suurin vaikutus kirjastotyöhön oli sillä, että suurin osa siihen asti tehdystä lajittelutyöstä, jota oltiin juuri saamassa valmiiksi, meni hukkaan. Jos asiaa tarkastelee kirjojen varsinaisten omistajien,

²³⁰ Sotapalokunta 3:n päällikkö Väinö Tannerin kuulustelu 11.12.1942, Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitukintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

²³¹ Ks. esim. Jokisipilä, 2004, 52–63.

²³² Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.7.–31.12.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA; Blomstedtin kirje Kujalalle 18.12.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²³³ Pentti Renvall Lauri Tudeerille 15.12.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²³⁴ Blomstedt Kujalalle 18.12.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²³⁵ ItäKar.SE:n tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²³⁶ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 25.11.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA.

Neuvosto-Karjalan viranomaisten ja kirjastojen kannalta, oli tulipalon vaikutus tietysti paljon suurempi.

Arkistojen suhteen tilanne oli toinen, koska tuhoutuneita arkistoja ei voi korvata. Sotasaaialarkiston kannalta oli tärkeää se, että palolta säästyivät esimerkiksi arvokkaina pidetty kustannusliike Kirjan arkisto samoin kuin suurin osa Vienanmeren-Itämeren kanavakombinaatin arkistosta. Siitä osa pelastettiin tosin vasta paloa seuranneena kesänä. Tällöin raivattiin yliopiston piha-aluetta ja silloin raunioista löytyi tuhoutuneiksi luultuja asiakirjoja ja kirjallisuutta. Kyse oli aineistosta, jota oli heitetty pelastustöiden yhteydessä ikkunoista ulos ja joka oli myöhemmin jäänyt palon jälkimmämmuksen yhteydessä ulos heitetyn tuhkerroksen ja välipohjan rakenteiden alle. Pelastetussa aineistossa oli ennen kaikkea Vienanmeren-Itämeren kanavakombinaatin henkilöakteja, jotka olivat suurimmaksi osaksi säilyneet melko hyvin ja olivat kuivattamisen jälkeen luettavassa kunnossa. Syvärin voimalaitoksen arkistoa, lähinnä tiliasiakirjoja, oli kuivattu kymmeniä hyllymetrejä. Kastunut kirjallisuus oli kärsinyt pahemmin, mutta sitäkin saatiin pelastettua kuivaamalla kirjoja tarkoitusta varten rakennetuissa kuivaustelineissä ja ulkoilmassa.²³⁷

Tulipalon syiden tutkinta jatkui kuukausia. Kuulustelupöytäkirjoihin kirjattiin 140 henkilön kuulustelu tai haastattelu. Rikostekniselle laboratoriolle Helsinkiin lähetettiin analysoitavaksi muun muassa erään palaneen kamiinan sisältö ja palaneita sähköjohtoja. Tuhopolttoon viittaavia tekijöitä oli paljon. Palokeskus oli paloportaiden vieressä ja palo levisi alussa erittäin nopeasti. Paloyön sää, lähes myrskylukemissa puhaltanut tuuli, oli toiminnalle sopiva. Tulipalo alkoi myös epäilyttävän monta tuntia sen jälkeen, kun lämmittäminen oli päivällä lopetettu. Palon ajankohta herätti epäilyksiä tuhopoltosta siksikin, että lajittelutyö oli viimeinkin saatu sellaiseen vaiheeseen, että ensimmäiset kirjalähetykset olisi voitu lähettää Suomeen. Joulukuussa 1942 tehtiin myös ensimmäisiä valmisteluja sota-aikana tarpeettomien arkistojen siirtämisestä varastoon Suomeen. Mahdollisen tuhopolttajan ajateltiin halunneen hävittää erityisesti poliittisesti arkaluontoiset Vienanmeren-Itämeren kanavakombinaatin ja Kansainvälisen punaisen apujärjestön Moprin arkistot.²³⁸ Jos näiden siirtojen estäminen oli tulipalon syynä, täytyi tuhopolttajalla olla asioista perillä ollut tietolähde sotasaaialarkiston työntekijöissä.

Toisaalta tutkimuksissa ei voitu osoittaa, että palo olisi syttynyt useammasta kohdasta yhtä aikaa. Yliopistoa ei vartioitu yöaikaan, mutta muualla lähistöllä oli kyllä öisin vartioita, eikä kukaan ollut havainnut mitään epäilyttävää liikehdintää

²³⁷ Selostus yliopiston raivaus- ja pelastustöiden sujumisesta 21.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²³⁸ Poliisikuulustelupöytäkirja yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA; Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 3.12.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

yliopiston lähellä. Yliopiston ikkunat olivat tutkimusten mukaan palon alkaessa ehjät ja ovet lukossa. Ihmetystä herätti myös se, miksi juuri yliopisto olisi valittu tuhopolton kohteeksi, kun kaupungissa oli paljon arvokkaampiakin kohteita. Päämajan valvontaosaston VII AK:n alatoimisto ei tutkimuksissaan löytänyt mitään viitteitä maanalaisesta partisaanitoiminnasta Petroskoissa. Yliopiston sähköjohtojen turvallisuudessa oli varmasti toivomisen varaa ja kamiinat paperia täynnä olevan rakennuksen lämmittämiskäytös ilmeinen riskitekijä. Tutkimuksissa ei voitu todistaa sen paremmin kamiinoista tai oikosulusta johtunutta onnettomuutta kuin tuhopolttoaakaan, joten pöytäkirjassa tyydyttiin toteamaan, että palon syy jäi toistaiseksi selvittämättä.²³⁹

Sotasaaliarkiston henkilökunnalla ja Renvallilla oli hyvä syy torjua kaikki syytökset, jotka millään lailla viittasivat siihen, että kokoelmien tuhoutuminen olisi ollut heidän vastuullaan. He olivat nimittäin aikaisemmin puolustaneet aineistojen pitämistä Petroskoissa, kun muut tahot halusivat siirtää ne Suomeen. Esimerkiksi arkistokokousta varten kirjoitetussa muistiossa maaliskuulta 1942 pidettiin arkistojen tuhoutumisriskiä Petroskoissa pienenä. Renvall jakoi vastuuta päätöksessä laajemmalle joukolle. Siitä oli sovittu huhtikuun kokouksessa ja Päämajakin oli vahvistanut asian.²⁴⁰

Arkistotyön jatkuminen Petroskoissa oli tulipalon seurauksena ensin epävarmaa. Kokoelmien turvallisuus oli osoittautunut heikoksi, eikä kaupungissa ollut sopivia korvaavia tiloja yliopistolle. Lisäksi jo ennen tulipaloa Itä-Karjalan sotilashallinnossa oli meneillään organisaation muutos, jossa yritettiin saada kuluja pienemmäksi. Siihen liittyen myös sotasaaliarkiston ja koko tiedusteluosaston piti perustella tarve entisen kaltaisen henkilöstömäärän säilyttämiseen. Renvall kirjoitti asiasta Blomstedtille lokakuussa 1942 ja hänen mukaansa Huttunen oli neuvotteluissa Joensuussa onnistunut hyvin pitämään tiedustelutoimiston puolia ja vakuuttamaan henkilöstövähennysten olevan mahdottomia. Tiedustusosastosta tehtäisiin kuitenkin toimisto, mikä Renvallin käsitykseen mukaan tarkoitti arkistojen ja kirjastojen keräämistä ja hoitoa koskevan lainsäädäntötyön keskeyttämistä. Osaston vaatimista kuluista pyydettiin selvitystä ja vaikka voitiin vedota Päämajan heinäkuiseen päätökseen sotasaalisarkiston perustamisesta, niin Renvall epäili sen riittävyyttä, koska se oli suosituksen luontoinen. Renvall arveli olevan parasta, jos arkistokomitea hälyttäisi Helasen apuun ja pohti mahdollisuutta siirtää sotasaalisarkisto valistusosaston

²³⁹ Poliisikuulustelupöytäkirja yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

²⁴⁰ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, Fa 1.1, KK; Pentti Renvallin kuulustelu 13.12.1942, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

alaisuuteen.²⁴¹ Tulipalon myötä epävarmuus tulevasta lisääntyi entisestään. Uuden vuoden aattona 1942 Renvall piti puheen henkilökunnalle ja yritti valaa luottamusta työtovereihinsa. Tuholta oli saatu pelastettua olennaisin osa kokoelmista ja Renvallin mukaan työhön käytäisiin nyt entistä viisaampina ja varovaisempina²⁴²

Jos Renvall oli aikaisemmin toiminut ponnekkaisesti, jotta sotasaalisarkiston koelmat voitaisiin pitää Petroskoissa, vaihtoi hän mielipidettään yliopiston tulipalon jälkeen. Sotasaalisarkiston toiminnan tulevaa järjestelyä pohdittiin sota-ajan arkistokomitean kokouksessa tammikuussa 1943 Helsingissä, jonne Renvall oli matkustanut. Renvall halusi siirtää arkistot turvaan Turun maakunta-arkistoon, mutta tähän ei suostuttu. Muualtakaan ei löytynyt yhtä tarpeeksi suurta tilaa ja toisaalta heikentyneen ilmaturvallisuustilanteen takia pidettiin parempana sitä, että arkistot olisivat hajautettuina useammille paikkakunnille.²⁴³ Sota-ajan arkistokomitean päätyi esittämään, että kirjojen lajittelu siirrettäisiin Helsingin yliopiston kirjaston tehtäväksi ja sotasaalisarkistot siirrettäisiin Suomeen.²⁴⁴

Tiedusteluosaston päällikkö Järnefelt ja sotilashallintokomentaja Arajuri kävivät kokouksen jälkeen keskustelun, minkä jälkeen tiedusteluosasto kirjoitti oman esityksensä tilanteen ratkaisemisesta sotilashallintoesikunnan esikuntapäällikölle. Sotilashallintokomentaja oli antanut määräyksen suunnitella toimintaa mahdollisimman suurta rahansäästöä ajatellen. Suunnitelma lähti kuitenkin edelleenkin siitä, että aktiivista arkistojen järjestelyä jatkettaisiin, eikä sotasaalisarkiston toimintaa ajettu alas. Tiedusteluosasto halusi jakaa työntekijänsä Suomen ja Petroskoin välille niin, että Petroskoissa tehtäisiin alustava lajittelu ja jättää tiedustelutoiminnan kannalta kiinnostavimmat aineistot Petroskoihin tarkempaa läpikäymistä varten. Kaivattuja säästöjä suunnitelmassa syntyi lähinnä siitä, että kirjojen lajitteluun tarvittavaa henkilökuntaa voitaisiin vähentää lajittelun tultua valmiiksi.²⁴⁵ Sotilashallintoesikunnan komento-osaston päällikkö E. Hannula otti yhteyttä myös sota-arkistonhoitaja Kujalaan. Hän olisi halunnut, että sotasaalisarkiston Suomeen siirrettävä aineisto olisi siirretty Sota-arkiston hoitoon ja mukana seuraava henkilöstö olisi alistettu Sota-ar-

²⁴¹ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 17.10.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA. Tiedusteluosasto muutettiin esikuntakäskyllä numero 30 tiedustelutoimistoksi 1.12.1942 alkaen. Tiedustelutoimiston kirje luutnantti Niskalle, Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston paljon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

²⁴² Pentti Renvallin puhe työtovereille 31.12.1942, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

²⁴³ Sota-ajan arkistokomitean pöytäkirja 15.1.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjallisuutta koskevia asiapapereita 1941–1944, Hge 1.6, KK.

²⁴⁴ Sota-ajan arkistokomitean päivämätön kirje ItäKar.SE:lle, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²⁴⁵ Tiedustelutoimisto Itä-Karjalan sotilashallintokomentajalle 29.1.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

kistolle. Kujalan mielestä tämä ei käynyt. Hän purki tuntojaan katkeran sävyisessä kirjeessä valtionarkistonhoitaja Blomstedtille. Hän olisi halunnut jo sodan alussa vallattujen alueiden arkistoasiat arkistolaitoksen ja Sota-arkiston yhteiselle vastuulle. Kun tähän ei aikanaan suostuttu, niin sotilashallintoesikunta sai Kujalan mielestä huolehtia asiasta loppuun asti.²⁴⁶

Kujalan mukaan sota-arkisto oli pyytänyt neuvoa sota-arkistolta ja sota-ajan arkistokomitealta vain hätätilanteissa ja noudattanut saamiaan neuvoja vain, jos ne olivat mieleisiä. Erityisen katkera Kujala oli siitä, että yhtään kirjaa ei ehditty lähettää Suomeen, vaikka hänen mukaansa henkilökuntaa oli ollut Petroskoissa jopa yli tarvittavan määrän. Edes Helsingin yliopiston kappaleita ei lähetetty, vaikka ne Päämajan käskyn mukaan piti lähettää viipymättä. Kirjeestä käy ilmi, että Kujalalle oli nyt annettu valtuudet valvoa sotasaalisarkiston toimintaa. Hän aikoi vaatia lähetysten lähtemistä liikkeelle mahdollisimman nopeasti. Erityisesti kanavahallinnon keskitysleirien asiakirjat piti saada Suomeen.²⁴⁷

Kujala ehdotti kanavahallinnon arkiston siirtämistä Kempeleeseen, muut arkistot voitaisiin siirtää Turun ja Hämeenlinnan maakunta-arkistoihin sekä Viksbergin kartanoon Paimioon. Turun, Oulun ja Hämeenlinnan maakunta-arkistojen työntekijät voisivat huolehtia arkistojen hoidosta, jolloin sotasaalisarkiston väkeä ei tarvitsisi siirtää Suomeen.²⁴⁸ Sotasaalisarkiston toiminnan osittaisen siirron Suomeen esti luultavasti lopulta rahakysymys. Lokakuussa 1943 Renvall ehdotti Tudeerille kirjojen jakelun siirtoa Pieksämäelle, jossa oli sotasaalisarkiston kirjavarasto.²⁴⁹ Tämän mielestä ajatus oli periaatteessa hyvä, mutta liian kallista. Pieksämäelle lähetettävälle henkilökunnalle tulisi maksaa paljon suurempia korvauksia kuin Petroskoihin lähteville, koska heillä ei olisi ilmaista majoitusta, ruokaa ja päivärahaa. Tudeer ei uskonut mahdollisuuteen saada ylimääräisiä kuluja sotilasviranomaisten maksettavaksi.²⁵⁰

Tärkeä tekijä oli myös Petroskoissa saatavilla ollut paikallinen työvoima.²⁵¹ Sotasaalisarkiston töitähän tehtiin keskitysleirivangeilla, joille ei maksettu syyskuuhun 1943 asti juuri mitään ja osittain vapaita paikallisia työntekijöitä, joiden palkat olivat myös pienempiä kuin suomalaisten. Lähteissäni ei ole myöskään mitään mainintaa siitä, että yliopiston kirjastosta tai työntekijöiden käyttöön otetuista asunnoista olisi

²⁴⁶ Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 9.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²⁴⁷ Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 9.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²⁴⁸ Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 9.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²⁴⁹ Pentti Renvall Lauri Tudeerille 18.10.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁵⁰ Lauri Tudeer Pentti Renvallille 2.11.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁵¹ Pentti Renvallin PM ”Itä-Karjalan Sotasaalisarkiston osittaisen siirron toimeenpanosta ja sitä varten tarvittavasta tilasta” 8.–17.3.1943 väliseltä ajalta, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

maksettu vuokraa. Jos näin tapahtui, raha liikkui joka tapauksessa sotilashallinnon sisällä, kun taas Suomessa tiloista olisi pitänyt maksaa markkinahintaista vuokraa.²⁵²

Maaliskuussa 1943 tiedustelutoimisto alistettiin hallinnollisesti komento-osastolle ja sen nimeksi tuli tilastotoimisto. Uudelleenjärjestely liittyi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan muuttoon Petroskoihin. Sen tehtävät yhdistettiin Aunuksen piiriesikunnan tehtäviin.²⁵³ Toimiston sisäisessä organisaatiossa ei kuitenkaan toimintakertomuksen mukaan tapahtunut muutoksia vuoden 1943 ensimmäisellä puoliskolla. Toimintakertomuksen mukaan lajittelun uudeksi linjaksi vakiintui se, että välttämättömin Petroskoissa tarvittava aineisto saatiin esille ja loput lähetettiin Suomeen odottamaan tarkempaa käsittelyä. Kokoelmien hoito Suomessa tapahtui tarvittaessa komennuksilla.²⁵⁴ Kujalan valvontavastuu sotasaalisarkistosta näkyy lisääntyneenä kirjeenvaihtona hänen ja Renvallin välillä. Kujalaa vastuulle vaikuttaa siirtyneen ainakin Suomessa olleista varastotiloista huolehtiminen.²⁵⁵

Yliopiston tulipalon jälkeen sotasaalisarkiston toiminta Petroskoissa piti siirtää osittain uusiin tiloihin. Yliopistorakennus ei palanut kokonaan ja lupa säilyneiden osien käyttöön saatiin palopäälliköltä heti tammikuun alussa.²⁵⁶ Tiloja ei kuitenkaan voitu paljon jälkeen lämmittää. Niinpä kirjojen ja arkistojen lajittelua varten piti saada uusia, lämmitettäviä tiloja käyttöön. Myös varastotilaa tarvittiin väliaikaisesti lisää. Sotilashallinnolle tuttuun tapaan tarvittavista tiloista kiisteltiin muiden sotilashallinnon elinten kanssa. Petroskoihin muuttanut sotilashallintoesikunta tarvitsi myös tiloja. Esimerkiksi tammikuussa Renvall joutui turvautumaan Kujalan apuun. Talo, jossa arkistoja oli, oli määrätty välittömästi tyhjennettäväksi. Kujala onnistui lykkäämään häätömääräystä.²⁵⁷

Alkuvuoden 1943 toimintakertomuksessa todettiin tilakysymyksen ratkaisun olevan edelleen kesken Petroskoissa. Välttävät säilytystilat oli saatu järjestettyä Petroskoihin jäävää arkistoa ja käsikirjastoa varten, mutta kerättävän aineiston säilyttämiseen ja käsittelyyn sopivaa paloturvallista paikkaa ei ollut. Suomeen siirretyille arkistoille oli yhteistyössä Sota-arkiston ja sota-ajan arkistokomitean kanssa saatu järjestettyä kohtuullisen paloturvalliset ja kosteudelta suojatut tilat, joissa arkistoja oli tosin hankala käyttää.²⁵⁸

²⁵² Hyytiä 2008, 175–178. Suomalaisten asettumisesta Petroskoihin ja kaupungin rakennusten ja irtaimiston haltuunotosta ks. Vuonokari-Bomström 2022.

²⁵³ Kulomaa 1989, 58.

²⁵⁴ ItäKar.SE:n tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁵⁵ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 8. ja 9.6.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

²⁵⁶ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 9.1.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA.

²⁵⁷ Lauri Kujala Pentti Renvallille 3.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

²⁵⁸ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

Syksyllä 1943 tilakysymys aktivoitiin uudestaan, Renvall kirjoitti elokuussa asiasta Kujalalle. Kirjoittamishetkellä sotasaalisarkiston töitä tehtiin puutalossa, jonka muurien kunto oli Renvallin mielestä sen verran epäilyttävä, että talvityöskentelyn vaatima tehokas lämmitys olisi liian riskialtista. Renvall ei halunnut ottaa enää mitään riskejä paloturvallisuuden kanssa. Hän oli ollut sotapoliisin kuulustelussa, jossa otettiin esille hänen mahdollinen vastuunsa yliopistorakennuksen tulipaloon ja sen seurauksena jopa vankilatuomioon ja suuriin korvauksiin- Tulevaisuudessa uhkaava kenttäoikeuden istunto sai Renvallin harkitsemaan jopa töiden keskeyttämistä talvikaudeksi.²⁵⁹ Lopulta lajittelupaikoiksi järjestettiin joitakin huoneita tilastotoimiston toimitalossa ja kunnostettiin lämmityskelpoiseksi kolme huonetta yliopistolla.²⁶⁰

2.7 Uusien kokoelmien kerääminen ja arkistotyön organisointi tulipalon jälkeen

Tulipalon jälkeinen aika sotasaalisarkistossa ei tarkoittanut pelkästään kokoelmien uudelleenjärjestelyä ja lähettämistä Suomeen, vaan kokoelmia alettiin aktiivisesti kartuttaa uudestaan, jotta tulipalon aiheuttamia menetyksiä saataisiin korvattua. Ensimmäisenä toimenpiteenä heti tulipaloa seuranneena päivänä lähetettiin piirien tiedustelu-upseereille käsky pitää tallessa kaikki sotasaalisarkistossa. Aiemmin toimitetut hävitettävien kirjojen luettelot eivät olleet enää voimassa.²⁶¹ Muutama päivää myöhemmin lähetettiin piiriesikunnille kirje, jossa pyydettiin tehostamaan kirjojen ja arkistojen keräystoimintaa tulipalon takia. Aineisto piti kerätä turvallisiin paikkoihin, kunnes se voitaisiin ottaa vastaan sotasaalisarkistoon.²⁶² Ainakin osassa alueita tämä aiheutti myös toimintaa. Heti joulukuussa 1942 Vienan piirin tiedustelu-upseeri lähetti alueen paikallispäällikölle käskyn tarkistaa kaikki vielä tarkastamattomat kylät ja asutukset ja hoitamaan löydettyjen aineistojen turvallisen lähettämisen piiriesikuntaan.²⁶³

Kevään aikana tehostettua keräystoimintaa ohjattiin kirjeiden välityksellä. Kirjakokoelmien kohdalla oli kyse siitä, että kokoelma saatettiin saada keräystyön kautta entiselleen. Tuhoutuneita arkistoja ei luonnollisesti voinut korjata uusilla, mutta arkistokokoelmien edustavuutta voitiin vielä parantaa. Päämajan komento-

²⁵⁹ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 17.6.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

²⁶⁰ Tilastotoimisto ItäKar.SE:n rakennustoimistolle 17.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA.

²⁶¹ Tiedusteluosasto piirien tiedustelu-upseereille 12.12.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

²⁶² Tiedusteluosasto piiriesikunnille 16.12.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

²⁶³ Vienan PE alue-esikunnille 22.12.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

osasto auttoi asiassa lähettämällä alue-esikunnille kirjeen, jossa kehoitettiin kiinnittämään huomiota alueilla olevien arkistojen ja kirjastojen talteen ottamiseen ja lähettämiseen Petroskoihin. Kirjeessä huomautettiin, että sotasaalessarkistoon oli asian tuntijoiden arvioitavaksi lähetettävä kaikki käsin tai koneella kirjoitetut paperit. Arvonmäärittystä ei saanut tehdä paikan päällä. Kirjeessä määrättiin myös antamaan arkistotyöntekijöille kaikki heidän tarvitsemansa apu.²⁶⁴

Näillä ohjekirjeillä oli ainakin jonkin verran tehoa, mikä näkyy saapuneeksi kuitattuina arkisto- ja kirjastoerinä.²⁶⁵ Tehokkaampi kokoelmien kartuttaminen vaati kuitenkin sotasaalessarkiston oman henkilökunnan osallistumista. Petroskoista ei voitu odottaa löytyvän merkittäviä määriä lisää arkistoja. Muualla miehityllä alueella tilanne oli toinen. Jos tiedustelutoimiston ohjeita olisi noudatettu kirjaimellisesti, olisivat kaikki arkistot ja kirjastot olleet koottuina jo kauan ennen yliopiston tulipaloa, mutta todellisuudessa tehtävää oli vielä paljon. Kesälle 1943 suunniteltiin tämän takia tiedustelumatkoja. Viipurin maakunta-arkiston amanuenssi, sotasaalessarkistoon tammikuussa 1943 Maanselän piirin tiedustelu-upseerin tehtävästä siirretty Keijo Astala teki keräyssuunnitelman, jonka mukaan näille matkoille lähtisivät Oja, Mattila, Koskimies ja Nivanka, kukin kahdeksi viikoksi kerrallaan.²⁶⁶

Esimerkiksi keräysmatkasta voi ottaa Aulis Ojan kymmenen päivän matkan Viteleen alueelle kesäkuussa. Matka sisälsi automatkoja ympäri aluetta, paikallispääliköiden haastatteluja ja omatoimista asuttujen ja asumattomien kylien tarkastamista. Saaliiksi matkalta kertyi esimerkiksi koulujen ja klubien kirjastoja ja arkistoja yhteensä noin 82 hyllymetriä tai yksi autokuorma. Ojan tehtävänä oli arkistojen ja kirjastojen sijaintipaikkojen kartoitus. Arkistojen pakkaaminen jäi paikallisten sotilashallintoviranomaisten vastuulle.²⁶⁷ Tällaisia keräysmatkoja tehtiin useita kesä-elo-kuun välisenä aikana ja työ oli tuloksekkaampaa kuin Renvall oli osannut odottaa. Löydöt olivat myös kiinnostavia. Renvallin mukaan ainakin Äänisen diabaasilouhoksen ja Prääsän metsäteollisuuspiirien arkistoista saattoi olla käytännöllistäkin hyötyä.²⁶⁸

²⁶⁴ Komento-osasto ItäKar.SE:n alue-esikunnille 8.4.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA.

²⁶⁵ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 28.5.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA; Tilastotoimisto Vaasenin alue-esikunnalle 28.5.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA.

²⁶⁶ Keijo Astalan suunnitelma arkistotiedustelua varten kesäksi 1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²⁶⁷ Aulis Ojan selostus Viteleen alueelle 2.–12.6.1943 tehdystä arkisto- ja kirjastotiedustelumatkasta 16.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²⁶⁸ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 17.6.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

Astala saattoi raportoida elokuussa, että suunnilleen koko miehitetty alue oli tullut läpikäydyksi. Jäljellä olisi enää korkeintaan pieniä kokonaisuuksia.²⁶⁹ Näitä viimeisiä rippeitä yritettiin taas saada kokoon erilaisilla kehotuksilla. Heinäkuun lopulla Renvall piti aluepäälliköiden neuvottelupäivillä puheenvuoron sotasaalisarkistojen keräämisestä ja lähettamisestä sotasaalisarkistoon. Keräystyö olisi pyrittävä tekemään kesäkeliänsä aikaan ja vähintään kaikista löydettyistä arkistoista olisi tehtävä ilmoitus sotasaalisarkistoon.²⁷⁰ Lokakuun alussa 1943 tilastotoimisto lähetti komento-osastolle pyynnön muistuttaa joukko-osastoja siitä, että syksyllä 1941 annettu käsky arkistoaineistojen kokoamisesta oli yhä voimassa.²⁷¹

Loppuvuoden 1943 tilastotoimiston toimintakertomuksessa koottiin yhteen arkistoetsintöjen tulokset. Petroskoihin lajiteltavaksi saatiin 4 1/3 vaunuosastoa, 23 autokuosastoa, 120 hevosenosastoa, 313 erikoiskoista laatikkoa ja 4 pakettia arkisto- ja kirjastoaineistoa. Kirjaston sotasaalisarkiston haltuun jäävien perussarjojen laajuus oli kasvanut keräystyön ansiosta sadalla hyllymetrillä palonjälkeisestä 1 200 hyllymetristä 1 300 hyllymetriin.²⁷² Vuoden 1944 puolella keräystyössä keskityttiin tiedossa olevien aineistojen siirtämiseen Petroskoihin. Viimeisen miehityskauden aikana Petroskoihin tuli puolikas vaunuosasto ja 62 laatikkoa kirjallisuutta ja 36 laatikkoa arkistoa. Keräystyötä voitiin sotasaalisarkiston mukaan pitää loppuun suoritettuna, korkeintaan löydettävissä oli joitain aivan pieniä kokonaisuuksia.²⁷³

Tulipalon jälkeen pitkään odotetut kirjasiirrot viimein aloitettiin. Kirjojen lähettämisen viivästyminen oli jo koetellut kirjastojen kärsivällisyyttä ja herättänyt jopa epäilyjä siirtojen tahallisesta viivyttämisestä.²⁷⁴ Yliopiston tulipalo ei luultavasti vähentänyt yhtään yliopistojen ärtymystä siitä, että kirjojen lähettämistä oli saatu odottaa niin kauan, mutta maaliskuussa 1943 sotasaalisarkisto vihdoinkin ilmoitti Helsingin yliopiston kirjastolle ensimmäisen kirjälähettyksen lähteneen matkaan.²⁷⁵

²⁶⁹ Kertomus luutnantti Keijo Astalan suorittamasta tiedustelutoiminnasta ajalla 16.1.–31.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²⁷⁰ Pöytäkirja ItäKar.SE:n aluepäälliköiden neuvottelupäiviltä 30.–31.7.1943, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Alue ja piiripäälliköiden neuvottelukokousten pöytäkirjat 1942–1943 [Saapuneita kirjeitä], T2869/11, KA.

²⁷¹ Tilastotoimisto komento-osaston päällikölle 2.10.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁷² Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.7.–31.12.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁷³ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

²⁷⁴ Lauri Kujala Pentti Renvallille 14.6.1942, PRA, B, Kirjeenvaihto 1940–1949, KA.

²⁷⁵ Tiedustelutoimisto HYK:lle 3.3.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen kirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

Ensimmäisen lähetyksen lähetysluetteloissa oli virheitä, eikä Renvall luvannut, että tilanne korjaantuisi myöhemminkään. Renvallin puolustelu Tudeerille vaikuttaa hieman vahingoniloiselta. Kirjasto oli halunnut lähetykset mahdollisimman nopeasti ja sai nyt mitä halusi, vaikka tarkkuus siitä kärsikin.²⁷⁶ Tästä lähtien kirjalähetyksiä lähti Petroskoista tasaisena virtana. Myös arkistojen siirrot Suomeen aloitettiin. Toukokuun loppuun mennessä arkistoja oli Suomessa jo yli kuusisataa laatikollista ja kirjoja vielä enemmän. Pelkästään tämän yhden toukokuun päivän aikana Helsingin yliopiston kirjastolle ja Teknillisille korkeakoululle lähetettiin 347 laatikkoa kirjoja.²⁷⁷

Kokoelmien hoitaminen vaati sitä, että sotasaalisarkiston henkilökuntaa kävi välillä komennuksilla Suomessa olevissa varastoissa. Ilmeisesti sotasaalisarkiston henkilökuntaa oli aina vastaanottamassa saapuvia lasteja.²⁷⁸ Lisäksi välillä Suomessa piti tehdä myös lajitteilytyötä, vaikka Suomeen pitikin periaatteessa lähettää vain jo lajiteltuja aineistoja. Esimerkiksi Eino Laurila kävi kesällä 1943 Turussa lajittelemassa aineistosta sotilashallinnon tarvitsemia aineistoja ja toimittamassa niitä Petroskoihin. Matkakertomuksessa Laurila kuvasi tärkeimmäksi löydökseen väestönsuhteita ja maataloutta kuvaavia aineistoja, samoin Itä-Karjalan elinkustannus- ja kulutustutkimuskaavakkeita. Viimeksi mainittua aineistoa oli löydetty jo aikaisemmin ja se oli työn alla Petroskoissa. Niinpä Turussa olleen lisämateriaalin kuljetus Petroskoihin järjestettiin mahdollisimman nopeasti.²⁷⁹ Erityisen paljon sotasaalisarkiston henkilökunta kävi komennuksilla Turussa, jossa sen kokoelmia oli sekä maakunta-arkistossa, Turun teollisuuskoululla, että ympäröivällä maaseudulla.²⁸⁰

Kun aktiivinen kokoelmien kerääminen päättyi kesäkauden 1943 jälkeen, päätettiin sotasaalisarkiston henkilökunnan määrää supistaa. Kujala, jolle oli ilmoitettu ylempää vähennystarpeista, kirjoitti Blomstedtille henkilökunnan määrän olevan nyt aivan liian suuren: ”tällä hetkellä on 6 toimistoupseeria, 8 kirjastojen lähettämää työntekijää, 34 paikallista henkilöä ja 13 karjalaispoikaa, siis yli 60 henkeä. Se on niin suuri määrä, että se säikäyttäisi kenet tahansa.”²⁸¹ Sotasaalisarkisto totesi kirjeessä esikuntapäällikölle henkilökunnan vähitellen tapahtuvan vähentämisen olevan

²⁷⁶ Pentti Renvall Lauri Tudeerille 19.3.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁷⁷ Tilastotoimiston sota päiväkirja 28.5.1943, Tilastotoimisto 26303, KA.

²⁷⁸ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 17.6.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

²⁷⁹ Eino Laurilan selostus matkastaan Turkuun 25.6.–3.7.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

²⁸⁰ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.7.–31.12.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Tilastotoimiston sota päiväkirja 1. ja 6.5.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA; Pentti Renvall Lauri Kujalalle 8.6.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

²⁸¹ Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 19.8.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

mahdollista ja tilastotoimiston omienkin suunnitelmien mukaista, kunhan tehostettu keräystyö olisi saatu loppuun suoritettua. Ehdotettu uusi henkilökuntavahvuus sisälsi vähennyksiä jokaisessa henkilöstöryhmässä. Suomalaista henkilökuntaa kuitenkin tarvittiin sotasaalisarkiston mukaan edelleen Petroskoissa. Esimerkiksi kirjastokomennuskunnan koko voitaisiin talven tultua puolittaa, mutta kuusi työntekijää tarvittiin edelleen, jotta voitiin käyttää halpaa paikallista lajittelijavoimaa, jonka ohjaamiseen ja valvomiseen tarvittiin suomalaisia. Paikallisten työntekijöidenkin määrää voitiin vähentää, mutta mitä vähemmän heitä olisi, sitä kauemmin työ kestäisi ja suurempi osa työstä piti tehdä kalliimmalla suomalaisella työvoimalla. Ehdotuksen mukaan työvoiman vähentäminen yllä esitellyistä luvuista aloitettaisiin heti lajittelutyön ja Suomeen siirron tultua valmiiksi. Viimeistään toukokuuhun 1944 mennessä tilastotoimisto tekisi esityksen sotasaalisarkiston pysyvistä vahvuudesta.²⁸²

Tilastotoimiston esityksen ensimmäiseen versioon sisältyi myös kehoitus harkita sotasaalisarkiston siirtämistä kokonaisuudessaan Suomeen. Tämä olisi tarkoittanut myös koko tilastotoimiston siirtämistä samaan paikkaan. Siirtoa perusteltiin kokoelmien turvallisuudella. Petroskoissa ne eivät olleet suojassa tulelta ja pommituksilta. Siirto vastasi esitysluonnoksen mukaan sekä sota-arkistonhoitajan että sota-ajan arkistokomitean kantaa. Tämä esitys jäi kuitenkin pois esikuntapäällikölle lähetetystä kirjeestä.²⁸³ Syyskuussa Renvall kirjoitti Tudeerille henkilökunnan supistamismääräyksen tulleen Kirjeenkirjoittamishetkellä kirjastokomennuskunta oli jo pienentynyt sovittuun kuuteen henkilöön.²⁸⁴

Henkilöstövähennysten voisi ajatella heijastavan rahoittavien tahojen voimistuvaa epävarmuutta sodan lopputuloksesta. Välttämättä tehtävä kokoelmien järjestäminen ja pakkaaminen oli syksyyn 1943 mennessä tehty. Jos tulevaisuudennäkymät olisivat olleet valoisampia, olisi työvoimaa voitu käyttää esimerkiksi aineistojen tarkempaan luettelointiin. Vallitsevassa tilanteessa tehtiin kuitenkin niin, että tiedustelutoimintaa tukenut sotasaalisarkiston toiminta ja sotasaalisarkistossa tehty tutkimus jatkui, mutta arkistojen tarkempi järjestäminen sai jäädä odottamaan sodan lopputulosta. Toisaalta sotasaalisarkistokin oli aikoinaan perustettu lyhyttä sotaa varten. Tuskin kukaan miehityshallinnon suunnitteluportaassa oli osannut ajatella, että se olisi armeijan kustannuseränä vielä syksyllä 1943, vaan tarkoituksena oli ollut, että

²⁸² Pentti Renvall ItäKar.SE:n esikuntapäällikölle 30.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁸³ Konsepti ”Esitys toimenpiteiksi sota-arkistonhoitajan muiston johdosta Itä-Karjalan sotasaalisarkistosta” 20.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Pentti Renvall ItäKar.SE:n esikuntapäällikölle 30.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁸⁴ Pentti Renvall Lauri Tudeerille 10.9.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistokirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

se ja koko miehitetyn alueen hallinto siirtyisi melko lyhyen siirtymäajan jälkeen siivilihallinnon alaisuuteen. Kun näin ei käynyt, kasvoivat paineet kustannusten pienentämiseen jatkuvasti sitä enemmän, mitä kauemmin sota kesti.

2.8 Yhteistyösuunnitelmat Heimoarkiston ja Päämajan tiedustelutoimiston kanssa

Yliopiston tulipalon jälkeen sotasaalisarkiston työntekoon vaikutti merkittävästi kaksi uutta yhteistyökumppania, Heimoarkisto ja Päämajan tiedusteluosasto. Maaliskuussa 1943 neljätoista heimojärjestöä yhdistyi Heimojärjestöjen Liitoksi ja uudeksi puheenjohtajaksi valittiin Reino Castrén. Asiasta kertovassa lehtiartikkelissa kerrottiin, että aikaisemman Heimojärjestöjen keskusvaliokunnan ja Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan vuonna 1933 perustamasta Heimoarkistosta päätettiin tässä yhteydessä ”kehittää yhteinen Suomen heimokansojen tutkimuslaitos, jonka erikoisala on heimokansojen kansallisten pyrkimysten, väestön, asuinseutujen, valtion yhteiskunnan ja talouden tutkimus.” Fyysisesti Heimoarkisto ja seuran heimo-toimisto sijoitettiin Vanhaan ylioppilastaloon.²⁸⁵

Heimoarkiston ohjelmanjulistus kuulostaa hyvin samanlaiselta kuin suunnitelmat sotasaalisarkiston tulevaisuudesta Äänislinnan maakunta-arkistona ja tutkimuskeskuksena. Heimoarkisto oli lähettänyt osan aineistoistaan tiedusteluosaston käyttöön jo keväällä 1942, mutta ilmeisesti nyt suunnitelmissa oli yhteistyön tiivistäminen tai sotasaalisarkiston ja Heimoarkiston sulauttaminen yhteen.²⁸⁶ Ensimmäinen yhteistyöhanke sotasaalisarkiston ja Heimoarkiston välillä oli Itä-Karjalaa koskevan kirjallisuuden kokonaisbibliografia. Käyttämässäni lähteissä suunnitelma näkyy ensimmäisen kerran Nivangan päiväämättömässä kirjeessä Sulo Haltsoselle. Hän oli kuullut, että Haltsosella oli tekeillä ”jonkinlainen communistica-bibliografia” Renvall oli ehdottanut sellaisen tekemistä Nivangalle, eikä tämä halunnut sekaantua asiaan, jos Haltsonen oli jo aloittanut vastaavan työn.²⁸⁷

Ilmeisesti Haltsosella ei kuitenkaan ollut mitään suunnitelmaa vastaan, koska Nivanka anoi Valtion tieteelliseltä Itä-Karjalan toimikunnalta rahoitusta bibliografiaa varten helmikuussa 1943. Anomus oli tehty Nivangan omissa nimissä, mutta hänen kirjeestään Haltsoselle käy ilmi, että ehdotus tullut hänelle Renvallin kautta joltain toiselta taholta. Voisi ajatella, että tämä toinen taho oli Castrén Heimoarkiston nimissä, koska maaliskuun alussa Nivanka vielä täydensi ja muokkasi hakemustaan keskusteltuaan siitä ensin puhelimesta Castrénin kanssa. Hakemuksessa kirjattiin

²⁸⁵ Heimojärjestöjen Liitto perustettu, *Uusi Suomi* 8.3.1943.

²⁸⁶ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

²⁸⁷ Eino Nivanka Sulo Haltsoselle, Sulo Haltsoen arkisto, kirje 116:135:31, SKS KIA.

työn tavoitteeksi tehdä täydellinen bibliografia vuosina 1917–1941 Neuvosto-Karjalassa painetusta kirjallisuudesta. Castrénin rooli saattoi liittyä myös siihen, että hän oli Itä-Karjalan toimikunnan jäsen, joskin on epäselvää, kuinka aktiivisesti hän siinä toimi.²⁸⁸

Hanke toteutui niin, että neljä sotasaalisarkistossa työskennellyttä henkilöä sai stipendin työtä varten. Itä-Karjalan tieteellinen toimikunta myönsi rahoituksen Eino Nivangalle ja Terttu Liukolle, joiden vastuualueena oli suomen- ja karjalankielinen kirjallisuus. Heimoarkisto taas antoi kulttuurirahastolta saamistaan varoista stipendit Yrjö Koskimiehelle ja Vera Hänniselle, jotka luettelivat venäjänkielistä, Itä-Karjalaa koskevaa kirjallisuutta. Työtä tehtiin sotasaalisarkiston virkatyön ohessa tunti-työnä. Yhteistyö asiassa juuri Heimoarkiston kanssa oli luontevaa, koska se oli jo vuodesta 1936 alkaen saanut valtionavustusta vastaavan bibliografian tekemiseen.²⁸⁹

Työtä tekevät henkilöt vaihtuivat aina välillä, mutta sitä tehtiin pienin keskeytksiin miehityksen päättymiseen saakka, jolloin työ oli saatu lähes valmiiksi. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta antoi luvan kirjallisuuden käyttöön bibliografian tekoa varten sillä ehdolla, että syntyvä kortisto olisi tiedusteluosaston käytössä, mutta työn tekijät sitoutuivat luovuttamaan työnsä tulokset lopulta Heimoarkistolle. Venäjänkielisen kirjallisuuden kortisto luovutettiinkin sinne huhtikuussa 1944. Heimoarkiston oma henkilökunta teki myös osan työstä luettelomalla arkiston omista kokoelmissa olleen kirjallisuuden. Keväällä Heimoarkiston bibliografialipusto luovutettiin Päämajan tiedusteluosaston käyttöön, minkä tarkoitti sitä, että Päämajan tiedusteluosaston palveluksessa olleet Heimoarkiston työntekijät saattoivat käyttää työhön myös työaika.²⁹⁰ Antero Uitto ja Pauli Kruhse ovat selvittäneet bibliografiatyötä julkaisussaan *Suomea rajan takana 1918-1944*. Kesken jäänyt bibliografia on myös täydennetty ja julkaistu tuossa teoksessa.²⁹¹

Heimoarkiston kanssa aloitettiin myös muuta yhteistyötä, joka aktivoi jälleen kerran kiistelyn siitä, kenellä oli etuoikeus kirjallisuuden ensimmäisiin kappaleisiin. Ilmeisesti yksi syy yhteistyön tiivistämiseen olivat Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnasta tulleet paineet kustannusten vähentämiseksi. Yhteistyöllä Heimoarkis-

²⁸⁸ Kruhse & Uitto 2008, 113–115; Tiedustelutoimisto Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 25.2.1943, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/42, KA; Reino Castrén Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 29.10.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA; Reino Castrén ItäKar.SE:lle 20.12.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA; Laine 1993, 108–112.

²⁸⁹ Reino Castrén Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 29.10.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA; Itä-Karjalan ja Inkerin historian todistuskappaleita on nyt Heimoarkisto ryhtynyt järjestelmällisesti keräämään, *Laatokka* 29.7.1939.

²⁹⁰ Kruhse & Uitto 2008; Reino Castrén Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 30.4.1944, Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan arkisto, SKS KIA.

²⁹¹ Kruhse & Uitto 2008.

ton kanssa pyrittiin vaikuttamaan siihen, että sotasaalisarkiston työllä olisi jatkuvuutta.

Heimoarkisto lähetti sotilashallintoesikunnan valistusosastolle aloitteen Heimoarkiston muuttamisesta Itä-Karjalan keskusarkistoksi maaliskuussa 1943. Se perusteli ehdotustaan sillä, että Heimoarkistolla oli jo valmiina yksi parhaista aiheista koskevista kokoelmista ja kokemusta heimoaatteen hyväksi toimimisesta. Heimoarkiston aloitteessa ehdotettiin, että Helsinkiin perustettaisiin tietolähdekokoelma ja siellä koottaisiin myös lähdehakemisto, josta selviäisi muualla sijaitsevien aineistojen sijainti. Suunnitelmassa siis oletettiin, että osa aineistoista olisi edelleen Petroskoissa miehityshallinnon käytössä.²⁹² Heimoarkisto halusi myös kirjojen ensimmäiset kappaleet hoitoonsa Helsinkiin ja perusteli sitä sillä, että siellä olisi enemmän asiantuntemusta juuri Karjalaa koskevien aineistojen käsittelyyn kuin Helsingin yliopiston kirjastolla.²⁹³

Sotasaalisarkisto teki toukokuussa 1943 Heimoarkiston kanssa sopimuksen siitä, että se lähettäisi osan käsikirjastostaan sen haltuun Helsinkiin. Renvall perusteli asiaa Kujalalle sillä, että Helsingissä aineistoa pystyisivät helposti käyttämään muutkin kuin sotilashallinnon viranomaiset. Kirjat olisivat sopimuksen mukaan pysyneet edelleen sotasaalisarkiston omaisuutena, eikä Renvall siksi katsonut tämän käytännön sotivan Helsingin Yliopiston kirjaston oikeuksia tai Päämajan määräyksiä vastaan.²⁹⁴ Lähteissäni ei ole sellaista kirjeenvaihtoa, joka selittäisi sen, mistä ja miksi ajatus kirjallisuuden siirrosta Heimoarkistolle oli alun perin lähtenyt. Yhtenä mahdollisena selityksenä oli se, että Renvall halusi arvokkaimmat kirjat pois Petroskoista, jota hän ei enää tulipalon jälkeen voinut pitää turvallisena säilytyspaikkana. Toisena syynä saattoi olla se, että Heimoarkiston oma henkilökunta pystyi tekemään osan bibliografiatyöstä, mutta voi olla myös, että kyse oli siitä, että Renvall pyrki näin varmistamaan, ettei Yliopiston kirjastolle lähetettäisi mitään sellaista kirjallisuutta, josta sotasaalisarkistolla ei olisi omaa kappaletta. Jos kirjat olisi saanut antaa talletuksena Heimoarkistolle, olisi sodan päättymisen jälkeen ollut paremmat mahdollisuudet saada ne osaksi Itä-Karjalan keskuskirjaston kokoelmia.

Kujala ei hyväksynyt Renvallin suunnitelmia ja vaikuttaa siltä, että Renvall joutui kerrankin taipumaan, koska hän kirjoitti myöhemmin Heimoarkistolle, että sotaarkistohoitaja oli huomauttanut sellaisten suomenkielisten teosten toimittamisen Heimoarkistoon, joista ei ollut kappaletta Helsingin yliopiston kirjastossa, olevan

²⁹² Pimiä 2009, 233–234.

²⁹³ Pimiä 2009, 233–234.

²⁹⁴ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 12.7.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Pentti Renvall Heimoarkistolle 25.10.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

ristiriidassa Päämajan käskyn kanssa. Petroskoihin jätettiin edelleen tiedusteluosaston käyttöön sen tarvitsema kirjallisuus ja arkistot.²⁹⁵

Luultavasti Reino Castrénilla oli merkittävä osuus siinä, miksi yhteistyö Heimoarkiston kanssa aloitettiin. Castrénhan oli siirretty tiedusteluosastosta Päämajan rautatieosastolle, mutta se ei tarkoittanut sitä, että hän olisi siirtynyt pois miehitettyä aluetta koskevista asioista. Hänen työnään rautatieosastolla oli suunnitella miehitetyn alueen liittäminen rautatieverkolla Suomeen.²⁹⁶ Lisäksi hän toimi edelleen heimojärjestöissä ja oli Heimoarkiston hoitokunnan puheenjohtaja. Tässä ominaisuudessa hänellä oli edelleen intressi seurata sotasaalessarkiston toimintaa.

Castrénin jatkuvasta kiinnostuksesta miehitetyn alueen tulevaisuuteen kertoo sekin, että hän sai keväällä 1943 Suomen Kulttuurirahaston apurahan miehitetyn alueen talousmaantieteen tutkimukseen. Työnsä tuloksia hän esitteli lokakuussa 1943 Äänislinnan alue-esikunnassa. Esitelmän nimi oli *Piirteitä Itä-Karjalan talousmaantieteestä*, ja Castrén kävi siinä läpi näkemyksensä siitä, miten Neuvosto-Karjalan talous oli kehittynyt, miten sitä tulisi jatkossa kehittää osana Suomea, ja miten taloutta voitiin käyttää keinona, jolla aluetta kiinnitettäisiin Suomeen.²⁹⁷ Tammikuussa 1944 Castrén sai työnsä Päämajan rautatieosastolla valmiiksi ja hänet siirrettiin Päämajan tiedustelujaostoon, missä hän sai johdettavakseen taloudellisen tiedustelun osaston. Hän palasi siis samankaltaisiin tehtäviin, kuin jatkosodan alkukuukausina. Castrénin johdolla alettiin kirjoittaa ainakin raporttia Neuvostoliiton sotapotentialista ja Luoteis-Venäjän sotilasmaantietoa.²⁹⁸ Tämä näkyi alkuvuonna 1944 vilkkaana lainausliikenteenä sotasaalessarkistosta Päämajan tiedusteluosastolle.²⁹⁹

²⁹⁵ Pentti Renvall Heimoarkistolle 10.9.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Tiedustelutoimisto Heimoarkistolle 4.1.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

²⁹⁶ On kiinnostava yhteensattuma, että Reino Castrénin isä Jalmari Castrén oli ollut mukana selvittämässä Petsamon liittämistä Suomeen niin kutsutun Jäämeren radan avulla sen jälkeen, kun Petsamo oli liitetty Suomeen. Junka-Aikio 2022, 39–40.

²⁹⁷ Reino Castrénin esitelmä ”Piirteitä Itä-Karjalan talousmaantieteestä” 18.10.1943, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 152, KA; Laine 1993, 167–169.

²⁹⁸ Puolustuslaitoksen kantanakortti, Castrén Reino Jalmari, s. 4.12.1908, KA; Kruhse & Uitto 2008, 104; Heiskanen 1989, 160, 213.

²⁹⁹ Tilastotoimisto Päämajan tiedusteluosastolle 7.1.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Päämajan tiedustelu 1. tilastotoimistolle 16.1. ja 25.1.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA. Tiiviimpää yhteistyötä Päämajan tiedusteluosaston ja Itä-Kar.SE:n tiedusteluosaston välille oli viritelty jo alkuvuonna 1942 sotilashallintokomentaja Kotilaisen aloitteesta, mutta siitä ei mitään ilmeisimmin seurannut mitään. Sotilashallintokomentaja ItäKar.SE:n tiedusteluosastolle 25.2.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

Suunnitelmissa oli laajempikin yhteistyö, kuin vain kirjojen ja asiakirjojen lainaaminen. Yhteistyökuvioon liittyi myös Heimoarkisto, joten vaikuttaa sitä, että Castrén ja Renvall pyrkivät edelleen toteuttamaan jossain muodossa sota-arkistonhoitaja Kujalan torjumaa suunnitelmaa sotasaalisarkiston työn osittaisesta siirrosta Suomeen ja Heimoarkiston vastuulle. Helmikuussa 1944 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan Komento-osasto pyysi Päämajan Komento-osastolta lupaa siirtää sotasaalisarkiston kokoelman perussarjat Suomeen. Siirtoa perusteltiin kokoelmien turvallisuudella. Osa kokoelmista mahtuisi Karkkilaan, jonne Puolustuslaitoksen keskuskirjasto oli evakuoitu. Sinne voitaisiin sijoittaa useimmin käytettävät aineistot ja niitä voitaisiin hoitaa osittain Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan ja osittain Heimoarkiston voimin. Heimoarkisto oli myös lupautunut maksamaan osan tilojen vuokrasta.³⁰⁰ Asioiden järjestymistä edesauttoi se, että Puolustuslaitoksen keskuskirjastonhoitajan Karkkilassa oli sama Taimi Terä, joka oli jo Helsingissä ollessaan vastannut samalla myös Heimoarkiston kokoelmista.³⁰¹

Renvallin tulkinnan mukaan Heimoarkiston osallistuminen tilavuokriin ja kokoelmien hoitamiseen Suomessa, tarkoitti sitä, että se otti hoitaakseen valtiolle kuuluneen tehtävä, jota ei sotilasviranomaisien puuteellisen asian ymmärtämisen takia voitu ratkaista muulla tavalla.³⁰² Renvall ei kirjeessään Blomstedtille selittänyt tarkemmin, mistä oikeastaan oli kyse. Oltiinko sotasaalisarkiston toimintaa taas ajamassa alas vai oliko kyse sotasaalisarkiston halusta siirtää toimintaa Suomen puolelle? Sotilashallinnon haluttomuus olla antamatta enää resursseja sotasaalisarkiston toimintaan saattoi liittyä siihen, että Saksan häviö näytti yhä väistämättömämmältä.

Helmikuussa 1944 Heimojärjestöjen liiton puheenjohtaja J. A. Savolaista haastateltiin Uuteen Suomeen. Hän kertoi arkistossa keskityttävän sillä hetkellä ennen kaikkea bibliografian tekemiseen ja artikkelissa mainittiin myös, että arkistossa oli sotasaalisarkistollisuutta.³⁰³ Tämän johdosta Heimoarkistoon tuli tiukkasanaanainen kirje Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalta. Esikuntapäällikön ja komento-osaston päällikön allekirjoittamassa kirjeessä, että kyseessä oli sotilassalaisuus, jota ei pitäisi käsitellä julkisuudessa.³⁰⁴ Vuoden 1944 puolella esikunnassa saatettiin jo olla vakavasti huolissaan siitä, millaisia seurauksia toiminnasta miehityksellä alueella seuraisi sodan jälkeen.

³⁰⁰ ItäKar.SE:n komento-osasto Päämajan Komento-osastolle 18.2.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

³⁰¹ Heimoarkisto Tilastotoimistolle 9.2.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

³⁰² Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 12.2.1944, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

³⁰³ Heimoarkistossa 3000 nidettä, *Uusi Suomi* 29.2.1944.

³⁰⁴ ItäKar.SE Heimoarkistolle 1.3.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

Maaliskuussa 1944 päämajan tiedusteluosasto lähestyi Itä-Karjalan sotilashallintoesikuntaa ja ehdotti tiiviimmän yhteistyön tekemistä Tilastotoimiston kanssa. Ensimmäisen lisäavunpyynnön tilastotoimisto kuitenkin hylkäsi resurssipulaan vedoten. Huttunen totesi, että suunnitelma vastasi sinänsä osittain tilastotoimiston omia suunnitelmia sotasaalisarkiston kokoelmien sijoittamisesta. Näille suunnitelmille ei kuitenkaan ollut saatu Päämajan hyväksyntää, joten kokoelmien oli toistaiseksi jäättävä Petroskoihin.³⁰⁵ Tämä Huttusen kirje ei kuitenkaan lopettanut uusien suunnitelmien tekemistä. Castrén ja Päämajan tiedusteluosaston päällikkö U. A. Käkönen tulivat nimittäin jo kolme päivää myöhemmin Petroskoihin tutustumaan sotasaalisarkistoon. Järjestettiin kokous, johon osallistuivat tilastotoimiston päällikkö Järnefelt, Huttunen, Castrén ja Renvall ja Nivanka. Neuvottelu pidettiin Karkkilaan lähetettävien kantasarjojen tulevasta käytöstä, sekä Heimoarkiston ja Päämajan bibliografiatöiden järjestelystä. Tämän jälkeen Castrén lähti Huttusen kanssa Karkkilaan sopimaan puolustuslaitoksen keskuskirjaston kanssa sinne lähetettyjen kantasarjojen sijoituksesta ja käytöstä.³⁰⁶ Sotasaalisarkisto lähetti maaliskuussa keskuskirjastolle kirjeen, jossa todettiin Castrénin ilmoittaneen, että keskuskirjasto ottaisi hänen Petroskoista tuomiensa tarkempien ohjeiden mukaisesti hoidettavakseen ne osat sotasaalisarkiston kokoelmia, jotka toimitetaan Karkkilaan Päämajan tiedusteluosaston käyttöön.³⁰⁷

Pian tuli myös Päämajan tiedusteluosaston käsky, jossa viitattiin sotilashallintokomentaja Paloheimon ja majuri Käkösen käymään neuvotteluun. Sen perusteella ilmoitettiin, että kaikista sotasaalisarkistoon kerätyistä

”painotuotteista ja asiakirjoista, jotka saattavat sisältää Neuvostoliiton sotilaallisia ja taloudellisia kysymyksiä valaisevia, ajankohtaisia tietoja, on yksi kappale kutakin toistaiseksi lainattava Päämajan Tiedusteluosastolle. Lainattu aineisto on siirrettävä Karkkilaan ja siellä järjestettynä luovutettava Puolustusvoimien Keskuskirjastolle, joka hoitaa sitä Tiedusteluosaston puitteissa.”³⁰⁸

Koko kantasarjaa ei siis siirretty Suomeen ja jos sotasaalisarkiston henkilökunnan tarkoituksena oli päästä itse siirtymään Suomeen, niin tämä ei onnistunut. Mutta merkittävä osa kantasarjasta siirtyi keväällä 1944 tämän sopimuksen myötä Karkkilaan.

³⁰⁵ Tilastotoimisto komento-osastolle 10.3.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

³⁰⁶ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 13, 16 ja 17.3.1944, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA.

³⁰⁷ Tilastotoimisto Puolustuslaitoksen keskuskirjastolle 22.3.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

³⁰⁸ Päämajan tiedusteluosasto ItäKar.SE:lle 26.3.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

Tilastotoimiston viimeisessä toimintakertomuksessa kerrotaan maaliskuussa 1944 tulleesta periaatteellinen suostumuksesta Päämajan tiedusteluosaston taloudellisen tiedustelun elimen ja tilastotoimiston ”kiinteän yhteyden luomiseksi”. Tässä yhteydessä osasto oli osallistunut esimerkiksi Luoteis-Venäjän sotilasmaantiedon kirjoittamiseen.³⁰⁹ Toukokuussa 1944 tiedusteluosastolle saapui muistio sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä. Sen kirjoittaja ei käy ilmi muistiosta, mutta kirjoittajan täytyy olla joku keskeisesti sotasaalisarkiston toimintaan liittyvä henkilö. Koska muistio on sotasaalisarkiston saapuneissa kirjeissä, se ei luultavasti ole Renvallin kirjoittama. Muita mahdollisia kirjoittajia voisivat olla Lauri Kujala ja Reino Castrén, joista jälkimmäinen voisi olla todennäköisempi, koska hän näihin aikoihin oli aktiivinen sotasaalisarkiston kohtalosta käytävässä keskustelussa.³¹⁰

Muistion sisällöstä voi päätellä, että se on kirjoitettu keväällä 1944 sen jälkeen, kun aineistojen siirrosta Karkkilaan oli päätetty. Muistiossa esitettiin toimintamallia, jossa Petroskoissa tehtäisiin edelleen alustava lajittelu, jotta sotilallisen tiedustelun ja valvonnan tarpeisiin voitaisiin vastata. Päämajan osastojen tarpeet taas olivat edellyttäneet aineistojen siirtoa Karkkilaan ja muistiossa haluttiin siirtää myös toiminnan johtaminen sinne. Muistiossa tulee vasta kolmantena kohtana sotilashallinnon ja muiden miehitetyllä alueella toimivien yksiköiden hallinnolliset tietotarpeet. Ne voitiin muistion mukaan tyydyttää jättämällä miehitetylle alueelle pienehkö käsikirjasto.³¹¹ Muistion kantavana ajatuksena vaikuttaa edelleen olevan sen varmistaminen, että sotasaalisarkisto pysyy yhtenä kokonaisuutena ja pitää kantakirjasarjan hallussaan, jotta rauhan tultua Äänislinnan maakunta-arkiston ja -kirjaston luominen olisi mahdollisimman helppoa. Kriittinen sotilallinen tilanne näkyy muistiossa vain kokoelmien turvallisuuteen liittyvinä huomioina ja sotilashallinnon tarpeiden jättämisellä sivuosaan. Todellisuudessa sotasaalisarkiston toiminta loppui vain muutama viikko muistion kirjoittamisen jälkeen.

Kun sotasaaliarkiston toiminnan syksystä 1941 kevääseen 1944 käy läpi tapahtumakuvauksena, siitä välitty kaksikin suurta linjaa, jotka ovat toistensa kanssa ristiriitaisia. Toisaalta toimintaa väritti jatkuva neuvottelu arkiston asemasta. Työn tarpeellisuutta haastettiin organisaation ylemmiltä tasoilta eivätkä sotilashallinnon ja armeijan muut toimijat aina toteuttaneet omaa osaansa niille sääntöjen mukaan kuu-

³⁰⁹ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944, 16.8.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

³¹⁰ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

³¹¹ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

luneesta arkistotyöstä. Tästä huolimatta sotasaalisarkiston toiminta säilyi hämmästyttävän samankaltaisena koko sen toimintakauden ajan olosuhteista riippumatta. Sen keskeiset toimijat tulivat Petroskoihin perustamaan Äänislinnan maakunta-arkistoa ja pitivät kiinni ajatuksesta aivan toiminnan loppuun asti. Sotasaalisarkiston virallinen perustaminen kesällä 1942 ei siksi muodostunutkaan minkäänlaiseksi käännekohdaksi arkiston toiminnassa. Se vain antoi jo aiemmin tehdyille valinnoille virallisen siunauksen.

Asiaa selittää ainakin kaksi asiaa. Ensinnäkin sotasaalisarkisto kykeni nojautumaan jatkuvasti siviilitoimijoiden tukeen ja auktoriteettiin. Vaikka Valtionarkiston ei annettu ottaa miehitetyn alueen arkistoasioita hoidettavakseen, se pystyi ratkaisevissa neuvotteluissa tukemaan sotasaalisarkiston tavoitteita ja vakuuttamaan asioista armeijan piirissä päättäviä toiminnan merkityksellisyydestä. Toiseksi sotasaalisarkiston toiminnan pitkän linjan jatkuvuuteen vaikutti se, että arkistotyöstä vastasi koko toiminnan ajan sama ihminen, Pentti Renvall. Ilman Renvallin henkilökohtaista sitoutumista ja vakuuttuneisuutta toiminnan tärkeydestä ja tavoitteista, sotasaalisarkiston toiminta olisi saattanut hiipua vähitellen ja muuttua sotasaalisvaraston ylläpidoksi. Joensuun kokousta valmisteltaessa keväällä 1942 Renvall totesi päiväkirjassaan sotasaalisarkiston asian ajamisen olevan oikeastaan hänen omien etujensa vastaista. Jos sotilashallintoesikunnan suunnitelma arkistojen jakamisesta käyttäjille olisi toteutunut, Renvall olisi saatettu kotiuttaa, mutta sinänsä houkutteleva ajatus ei estänyt taistelua sotasaalisarkiston toiminnan jatkamisen puolesta. Renvall kirjoitti: ”Kovimpa vain alkaa olla kiintynyt tähän omaan ajatusluonnokseen, koskapa kynsin hampain taistelee ratkaisua vastaan, joka voisi jouduttaa kotiinpääsyä. Ihminen on kummallinen.”³¹²

Toinen keskeinen, sinnikkäästi sotasaalisarkiston asiaa ajanut, henkilö oli Reino Castrén. Sotasaalisarkiston, Päämajan tiedusteluosaston ja Heimoarkiston yhteistyökuvioissa näkyy hyvin se, millainen merkitys Castrénin henkilökohtaisella kiinnostuksella ja suhteilla oli siihen, millaiseksi työ sotasaalisarkistossa muodostui kevästä 1943 eteenpäin. Castrénille kaikki hänen erilaiset asemansa armeijassa ja heimoaatetta ajavissa järjestöissä nivoutuivat yhteen ja olivat keino viedä eteenpäin tavoitetta Suur-Suomesta.

³¹² Tiedusteluosasto sota-ajan arkistokomitealle, Valtionarkistolle, Helsingin yliopiston kirjastolle, Sota-arkistolle ja ItäKar.SE:n valistusosastolle 3.3.1942, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 1. ja 3.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

3 Sotasaalisarkisto miehitysvallan välineenä

3.1 Arkistojen järjestämistä vankityövoimalla

Sotasaalisarkisto perustettiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan alaisuuteen yhdeksi välineeksi, jolla miehitetty alue voitiin ottaa haltuun ja siirtää se suomalaisen vallan alaisuuteen. Suomenkielisessä arkistoterminologiassa ei tehdä eroa sen välille, onko asiakirja vielä aktiivikäytössä vai siirretty päätearkistoon. Sen sijaan sekä englanninkielisessä maailmassa että saksaksi ja venäjäksi nämä erotellaan eri termeillä – englanniksi vielä käytössä olevat asiakirjat ovat ”records” ja päätearkistoon siirretyt ”archives”.³¹³ Sotasaalisarkiston työn hahmottamiseksi tällainen jako voisi olla käytännöllinen. Sotasaalisarkistoon nimittäin kerättiin kaikki mahdollinen löydetty kirjallinen materiaali. Joukossa oli jo päätearkistoon siirrettyjä arkistoja, mutta myös tehtaiden, kolhoosien ynnä muiden vielä käytössä olevia asiakirjoja. Tässä pääluvussa tutkin sitä, miten miehityshallinto käytti hyväkseen niitä sotasaalisarkiston aineistoja, joilla katsottiin vielä olevan ajankohtaista ja käytännöllistä merkitystä miehityksen toteutumiselle. Näkökulmana on erityisesti se, millainen vallan väline arkistot ovat.

Sotasaalisarkistossa tehdyn työn siviilimäisyys saattaa peittää alleen sen, että pohjimmiltaan myös siellä tehty työ perustui Suomen armeijan väkivaltamonopoliin – siihen, että armeija piti aluetta hallussaan ja asetti reunaehdot hallinnon toiminnalle. Jos ajatellaan, kuten Ville Kivimäen esittelemässä saksalaisessa näkemyksessä, että armeija on kaikissa tilanteissa nähtävä ”väkivaltaan perustuvana, väkivaltaan kouluttavana ja väkivaltaa toteuttavana järjestelmänä”, voidaan samalla tavalla sanoa, että miehityshallinto on aina kaikissa toimissaan nähtävä väkivaltaan perustuvana ja väkivaltaa toteuttavana järjestelmänä.³¹⁴ Sotasaalisarkistonkin kokoelmat kerättiin sotilashallinnon tarpeisiin ja viime kädessä sen toiminnassa voitiin vedota armeijan tuomaan väkivallan uhkaan. Erityisen kiinteästi sotasaalisarkiston sitoi

³¹³ Backhaus 1995, 34; Orrman 2019 (1987), 4–5. Suomen kanssa samanlainen nimityskäytäntö on pohjoismaissa ja romaanisella kielialueella.

³¹⁴ Kivimäki 2006, 72.

osaksi miehityshallinnon väkivallan elementtiä se, että työvoimana käytettiin sota- ja keskitysleirivankeja.

Vankityövoiman käyttö muovasi perustavanlaatuisella tavalla sitä, millainen sotasaalisarkistosta tuli. Keskitysleirivangit olivat osan miehitysjäsen suurin arkistossa työskennellyt ryhmä ja halpa pakkotyövoima oli tärkeä syy siihen, että sotasaalisarkiston toiminta pidettiin Petroskoissa koko miehityksen ajan. Vankien työn ohjaaminen kiinnitti sotasaalisarkiston suomalaiset työntekijät konkreettisesti rooliin miehitysvallan käyttäjinä. Merkittävintä vankityövoiman käyttö oli tietysti sotasaalisarkistossa työskennelleille vangeille itselleen. Sotasaalisarkiston toiminta asetettiin oikeaan kontekstiinsa vain, jos vankien rooli otetaan huomioon.

Käsitys siitä, mitä vankityövoiman käyttö sotasaalisarkistossa tarkoitti, perustuu sotasaalisarkiston ensimmäisten toimintakuukausien osalta lähes pelkästään Renvallin päiväkirjamerkintöihin. Tässä vaiheessa Petroskoin hallintorakennuksia tyhjennettiin arkistoista ja kirjastoista, jotka siirrettiin Petroskoin valtionyliopiston rakennukseen. Työ vaati paljon työvoimaa. Miehityksen ensimmäisinä päivinä siirtotöissä oli suomalaisia sotilaita, joita Castrén onnistui hankkimaan osaston käyttöön. Mistään järjestäytyneestä toiminnasta ei vielä ollut kyse, vaan joka aamu selvisi erikseen, kuinka paljon autoja ja apumiehiä luvatuista saapui.³¹⁵ Viimeistään lokakuun seitsemännestä päivästä eteenpäin sotasaalisarkiston fyysinen työ teetettiin pääasiassa vankityövoimalla. Renvallin ensimmäinen merkintä vankityövoimasta on kuvaava tyyliin, jolla vangit siitä eteenpäinkin lähteissä näkyvät. He olivat työvoimaresurssi, josta mainittiin määrä ja työn tuloksellisuus: ”Vankiporukka – 50 kpl – siivo voo yliopistoa, hautaa ruumiit ja tyhjentää huoneet. Laiskoja ovat ja kädestä pitäen saa näyttää miten kalut on siirrettävä niille varattuihin huoneisiin.”³¹⁶

Sotavankien käyttö työvoimana oli toisen maailmansodan aikana vakiintunut käytäntö kaikkien sodan osapuolten keskuudessa. Sillä saatiin toisaalta korvattua niitä kustannuksia, joita sotavankien ylläpidosta tuli ja toisaalta vangeilla voitiin paikata työvoimapulaa, joka syntyi siitä, kun työikäisestä väestöstä iso osa oli mobilisoituna rintamalle tai muihin sotatoimiin liittyviin tehtäviin. Sotavankien kohtelua myös työvoimakysymyksessä määriteltiin Haagin ja Geneven kansainvälisissä sopimuksissa. Kuten aiemmin on todettu, Suomi ei katsonut näiden sitovan itseään, koska Neuvostoliittokaan ei noudattanut niitä ja toisaalta Suomi ei ollut ratifioinut Geneven sopimusta. Pääesikunta kuitenkin ohjeisti noudattamaan sopimuksia joiltakin osin. Yksi kohdista, joita oli tarkoitus noudattaa, oli työn teettämistä koskeva kohta, jossa määrättiin, että vangeilla sai teettää työtä, kunhan se ei

³¹⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 3. ja 7.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³¹⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 7.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

ollut liian raskasta, riittävästä ravinnosta huolehdittiin eikä työ liittynyt suoraan sotatoimiin.³¹⁷

Sotasaalisarkistossa käytettyjen sotavankien työ oli pääasiassa kirjojen kantamista, joko autoista tai muista kuljetusvälineistä yliopistorakennukseen tai välillä kuljetusvälineiden puuttuessa suoraan tyhjennettävästä rakennuksesta saakka. Lisäksi sotavangit laitettiin siivoamaan ja kunnostamaan yliopiston tiloja. Melko pian Petroskoin valtaamisen jälkeen vankityövoimaa alettiin kaivata myös muuhun kuin puhtaasti fyysiseen työhön. Lokakuun lopulla 1941 sotasaalisarkisto sai lupauksen 15 sotavangista, jotka olisivat vakituisesti sen käytössä. Renvall sai myös lupauksen, että arkistolle pyrittäisiin löytämään sen tarvitsemia ”erikoisvankeja” eli koulutettuja henkilöitä, jotka voitaisiin laittaa kirjojen aakkostamistyöhön.³¹⁸ Helsingin yliopiston kirjaston lähettämä kirjastotyöntekijä Taimi Terä kirjoitti kuitenkin kirjeessä marraskuussa, että heiltä oli viety ”työtoverit” pois Suomeen, eikä kantajia ollut nyt ollenkaan. Mahdollisesti vangit olivat tulleet sotavankileiriltä 5, joka perustettiin Petroskoissa lokakuussa 1941, mutta siirrettiin marraskuussa Jessoilaan.³¹⁹

Kuten Terän kirjeestä näkyy, vankityövoima oli ehto sille, että töitä sotasaalisarkistossa voitiin tehdä. Siihen suhteutettuna on kiinnostavaa, että käyttämissäni lähteissä vangit näkyvät melko vähän. Esimerkiksi toimintakertomuksissa tai sotapäiväkirjoissa he eivät näy ollenkaan ja siksi täsmällistä tietoa siitä, milloin sotavangit vaihdettiin työvoimana keskitysleirivankeihin ei löydy. Jonkin aikaa työvoimana oli vankeja sekä sotavanki- että keskitysleireiltä. Castrénin yliopiston kunnostustöitä koskevasta kirjeestä 29.10.1941 käy ilmi, että kunnostustöihin oli käytetty myös keskitysleirivankeja ja nämä molemmat ryhmät mainitaan myös 27.1. tiedusteluosaston vahvuutta koskeneessa kirjeessä.³²⁰ Renvallin päiväkirjanpitoon tuli tauko joulukuun lopussa 1941. Tämän jälkeen päiväkirjassa aletaan puhua ensin työvelvollisista, ja sitten keskitysleirivangeista. Renvall kirjoitti, että ”lähetti saa työvelvollisten – nykyisten sotavankien korvikkeiden – keralla hoitaa siirron meidän rakennukseemme.” Seuraavana päivänä piti purkaa kiireellisesti saapunut junavaunullinen tavaraa Karhumäeltä ja Renvall kirjoitti, että ”työvelvollisetkin pidetään yli palauttamisajan”.

³¹⁷ Danielsbacka 2013, 72–73; Hannikainen 2023, 52–56.

³¹⁸ Pentti Renvallin päiväkirja 26.–29.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³¹⁹ Taimi Terä Sulo Haltsoselle 22.11.1941, Sulo Haltsosen arkisto, kirje 1168:122:1, SKS KIA; Westerlund 2008, 61.

³²⁰ Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:lle 29.10.1941 ja 27.1.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

Siviiliasukkailla, joilla heilläkin oli työvelvollisuus, ei voinut olla palautusaikaa, joten Renvallin täytyi tarkoittaa keskitysleirivankeja.³²¹

Renvallin päiväkirjassa ensimmäinen täsmällinen maininta keskitysleirivankien käyttämisestä on tammikuun lopulta 1942. Heitä oli ollut liian vähän, mutta nyt oli tuotu arkisin kaksi miestä ja kolme naista lisää ja odotettavissa olleen ison kirjalastin purkamiseen saatiin vielä kymmenen miestä lisää.³²² Viimeisen kerran isomman sotavankiryhmän käyttö näkyy lähteissä tammikuun loppupuolella 1942. Petroskoihin saapui vaunulastillinen irrallaan kuljetettuja kirjoja. Renvall valitti päiväkirjassaan urakan valtavuutta, vaikka työssä oli 17 vapaata työntekijää, neljä vartijaa, 25 keskitysleirivankia ja 10 sotavankia.³²³ Tämän jälkeen vankityövoima vaihtui pysyvästi sotavangeista siviilivankeihin.

Miehitetyn alueen keskitysleirit olivat seurasta Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan omaksumasta käytännöstä, jonka mukaan miehitetyn alueen asukkaat jaettiin kansalliseksi ja epäkansalliseksi määriteltyihin, joista vain ensimmäisenä mainittujen oli tarkoitus jäädä asumaan alueelle sen jälkeen, kun se olisi liitetty Suomeen. Ajatuksen toteutus oli saksalaisten sotamenestyksen varassa, koska epäkansalliseksi määritellyt oli tarkoitus karkottaa heidän valtaamalleen alueelle Neuvostoliitossa.³²⁴ Reino Castrénin muistiossa Karjalan olojen järjestämisestä sodan aikana ennakoitiin alueelle tulevan merkittävän työvoimapulan. Hänen ehdotuksessaan sotavangit ja ”alueelta poistettava vieras väestö” olisi koottu työmuodostelmiin, joita käytettäisiin siihen asti, kunnes työvoimatilanne helpottuisi. Castrén ei toivonut tämän ”aineksen” lähettämistä heti pois vallattavalta alueelta senkään takia, että työvoiman lisäksi heitä voitaisiin käyttää vaihtokaupassa, kun yritettäisiin saada Suomeen suomalaista väestöä Neuvostoliiton haltuun jääviltä alueilta.³²⁵

Sotilashallinnollisen komentajan lainopillinen avustaja Veli Merimaa kävi syksyllä 1941 tutustumassa Saksan idässä valtaamien alueiden hallinnolliseen järjestykseen. Tässä yhteydessä hän kävi keskusteluita myös miehitetyn alueen epäkansalliseksi määritellyn väestön siirtämiseksi Saksan valtaamalle alueelle. Tilalle olisi haettu suomensukuista väestöä. Siirtoja ei kuitenkaan voitu tehdä ennen Laatokan ete-

³²¹ Pentti Renvallin päiväkirja 15. ja 16.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³²² Pentti Renvallin päiväkirja 20.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³²³ Pentti Renvallin päiväkirja 23.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³²⁴ Kulomaa 1989, 67.

³²⁵ Reino Castrénin muistio Karjalan olojen järjestämisestä sodan aikana, 10.7.1941, Toivo Horellin kokoelma, Vallatun ja takaisin vallatun alueen aseman ja hallinnon järjestelyjä 1941, Pk1350/5, KA.

länpuolisen maantien avautumista liikenteelle ja tätä ei lopulta tapahtunut koko sodan aikana.³²⁶

Epäkansalliseksi määritellyn väestön siirrot leireille aloitettiin syyskuussa 1941 Syväriltä, jossa oli neuvostoviranomaisten sinne evakuoimaa väestöä, jota ei ollut ehditty kuljettaa pidemmälle ennen suomalaisten tuloa. Tämä väestö siirrettiin kokonaisuudessaan keskitysleireihin Aunuksen alueelle. Jo kaksi viikkoa kaupungin valtauksen jälkeen myös Petroskoihin perustettiin ensi vaiheessa neljään osaan jaettu keskitysleiri. Näille leireille piti sulkea armeijakuntien hallitsemalta alueelta 17–50-vuotiaat epäkansalliseksi määritellyt miehet ja lisäksi paljon tulkinnan varaa jättävän määrittelyn mukaan järjestyksen, turvallisuuden tai huollon takia tarpeelliseksi katsottava osa muutakin epäkansalliseksi määriteltyä väestöä. Ylipäällikön heinäkuun alussa antamaa käskyä, jonka mukaan keskitysleireihin vangittaisiin koko epäkansalliseksi määritelty väestö ei toteutettu.³²⁷ Enimmillään epäkansalliseksi määrittelystä väestöstä oli yhtä aikaa vangittuna keskitysleireille noin 24 000 henkilöä eli hieman yli puolet alueelle jääneestä epäkansalliseksi määrittelystä väestöstä.³²⁸ Syynä osittaiseen vangitsemiseen oli luultavasti se, ettei siirtoja saksalaisten valloittamalle alueelle voitukaan toteuttaa, joten koko epäkansalliseksi määritellyn väestön yhtäaikainen vangitseminen olisi vaatinut jo suureksi paisuneen keskitysleirijärjestelmän kasvattamista entisestään.

Keskitysleirien perustamisvaiheessa odotettiin vielä lyhyttä sotaa. Koko miehityshallinnolle tyypilliseen tapaan organisaatio muuttui siten usein aina tilanteen muuttuessa. Keskitysleirit toimivat ensin armeijan sotapoliisikompanioiden hoidossa, tammikuussa 1942 vastuu siirrettiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle ja huhtikuussa edelleen Aunuksen piiriesikunnalle. Leirien ruokahuollosta vastasivat tämän jälkeenkin armeijakunnat. Ensimmäinen ohjesääntö leirien toiminnasta vahvistettiin vasta toukokuussa 1942, puoli vuotta sen jälkeen, kun leirit oli otettu käyttöön. Myös leirien henkilökunnassa oli suurta vaihtuvuutta. Keväällä 1944 keskitysleirien päälliköistä vain yksi oli ollut tehtävässä alusta alkaen.³²⁹

Olosuhteet keskitysleireillä olivat syksyyn 1942 asti katastrofaalisen huonot. Sen lisäksi, että vangeilta riistettiin itsemääräämisoikeus ja liikkumisen vapaus, leireillä asuttiin erittäin ahtaasti, hygieniatilanne oli ala-arvoinen ja ruokahuolto riittämätöntä. Miehitetyn alueen keskitysleirivangeista kuoli vähintään 17% eli noin 4 000 henkilöä. Suurin kuolleisuushuippu ajoittui kesään 1942, jolloin kuoli yli kolmannes kaikista menehtyneistä. Vertailun vuoksi vuonna 1942 vapaana olevan kansalliseksi

³²⁶ Laine 1982, 121–122.

³²⁷ Kulomaa 1989, 59–60.

³²⁸ Westerlund 2009, 149–150.

³²⁹ Kulomaa 1989, 61–62; Hyytiä 2008, 64–69.

määritellyn väestön kuolleisuus oli noin 2,3%, kun luku Suomessa oli ilman rintamalla kuolleita noin 1,3%.³³⁰

Sotasaalisarkiston käyttämä keskitysleirityövoima tuli Petroskoin keskitysleireiltä, mutta käyttämistään lähteistä ei käy ilmi edes sitä, miltä kaupungin leiriltä ensimmäiset vangit tulivat, saati heidän nimiään tai muita henkilötietojaan. Lähteiden perusteella vaikuttaisi siltä, että vähintään vankien määrä vaihteli alkuvaiheessa paljon, ja sitä myöten osittain myös henkilöt. Sotasaalisarkiston vuoden 1942 ensimmäisen neljänneksen toimintakertomuksessa kirjoitettiin, että työtehoa oli lisännyt keskitysleirin kanssa aikaan saatu sopimus siitä, että pystyviksi osoittautuneita leiriläisiä oli saatu vakituisesti osaston käyttöön, jolloin he olivat oppineet työnsä yhä paremmin. Sen sijaan vähemmän vaativiin tehtäviin oli edelleen käytetty tilapäisesti määrättyä työvoimaa.³³¹

Maria Widnäs kirjoitti tästä samasta ajasta kirjeessään esimiehelleen Lauri Tudeerille:

”apuna olemme saaneet käyttää 6 tšekäläistä venäläistä opettajaa (3 miestä ja 3 naista) sekä 8 keskitysleiriläistä (7 naista ja 1 miestä), jotka vakituisina työskentelevät yliopistolla ja saavat siitä pienen päivärahana tai tuntipalkan. Sitä paitsi saamme käyttää 20–25 miestä, naista ja pikkupoikaa (keskitysleiristä kantajina). Nämä apulaiset työskentelevät paljon huolellisemmin kuin sotavangit.”³³²

Widnäs in mukaan keskitysleirivankeja oli siis maaliskuun alussa 1942 töissä 28–32. Ensimmäinen listaus kaikista samalla hetkellä työssä olleista vapaista ja vangituista sotasaalisarkiston työntekijöistä löytyy kuulustelupöytäkirjoista, joita tehtiin sen jälkeen, kun sotasaalisarkiston käytössä ollut Petroskoin valtionyliopiston rakennus oli palanut osittain joulukuussa 1942. Kuulustelut on tehty joulukuun 1942 ja maaliskuun 1943 välisenä aikana. Silloin sotasaalisarkistossa oli töissä 17 keskitysleirivankia sekä 19 henkilöä, joiden kuulustelupöytäkirjassa tai muissa yliopiston tulipalon tutkintapöytäkirjaan liitetyissä tiedoissa mainittiin heidän olleen keskitysleirillä aiemmin. Kaikissa kuulustelupöytäkirjoissa ei ole yhtä täsmällisiä tietoja. Viiden vapaan työntekijän oleskelulupa oli annettu vasta loka-marraskuussa 1942, mikä voi joko viitata siihen, että he vapautuivat tällöin keskitysleiristä, tai että he muuttivat tällöin Petroskoihin. Varmuudella voidaan sanoa, että kuulustelujen aikaan sotasaalisarkistossa oli töissä ainakin 36 henkilöä, jotka olivat jossain vaiheessa olleet

³³⁰ Westerlund 2009, 147–164; Kulomaa 1989, 81.

³³¹ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.1942–31.3.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

³³² Maria Widnäs Lauri Tudeerille 2.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen vaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

keskitysleirivankeja. Kuulusteluissa kirjattiin ylös myös se, milloin sillä hetkellä työssä olleet vangit ja keskitysleiristä vapautetut henkilöt oli otettu sotasaalisarkiston töihin. Vain neljä heistä oli ollut varmuudella töissä jo maaliskuussa, jolloin Widnäs kirjoitti kirjeensä. Näiden lisäksi teini-ikäiset veljekset aloittivat kirjojen lajittelijoina jo helmikuussa 1942. Heidän tiedoissaan ei ole merkintää keskitysleirillä olosta, mutta toisaalta heidän oleskelulupansa on annettu vasta marraskuussa 1942, mikä viittaisi siihen, että he olivat siihen asti keskitysleirillä.³³³ Jos he olivat vankeja, niin Widnäsin mainitsemista 28–32 henkilöstä kuusi oli sotasaalisarkistossa vielä 1942–1943.

Mistä tämä vankien suuri vaihtuvuus sitten kertoo? Yksi selitys on se, että vangeilla teetettävän työn painopiste vaihtui alkuaikojen kantamisesta, kirjojen lajitteluun ja konekirjoitustöihin. Näihin kaivattiin koulutettuja henkilöitä. Yliopistorakennuksen tulipalon jälkeen tehtyjen kuulustelupöytäkirjojen tiedoista käy ilmi, että monilla sillä hetkellä töissä pidetyillä keskitysleirivangeilla tai aikaisemmilla keskitysleirivangeilla oli sotasaalisarkistossa tehtävään työhön sopiva koulutus. Heidän joukossaan oli opettajia, kirjanpitäjiä, konekirjoittajia ja niin edelleen. Kun sopivia henkilöitä löytyi keskitysleiriltä, heidät varattiin sotasaalisarkiston töihin ja ammattitaidottomat luovutettiin toisiin töihin. Niinpä ”tavallisten” vankien osuus työvoimana käytetyistä henkilöistä väheni jatkuvasti. Toinen mahdollinen selitys suureen vaihtuvuuteen on se, että on epätodennäköistä, että kaikki tammikuussa 1942 töissä olleet vangit olisivat olleet vielä loppuvuonna hengissä.

Koska emme tiedä keitä kaikki kevättälvella 1942 sotasaalisarkistossa töissä olleet vangit olivat, emme tiedä myöskään, kuoliko joku heistä miehityksen aikana. Tilastollisesti ajatellen todennäköisesti vähemmän kuin 17%, joka oli kaikkien keskitysleirivankien kuolleisuusprosentti, koska suurinta kuolleisuus oli pikkulasten ja vanhusten joukossa. Työikäisillä ja -kykyisillä selviämisen mahdollisuudet olivat suuremmat. Sotasaalisarkiston työntekijöiden kuulusteluissa keskitysleirikuolleisuus näkyy kuulusteltujen perheiden kohdalla. Itsekin aiemmin keskitysleirissä olleen yliopiston lämmittäjä A. J:n vaimo oli kuollut kesäkuussa 1942 leirillä 6. Samoin keskitysleiriltä vapautetun kirjojen lajittelija V. K:n isä oli kuollut keskitysleiri 3:ssa. Samalla leirillä oli kuollut myös edelleen kuulusteluaiikana keskitysleirillä olleen polttopuiden hakkaaja V. F:n isä. Tämän lisäksi erään entisen työntekijän isä oli kuollut heinäkuussa Petroskoissa, mutta kuulustelupöytäkirjasta ei käy varmasti ilmi oliko hän tyttärensä tavoin vanki. Mitään tilastollisia johtopäätöksiä ei näiden merkintöjen perusteella voi tehdä, koska joissakin kuulustelupöytäkirjoissa lukee vain,

³³³ O. R.:n kuulustelu on vapaiden työntekijöiden osiossa, mutta kuulustelupöytäkirjassa hänen kerrotaan asuvan keskitysleirissä, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitukin-tapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

että isä tai äiti tai molemmat ovat kuolleet ilman mainintaa, milloin ja missä tämä oli tapahtunut.³³⁴

Vuoden vaihteessa 1942–1943 sotasaalisarkistossa töissä olleista silloisista ja entisistä vangeista suurin osa oli aloittanut sotasaalisarkistossa juuri pahimman kuolleisuuden aikana kesällä 1942 (13) tai vasta loppusyksystä 1942 (14).³³⁵ Kesään 1942 ajoittuu myös sotasaalisarkiston aseman virallistaminen 1.7.1942. Uusien vankien ottaminen töihin juuri tuolloin voi siis liittyä siihen, että työvoiman palkkaamiseen saatiin lisää resursseja tai siihen, että entisiä työntekijöitä kuoli ja uusia tarvittiin tilalle.

Iso osa sotasaalisarkiston käyttämästä vankityövoimasta oli teini-ikäisiä. Miehitetyllä alueella oli voimassa kaikkia siviilejä koskeva työvelvollisuus, joka koski ensin 16–59-vuotiaita, helmikuusta 1942 lähtien 15–59-vuotiaita ja helmikuusta 1943 15–64-vuotiaita.³³⁶ Sotasaalisarkistossa käytettiin kirjojen kantajina ja kamiinujen lämmittäjinä keskitysleirivankeja, joista osa oli tätä nuorempia. Näistä yhteisnimellä ”keskitysleiripojat” kutsutuista vangeista nuorin oli vuonna 1942 vain kaksitoista-vuotias. Hänen kuulustelussaan tosin kävi ilmi, että hän lopetti työt yliopistolla joulukuussa 1942, juuri siksi, että työ katsottiin liian raskaaksi hänen ikäiselleen. Hänen lisäksi tiedusteluosaston palveluksessa oli kuitenkin muitakin keskitysleirivankeja, jotka olivat työt aloittaessaan alle 15-vuotiaita. Kaksi ”keskitysleiripojista” oli vuonna 1942 13-vuotiaita ja neljä 14-vuotiaita.³³⁷

Itä-Karjalan keskitysleirien olosuhteita alettiin parantaa vähitellen syksystä 1942 eteenpäin. Yhtenä toimenpiteenä Petroskoin leireiltä vapautettiin heinäkuun ja joulukuun 1942 välisenä aikana noin neljännes hengissä säilyneistä vangeista, yhteensä 4 374 henkilöä. Sodan pitkittyminen, leirien suuri kuolleisuus ja työvoimapula olivat suurimpia taustalla vaikuttavia tekijöitä ratkaisulle. Leiriltä vapautetut henkilöt sijoitettiin töihin joko Petroskoihin tai muualle miehitetylle alueelle. Leiriltä vapauttamisen kriteereinä olivat kyky huolehtia toimeentulostaan, käytös, terveydelliset tekijät ja ”muu sopivuus”. Leiriltä vapautetut merkittiin väestöluetteluihin epäkansallisena siirtoväkenä. Taustalla oli siis edelleen ajatus siitä, että heidän oleskelunsa miehitetyllä alueella oli väliaikaista. Leiriltä vapautetut eivät muutenkaan olleet samassa asemassa kuin muu vapaana ollut väestö. Muut vapaana olleet paikalliset saivat sotilashallinnon luvalla muuttaa paikasta toiseen, mutta epäkansallinen siirtoväki ei.³³⁸

³³⁴ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSXA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³³⁵ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSXA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³³⁶ Kulomaa 1989, 140; Hyytiä 2008, 173–174.

³³⁷ Keskitysleirivankien kuulustelut, IKSXA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³³⁸ Kulomaa 1989, 77–78.

Petroskoin keskitysleirien komentajana huhtikuussa 1942 aloittanut Kustaa Levälähti olisi halunnut sulkea leirit kokonaan elokuussa 1942, mutta tähän ei suostuttu. Hänet joulukuussa 1942 korvannut Rolf Schildt suhtautui kielteisesti työkykyisten vankien vapauttamiseen. Vapaana näille tuli maksaa huomattavasti suurempaa palkkaa, mikä teki heidän käytöstään työvoimana huomattavasti aiempaa kalliimpaa.³³⁹ Sotasaalisarkistossa työskentelevistä vangeista suurin osa ehdittiin vapauttaa ennen linjanmuutosta. Yksittäisiä vapautumisia tapahtui muutoinkin, mutta elokuussa 1942 tiedusteluosasto lähetti valvontaosastolle kahdeksan pyyntöä työntekijän vapauttamisesta ”töihinsä yliopistolle.” Byrokratia otti ilmeisesti aikansa koska melkein kaikkien näiden työntekijöiden oleskeluluvat ja siis vapautuminen on päivätty marraskuulle. Marraskuu näyttää muutenkin olleen merkittävä vapauttamiskuukausi. Peräti neljäntoista sotasaalisarkiston työntekijän oleskelulupa oli myönnetty marraskuussa 1942.³⁴⁰

Sotasaalisarkistossa oli vuodenvaihteessa 1942–1943 töissä myös monta henkilöä, jotka oli palkattu töihin heti keskitysleiriltä vapauttamisen jälkeen. Tyypillisesti oleskelulupa on päivätty päivää aikaisemmin, kuin he ovat aloittaneet töissä sotasaalisarkistossa. Vaikuttaa siis siltä, että rekrytointi sotasaalisarkistoon on taannut heille myös vapauttamisen keskitysleiriltä. Yliopiston tulipalon aikaan enää 17 sotasaalisarkiston työntekijää tuli keskitysleireistä ja heistä vain kolme oli täysi-ikäisiä. Alaikäisistä vangeista vapautettiin vain kolme henkilöä, joista yksi yhdessä äitinsä kanssa ja kahden muunkin tiedoissa mainitaan heillä olleen äiti Petroskoissa.³⁴¹ Syksy 1942 merkitsi siis isolle osalle sotasaalisarkistossa työskennelleille keskitysleirivangeille vapauttamista asumaan kaupunkiin.

Kiinnostava kysymys on se, paransiko vai huononsiko työskentely sotasaalisarkistossa keskimäärin keskitysleirivankien mahdollisuuksia selviytyä miehitysjasta. Mirkka Danielsbackan sotavankitutkimuksessa on havainto, jonka mukaan työnteko lisäsi vankien kuolleisuutta, jos se oli fyysisesti raskasta, eikä ruoka-annoksia nostettu suhteessa työn raskauteen (esimerkiksi metsä- ja ratatyömaat). Sen sijaan työnteko paransi vankien mahdollisuutta selvitä, jos se samalla tarkoitti parantunutta ruokahuoltoa (maatilat).³⁴²

Se paransiko sotasaalisarkistossa tehty työ selviämismahdollisuuksia, riippui myös siitä, tarjosiko se mahdollisuuden ylimääräisen muonan hankintaan. Aivan en-

³³⁹ Hyttiä 2008, 68–69; Kustaa Levälähden PM keskitysleireistä 2.8.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

³⁴⁰ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³⁴¹ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³⁴² Danielsbacka 2013, 126.

simmäisiä viikkoja lukuun ottamatta ei voi sanoa, että keskitysleirivankeja olisi vartioitu töissä ollessaan erityisen tiukasti. Heidät kuljetettiin töihin ja takaisin leirille vartioituna, mutta todennäköisesti työpäivän aikana oli mahdollisuuksia olla yhteydessä kaupungin vapaaseen väestöön tai jopa livahtaa huomaamatta ruuan hankintaan. Vartiomiesten määrä vaihteli vuoden 1942 aikana kahden ja kahdeksan välillä ja heillä oli muitakin tehtäviä kuin vankien vartiointi. Huhtikuussa 1944 sotasaalisarkistolla oli enää yksi vartija, joka kiersi neljän eri säilytyspaikan luona. Lisäksi hän saattoi keskitysleirivangit aamuisin ja iltaisin keskitysleiriltä työpaikoille.³⁴³

Yliopiston tulipalon jälkeen tehdyissä kuulusteluissa esimerkiksi O.R. kertoi käyneensä tulipaloa edeltävänä päivänä työpäivän jälkeen hammaslääkärissä ja palanneensa vasta sitten keskitysleiriin, ”josta eräs suomalainen vartiomies oli tullut R.:ää vastaan Päävartioon, josta R. oli leirille soittanut.”³⁴⁴ Lainaus kertoo sekä siitä että keskitysleirivangeilla oli mahdollisuus saada lupa kaupungilla asioimiseen, että siitä, että liikkumista kuitenkin kontrolloitiin. R.:n paluu leiriin onnistui vain päävartion kautta.

Työssä käyville vangeille maksettiin myös pientä palkkaa, josta tosin osa maksettiin keskitysleirille korvauksena työssäkäyvien saamista korotetuista muona-annoksista. Koska palkkaan vaikutti myös työteho, saattoi leirille pidätettävä osa pahimmillaan ottaa koko palkan.³⁴⁵ Joulukuussa 1942 keskitysleirivankien päiväpalkka vaihteli kolmen ja kuuden markan välillä. Suurin osa heistä sai kolme markkaa päivältä, jolloin kahden viikon palkkalistassa kokonaispalkaksi tuli 42 markkaa. Vankien palkan pienuus havainnollistuu hyvin siinä, että paikalliset vapaat työntekijät saivat saman verran tai enemmän palkkaa tunnissa. Heidän kahden viikon listassaan ansiot vaihtelivat 336 ja 600 markan välillä.³⁴⁶ Suomalaiset työntekijät saivat vielä huomattavasti suurempia palkkoja. Joka tapauksessa pienikin rahasumma, jolla saattoi ostaa ruokaa, saattoi olla merkittävä selviytymisen kannalta.

Keskitysleirivankeja käytettiin sodan ensimmäisinä kuukausina ennen kaikkea kirjojen ja arkistojen kantamiseen paikasta toiseen. Työ oli siis fyysistä, mutta ei poikkeuksellisella tavalla, kun sitä suhteuttaa siihen, mikä oli aikakaudelle tavallista esimerkiksi maataloustöissä tai rakennuksilla. Neuvostoliiton viralliseen ideologiaan

³⁴³ Pentti Renvall Bruno Niskalle 18.12.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA; Arvi Huttunen Bruno Niskalle 7.5.1943, Reino Castrénin todistajanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA; Tilastotoimisto ItäKar.SE:n komento-osastolle 15.4.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1944, T7284/1, KA.

³⁴⁴ O. R.:n kuulustelu 29.12.1942, Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, T9729/6, KA.

³⁴⁵ Kulomaa 1989, 139–141.

³⁴⁶ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

kuului työnteon tasa-arvon lisääminen ja tässä hengessä myös naisia haluttiin saada tehdastyöhön ja muille perinteisesti miehille aloille. Neuvosto-Karjalan talouden tärkeimmällä alalla metsätoissa oli ennen sotaa naisia viidesosa, tosin edelleen pääosin muissa kuin itse raskaimmissa puunkaatoitehtävissä.³⁴⁷

A. Golubev on huomionnut, että sotilashallinto halusi tehdä propagandassaan selvän eron neuvostoliittolaiseen naisihanteeseen. Naisia ei haluttu esittää työläisinä, vaan kodin piirissä toimivina perhe- ja uskonnollisten arvojen kantajina. Myös kouluissa korostui käytännön kotitaloustyön opettaminen tytöille ja heidän valmistamisensa perheenäidin ja emännän tehtäviin.³⁴⁸ Tämä ei kuitenkaan näkynyt miehityshallinnon käytännöissä. Kun työikäisiä miehiä oli vain vähän, käytettiin sekä vapaana että vankeina olleita naisia ”miesten töissä”. Miehitysaikana metsätoissa käytetystä työvoimasta naisia oli esimerkiksi vuonna 1943 60 prosenttia.³⁴⁹ Niinpä miehitysaikainen todellisuus, jossa naiset työskentelivät rakennustyömailla ja metsätoissa saattoi paradoksaalisesti olla lähempänä neuvostopropagandan ajatuksia, kuin sotaa edeltänyt aika. Neuvostoliittolainen naisihanne ei nimittäin ollut lyönyt läpi etenäkään Neuvosto-Karjalan maaseudulla, vaan työnjako oli edelleen ollut melko perinteinen.³⁵⁰ Raskaimmissa töissä miehityshallinnon aikana oli tosin pääasiassa epäkansalliseksi määriteltyjä naisia, joille suomalaista maailmankuvaa ei edes yritetty opettaa.

Lähdetilanne ei mahdollista sotasaalisarkistossa tehdyn työn ja kuolleisuuden välisen suhteen varmaa analyysiä, mutta jotain voi ehkä päätellä siitä, että niistä Widnäsain mainitsemista maaliskuun 1942 alussa sotasaalisarkistossa työskennelleistä vangeista, joiden tiedämme olleen hengissä vielä yliopiston tulipalon aikaan, kolme neljästä työskenteli melko keveissä töissä kirjojen ja arkistojen järjestäjinä.³⁵¹

Renvallin päiväkirjasta löytyy yksi kuvaus, jossa vangit valittivat työn olevan liian raskasta. Sotasaalisarkistoon saapui kirjoja laatikoihin pakattuina ja Renvall kirjoitti niiden siirrosta kuvauksen: ”naiskeskitysleiriläiset saivat latoa ne ylös ja mukisivat kovasti muka liian suuria laatikoita. Yksi jopa purki mieltään Widnäsille, että miksi ei tuo 'teidän luutnanttinne' itse osallistu kantamiseen.” Päiväkirjamerkinnässä mainittu Helsingin yliopiston kirjaston nuorempi alikirjastonhoitaja Maria Widnäs on kiinnostava esimerkki sotasaalisarkiston työntekijöiden ja vankityövoiman suhteista. Widnäsain äiti oli Venäjältä ja isä suomalainen kenraalimajuri, joka oli toiminut muun muassa Vaasan ja Uudenmaan läänien kuvernöörinä. Tausta ei estänyt

³⁴⁷ Lähteenmäki 2021, 75–76.

³⁴⁸ Golubev 2007, 11, 16.

³⁴⁹ Golubev 2009, 287.

³⁵⁰ Golubev 2007, 11, 16.

³⁵¹ Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

Widnäsin palkkaamista sotasaalisarkistoon, päinvastoin hänen venäjätaitoaan tarvittiin siellä. Ajoittain tausta silti nousee lähteissä esille, yleensä tilanteissa, joissa Widnäs muiden mielestä suhtautui liian positiivisesti vankeihin. Edellä mainittu Renvallin päiväkirjamerkintäkin jatkui ”ja tuntui kuin Widnäsin sympatia olisi näiden hänen maanmiestensä puolella.”³⁵²

Widnäsillemme kuului venäjätaitoisena vankien työn ohjaaminen. Huhtikuussa Renvall kirjoitti:

”Yliopistolla ei saa kuria millään, pikkuprihamme juoksevat joka paikassa ja sotkevat milloin siellä, milloin täällä kirjoja ja paperia. Widnäsiä en saa sanoa heille ankarasti, hän ei voi ryssäläiselle luonnolleen mitään, joka ottaa nämäkin kovin inhimillisesti. Uhkaan järjestää selkäsaunan heille ja vaadin Widnäsiä varoittamaan siitä.”³⁵³

Widnäs oli sotasaalisarkistolle arvokas työntekijä ammattitaitonsa takia sekä juuri siksi, että hän kykeni kommunikoidaan venäjänkielisten vankien kanssa ja käsittelemään venäjänkielistä kirjallisuutta. Eino Nivangan kirje Haltsoselle marraskuulta 1942 kuvaa silti hyvin sitä, miten ristiriitaisesti Widnäsiin suhtauduttiin. Toisaalta häntä arvostettiin, toisaalta sukujuuret Venäjällä olivat epäilyttäviä. Eino Nivanka kuvasi kirjeessään, miten paljon hänen rajallinen venäjän taitonsa hankaloitti työntekoa, mutta ”Aina kun tiukka paikka tulee on tietysti Maria Borisovna”. Venäläisen isännimen käytöllä hän korosti Widnäsin venäläisyyttä, eikä selvästikään oikein arvostanut sitä, että Widnäs viihtyi hyvin Petroskoissa ja oli Nivangan mukaan ”tässä ilmapiirissä kuin kala vedessään ainakin, eikä ilmeisesti halua ikänä takaisin kotisuomalaisen kulttuurin ilmapiiriin.”³⁵⁴

Widnäsin suhtautumistavan erosta suhteessa muihin sotasaalisarkiston työntekijöihin on kiinnostava esimerkki lokakuulta 1941. Maria Widnäs ja Sulo Haltsonen olivat molemmat saapuneet muutamaa päivää aikaisemmin Petroskoihin ja molem-

³⁵² Pentti Renvallin päiväkirja 29.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁵³ Pentti Renvallin päiväkirja 16.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁵⁴ Eino Nivanka Sulo Haltsoselle 10.11.1942, Sulo Haltsoseen arkisto, kirje 1166:135:10, SKS KIA. Widnäsin ruotsinkielisyys ei nouse lähteissäni esiin, mutta voisi pohtia sitäkin, millainen merkitys sillä oli sotasaalisarkistossa, jonka henkilökunnasta ainakin Renvall oli opiskeluaikoinaan ollut aitosuomalaisuuden kannattaja. Aitosuomalaisuus oli AKS:n keskeisiä periaatteita ja näkyi miehitetyllä alueella esimerkiksi siinä, että suomalaisten perustamissa oppikouluissa miehitetyllä alueella ei ensin opetettu ollenkaan ruotsia. Ruotsi lisättiin oppiaineeksi vuonna 1943, koska ilman sitä koulut eivät voineet antaa keskikoulun todistusta. Päätös herätti suurta vastustusta etenkin valistusosastossa. Hyttiä 2008, 95–99.

mat kuvasivat kirjeessä työntekoa yhdessä sotavankien kanssa, joita tässä vaiheessa käytettiin työvoimana yliopistolla. Widnäs kirjoitti neutraalisti kahdesta sotavangista, jotka olivat apuna, mutta ”mycket ovana med sådant arbete”. Haltsonen taas kirjoitti heidän työskentelevän ”haisevien vanjojen kanssa”, jotka ”pitivät neuvoa siitä alkoiko jonkun kirjailijan nimi a:lla vai b:llä.”³⁵⁵

Mirkka Danielsbackan tutkimuksen mukaan suomalaiset suhtautuivat sotavankien keskimäärin sitä myönteisemmin, mitä läheisemmässä kontaktissa he olivat heidän kanssaan.³⁵⁶ Luultavasti tämä pätee myös keskitysleirivankien kanssa. Widnäsin mahdollisuus suoraan kommunikointiin vankien kanssa sai mahdollisesti hänet näkemään heidät positiivisemmassa valossa kuin muu sotasaalisarkiston henkilökunta. Oman taustansa takia Widnäs ei luultavasti myöskään suhtautunut lähtökohtaisesti negatiivisesti venäläisyyteen sinänsä.

Sotasaalisarkistossa töissä olleiden vankien kohteluun vaikutti myös keskitysleireillä voimassa ollut kurinpitösäännöstö, jonka rangaistusvalikoimaan kuului vuoroton työnteko, valoisaan tai pimeään eristyshuoneeseen sulkeminen, muona-annosten pienentäminen ja kurittaminen enintään 25 raipaniskulla.³⁵⁷ Tämä näkyy lähteissä ainakin toukokuussa 1942, jolloin erään vangin ilmiannon perusteella tehtiin yllätyksenä ruumiintarkastus keskitysleirivangeille. Tarkastuksessa löydettiin muuan muassa kolme kirjaa, joista vangit yrittivät päästä eroon ennen tarkastusta heittämällä ne ikkunasta. Renvall näki tilanteen ikkunasta ja kirjoitti seurauksena olevan ”Ilmoitus keskitysleirille varkauksista ja selkäsaunat ovat tiedossa.”³⁵⁸

Yksi sotasaalisarkiston työntekijä suljettiin Kinnasvaaran vankilaan, koska häntä epäiltiin kirjojen varastamisyrityksestä, väärrien tietojen antamisesta, kaupunkineuvoston jäsenyytensä salaamisesta ja koululaisten suomalaistamisen moittimisesta. Yliopiston tulipalon takia tehdyistä kuulustelupöytäkirjoista ilmenee, että vangittu A. H. oli epäkansalliseksi määritelty 1906 syntynyt opettaja, joka oli työskennellyt maatalousosastolla. Hän oli Kinnasvaaran vankilassa ainakin vielä tammikuussa 1943.³⁵⁹

Ankaruus toimi myös pelotteena muiden paikallisten työntekijöiden ja vankien suuntaan. Renvall kirjoitti kesäkuussa, että ankarat toimenpiteet A. H.:ta kohtaan

³⁵⁵ Maria Widnäs Tor Bäckmanille 28.10.1941, Sulo Haltsonen Lauri Tudeerille 29.10.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

³⁵⁶ Danielsbacka 2013, 288–291.

³⁵⁷ Kulomaa 1989, 95.

³⁵⁸ Pentti Renvallin päiväkirja 16.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁵⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 1.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Eräitten sotasaalisarkiston palveluksesta erotettujen ynnä niihin liittyvien henkilöiden kuulustelut, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

alkoivat kantaa hedelmää, kun eräs vanki, joka oli Renvallin mielestä suhtautunut hyvin kielteisesti suomalaisiin, raportoi hänelle löytämästään salainen-merkinnällä varustetusta asiakirjavihosta. Renvall tulkitsti, että käytös johtui pelosta joutua jakaamaan A. H.;n muille keskitysleirivangeille tuntemattomaksi jätetty kohtalo.³⁶⁰

Kurinpitosäännösten mukaan rangaistuksista määräsi keskitysleirin päällikkö eikä antanut sotasaalisarkiston henkilökunnalle oikeutta vankien kurittamiseen. Lähteistä löytyy kuitenkin esimerkkejä henkilökunnan antamista rangaistuksista. Yksi niistä on Castrénin kertomus siitä, miten oli havaittu keskitysleirivangin toimineen varomattomasti tulen käsittelyssä, jolloin Renvall oli rankaissut vuorossa ollutta lämmittäjää.³⁶¹ Tässä tapauksessa rangaistus saattoi olla muutakin, kuin fyysistä kurittamista, mutta Renvallin päiväkirjasta löytyy merkinnät kahdesta eri tapauksesta, jossa hän käytti ruumiillista väkivaltaa vankeja kohtaan. Tämä ei ollut sääntöjen mukaista, mutta tietoisuus siitä, että ruumiillinen rangaistus oli käytössä keskitysleireissä, oli varmasti omiaan luomaan ilmapiiriä, jossa vankien fyysinen koskemattomuus ei ollut turvattu. Keskitysleirivankeihin oli helppo purkaa turhautumista ilman pelkoa rangaistuksesta. Renvall kirjoitti eräästä tapauksesta, jolloin vangit olivat hänen mielestään olleet karjalaisen tulkin läsnäolosta huolimatta ”harvinaisen typeriä”. Lopulta Renvallin kärsivällisyys petti: ”Yksi saa minulta korvapuustin, kun toistuvista kielloista huolimatta kantaa laatikkoa olkapäällään ja ripottelee papereita ympäriinsä.”³⁶²

Toukokuussa Renvall kertoi toisesta tapauksesta:

”Ryssän luonne sai muuten eilenkin humoristis-atavistisen ilmauksen. Annoin korville lämmittäjää, jonka tapasin asiakirjoja penkomasta ja viittasin puukooni, jos tapaus toistuu. Jolloin tämä heittäytyi polvilleen maahan eteeni ja alkoi lyödä otsaansa lattiaan, nousi ylös ja toisti neljästi saman seremonian. Siinä seisoin kuin joku Dshingis-Kaani alamaisensa edessä ja kai se halveksunta, jota tunsin oli samanlaista, mitä Dshingis-Kaani on mahtanut tuntea.”³⁶³

Renvallin kuvaus on kiinnostava myös siinä suhteessa, että se kertoo harvinaisella tavalla siitä, mitä Suomen miehittämän alueen kaltaisessa järjestelmässä toimiminen vaikuttaa siinä valta-asemassa olevien mieleen. Renvall ei ollut jatkosodan

³⁶⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 11.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁶¹ Kulomaa 1989, 95; Reino Castrénin todistanlausunto 2.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

³⁶² Pentti Renvallin päiväkirja 11.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁶³ Pentti Renvallin päiväkirja 27.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

aikaa vain arkiston päällikkö siviilitehtäviään muistuttavassa asemassa, vaan poikkeuksellisessa valta-asemassa suhteessa johtamansa organisaation käyttämiin vankeihin. Edellä lainattu katkelma Renvallin päiväkirjasta kertoo tämän suhteen yhdestä ulottuvuudesta aivan toisella tavalla kuin virallinen asiakirja voisi ikinä tehdä.

Miehitetyn alueen asukkaiden jakamisella kahteen kategoriaan oli vaikutuksia käytännön toimien lisäksi myös ajatusmaailmaan. Suomalainen miehityshallinto pyrki juurruttamaan myös alueen kansalliseksi määriteltujen asukkaiden mieleen ajatusta kansanryhmien perustavaa laatua olevasta erilaisuudesta ja karjalaisten ylemmydestä suhteessa venäläisiin.³⁶⁴ Keväällä 1942 sotasaalisarkistossa oli töissä vepsäläispoikia, joita käytettiin myös työnjohtotehtäviin. Keskitysleiriltä töihin otetut alaikäiset vangit jaettiin työporukoihin heidän alaisuuteensa. Renvall kirjoitti päiväkirjassaan, että vepsäläispojat tuntuivat innostuneilta uuteen työhönsä. Heidän johdollaan aineistojen siirtämistyö oli edennyt ripeästi ja Renvall kirjoitti tyytyväisenä: ”taitaa saarnani pojille siitä, että heidän täytyy oppia komentamaan ryssiä, kantaa hedelmää.”³⁶⁵

Suhtautumisesta vankeihin on valitettavasti käytössä lähinnä Renvallin päiväkirjamerkintöjä, jotka loppuvat kesällä 1942. Emme siis pääse juuri käsiksi siihen, millainen suhde keskitysleirivankeihin oli niillä sotasaalisarkiston työntekijöillä, jotka työskentelivät heidän kanssaan läheisesti päivästä toiseen tai miten tilanne muuttui sodan aikana. Todennäköisesti suhtautuminen muuttui sodan loppua kohti, kun, suurin osa vangeista vapautettiin ja samat henkilöt olivat olleet töissä pitkään. Suomalaisen henkilökunnan ei tosin sääntöjen mukaan pitänyt olla paikallisten asukkaiden kanssa tekemisissä kuin välttämättömissä työasioissa, eikä läheinen kanssakäyminen ollut todennäköisesti myöskään vankien intresseissä.

Myös vankien suhteesta suomalaisiin on kuitenkin lähteissä vain vähän tietoja, joten mitään yleisiä johtopäätöksiä heidän tavoistaan suhtautua miehitysvaltaan voi tehdä. Yliopiston tulipalon jälkeen tehdyistä kuulustelupöytäkirjoista voi kuitenkin tehdä joitakin havaintoja mahdollisista strategioista. Kaiken läpäisevänä kysymyksenä ratkaisujen taustalla kulki kysymys siitä, kuinka paljon suomalaisen miehittäjän kanssa voi tehdä yhteistyötä. Kun Saksa hyökkäsi Neuvostoliittoon, antoi Neuvostoliiton johto kansalaisille, erityisesti hallintovirkailijoille ja puolueen ja muiden järjestöjen jäsenille käskyn organisoida aktiivista vastarintaa hyökkääjiä vastaan. Viuholliselle tuli luoda vallatuilla alueilla sietämättömät olot. Saksan valtaamalla alueilla tämä johtikin vastarintaliikkeen ja aktiivisen partisaanitoiminnan organisointiin. Suomen miehittämällä alueella tämä ei onnistunut, ennen kaikkea siksi, että alueelle

³⁶⁴ Ks. esimerkiksi koulujen opetuksen sisältyneestä asennemuokkauksesta. Laine 1982, 178–187.

³⁶⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 8. ja 9.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

jäi niin vähän väestöä ja sekin pääasiassa naisia, lapsia ja vanhuksia. Myös suomalaisten epäilyttävinä pitämien henkilöiden sulkeminen keskitysleireihin tai vankilaan hankaloitti vastarinnan organisointia ja väestön harvalukuisuus sekä tehokas rekisteröinti ja kontrollointi johti siihen, että tuntemattomat henkilöt huomattiin yleensä nopeasti. Partisaanitoimintaa miehityellä alueella johdettiin miehitetyn alueen ulkopuolelta ja toteutettiin pääasiassa partiotyypisenä toimintana.³⁶⁶

Aktiivisen vastarinnan vastakohtana oli aktiivinen suomalaisen miehityshallinnon tukeminen. Tämän valinnan tehneet ihmiset tekivät tietoisin valinnan syyllistymisestä maanpetokseen Neuvostoliiton lakien mukaan. Näitä aktiivisesti puolensa valinnoita oli melko vähän, mutta jokainen suomalaisten kanssa tekemisissä ollut joutui punnitsemaan sitä, mitä seurauksia hänen toiminnallaan olisi, jos Suomi ei pystyisi pitämään aluetta hallussaan ja eteen tulisi asioiden selvittäminen neuvostoviranomaisten kanssa. Käytännössä eläminen miehityellä alueella vaati vähintään jonkinasteista yhteistyötä suomalaisten kanssa. Jo pelkästään alueelle asetettu työvelvollisuus kiinnitti jokaisen 15-60-vuotiaan suomalaiseen järjestelmään, samoin se, että elintarvikkeet olivat miehityshallinnon säännöstelyn takana. Miehityksen alueen asukkaiden piti ratkaista, miten he luovivat järjestelmien ristipaineessa. Vapaana olleille paikallisille asukkaille se oli helpompaa, vangeilla oman tahdon mukaista liikkumavaraa oli vähemmän.

Aiemmin mainittu vankilaan joutuneen A. H.:n tapaus kertoo pyrkimyksestä salaiseen vastarintaan. Yleisempää tuntuu kuitenkin olleen ilmiö, jota voisi kutsua passiivisuuden strategiaksi. Se ilmenee esimerkiksi siinä, että kuulustelupöytäkirjojen perusteella osa vangeista oli jäänyt kiinni siitä, että he olivat jättäneet kertomatta suomalaisia kiinnostavia tietoja itsestään ja pitäneet omana tietonaan myös havainnot kiinnostavista arkistoista tai kirjoista. Strategian keskiössä oli siis pyrkimys olla aktiivisesti auttamatta suomalaisia yhtään enempää kuin oli pakko.³⁶⁷

Toisenlainen, aktiivisempi strategia oli pyrkimys oman aseman parantamiseen ilmiantamalla muita vankeja. Esimerkiksi A. D. ja M. D, vihjailivat yliopiston tulipalon jälkeen mahdollisuudesta, että yliopiston Syväriltä kotoisin olevat työntekijät olisivat tulipalon takana, koska yliopistolle oli juuri ennen paloa saapunut alueelta arkistoja, jotka voisivat sisältää heistä kiusallista tietoa. He varoittivat ylipäätään suomalaisia liiallisesta sinisilmäisyydestä työntekijöiden taustojen suhteen.³⁶⁸

³⁶⁶ Seppälä 1989, 117–119; Hyytiä 2008, 290–297; Verigin 2014.

³⁶⁷ Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, Esim. G. A. ja A.P, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³⁶⁸ Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, Erit..A. D.:n ja M. D.:n kuulustelut. IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

A. D. oli epäkansalliseksi määriteltynä suljettu keskitysleirille, mutta siellä ollessaan hän alkoi tehdä yhteistyötä valvonnan kanssa ja vapautui leiriltä tammi-kuussa 1942. Toukokuussa 1942 Renvall kirjoitti hänestä kaksi kertaa päiväkirjaansa. Ensimmäisessä tapauksessa Widnäs epäili A. D.:n salanseen löytämiään erään vangin miestä koskeneita asiakirjoja, minkä jälkeen hänelle tehtiin ruumiintarkastus. Siinä hänen hallustaan löytyi kirjoja, purkkeja ja Onegan tehtaan luettelointia muun muassa puolueen jäsenistä. A. D. ilmoitti ottaneensa aineistot valvonnalle tekemiään töitä varten, mikä Renvallin mukaan saattoi pitää paikkansa. Renvall kirjoitti myös, että heidän päätöksensä antaa A. D.:n jäädä edelleen sotasaalisarkistoon oli suuri helpotus valvonnalle.³⁶⁹ Tämä viittaisi siihen, että A. D.:n kertomus piti ainakin joltain osin paikkansa

Muutamaa viikkoa myöhemmin A. D. ilmoittoi jonkun työtovereistaan vastaavasta toiminnasta. Tarkastetulta vangilta ei kuitenkaan löytynyt piilotettuja materiaaleja. Renvallia A. D.:n käyttäytyminen inhotti, vaikka hän olikin valmis käyttämään sitä hyödyksi:

”Mutta kyllä se vain on iljettävää tämä ryssäläinen ilmiantosysteemi, vaikka sitä täytyykin käyttää maassa maan tavalla. D. suosittelee samalla töihin tuttavaansa: lisää vasikoita siis, mutta jos hän tekee töitä niin mikä siinä. Järjestetään koko NKVD:n verkosto Yliopistolle.”³⁷⁰

A. D. oli ennen vallankumousta ollut aliluutnantti ja sen jälkeen kirjanpitäjä. Hänet oli tuomittu viideksi vuodeksi vankilaan syytettynä vakoilusta saksalaisten hyväksi. Ehkä tämä tausta sai suomalaiset vakuuttumaan hänen epälojaaliudesta Neuvostoliitolle. Joka tapauksessa hän pääsi sotasaalisarkistossa lajittelemaan arkistoja, kun suurinta osaa paikallisista asukkaista käytettiin vain kirjojen lajittelussa.³⁷¹ Lähteiden perusteella ei voi selvittää oliko A. D.:n siirtyminen suomalaisten puolelle aitoa tai tilannekohtaista parhaaksi valitun strategian noudattamista ja opportunistista oman aseman parantamista. Joka tapauksessa hänen tekemänsä valinta oli lähteiden perusteella harvinainen.

Yksi sotasaalisarkistosta saadun työpaikan ansiosta keskitysleiriltä vapautettu vanki oli Grigori Grigorov. Hän eroaa kaikista muista lähteissäni näkyvistä vangeista siinä, että hänestä on saatavilla tietoa kolmesta erilaisesta lähteestä, joista tärkein on

³⁶⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 11.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁷⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 27.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁷¹ A. D.:n kuulustelu, Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

hänen kirjoittamansa muistelmateos, joka julkaistiin postuumisti. Tämän lisäksi suomalaiset sotilaat kuulustelivat Grigorovia yliopiston tulipalon jälkeen ja erityinen tutkimuskomissio Petroskoin vapauttamisen jälkeen.³⁷²

Kaikki lähteet antavat Grigorovin toimista hieman erilaisen kuvan, eikä mitään versioista voi pitää varmasti todenmukaisena. Luinkin lähteitä erityisesti kuvauksena Grigorovin taidosta navigoida vallanpitäjien tahdon ja omien pyrkimysten välissä. Grigorov oli vuonna 1900 syntynyt juutalaistaustainen professori, joka oli liittynyt bolševikkipuolueeseen vallankumouksen aikoihin. Grigorov toimi valmistumisensa jälkeen puolueen tehtävissä, kunnes häntä syytettiin vuonna 1926 ”troskilaisuudesta”. Tämän seurauksena hänet ensin karkotettiin Uralin alueelle ja myöhemmin vangittiin. Grigorov joutui elämään Neuvostoliiton vankileirikoneiston kynsissä suurimman osan ajastaan ennen vuotta 1939, jolloin hänet vapautettiin. Suomalaisten vangiksi Grigorov jäi Paateneella, jonne hänet oli mobilisoitu siviilinä linnoitustöihin.³⁷³

Grigorov joutui ensin sotavankileirille ja siellä metsätöihin, mutta siirrettiin sieltä siviilinä Pyhäjärven keskitysleirille, missä hän toimi tulkkina keskitysleirin saksantaitoiselle lääkärille. Hänet siirrettiin Pyhäjärveltä joksikin aikaa taas metsätöihin, mutta tältä metsätyöleiriltä hänet tultiin hakemaan Helsinkiin. Grigorovin mukaan siirron taustalla oli lääkäri, jonka tulkkina hän oli toiminut ja jolta hän oli pyytänyt apua päästäkseen fyysisesti kevyempiin töihin.³⁷⁴ Grigorov oli sotilashallintoesikunnan asiakirjoissa merkitty geologian professoriksi, vaikka hän oli väitellyt Spinozan teksteistä ja opiskellut geologiaa vasta Vorkutan vankileirillä työskennellessään geologien alaisena.³⁷⁵ Tämä totuuden venyttäminen oli tarkoituksenmukaista. Geologian professorina hän oli suomalaisille kiinnostavampi ja vähemmän epäilyttävä kuin kommunismin teorioita opettaneena filosofian professorina.

Grigorov siirrettiin keskitysleiriin Petroskoihin, jossa hänelle heinäkuussa 1942 tarjottiin mahdollisuutta vapautua ja siirtyä töihin sotasaalisarkistoon.³⁷⁶ Grigorov anoi vapautumista keskitysleiristä elokuussa 1942 ja syyskuussa hän sai oleskeluluvan Petroskoihin ja aloitti geologisen kirjallisuuden lajittelijana yliopistolla. Hän

³⁷² Grigorov 2020; Grigori Grigorovin kuulustelu 15.12.1942, Poliisikuulustelupöytäkirja Äänislinnan yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA; Grigori Grigorovin kuulustelut 20. ja 21.7.1944, Materiali o zlođenijah finskih voennih prestupnikov. Kopiot tekijän hallussa.

³⁷³ Grigorov 2010, 9–434; Grigori Grigorovin kuulustelu 20.7.1944, Materiali o zlođenijah finskih voennih prestupnikov. Kopiot tekijän hallussa; Grigori Grigorovin kuulustelu 15.12.1942, Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

³⁷⁴ Grigori Grigorovin kuulustelu 20.7.1944; Materiali o zlođenijah finskih voennih prestupnikov. Kopiot tekijän hallussa. Grigorov 2010, 426.

³⁷⁵ Grigorov 2010, 390.

³⁷⁶ Grigorov 2010, 434–442.

toimi jonkin aikaa myös vapaiden työntekijöiden työnjohtajana, mutta sotasaalisarkistossa työskennelleen siviiliammattiltaan Helsingin yliopiston kirjaston nuoremman alikirjastonhoitajan Eino Nivangan mukaan tehtävä siirrettiin toiselle, koska hän ei suoriutunut siitä kunnolla. Grigorovin oman version mukaan siksi, ettei hän vanhana miehenä jaksanut juosta kerroksesta toiseen. Nivangan mielestä Grigorov vaikutti silmänpalvelijalta.³⁷⁷

Nivangan tulkinta saattoi olla oikea siinä mielessä, että Grigorov vaikuttaa olleen ennen kaikkea vaikeissa oloissa selviytymisen asiantuntija ja tehneen päätöksiä taroituksenmukaisuuslähtökohdasta käsin. Hänellä oli sinänsä muistelmiensa perusteella voimakkaita poliittisia mielipiteitä ja hän oli kokemustensa takia syvästi pettynyt Neuvostoliittoon ja vaikuttanut suomalaisesta yhteiskuntajärjestelmästä. Se ei kuitenkaan määritellyt Grigorovin suhtautumista miehityshallintoon, vaan päätöksenteon taustalla vaikuttaa olleen pyrkimys maksimoida selviytymismahdollisuudet tekemättä kuitenkaan mitään sellaista, joka riskeeraisi hänen oman tai omaistensa kohtalon, jos Neuvostoliitto voittaisi sodan. Grigorovin voi katsoa onnistuneen tavoitteissaan siinä mielessä, että hän pääsi pois metsätöistä kevyempiin sisätöihin ja onnistui vapautumaan keskitysleiriltäkin. Grigorovin tai A. D. valintoja ei voi yleistää koskemaan kaikkia sotasaalisarkistossa työskennelleitä vankeja, mutta ne tarjoavat mahdollisuuden pohtia sitä, millaisia monenlaisia kohtaloita ja mahdollisia strategioita sotasaalisarkistossa työskennelleillä vangeilla oli.

Vankityövoiman käyttö oli merkityksellistä sotasaalisarkiston käytännön työn kannalta. Etenkin miehityksen alussa lähes kaikki fyysinen työ teeteettiin ensin sotavangeilla ja sitten keskitysleirivangeilla. Vankien osuus työvoimasta pieneni miehityksen loppua kohti, mutta heitä oli työvoimana aivan miehityksen päättymiseen asti. Tällä oli oleellinen merkitys sille, millaisessa mittakaavassa sotasaalisarkistossa kyettiin kantamis- ja lajittelutöitä tekemään. Ennen kaikkea vankien käyttö työvoimana satoi sotasaalisarkiston miehityshallinnon kansallisuuksien erottelupolitiikan toteuttamiseen. Sotasaalisarkistossa luotiin ja toisinnettiin joka päivä miehityshallinnon hierarkioita, kun osa paikallisesta työvoimasta tuli saatettuna keskitysleiriltä, osa omista asunnoistaan kaupungilta, mutta epäkansallisen siirtoväen statuksella ja kansalliseksi määritellyllä osalla oli niin vapaa asema, kuin miehityksessä kaupungissa keskellä sotaa saattoi olla. Lähteissäni on vain yksi Renvallin päiväkirjasta löytynyt vepsäläispoikien esimerkki siitä, että sotasaalisarkiston suomalaiset työntekijät olisivat pyrkineet tai edes halunneet propagoida kansallisuuserotteluun perustunutta ajatusmaailmaa paikallisille työntekijöille. Tästä huolimatta he olivat haluamattaankin osa ajatusmallin levittämistä, koska miehityshallinnon tavoitteet etnisesti yhte-

³⁷⁷ Eino Nivangan kuulustelu 14.12. ja Grigori Grigorovin kuulustelu 15.12.1942, Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston tulipalon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA.

näisen alueen muodostamisesta ruumiillistuiivat joka päivä sotasaalisarkiston työntöön käytännöissä.

3.2 Arkistoretkikunta Leningradiin?

Neuvosto-Karjalan miehityksen ja koko jatkosodan herkkyyks aiheena Suomessa liittyy suurelta osin siihen, että ne kytkeyvät kansallissosialistisen Saksan tekoihin ja suunnitelmiin Euroopan tulevaisuudesta. Saksan hyökkäyksen pysähtyminen ja lopulta häviö tarkoittivat sitä, että myös monet suomalaisten suunnittelemat teot jäivät toteutumatta: miehitettyä aluetta ei liitetty virallisesti Suomeen eikä siellä suoritettu suunnitelmien mukaista etnistä puhdistusta lähettämällä epäkansalliseksi määriteltäviä asukkaita pois alueelta. Näihin toteutumattomiin suunnitelmiin kuului myös Suomen ja sotasaalisarkiston osallistuminen Leningradin museoiden ja arkistojen tyhjentämiseen yhdessä saksalaisten kanssa.

Neuvostoliitto ei suinkaan halunnut jättää arkistojaan miehittäjien käsiin. Neuvostoliitossa arkistot kuuluivat hallinnollisesti NKVD:n alaisuuteen ja se antoi ennen operaatio Barbarossa alkua ohjeet arkistojen evakuoinnista. Ohjeessa oli määritelty asiakirjaryhmät, jotka piti ensi sijassa pelastaa. Luettelossa on aineistoja, jotka olisivat olleet sotasaalisarkiston listalla korkealla, arkistoluettelot ja muut arkistonhallintaan liittyneet materiaalit, sotilaalliset arkistot sekä Neuvostoliiton turvallisuusjoukkojen henkilöarkistot. Näiden lisäksi turvaan piti saada erityisesti tärkeimmät historialliset arkistot.³⁷⁸

NKVD otti uhkakuvina huomioon sekä ilmapommitukset että vihollisen miehityksen. Neuvosto-Liettuan arkistojen suojelua tutkinut Juliette Denis tunnistaa evakuoitujen arkistojen ryhmistä kolme pääryhmää: aineistot, joka katsottiin tärkeäksi historiallisen arvonsa takia, aineistot, jotka voisivat olla vaarallista miehittäjän käsissä, ja aineistot, joita tarvittiin valtionhallinnon toiminnan jatkamiseen miehityksen päättymisen jälkeen.³⁷⁹ Karjalan keskusarkiston, viralliselta nimeltään Karjalais-Suomalaisen sosialistisen neuvostotasavallan NKVD:n keskusarkisto, evakuointipäätös tehtiin syyskuun alussa 1941. Arkistoja lähetettiin kolmessa erässä turvaan kauas rintamasta.³⁸⁰

³⁷⁸ Denis 2012.

³⁷⁹ Denis 2012. Yhdysvalloissa kansallisarkisto julkaisi vuonna erilaisia ohjeita arkistojen suojelusta sodan varalta. Vuonna 1941 julkaistun ohjeen ”Valtion ja paikallisen hallinnon jatkuvuudelle välttämättömät arkistot” nimi tiivistää hyvin arkistojen suojelun tavoitteet kaikkialla sotaa käyvissä maissa. Kaikista tärkeimmiksi ohjeissa määriteltiin asiakirjat, jotka todistivat kansallisuudesta ja omistusoikeuksista. Nugent 2005, 41.

³⁸⁰ Arhivam Karelii 100 let, Karjalan valtionarkiston verkkosivusto. <http://www.rkna.ru/index.php/component/content/article/288-ob-arkhive/istoriya-arkhiva/arkhivam-karelii-95/659-khronika> [haettu 16.5.2024]

Erityisesti Petroskoissa, jossa olivat sijainneet miehitetyn alueen tärkeimmät keskusvirastot ja keskusarkisto, arkistojen ja kirjastojen evakuointi oli suoritettu tehokkaasti. Vaikka sotasaalisarkiston kokoelmiin kertyi paljon aineistoja, saatiin talteen Renvallin sanojen mukaan vain ”arkistojen rippeitä”.³⁸¹ Sotasaalisarkistossa ei pidetty tilannetta korjaamattomana, vaikka tärkeimmät arkistot olikin evakuoitu. Oletuksena oli nimittäin, että Saksan hyökkäyksen edetessä saataisiin vielä lisää täydennystä kokoelmiin ja viimeistään miehitetyltä alueelta turvaan kuljetetut arkistot oli tarkoitus saada takaisin rauhanteossa.

Valtionarkiston johtajaan Blomstedtiin otti yhteyttä jo heinäkuun alussa 1941 historiantutkija Evert Laine, jolle Helsingin yliopiston Suomen historian dosentti Erkki Osmonsalo, oli soittanut. Osmonsalo oli ilmoittanut esittävänsä ulkoministeriön kauppapoliittisen osaston päällikölle Rudolf Savolahdelle, että harkittaisiin mitä materiaaleja olisi rauhanneuvotteluissa vaadittava Venäjän arkistoista. Kirjoittaja oli huvittunut Osmonsalon asioiden edelle kiirehtivästä innokkuudesta, mutta piti kuitenkin itse asiaa hyvänä.³⁸² Osmonsalo kirjoitti itse myös Helsingin yliopiston kirjaston ylikirjastonhoitaja Lauri Tudeerille. Hänen mielestään Suomi ansaitsi korvausta Venäjän taholta kärsityistä vääryyksistä. Tieteen osalta sopiva korvaus olisi tieteellisten kirjastojen kokoelmien täydentäminen.³⁸³

Sotasaalisarkistossa alettiin varautua hyökkäyksen etenemiseen syvemmillä Neuvostoliittoon joulukuussa 1941. Renvall sai Castrénilta tehtäväkseen valmistella lausuntoa siitä, mitä Neuvosto-Karjalaa koskevia asiakirjoja olisi vaadittava Neuvostoliitolta. Lisäksi Renvallin piti ilmoittaa, halusiko hän arkistoja hakemaan läheteeseen retkikuntaan mukaan. Renvall vastasi tähän myöntävästi.³⁸⁴ Renvall ei kirjoittanut retkikunnasta tarkemmin, mutta aikaisemmin syksyllä Päämajan tiedusteluosasto oli varautunut Leningradin arkistojen tutkimiseen. Päämajan alaisuudessa oli osasto, joka kulki etenevien joukkojen mukana kuulustelemassa sotavankeja ja tutkimassa sotasaalisasiakirjoja. Saksalaisten lähestyessä Leningradia luutnantti Heikki Aulion komentoon muodostettiin osasto, joka kuljetettiin proomulla saksala-

³⁸¹ Pentti Renvall sota-ajan arkistokomitealle helmikuussa 1942, IKSXA, Tiedusteluosasto, Sotasaalisarkiston luettelot 1941–1944, T19933/16, KA. Sama koski ihmisiä. Neuvostoliiton tavoitteena oli evakuoida kaikki siviilit ennen suomalaisten joukkojen saapumista, mutta tämä ei onnistunut suomalaisten nopean etenemisen, evakuoinnin suunnittelussa tehtyjen virheiden ja jossain määrin ihmisten tahallisen jättäytymisen takia. Suomalaisten miehittämällä alueella oli silti vain noin 80 000 henkilöä, kun Neuvosto-Karjalan asukasluku ennen sotaa oli noin puoli miljoonaa henkilöä. Laine 1982, 84, 484–490; Golubev 2007, 8.

³⁸² Evert Laine Kaarlo Blomstedtille 2.7.1942 KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

³⁸³ Erkki Osmonsalo Lauri Tudeerille 12.8.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistovaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

³⁸⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 3.12.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

laisten selustaan. Tehtävänä oli valmistautua ottamaan haltuun Leningradin suomalaisia ja Suomea koskevat arkistot. Tämä osasto sai palata tyhjin käsin takaisin, kun saksalaiset eivät edenneetkään Leningradiin.³⁸⁵ Renvallille esitetty tarjous liittyi mahdollisesti vastaavan uuden retken suunnitteluun.

Yhteistyötä saksalaisten kanssa hoiti ulkoministeriö ainakin osittain yhteistyössä sota-ajan arkistokomitean kanssa. Ulkoministeriön lehdistöattasea Martola oli yhteydessä saksalaisiin arkistojen ja taideteosten osalta joskus syksyllä 1941. Marraskuussa 1941 hän sai vastauksen, jossa luvattiin saksalaisten laittavan Moskovassa sivuun kaiken Suomea kiinnostavan aineiston. Heinäkuussa 1942 Saksaan lähetettiin sota-ajan arkistokomitean kokoama lista toivotuista aineistoista.³⁸⁶

Lista löytyy Kaarlo Blomstedtin arkistosta, josta löytyy myös luultavasti syksyltä 1941 peräisin oleva muistio sota-ajan arkistokomitean perustamisen tarpeesta. Siinä yhdeksi komitean tehtävistä määriteltiin arkistojen hankkiminen Neuvostoliitosta:

”3. Tarton rauhassa sovittiin arkistojen vaihdosta, jota ei olla suoritettu Neuvostoviranomaisten vastahankaisuuden takia. Silloin saamatta jääneet arkistot vaadittava. Samaten olisi Suomen etuja valvottava monien muiden Venäjän arkistoissa säilytettävien maattamme koskevien ja sen historian tutkimukselle mitä tärkeimpien asiakirjojen suhteen. [...] Historiantutkijoilta olisi hankittava lisäselvityksiä siitä, mitä kokoelmia ja arkistoja Venäjältä toivotaan saatavan. Pitäisi jo ajoissa ryhtyä neuvotteluihin myös Saksan arkistoviranomaisten kanssa. Ainakin saatava tilaisuus lainaamiseen ja kuvaamiseen. Ensi sijassa tuotava takaisin luovutetulle alueelle jääneet arkistot. Jos kirjasto- ja museopuolella ei olla vielä liikkeellä, pitää ajatella niitäkin.”³⁸⁷

Vielä keväällä 1942 arkistokomitea piti vastaisuudessa Neuvostoliitosta vaadittavien arkistojen toimittamista Suomeen tärkeimpänä tehtävänä. Komitea olisi halunnut valvoa myös museoiden ja kirjastojen intressejä samassa asiassa, mutta Valtioneuvosto jätti sille vain arkistoasiat. Tästä huolimatta komitea teki yhteistyötä kirjastojen ja museoiden kanssa ja osana tätä yhteistyötä otti yhteyttä Saksaan. Komitean pöytäkirjan mukaan Saksan korkeimmat sotilas- ja siviiliviranomaiset suhtautuivat myönteisesti Suomen pyrkimykseen hankkia Venäjältä Suomelle kuuluvaksi katsottavaa arkisto-, kirjasto- ja museoaineistoa. Tässä vaiheessa

³⁸⁵ Heiskanen 1989, 172.

³⁸⁶ Ekholm 2007, 42–43.

³⁸⁷ Allekirjoittamaton ja päiväämätön muistio ”Sodan aiheuttamien arkistokysymysten ja arkistojärjestelyjen hoitamista varten asetettava komitea”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

komiteassa varauduttiin Saksan hyökkäyksen etenemiseen kesällä 1942 ja kokouksessa päätettiin suunnitella retkikunta, jonka jäsenet tuntisivat eri alojen kirjallisuutta.³⁸⁸

Renvallin osalta valmistautuminen Leningradin retkeen ja arkistojen saantiin rauhanneuvotteluissa tarkoitti tietojen etsimistä sotasaalisarkiston aineistoista. Hyödyllistä aineistoa oli esimerkiksi Karjalan keskusarkiston kortisto ja Leningradin historiallisen arkiston opas. Tällaisten aineistojen avulla Renvall kirjoitti sota sota-ajan arkistokomitealle luetteloja Karjalaa koskevasta aineksesta Neuvostoliitossa.³⁸⁹ Luultavasti sama luettelo mainittiin tiedusteluosaston toimintakertomuksessa vuoden 1942 jälkimmäiseltä puoliskolta. Sen mukaan Tiedustelutoimistossa oli tehty Leningradin valtausta silmälläpitäen suunnitelma siellä sijaitsevien Neuvosto-Karjalaa koskevien tärkeiden arkistojen ja kirjastojen ”evakuoimiseksi” sotilashallinnon käyttöön.³⁹⁰ Samoihin suunnitelmiin liittyi luultavasti myös Päämajan tiedusteluosaston heinäkuussa 1942 lähettämä Leningradin kartta.³⁹¹ Vielä syyskuussa 1942 toiveet Leningradiin pääsystä ilmeisesti elivät Helsingissä päätellen Helsingin yliopiston työntekijän Aarno Maliniemen kirjeestä Renvallille. Hän kirjoitti epämääräisillä sanankänteillä siitä, ettei Helsingistä vielä voitu toimittaa Renvallille uusia töitä, mutta toiveita oli, että suoritukseen voitaisiin ryhtyä pian.³⁹²

Jos Maliniemen ”suoritus” viittasi Leningradin valtaukseseen, niin tämä oli viimeinen kerta, kun se näkyi sotasaalisarkistoa koskevissa lähteissä, mutta toiveet kokoelmien täydentämisestä rauhanteossa elivät pidempään. Muistiossa sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä keväältä 1943 todettiin, että tulevan Itä-Karjalan maakunta-arkiston kokoelma tulisi koostumaan sotasaaliina saadun ja hallinnossa tulevaisuudessa muodostuvan aineiston lisäksi rauhanteossa vaadittavista aineistoista. Vasta vuoden 1944 alussa sota-ajan arkistokomitea myönsi, että komitean työ Neuvostoliitossa olevien arkistojen saamiseksi Suomeen oli jäänyt valmisteluasteelle.³⁹³

³⁸⁸ Ote sota-ajan arkistokomitean pöytäkirjasta 7.2.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

³⁸⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 29.1., 16.4. ja 27.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

³⁹⁰ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.7.–31.12.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

³⁹¹ Päämajan tiedusteluosasto ItäKar.SE:n tiedusteluosastolle 16.7.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

³⁹² Aarno Maliniemi Pentti Renvallille 29.8.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistokirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

³⁹³ Sota-ajan arkistokomitean toimintakertomuksen konsepti 3.1.1944, YNA, DB 3_2, KA; Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistokirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

Sodat päättäneissä neuvotteluissa arkistojen siirtoja on käsitelty Euroopassa ainakin vuonna 1645 Ruotsin ja Tanska-Norjan välillä solmitusta Brömsebron rauhasta lähtien. Suurimmassa osassa niistä on sovittu arkistojen siirtymisestä aluemuutosten takia uudelle vallalle, joissakin arkistojen palauttamisesta aikaisemmalle omistajalleen. Ranskassa vaikuttanut arkistotieteilijä ja historiantutkija Charles Kecskeméti, joka on kirjoittanut arkistojen laillisesta asemasta sotien aikana, tunnistaa ennen toista maailmansotaa tehdyistä sopimuksista elementtejä, jotka muodostivat tapaoikeuden, periaatteet, joiden mukaan arkistoja sotien yhteydessä käsiteltiin. Tärkein niistä oli se, että edeltävävaltion tuli luovuttaa seuraajavaltiolle sellaiset asiakirjat, joita tarvittiin suvereniteetin toteuttamiseen ja hallinnollisen jatkuvuuden toteutumiseen. Tätä periaatetta on kutsuttu myös nimellä ”arkistot seuraavat lippua” Muodollisia kansainvälisiä sopimuksia aiheesta ei kuitenkaan ollut vaan Kecskeméti lainaa historiantutkija Robert-Henri Bautier’n sanoja, joiden mukaan vuosisatojen ajan ei ollut kylläkään kansainvälistä oikeutta arkistoja koskien, mutta sen sijaan oli arkistojen ongelma kansainvälisessä oikeudessa. Kysymystä oli siis käsitelty, mutta käytössä ei ole ollut systemaattista säännöstöä tai aiheen tutkimuksia.³⁹⁴

Arkistojen siirtymisestä muuttuneiden valtionrajojen mukaisesti käytiin ajan-kohtaista keskustelua ympäri Eurooppaa maailmansotien välisenä aikana, kun Eurooppaan syntyi lukuisia uusia valtioita. Teoriassa vallalla oli yleisesti hyväksytty käsitys siitä, että aluetta hallitsevalla vallalla tulisi olla käytössä alueeseen liittyvät arkistot. Arkistoja vaadittiin joko vetoamalla pertinenssiin (arkistot koskivat valloitetua aluetta) tai provenienssiin (arkistot olivat syntyneet valloitetulla alueella).³⁹⁵ Voidaan puhua myös funktionaalisesta pertinenssistä eli sellaisista asiakirjoista, jotka ovat välttämättömiä alueen hallintaa varten. Käytännössä ajatus tuotti kuitenkin suuria vaikeuksia, koska sitä oli vaikea sovittaa yhteen keskeisen arkistoperiaatteen – provenienssin rikkomattomuuden kanssa. Aiheesta kirjoittaneet arkistoalan ammattilaiset kritisoivat siirtojen lopputuloksena ollutta arkistojen hajoamista.³⁹⁶

Arkistojen jakaminen tilanteessa, jossa maa-alue siirtyy toisen vallan hallintaan, ei ole helppoa. Erityisesti keskushallinnon tasolla arkistonmuodostajan toiminta harvoin on jaettavissa niin selkeisiin osa-alueisiin, että siitä voitaisiin helposti erottaa vain tiettyä aluetta koskevat asiakirjat. Usein tiettyä aluetta koskevat asiakirjat ovat hajaantuneita lukuisten eri arkistonmuodostajien arkistoihin muita alueita koskevien asiakirjojen sekaan. Niinpä molemmilla osapuolilla on hyvät mahdollisuudet perustella arkistojen kuuluvan itselleen.

Suomessa aiheesta keskusteltiin Tarton rauhansopimuksen solmimisen yhteydessä vuonna 1920 ja sen jälkeen. Tarton rauhansopimuksessa sitouduttiin palautta-

³⁹⁴ Kecskeméti 2012, 26–34; Engman 1998, 114.

³⁹⁵ Engman 1998, 118.

³⁹⁶ Grimsted 2001, 83–86; Engman 1998, 123.

maan julkisten viranomaisten arkistot, jotka koskevat ”yksinomaan tai pääasiallisesti toista sopimusvaltiota tai sen historiaa.” Tarkempi sopimus allekirjoitettiin neuvottelujen jälkeen vuonna 1924 ja aineistojen siirrot käynnistyivät sen jälkeen.³⁹⁷ Joitakin asiakirjoja saatiin Neuvostoliitosta kopioina. Suomalaisilla oli toiveita laajemmastakin projektista, mutta lopulta toteutui yksi matka Neuvostoliittoon vuonna 1930 ja tällöin siellä kopioitiin 1500–1700 -lukujen aineistoja. Sotasaalisarkistoon liittyneistä henkilöistä projektissa oli mukana Maija Ruutu (myöhemmin Rajainen), joka oli mukana Neuvostoliitossa käyneessä delegaatioissa.³⁹⁸

Suomi ei suinkaan ollut ainoa maa, joka neuvotteli Neuvostoliiton kanssa arkistojen siirroista. Venäjän imperiumin hajoaminen ja uusien valtioiden synty aiheutti muun ohessa massiivisen väärässä paikassa olevien arkistojen ongelman. Uudet valtiot halusivat historiaansa ja hallintoaan koskevat arkistot omalle maaperälleen, mutta Neuvostoliitto ei ollut halukas luovuttamaan niitä. Esimerkiksi Puola sai Neuvostoliitolta vain pienen osan haluamistaan arkistoista.³⁹⁹

Aikaisemmassa suomalaisessa tutkimuksessa on esitetty, että suunnitellun Leningradin retken tavoitteena olisivat olleet juuri aineistot, jotka olisivat arkistot seuraavat lippua -periaatteen mukaisesti kuuluneet Suomelle, ja jotka suomalaisten käsityksen mukaan olisi pitänyt Tarton rauhansopimuksen perusteella saada Suomeen. Kansalliskirjaston ylikirjastonhoitaja ja kulttuuriaarteiden varkauksista kirjan kirjoittanut Kai Ekholm onkin asiasta kirjoittaessaan tullut siihen tulokseen, että vaikka suomalaiset valmistautuivat arkistojen ja kirjastojen hankkimiseen yhdessä saksalaisten kanssa, eivät suomalaiset olleet liittymässä ”aartenryöstäjiin” eli osallistumassa Saksan massiiviseen toisten maiden kulttuuriomaisuuden hävittämiseen ja ryöstämiseen.⁴⁰⁰

Aivan näin yksinkertaisesti tilannetta ei voi kuitenkaan kuvata. Tarton rauhassa saamatta jääneet arkistot muodostivat suurimman ryhmän halutuista aineistoista, mutta ne eivät olleet ainoat, vaan arkistokomitean kirjekonseptissa opetusministeriölle vuodelta 1944 kerrottiin komitean yhtenä tehtävänä olleen ”valmistella niiden asiakirjain esilleottamista ja Suomeen siirtämistä, jotka Tarton rauhansopimuksen perusteella tai muista samanlaatuisista syistä kuuluvat Suomelle, mutta jotka olivat edelleen Neuvostoliitossa.”⁴⁰¹ Nämä muut samanlaatuiset sisälsivät arkistokomitean ajatuksissa monenlaisia aineistoja.

Kaarlo Blomstedtin arkistosta löytyy kolme päiväämätöntä luetteloa suomalaisien toiveista. Niiden sisältö vastaa Ekholmin kuvausta siitä, millaiset luettelot Sak-

³⁹⁷ Nuorteva & Happonen 2016, 114–117.

³⁹⁸ Orrman 2019 (2012), 338–339.

³⁹⁹ Nieuwazny 2012.

⁴⁰⁰ Ekholm 2007, 42–43.

⁴⁰¹ Sota-ajan arkistokomitean kirjekonsepti opetusministeriölle 3.1.1944, YNA, DB 3_2, KA. Alleviivaus kirjoittajan.

saan lähetettiin heinäkuussa 1942. Näistä ensimmäinen koski arkistoaineistoja ja oli luultavasti se, jota Renvallkin oli valmistellut. Ensimmäinen listauksessa haluttiin Suomelle kaikki ”käytännöllistä tarvetta vasten välttämättömät arkistot”. Näihin kuuluivat takaisin vallatusta Karjalasta muualle viedyt arkistot ja aineistot. Niiden takaisin saamisesta ehdittiin aloittaa jo selvitys välirauhan aikana, mutta asia ei edennyt mihinkään, koska Neuvostoliitto ei ollut halukas aloittamaan neuvottelua aiheesta.⁴⁰² Välttämättömiksi arkistoiksi katsottiin listauksessa myös Neuvosto-Karjalaa koskeva aineisto sekä Neuvosto-Karjalan ja Inkerin väestön karkotuksia ja karkotuspaikkoja selventävät asiakirjat.⁴⁰³

Tämän lisäksi Suomeen haluttiin Suomen valtiollista ja kulttuurihistoriaa koskevia arkistoja. Tähän kohtaan kuului arkistoja, jotka Suomen olisi pitänyt saada Tarton rauhansopimuksen perusteella, mutta myös esimerkiksi suomalaissyntyisten tiedemiesten kokoelmat kirjastoissa ja Vanhan Suomen asemaa kuvaavia asiakirjoja. Viimeisenä arkistoja koskeneena kohtana luettelossa oli Suomen sotahistorian kannalta tärkeä asiakirja-aineisto, joka sisälsi vuosien 1918, 1939–1940 ja meneillään ollutta sotaa koskevat arkistot, ”sikäli kuin ne vaikeuksitta ovat erotettavissa suurimmista yhteyksistä.” Myös heimosotien ja Ruotsin ja Venäjän välisiä sotia koskevat aineistot oli laitettu listaan.⁴⁰⁴

Blomstedtin arkistosta löytyy samasta yhteydestä luettelot myös Neuvostoliitolta vaadittavasta kirjallisuudesta ja esineistöstä. Luettelon mukaan Suomeen olisi pitänyt saada ennen vuotta 1917 Venäjällä painettu Fennica-kirjallisuus, jos sitä ei ollut vapaakappaleena saatu, vallankumouksen jälkeen painettu Fennica sekä kustannusliike Kirjan kustannusluettelot. Viimeisenä kohtana mainittiin ”Yliopiston Kirjaston slaavilaisen osaston haluamaa muutakin sekä vanhempaa, että uudempaa kirjallisuutta.”⁴⁰⁵ Kolmas Blomstedtin arkistosta löytyvä luettelo piti sisällään esineitä, jotka ”valaisivat” Suomen kulttuuri- ja sotahistoriaa. Näistä voi mainita taisteluissa vallatut liput tai suomalaisten taiteilijoiden teokset, jos niitä halussaan pitävät museota hajotettaisiin.⁴⁰⁶

⁴⁰² Nuorteva & Happonen 2016, 187; Muistio ”Venäjälle muualta siirretyistä tai siellä muodostuneista arkistoista Suomelle luovutetaan seuraavanlaista ainesta”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

⁴⁰³ Muistio ”Venäjälle muualta siirretyistä tai siellä muodostuneista arkistoista Suomelle luovutetaan seuraavanlaista ainesta”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

⁴⁰⁴ Muistio ”Venäjälle muualta siirretyistä tai siellä muodostuneista arkistoista Suomelle luovutetaan seuraavanlaista ainesta”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

⁴⁰⁵ Muistio ”Venäjältä tavattavasta kirjallisuudesta luovutetaan Suomelle”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

⁴⁰⁶ Muistio ”Suomen kulttuurihistoriaa valaisevista Venäjällä tavattavista esineistä luovutetaan Suomelle”, KBA, Toiminta-asiakirjat, Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja, KA.

Arkistokomitean toivelista väittää hyvin samanlaisen kuvan kiinnostuksen koh-teista, kuin Saksan ja Neuvostoliiton sotasaaliin kerääjillä. Suurin osa arkistoista ha-luttiin siksi, että niiden oletettiin sisältävän käytännön tarpeisiin vastaavia tietoja. Tällaisia olivat talvisodassa menetetyn Karjalan ja Neuvosto-Karjalan arkistot, joita Suomeen olisi haluttu. Osa arkistoista ja esineistä oli kuitenkin kiinnostavia lähinnä niiden symbolisen arvon takia. Neuvostoliiton kokoamaa sotasaalista tutkinut Patri-cia Kennedy kutsuu niitä trofeearkistoiksi. Jotkut niistä olivat yleisesti arvokkaita historiallisia asiakirjoja, monilla oli kytkös tärkeänä pidettyyn historiaan. Neuvosto-liiton arkistojoukkoja kiinnosti esimerkiksi kansainvälisen sosialistisen liikkeen his-toria, saksalaiset kokosivat ”germaanisesta vaikutuksesta” kertovia aineistoja.⁴⁰⁷

Vastaavia esimerkkejä löytyy myös varhaisemmasta historiasta. Charles Kecskeméti mukaan ennen kansallisvaltioiden aikaa arkistojen siirrot sotien yhteydessä olivat lähinnä käytännön kysymyksiä. Kun hallitsija sai valtaansa uuden alueen, sai hän myös sen hallitsijalta, arkistot, jotka mahdollistivat sen hallitsemisen. Vasta kan-sallisvaltioiden synty toi hänen mukaansa siirtoihin mukaan intohimoja herättäneen ulottuvuuden. Nyt toisen vallan arkistojen omistamisen voitiin ajatella lisäävän val-takunnan kunniaa.⁴⁰⁸ Tätä ajatusta vastaan sotii kuitenkin se, että jo ennen nationa-lismin syntyä arkistoja siirrettiin valtakunnasta toiseen myös symbolisista syistä. Esimerkiksi Ruotsi harjoitti, mahdollisesti ensimmäisenä valtion maailmassa, laa-jamittaista arkistojen sotasaaliiksi ottamista suurvaltasodissaan ja käytti niitä nimen-omaisesti valtion suurvaltapyrkimysten tukemiseen. Samoin Napoleonin sotien yh-teydessä Pariisiin koottiin arkistoja ympäri Ranskan valtaamia alueita. Napoleonin hallinnon suunnitelmissa oli perustaa Pariisiin valtava eurooppalainen keskusarkisto. Suunnitelma pohjautui osaltaan tieteelliselle kiinnostukselle, mutta myös tarpeelle korostaa Ranskan mahtia ja oikeuttaa sen imperialistista politiikkaa.⁴⁰⁹

Siinä Kecskeméti on luultavasti oikeassa, että kansallisvaltioiden synty toi arkis-tosiirroille uutta merkitystä. Kun arkistoista tuli yksi oikean kansakunnan symbo-leista ja todiste siitä, että sillä oli erillinen historiansa, jota voitiin tutkia, lisäsi se sekä tuskaa arkistojen menettämisestä että niiden arvoa sotasaaliina. Jos arkistoret-kikunta Leningradiin olisi toteutunut, olisivat suomalaiset halunneet sieltä käytän-nön kannalta hyödyllisten arkistojen lisäksi trofeearkistoja, jotka olisivat korostaneet Suomen roolia sodan voittajana ja kaikkien suomensukuisten kansojen kulttuuripe-rinnön ensisijaisena vaalijana.

⁴⁰⁷ Grimsted 2001, 278–282, 304–314, 333–334; Cœuré 2007, esimerkiksi 173–174.

⁴⁰⁸ Kecskeméti 2012, 26–34; Ks. myös Lowry 2017 ja 2023b.

⁴⁰⁹ Auer 2017, 115–117; Cœuré 2007, 165.

3.3 Sotasaalisarkiston rooli sotilashallintoesikunnan tukena

Sotasaalisarkiston kohtaloista käydyissä neuvotteluissa kävi ilmi, että Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan intressit sotasaalisarkiston suhteen perustuivat ennen kaikkea siihen suoraan hyötyyn, mitä se saattoi sotasaalisarkiston aineistoista saada. Tämän luvun on tarkoitus vastata kysymykseen siitä, millaisia sotilashallinnon tarpeet olivat. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan taloudellisen osaston päällikkö Nils Osara kiteytti sotasaalisarkiston hyödyn sotilashallinnolle keväällä 1942 kokouksessa, jossa neuvoteltiin sotasaalisarkiston perustamisesta näin: Itä-Karjalassa oli otettu haltuun ”osaksi käyttökelpoinen talouselämä joka edustaa arvaamattomia pääomia, jotka on hoidettava ja toimitettava Suomen talouselämää hyödyttämään.”⁴¹⁰ Arkistoja ja kirjallisuutta siis tarvittiin, jotta voitaisiin mahdollisimman tehokkaasti tutustua vallatulla alueella olleeseen tilanteeseen.

Samankaltaisia perusteluja käytti myös saksalaisten arkistojen suojelua ja takavarikoimista suunnitellut Erns Posner Yhdysvalloissa. Posner korosti arkistojen hallinnan olevan keskeisessä roolissa, kun Saksaan perustettaisiin miehityshallinto, etenkin, jos paikalliset arkistotyöntekijät olisivat paenneet tai vastustaisivat miehityshallintoa.⁴¹¹ Suomen miehittämällä alueella tilanne oli juuri sellainen, että arkistovirkailijoiden lisäksi lähes kaikki muutkin hallinnon rakenteissa työskennelleet henkilöt oli evakuoitu. Miehitetyn alueen hallinto oli siis käynnistettävä kokonaan suomalaisin voimin ja toisaalta se oli myös sotilashallinnon tahto. Sotilashallinnon tarkoitus oli olla valmisteleva etappi alueen liittämiseksi Suomeen, minkä takia kaikki kommunistisen hallinnon rakenteet haluttiin poistaa ja korvata suomalaisilla.⁴¹²

Sotilashallintoesikunnan tiedusteluosaston nimen edessä miehityksen ensimmäiset kuukaudet käytetty sanapari taloudellis-hallinnollinen kuvaa hyvin sitä, mitä sotilashallinto sotasaalismateriaaleita ennen kaikkea halusi. Talouden käynnistämisen lisäksi miehityksellä alueella piti saada toimimaan koko hallintokoneisto terveydenhuollosta koululaitokseen. Hallinnon suunnittelu ja toteutus vaativat pohjakseen

⁴¹⁰ Keskustelupöytäkirja arkistokokouksesta 10.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁴¹¹ Eckert 2012, 15.

⁴¹² Ainoa ala, jolla ehdittiin jo sodan aikana aloittaa järjestelmällinen paikallisten asukkaiden asettaminen suomalaisen hallinnon rakenteisiin, oli koululaitos. Alueelle jääneitä opettajia varten perustettiin Itä-Karjalan opettajaleiri, jonka tarkoituksena oli antaa opettajille täydennyskoulutusta niin, että he olisivat päteviä opettamaan suomalaisen opetus suunnitelman mukaan toimivassa koulussa, mutta ennen kaikkea valmiita ajamaan miehitetyn alueen suomalaistumista. Nämä opettajatkaan eivät ehtineet opetustyöhön miehitykselle alueelle, vaan ensimmäiset heistä valmistuivat juuri sodan päättymisen aikoihin. Vuonokari 2011.

taustatietoa siitä, miten asiat oli järjestetty ennen miehitystä. Sotasaalisarkiston aineistojen perusteella voitiin tehdä näitä tavoitteita tukevaa tiedonkeruuta ja analysointia. Keväällä 1942 kirjoitetussa muistiossa asia muotoiltiin niin, että tehtävä tutkimus ei olisi pääasiassa tieteellistä, vaan käytännön tarpeisiin suuntautuvaa. Samankaltainen priorisointi näkyi myös tutkimustyötä miehityksellä alueella koordinoineen Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan toiminnassa. Se sai toimia sotilashallintoesikunnan määrittelemissä rajoissa ja esikunta ilmoitti toukokuussa 1942, että lupia saattoi antaa vain sellaiselle tutkimukselle, joka oli tärkeää miehityksen alueen hallinnolle tai jonka tekemistä ei voinut lykätä myöhempään. Niinpä valitut painopistealueet liittyivät kansanrunouden keruuta ja Äänisniemellä tehtyjä antropologisia tutkimuksia lukuun ottamatta maa- metsä ja -kalatalouteen sekä geologiaan.⁴¹³ Käytännön työnjako tiedusteluosastolla meni niin, että sotasaalisarkisto keskittyi aineistojen hankintaan ja järjestelmiseen ja tiedusteluosaston toinen puolisko, joka sai sodan loppuvaiheessa nimen tilastotoimisto, saatujen aineistojen analysointiin ja informaation välittämiseen eteenpäin erilaisina käänöksinä, selvityksinä, raportteina ja tilastoina

Ihan nollapisteestä työtä ei aloitettu. Suomessa oli yritetty pysyä selvillä siitä, mitä itänaapurissa tapahtuu, vaikka neuvostojärjestelmän sulkeutuneisuus ei tehnytkään siitä helppoa. Neuvosto-Karjalan tilanteesta olivat erityisen kiinnostuneita heimoaaktivistit, jotka pitivät yllä ajatusta Suur-Suomesta. Akateeminen Karjala-seura julkaisi vuonna 1934 kirjan *Itä-Karjala: esitys Itä-Karjalan maasta ja kansasta, sen vapausliikkeen tähänastisista vaiheista, nykyisistä taloudellisista, sivistyksellisistä ja valtiollisista oloista sekä Karjalan kysymyksestä*. Kirjan julkaistiin ilman kirjoittajien nimiä, mutta yksi heistä oli Reino Castrén, joka oli edellisenä vuonna saanut valmiiksi myös tutkimuksen Vienanmeren–Itämeren kanavasta.⁴¹⁴

Jatkosodan aikaista tiedustelutoimintaa tutkineen Mikko Porvalin mukaan kirjan sisältö oli kiinnostavaa ennen kaikkea armeijan tiedustelun kannalta. Se oli ”taloudellinen marssiopas Ääniselle”. Porvali linkittää kirjan kirjoittamisen yhteen Puolustusvoimien tiedustelulaitoksen reserviläiskurssien kanssa, joita pidettiin 1930-luvulla. Niille kutsuttiin monia AKS:n aktiiveja, joille pidettiin iltaisin muilta opiskelijoita salassa ylimääräisiä Neuvosto-Karjalaan liittyviä koulutuksia. Castrén oli osallistunut tällaiselle kurssille ainakin vuonna 1936, samoin Arvi Huttunen.⁴¹⁵

Sotasaalisarkistoon kootut aineistot olivat siis materiaalipankki tiedusteluosaston upseereille ja sotilashallinnon muille toimijoille. Miehityksen alkuaikoina sotasaalisarkiston toiminta oli lähinnä reagoivaa. Tarkkojen suunnitelmien mukaan toi-

⁴¹³ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen vaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK; Laine 1993, 120–121.

⁴¹⁴ Aitola & Kuusi 1991, 97–99.

⁴¹⁵ Porvali 2012, 56–57; Heiskanen 1989, 35.

mimista ei voitu ajatella. Tietoja välitettiin sen mukaan, millaista aineistoa satuttiin löytämään ja toisaalta yritettiin vastata muiden sotilashallintoviranomaisten tietopyyntöihin. Tilanne vastasi sotasalaisarkisto-organisaatioiden toimintaa muuallakin Euroopassa. Sekä saksalaisten toimintaa Ranskassa tutkinut Sophie Cœuré että länsiliittoutuneiden toimia Saksassa tutkinut Astrid Eckert kiinnittävät huomiota siihen, että toiminta oli yhdistelmä etukäteen valmisteltujen suunnitelmien noudattamista ja kulloiseenkin tilanteeseen reagoimista ja improvisaatiota.⁴¹⁶ Myös haluttujen aineistojen laatu oli samanlainen kuin muilla miehityillä alueilla. Arkistoista aseellisissa konflikteissa kirjoittanut Patricia A. Nugent on todennut, että minimissään miehittäjävaltio tarvitsee yleensä karttoja ja tietoja miehitetyn alueen infrastruktuurista, useimmiten myös aineistoa, joka valaisee alueen aikaisempaa hallintoa ja väestörakennetta.⁴¹⁷

Ensimmäisinä päivinä Petroskoissa etsittiin kuumeisesti juuri karttoja ja rakennuspiirustuksia. Lokakuun 15. päivä Renvall kirjoitti päiväkirjaansa ”suurkaappauksen” päivästä. Hän oli löytänyt rakennusinstituutin talosta rakennuspiirustuksia, ”joita insinöörit ja arkkitehdit ovat itkeneet monta päivää”. Talosta löytyi myös Petroskoin asemakaava, vaikka harmittavan epätarkkana versiona. Löytynyt Karjalan geologia meni heti lainaksi geologiselle toimistolle. Arkiston ensimmäinen virallisesti merkitty laina oli Petroskoin hallintorakennusten karttojen lainaaminen arkkitehti Pernajalle.⁴¹⁸

Tiedusteluosasto hankki tietoja myös kuulustelemalla sotavankkeja, keskitysleirivankeja ja vapaita paikallisia asukkaita. Tiedusteluosaston sotapäiväkirjoista mainintoja sotavankien kuulusteluista löytyy säännöllisesti ja marraskuussa 1942 yhden vartiomiehen työaika oli varattu kuulusteltavaksi tuotavien sotavankien kuljettamisen ja vartiointiin. Nostan tähän esimerkkejä siitä, millaisia asioita kuulusteluilla haluttiin selvittää. Karhumäen valtausta odottaessa tiedusteluosasto valmisti kaupungin asemakaavan ja kohdeluettelon ilmakuvioiden ja sotavankien kuulustelujen perusteella. Oppikirjoja järjestäessään Renvall taas hankki kuulustelemalla paikallisia opettajia tietoja siitä, mitkä niistä olivat todella olleet käytössä. Äänisen ja Syvärin vesireiteistä saatiin tietoa, kun Castrén kuulusteli keskitysleiriltä löydettyä luotsia ja tämä jäi lopulta ”osaston palvelukseen” yli kahdeksi kuukaudeksi. Kun tiedusteluosasto sai Päämajan tiedusteluosastolta erästä sotavankia kuulustelemalla saatuja tietoja Muurmanskin alueella sijaitsevasta Montšegorskin nikkeli-kaivoksesta, lähetettiin sotavankileirille monisivuinen kysymyspatteristo

⁴¹⁶ Cœuré 2007, 23–25; Eckert 2012, 13–14.

⁴¹⁷ Nugent 2005, 50.

⁴¹⁸ Pentti Renvallin päiväkirja 16. ja 17.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

sotavangille esitettäväksi.⁴¹⁹ Kaikki sotasaalis ei ollutkaan aineellisessa muodossa, kuten käy ilmi suomalaisten sukukansojen tutkimista jatkosodan aikana tutkineen Tenho Pimiän väitöskirjasta. Hänen tutkimuskohteensa olivat kiinnostuneita sotavangeista ennen kaikkea kansa- ja kielitieteen informantteina.⁴²⁰

Vuoden 1942 toimintakertomukseen tiedusteluosasto listasi sen hallussa olleita arkistoja, jotka sen mukaan olivat arvokkaita sen hetken tarpeisiin. Listasta löytyi sotasaalisarkiston oman aineistonhallinnan ja rauhassa vaadittavien arkistojen suunnittelun kannalta tärkeä Karjalan keskusarkiston kokoelmaluettelo, mutta muut listatut arkistot liittyivät sotilashallinnon tarpeisiin. Tärkeiksi löydöiksi nostettiin arkistoja, jotka liittyivät väestönrekisteritietoihin ja alueen historiaan, mutta suurin osa luettelon arkistoista liittyi alueen infrastruktuuriin ja teollisuuslaitoksiin.⁴²¹

Sitä, mitä sotilashallinnon viranomaiset sotasaalisarkistolta kaipasivat, valaisivat hyvin myös tiedot viranomaisten tietopyynnöistä. Keväällä 1943 Castrén luetteloi viranomaisten pyytäneen muun muassa seuraavia aineistoryhmiä:

”meteorologiset havainnot; geodeettiset mittaukset; selostukset venäläisistä koneityypeistä ja työmenetelmistä; kaikenlaiset Itä-Karjalassa olevien tai sinne suunniteltujen laitosten piirustukset: maanomistus-, metsä-, liikenne-, viestiymp. kartat; geologisten tutkimusten tulokset; väestötutkimusten tulokset, mitä erilaisimmat Itä-Karjalassa asuvan tai asuneen väestön henkilöllisyysasiat.”⁴²²

Miehityksen alkuvaiheissa tiedustelutoimisto lähinnä vastasi muiden sotilashallintoviranomaisten tietopyyntöihin, mutta sodan jatkuessa toimistossa alettiin tehdä myös oma-aloitteisesti selvityksiä. Läheskään kaikki sotilashallinnon toimijat eivät osanneet käyttää arkistoja oma-aloitteisesti hyödykseen tai välttämättä edes kunnolla tienneet koko yksikön olemassaolosta. Tämä tiedostettiin myös tiedusteluosastossa.⁴²³ Tiedus-

⁴¹⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 22. ja 24.11.1941, 12. ja 20.2.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; ItäKar.SE:n toimintakertomus 15.10.–31.11.1941, Itä Karjalan sotilashallintoesikunta, Spk 26298 [toimintakertomus], KA; Tiedusteluosaston sotapäiväkirja 3.1. ja 12.3.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26300, KA; Tiedusteluosasto sotavankileiri Nro 9:lle 1.7.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA; Pentti Renvall Bruno Niskalle 18.12.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA; Mononen 2023, 137.

⁴²⁰ Pimiä 2009, 204–229.

⁴²¹ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.–31.12.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁴²² Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁴²³ Pentti Renvallin päiväkirja 12.2.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

teluosasto oli jo syyskuussa ennen Petroskoin valtausta, jolloin käsiteltävää materiaalia oli vähemmän, lähettänyt sotilashallintoesikunnan muille osastoille muistion yhteistyöstä. Siinä todettiin, ettei tiedusteluosasto mitenkään ehtinyt kääntää ja lähettää eteenpäin kaikkea kiinnostavaa löytämäänsä tietoa. Sen takia kaikkien osastojen pitäisi oma-aloitteisesti olla yhteydessä tiedusteluosastoon, kun ne aikoivat tehdä suunnitelmia ja selvityksiä ja käydä läpi voisiko tiedusteluosastolla olla heidän tarvitsemaansa tietoa tai voisiko se löytää sitä aineistoistaan.⁴²⁴ Sodan pitkittyessä pystyttiin tiedustelutoimistossa tekemään aiheenmukaisia luetteloita käsiarkiston aineistoista. Niitä lähetettiin niitä mahdollisesti kiinnostuneille yksiköille, jotta aineistoja saataisiin laajempaan käyttöön. Joistakin kiinnostavista kokonaisuuksista tehtiin tarkemmat erityisluettelot. Käsikirjaston ja arkiston pohjalta tehtiin myös sekä pyynnöstä, että toimiston omasta aloitteesta erilaisia selvityksiä miehitetyn alueen tilasta ennen miehitystä.⁴²⁵

Vuoden 1943 aikana tilastotoimistoksi nimensä vaihtaneessa toimistossa tehtiin myös esimerkiksi Itä-Karjalan metsien hakkuuselvitystä, määriteltiin kylvöaloja ja kartoitettiin sadealueita. Tilastotoimistossa tehtiin myös sotilashallintoalueen aluekarttoja, jotka oli piirretty eri lähteiden ja erikoistiedustelujen avulla kerättyjen aineistojen perusteella. Tietoja Itä-Karjalan alueesta jäsennettiin kokoamalla kylien peruskortistoa. Itä-Karjalan elintaso neuvostoaikana selvitettiin tekemällä tilastollista tutkimusta sotasaalisarkistosta löydettyjen ”kolhosnikkojen” budjettien avulla.⁴²⁶ Muille yksiköille toimitettiin selvityksiä Itä-Karjalan metsien hakkuusteesta, tiettyjen alueiden maaperän laadusta ja niin edelleen. Itä-Karjalan järviuettelot saatiin valmiiksi samoin Itä-Karjalan vallatun osan asutuskartat.⁴²⁷

Itä-Karjalan sotilashallinnon lisäksi tilastotoimisto tuotti informaatiota myös muille armeijan yksiköille. Vuoden 1943 toimintakertomuksen mukaan aineistoja ja erikoisselvityksiä oli jatkuvasti toimitettu Päämajan tiedusteluosastolle ja topografi-pataljoonalle.⁴²⁸ Siviiliviranomaiset tarvitsivat vähemmän tai eivät osanneet pyytää käyttöönsä sotasaalisarkiston kokoelmia, mutta niitäkin pyyntöjä tuli. Sota-ajan arkistokomitea kartoitti siviiliviranomaisten toiveita joulukuussa 1941 lähettämällä kyselyn eri virastoille ja tutkimuslaitoksille niiden tarpeista ja toiveista takaisin vallatun Karjalan ja miehitetyn alueen arkistojen ja kirjojen suhteen. Vastauksissa lis-

⁴²⁴ Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto ItäKar.SE:n osastoille ja toimistoille 4.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

⁴²⁵ ItäKar.SE:n tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.7.–31.12.1943 IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁴²⁶ ItäKar.SE:n tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.7.–31.12.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁴²⁷ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

⁴²⁸ ItäKar.SE:n tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.7.–31.12.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

tattiin suurimmaksi osaksi takaisin vallattua Karjalaa koskevia toiveita, mutta miehitettyä aluetta liittyviä toiveitakin tuli liittyen ennen kaikkea alueen luonnonolosuhteisiin ja infrastruktuuriin.⁴²⁹

Sotasaalisarkiston aineistojen käytössä korostui siis Itä-Karjalan taloudellisen potentiaalin tutkimus ja käyttöönotto. Tässä yhteydessä kannattaa huomioida, että Itä-Karjalan talouden kannalta tärkein toimiala oli metsätalous. Sen melko vähäinen näkyminen tiedusteluosaston selvityksistä johtuu siitä, että metsäasioita varten oli kokonaan oma toimistonsa ja metsiä koskevia aineistoja oli lähetetty metsäkirjastoon Helsinkiin.

3.4 Sotasaalisarkisto valvonnan välineenä

Arkistosiirrot ja arkistojen tuhoutuminen kuuluivat sotien sivutuotteisiin Euroopassa jo keskiajalta lähtien, mutta Sophie Cœuré'n mukaan totalitaristiset vallat toivat 1900-luvulla arkistojen haltuunottoihin uuden elementin, kun ne etsivät hallintotyöhön tarvitsemiensa viranomaisarkistojen lisäksi aineistoja, joiden avulla voitiin kontrolloida tai saattaa oikeuden eteen tiettyjä ryhmiä.⁴³⁰ Toisessa maailmansodassa tämä ilmiö oli erityisen näkyvä, mikä johtuu ehkä siitä, että vastakkain oli valtoja, joissa oli tiukka ideologia, joka ei hyväksynyt vastarintaa ja jotka pitivät vihollisinaan kokonaisia ihmisryhmiä. Neuvostoliitossa henkilöarkistojen avulla pyrittiin esimerkiksi selvittämään tietoja toisaalta henkilöiden omasta toiminnasta menneisyydestä ja toisaalta heidän mahdollisesti epäilyttävästä taustastaan esimerkiksi porvarilliseen perheeseen kuulumisesta tai poliittisesta toiminnasta. Saksalaiset olivat erityisen kiinnostuneita henkilöiden juutalaisesta taustasta, mutta keräsivät myös muiden vangittavaksi haluttujen ryhmien tietoja, esimerkiksi tietoja kommunisteista. Ehkä surullisimmin esimerkki on Hollannista, jonka tehokkaan väestökirjanpidon takia juutalaisten löytäminen ja vangitseminen oli saksalaisille helppoa, vaikka vastarintaryhmittymät pyrkivät myös tuhoamaan näitä arkistoja.⁴³¹

Sotasaalisarkiston toiminta asettuu tässä yhteydessä osittain samaan kategoriaan saksalaisten kanssa. Yksi aktiivisimmista sotasaalisarkiston aineistojen käyttäjistä oli nimittäin Päämajan valvontaosasto alaosastoinen. Valvontaosasto oli kiinnostunut ennen kaikkea henkilötietoja sisältäneistä arkistoista. Hallinnollisen toimiston kirjeistä löytyvässä irrallisessa käskyotteessa heinäkuulta 1941 lueteltiin tärkeimmiksi talteen otettaviksi arkistoiksi erityisesti väestöluettelot, luettelot kommunisti-

⁴²⁹ Esim. geologinen toimikunta sota-ajan arkistokomitealle 18.12.1941; Posti- ja lennätinhallitus sota-ajan arkistokomitealle 31.12.1941, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁴³⁰ Cœuré 2012, 12–13; Cœuré 2015, 26–27.

⁴³¹ Cœuré 2007, 177; Grimsted 2001, 198–201; Silvennoinen 2008, 208; Nugent 2005, 44.

sen puolueen jäsenistä, luettelot karkotetuista sekä vankiloiden ja pakkotyöleirien aineistot.⁴³² Luettelosta voi havaita kaksi suomalaisia kiinnostanutta kategoriaa: ensinnäkin asiakirjat, joiden perusteella olisi voitu tunnistaa sotilashallinnon vaarallisia pitämät vakaumukselliset kommunistit ja toiseksi asiakirjat, joiden avulla olisi voinut todistaa neuvostodiktatuurin hirmuvallasta.

Kommunistien erottaminen muun väestön seasta oli tärkeää, koska nämä piti sotilashallinnon järjestämisestä heinäkuussa 1941 tehdyn muistion mukaan sulkea kaikki keskitysleireille. Muistion listauksessa ”kommunistiseksi ainekseksi” määriteltiin ”sisäasiainkomissariaatin johtajat ja virkailijat, puolueen ja kominternin jäsenet, teollisuuslaitosten, yhdistysten ja järjestöjen poliittiset johtajat, komsomolin johtajat, sanomalehtien johtajat ja miliisit.”⁴³³ Lista on yhtä kohtaa lukuun ottamatta sama kuin Saksan Norjan-armeijan aikaisemmin kesäkuussa antamassa käskyssä.⁴³⁴

Sotasaalisarkiston ensimmäisiin asiakirjalainoihin kuuluikin kommunistisen puolueen nuorisojärjestö Komsomolin kortistojen lainaaminen Päämajan valvontaosastolle. Muutamaa viikkoa myöhemmin Renvall mainitsi päiväkirjassaan, valvontapuseeri Kokkosen tutustuneen paikan päällä uusimpiin kokoelman asiakirjoihin.⁴³⁵ Komsomolin kortisto oli valvontaosaston kannalta niin mielenkiintoinen, että se luovutti työntekijän kortiston järjestämiseen. Väepeli J. Turunen Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valvontatoimistosta oli sotasaalisarkistossa ainakin kuukauden vuodenvaihteessa 1941–1942.⁴³⁶ Seuraava maininta yhteistyöstä valvontaosaston kanssa löytyy marraskuulta 1941 Renvall, Castrén, Klinger ja Rajainen oleskelivat Karhumäessä odottamassa hyökkäyksen etenemistä. Tarkoituksena oli tarkistaa vallattavat asutuskeskukset heti niiden valtausten jälkeen, jotta arkistoja ja kirjoja ei tuhoutuisi. Hyökkäys ei edennyt sellaista vauhtia, kuin odotettiin, mutta odottaessa Renvall järjesti löytyneitä virkailijaluetteloita valvontaa varten.⁴³⁷

Valvontaosasto käytti arkistoja muuallakin kuin Petroskoissa. Vienan piiri-esikunnan tiedustelu-upseerin toimintakertomuksissa todettiin alkuvuonna 1942,

⁴³² Ote otsikoimattomasta käskystä 30.7.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

⁴³³ ItäKar.SE:n PM tulevasta miehityshallinnosta, Toivo Horellin kokoelma, Vallatun ja takaisin vallatun alueen aseman ja hallinnon järjestelyjä 1941, Pk1350/5, KA.

⁴³⁴ Suolahti 2015, 165.

⁴³⁵ Sotasaaliarkiston lainakirja 17.10.1941, IKSHA, Tiedusteluosasto, Sotasaalisarkiston luettelot, T19933/12, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 17. ja 31.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁴³⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 18.12.1941 ja 22.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Tiedusteluosasto ItäKar.SE:n esikuntapäällikölle 27.1.1942, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

⁴³⁷ Pentti Renvallin päiväkirja 15.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

että valvontaosasto oli eniten arkistoja käyttäneiden instanssien joukossa. Myös Paateneessa Komsomolin jäsenluetteloja oli luovutettu valvontaosastolle ja Päämajan tiedusteluosastolle lähetettiin jäsenkirjoja ja passeja.⁴³⁸ Sotilasvirkailija Reino Vesikon tekemissä luettelossa Aunuksen kaupungista löytyneistä on merkitty arkistojen sen hetkinen sijaintipaikka. Osalla se oli ”Valvontaosastossa”. Tällaisia kokonaisuuksia olivat kommunistisen nuorisoliiton eli Komsomolin arkisto ja miliisilaitos. Toimintakertomuksessa Vesikko mainitsee myös NKVD:n arkiston, josta löydettiin osia sekä NKVD:n rakennuksesta, että pellolle kaivetusta kuopasta. Tämä arkisto oli lokakuussa 1941 piirin valvontaupseerin hallussa. Sotasaalisarkistoon Aunuksen piirin valvontaosasto lähetti arkistot puoli vuotta myöhemmin, jolloin ne oli ilmeisesti ehditty käydä läpi.⁴³⁹ Muistiossa sotasaalisarkiston toiminnasta keväältä 1944 todettiin, että sodan aikana arkistojen käytöstä valtaosan oli muodostanut taloudellisen tiedustelun ja tiedotustoiminnan lisäksi valvonnan tarpeet.⁴⁴⁰

Päämajan valvontaosasto toimi päämajan tiedustelujaoston alaisuudessa. Valvontaosaston tehtävistä sotasaalisarkistoon saattoivat kytkeytyä vakoojien tunnistaminen, sotavankileirien valvonta, vahingollisen kansankiihotuksen torjunta sekä miehitetyn alueen siviiliväestön valvonta. Miehitetylle alueelle perustettiin elokuussa 1941 paikalliset valvontaviranomaiset, joissa oli ensin edustus sekä valtiollisesta poliisista että valvontaosastosta, mutta joulukuussa 1942 valvonta siirtyi kokonaan valvontaosastolle.⁴⁴¹

Täsmällistä tietoa siitä, miten valvontaosasto käytti sotasaalisarkiston aineistoja, ei voi saada, koska päämajan valvontaosasto tuhosi pääosin arkistonsa syyskuussa 1944.⁴⁴² Kirjeenvaihto keväällä 1944 löydetyistä vuoden 1940 reserviin siirrettyjen kortistosta Aunuksen kyläneuvoston alueelta antaa siitä kuitenkin vihjeen. Kortisto sisälsi tietoa lähes kuudensadan henkilön sotilaskoulutuksesta ja nuorisoliittojäse-

⁴³⁸ Vienan piiriesikunnan tiedustelu-upseerin toimintakertomus tammikuulta ja maaliskuulta 1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA; Tiedusteluosaston toimintakertomukset 1.4.–30.6.1942 ja 1.1.–31.12.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁴³⁹ Reino Vesikon selostus asiakirjojen ja painotuotteiden talteenotosta Aunuksen kaupungissa 8.10.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK; Luettelo Aunuksen kaupungin alueella talteen otetuista venäläisistä arkistoista, IKSHA, Tiedusteluosasto, Sotasaalisarkiston luettelot 1941–1944, T19933/16, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 10.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁴⁴⁰ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelystä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

⁴⁴¹ Suolahti 2015, 142, 143, 159.

⁴⁴² Suolahti 2015, 32–33.

nyydestä. Sen löytymisestä tiedotettiin valvontaosastolle, joka pyysi sen lainaan kortiston täydentämistä varten.⁴⁴³

Valvontaosaston yleisten asioiden toimiston tehtäviin kuului saatujen tietojen arkistointi ja kortistointi ja myös alatoimistoilla oli vihollisen henkilöstökortistoja.⁴⁴⁴ Valvontaosaston vastavakoiluosasto ylläpiti esimerkiksi luetteloa puna-armeija poliittisesta päällystöstä ja tiedusteluosastojen päälliköistä. Tässä yhtenä lähteenä kuulustelujen lisäksi olivat sotasaalisasiakirjat.⁴⁴⁵ On selvää, että valmiit henkilötiedot esimerkiksi kommunistisen puolueen jäsenistä tietyllä alueella olivat erittäin käyttökelpoisia kortistojen täydentämiseen.

Valvontaosaston lisäksi sotasaalisarkiston kokoamia arkistoja päätyi myös Valtiolliselle poliisille. Sotasaalisarkiston luettelossa loppuvuodelta 1941 ja tammi-kuulta 1942 mainittiin löydettyjen arkistojen joukossa Petroskoin kommunistisen maatalouskorkeakoulun arkistoja ja kirjastoja. Myöhemmissä arkistoluetteloissa näitä ei enää kuitenkaan ole. Sen sijaan Kansallisarkistosta löytyi vuonna 2023 noin viiden hyllymetrin luettelomaton arkistokokonaisuus, joka sisältää Maatalouskorkeakoulun arkistoja. Mukana olleessa lapussa oli tieto asiakirjojen siirrosta säilytys-tilasta toiseen vuonna 1956 ja maininta ”arkistoista tietää prof. Renvall”. Lienee siis selvää, että kyse on samoista asiakirjoista, kuin sotasaalisarkiston luettelossa mainitut. Arkiston henkilömapeista löytyy Valtiollisen poliisin merkintöjä ja Valtiollisen poliisin kirjediaareista löytyy tieto, jonka mukaan aineisto oli saapunut puolustusvoimilta tarkistettavaksi epäilyttävänä arkistona.⁴⁴⁶ Vaikuttaa siis siltä, että aineisto on siirretty sotasaalisarkistosta ensin valvontaosastolle ja sitten Valtiolliselle poliisille.

⁴⁴³ Tilastotoimisto Päämajan valvontaosaston VI AK:n alatoimistolle 14.3.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Tilastotoimisto Päämajan valvontaosaston VI AK:n alatoimistolle 3.4.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA; Valvontaosaston VI: alatoimiston päällikkö Karapää ItäKar.SE:n komento-osastolle 5.4.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

⁴⁴⁴ Lindstedt 1999, 157; Suolahti 2015, 161.

⁴⁴⁵ Suolahti 2015, 252.

⁴⁴⁶ ”Tarkistamaton luettelo marraskuun 7 ja joulukuun 31 päivän välisenä aikana 1941 Itä-Kar.SE:n Tied.os:n haltuun Äänislinnassa otetuista ja yliopistolle siirretyistä arkistoista ja kirjastoista”, ”Luettelo ItäKar.SE:n Tied.os:n keskusvarastolle tammikuun loppuun 1942 mennessä talteenotetuista arkistoista”, ”Luettelo Aunuksen kaupungin alueella talteen otetuista venäläisistä arkistoista”, ”Luettelo Aunuksen kaupungissa olleista venäläisistä virastoista, joiden arkistot ovat kadonneet”, IKSHA, Tiedustelutoimisto, Sotasaalisarkiston luettelot 1941–1944, KA; Pentti Renvallin päiväkirja 26.1.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Reino Vesikon selostus asiakirjojen ja painotuotteiden talteenotosta Aunuksen kaupungissa 8.10.1941, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistokuva 1941–1944, Fa 1.1, KK; Jesse Hirvelän sähköpostiviesti 26.3.2024, Viesti tekijän hallussa.

Juuri maatalouskorkeakoulun oppilastietojen erityinen kiinnostavuus Valtiollisen poliisin silmissä saattaa selittyä sillä, että oppilaitos oli nimensä mukaisesti kommunistinen korkeakoulu, jossa ideologisella opetuksella oli suuri merkitys. Vuosina 1939–1940 julkaistiin Ilkassa jatkokertomuksena nimettömäksi jätetyn suomalaisen Neuvostoliittoon 1930-luvulla loikanneen ja ennen talvisotaa takaisin Suomeen paenneen henkilön kokemuksia Neuvosto-Karjalasta. Kuvaus on propagandistinen ja kieli liioittelevan värikästä, mutta henkilön kuvaus opiskeluaikastaan juuri perustetussa maatalouskorkeakoulussa vuosina 1932–1934 kuvaa hyvin sitä, miksi suomalaiset olivat oppilaitoksen arkistoista kiinnostuneita. Entisen opiskelijan mukaan oppilaitoksen kaksivuotisella linjalla vaadittiin opiskelijoilta puolueen jäsenyys ja heistä tuli erilaisia maatalouden johtavia virkailijoita. Poliittinen opetus vei yli puolet oppitunneista.⁴⁴⁷ Tällaisen koulutuksen läpikäyneet henkilöt olivat ilman muuta suomalaisten silmissä epäilyttäviä ja siksi Valtiollinen poliisikin oli heistä kiinnostunut.

Epäilyttäviksi koetut miehitetyn alueen siviilihenkilöt haluttiin pois kosketuksesta muuhun väestöön. Keinona tähän oli sulkeminen keskitysleirille. Vangitsemisen syyksi ei tarvittu konkreettisia tekoja, vaan siihen riitti kommunistinen menneisyys. Esityksen leirille siirtämisestä teki valvontatoimisto ja varsinaisen päätöksen sotilashallintokomentaja tai hallinnollinen osasto.⁴⁴⁸ Näiden henkilöiden kohdalla kansalliseksi määritelty alkuperä ei pelastanut, vaan jos siihen katsottiin olevan aihetta, suljettiin myös kansalliseksi määritellyt henkilöt keskitysleireille. Vertailukohtana voi pitää Suomen puolelta sitä, että tasavallan suojelulain nojalla suljettiin niin sanottuun turvasäilöön ilman syytettä hieman alle tuhat henkilöä, joiden epäiltiin voivan vahingoittavan maanpuolustusta tai Suomen suhteita. Myös heidän osallaan konkreettista toimintaa sotavuosina ei välttämättä vaadittu, vaan syyksi riitti aikaisempi tausta esimerkiksi kommunistisessa liikkeessä.⁴⁴⁹ Konkreettista vastarintaa miehityllä alueella tehneet tai vakoilusta kiinni jääneet henkilöt tuomittiin oikeudenkäynneissä, joissa rangaistusasteikko vaihteli vankeusrangaistuksesta kuolemantuomioon.⁴⁵⁰

Käytännön järjestelyt vaihtelivat jonkin verran sodan aikana, mutta suurimman osan ajasta käytössä olivat Repolan Kolvasjärven leiri kansalliseksi määritellyille henkilöille ja ensin Viteleen ja lokakuusta 1942 alkaen Kinnasvaaran leiri epäkansalliseksi määritellyille henkilöille. Epäluotettavaksi katsottuja siviilejä siirrettiin kuitenkin myös sotavankileiri 3:lle. Valvontaosaston marraskuussa 1941 antaman

⁴⁴⁷ Jatkokertomus ”’Nälkä siellä on, ja olla täytyy – –’ Mukanaeläneen kertomuksia itärajan takaa”, Osat ”5. Maatalouskorkeakoulussa.” *Ilkka* 19.12.1939 ja ”6. ”Suomi yhdistetään Neuvosto-Karjalaan””. *Ilkka* 21.12.1939.

⁴⁴⁸ Suolahti 2015, 283–284.

⁴⁴⁹ Vuorinen 2023, 305–311.

⁴⁵⁰ Laine 1982, 333.

päätöksen mukaan sinne piti lähettää erityisen tarkasti vartioitavien sotavankien lisäksi näihin rinnastettavat miehitetyltä alueelta tavatut siviilit. Yksi syy siviilivankien siirtoon sotavankileirille oli tarve tiukemmalle vartioinnille. Moni sotavankileiri 3:lle siirretty siviili päätyi sinne karkaamisyrityksen jälkeen.⁴⁵¹ Kolvasjärven ja Kinnasvaaran leireille sijoitettiin enimmillään 500 henkilöä.⁴⁵²

Kansallissosialistisen Saksan ja Neuvostoliiton kaltaisissa diktatuureissa henkilötietoja sisältäneet asiakirjat olivat usein hengenvaarallisia. Niiden perusteella ihmisiä vangittiin ja tapettiin. Suomessa ei koottu tuhattujen henkilöiden listoja, mutta välillisesti sotasaalisarkiston aineistotkin olivat mahdollisesti välineenä joidenkin ihmisten luovuttamiseen Suomessa olleille saksalaisille joukoille, ja sitovat sitä kautta sotasaalisarkiston osaksi Saksan väkivaltakoneistoa. Ida Suolahti on väitöskirjassaan osoittanut, että valvontaosasto luovutti sodan aikana 520 poliittisin perustein muista vangeista seulottua vankia saksalaisille. Suolahti on tunnistanut luovutettujen joukosta myös 26 siviilivankia miehitetyltä alueelta. Varmaa tietoa heidän kohtalostaan tämän jälkeen ei ole. Tutkijat olettavat, että koska luovutetut kuuluivat niihin ryhmiin, jotka yleensä Saksan hallussa olevilla alueilla tapettiin, ei ole syytä olettaa, että Suomesta luovutetut olisivat muodostaneet poikkeuksen. Yhtään varmaa tietoa hengissä kotiin palanneista ei ainakaan ole.⁴⁵³ Koska tietoa siitä, keiden henkilöiden tietoja sotasaalisarkiston aineistoista löytyi ei ole, ei voi myöskään varmasti sanoa, että juuri sieltä peräisin olevat tiedot johtivat henkilöiden luovuttamisiin. Se on kuitenkin mahdollista ja jopa todennäköistä. Koska vangitsemisen syyksi riitti jäsenyys kommunistisessa puolueessa tai sen nuorisjärjestössä, on oletettavaa, että sotasaalisarkiston löytämistä henkilötietoarkistoista etsittiin tietoja juuri vangittavaksi haluttujen henkilöiden tunnistamiseen.

Sotasaalisarkiston ja valvontaosaston yhteistyö miehitetyllä alueella tuokin havainnollisesti esiin sen, miten elimellinen osa arkistot ovat kontrollikoneistoja. Kuten Schwartz ja Cook ovat todenneet asiakirjoissa on kyse vallasta, joka voi toteutua niiden juridisen tai symbolisen merkityksen kautta, mutta myös siksi, että kirjallinen kommunikaatio on niin tehokas hallinnon tekniikka.⁴⁵⁴ Arkistojen valta ei olekaan lähtökohtaisesti positiivista tai negatiivista, vaan heijastaa niitä tuottavien ja käyttävien organisaatioiden toimintaa. Suomen miehittämässä Neuvosto-Karjalassa sotilashallinto otti käyttöönsä aiemman hallinnon tuottamat asiakirjat ja pyrki käyttämään niitä oman valtansa vakiinnuttamiseen ja alueen hallitsemiseen. Koska suomalaisten valta alueella perustui alueen miehittämiseen, kytkeytyi arkistojenkin käyttö viime kädessä miehityksen tuomaan väkivallan elementtiin.

⁴⁵¹ Suolahti 2015, 281, 283.

⁴⁵² Suolahti 2015, 166, 282–283; Westerlund 2008, 259.

⁴⁵³ Suolahti 2015, 42, 285, 345–353; Danielsbacka 2013, 170.

⁴⁵⁴ Cook & Schwartz 2002, 13.

4 Sotasaalisarkisto suomalaisen tulevaisuuden luojana

4.1 Sotasaalisarkisto haitalliseksi katsotun aineiston kontrolloijana

Vaikka arkistoihin tallennetaan menneen ajan asiakirja-aineistoja, on niissä aina ennen kaikkea kyse tulevaisuudesta. Menneisyyden ja nykyisyyden jälkiä säilytetään, jotta niitä voitaisiin käyttää tulevaisuudessa. Itä-Karjalan sotasaalisarkiston tulevaisuushorisontissa oli Suomeen liitetty Itä-Karjala. Arkiston henkilökunta kykeni osallistumaan sen rakentamiseen kahdella tavalla. Toisaalta etsimällä sotasaalisarkiston aineistoista materiaalia, joka sopi suomalaisella hallinnolle tarkoituksenmukaiseen historiakuvaan ja toisaalta kontrolloimalla ja siirtämällä pois näkyvistä sellaista, joka ei tähän kuvaan sopinut. Tässä pääluvussa käsittelen ensin haitalliseksi katsotun aineiston kontrollointia ja sitten uuteen aikaan sopivan historiatulkinnan rakentamista etenkin Pentti Renvallin teksteissä.

Jos edellisessä pääluvussa tutkimuksen kohteena oli se, kuinka suomalainen miehityshallinto käytti ”records”-luokan aineistoja hyväkseen, ovat tämän pääluvun keskiössä ”archives”-luokkaan ajatellut aineistot. Suomalaisen miehityshallinnon luominen loi äkillisen katkoksen, joka siirsi ison määrän aktiivikäytössä olleita ”records”-aineistoja ”archives” -luokkaan, kun ne menettivät miehityshallinnon kannalta ajankohtaisuutensa ja muuttuivat kertaheitolla kuvaamaan menneisyyttä. Tällaisia olivat esimerkiksi erilaisten oppilaitosten arkistot. Muutos oli erityisen radikaali, koska sotilashallinto kyseenalaisti voimakkaasti neuvostohallinnon ideologian ja toimintatavat. Niinpä edellisen hallinnon tuottamat dokumentit vaihtoivat merkitystä ja ne asetettiin tietoisesti uuteen kehykseen.

Miehitetyn alueen historiassa tämä ei edes ollut ensimmäinen kerta, vaan vastaava äkillinen, edeltäjänsä kyseenalaistava hallinnon katkos oli tapahtunut myös vuoden 1917 vallankumouksessa, jossa koko yhteiskuntajärjestys muuttui radikaalilla tavalla. Lisäksi Neuvostoliiton sotien välisen ajan historiaan mahtui suunnanmuutoksia, joissa vallassa olleita ihmisiä syrjäytettiin ja syytettiin valtionvastaisesta toiminnasta. Tärkein näistä kausista oli niin sanottu suuren terrorin kausi. Sen seurauksena Karjalan keskusarkiston johtokin vaihtui vuonna 1937, kun aikaisempaa

johtoa syytettiin ”luokkaviholliseksi” ja heidät erotettiin.⁴⁵⁵ Suomalaisen miehi-tyshallinnon aloitettua toimintansa miehityellä alueella alkoi oman vallan oikeutta-
misen prosessi jälleen kerran uudestaan.

Arkisto ja kirjastoaineistojen kontrolloinnin tehtävä annettiin sotasaalisarkistolle jo ensimmäisessä ohjeessa asiakirjojen ja painotuotteiden kokoamisesta syyskuussa 1941. Siinä yksi kolmesta annetuista tehtävistä oli ”poistaa venäläistä ja neuvosto-
leimaa kantava aineisto väestön käsistä ja estää sen leviäminen Suomeen.” Sama
tarve tuli eteen myös takaisin vallatulla alueella. Sillä kirjastotöissä ollut W. Appel-
qvist kuvasi tehtäväänsä positiiviseksi ja negatiiviseksi. Toisaalta hänen piti koota
talteen kirjoja, toisaalta poistaa niitä yksityisten ulottuvilta heitä ”turmelemasta”.⁴⁵⁶
Sotasaalisarkiston ensimmäinen kokoamisohje sisälsi ilmeisen hankaluuden – mitä
venäläinen ja neuvostoleima oikeastaan tarkoitti? Aivan toiminnan alkukuukausina
tämän pohtimiseen ei juuri käytetty aikaa vaan sotasaalisarkistoon koottiin kaikki
tavattu kirjallinen aineisto viranomaisten käytössä olleista rakennuksista ja tyhjilleen
jääneistä yksityisasunnoista. Ensimmäisessä käskyssä asiakirjojen ja painotuotteiden
kokoamisesta oli yksityisten omaisuus rajattu keräyksen ulkopuolelle, jos asukkaat
olivat paikalla. Tyhjiillään olleista rakennuksista koottiin myös yksityishenkilöiden
aineistoja. Käskyssä kuitenkin varauduttiin siihen, että muutos oli tulossa. Paikalla
olevan väestön aineistojen keräämisen perustui sen mukaan vapaaehtoisuuteen, kun-
nes yleinen takavarikkojulistus mahdollisesti annettaisiin.⁴⁵⁷

Takavarikkojulistuksen valmistelu tuli ajankohtaiseksi Joensuun neuvottelujen yh-
teydessä keväällä 1942.⁴⁵⁸ Renvallin ja Castrén kirjoittivat siellä käskyehdotuksen,
jossa julistettiin kaikki Itä-Karjalan alueelta tavattavat asiakirjat ja painotuotteet, jos
Päämajan käskyssä ei ole toisin mainittaisi, sotilashallinnon omaisuudeksi.⁴⁵⁹ Tiedus-

⁴⁵⁵ Karjalan keskusarkiston toimintakertomuksen käännös luultavasti vuodelta 1939, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁴⁵⁶ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kir-
jeenvaihto], T5682/1, KA; W. Appelqvistin PM. 4.?.1941, Sotasaaliskirjallisuutta kos-
kevia asiapapereita 1941–1944, Hge 1.6, KK.

⁴⁵⁷ Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kir-
jeenvaihto], T5682/1, KA. Esimerkiksi Vienan piirin valistusupseeri raportoi, että Varti-
olammen kylästä löytyi päiväkirjoja ynnä muita, jotka otettiin talteen. Vienan PE:n
tiedustelu-upseerin selostus alueella kerätyistä arkistoista ja kirjoista 1.12.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–
1943], T3008/18, KA.

⁴⁵⁸ Pentti Renvallin päiväkirja 11.–14.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista
1941–1942, KA.

⁴⁵⁹ Luonnos käskyksi sotasaaliiksi saadun arkisto- ja kirjapainotuoteaineuksen käytöstä
11.4.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943,
T19933/50, KA.

teluosaston toimintakertomuksessa asia muotoiltiin niin, että tiedustelutoimisto olisi halunnut kieltää yksityisiltä oikeuden pitää hallussaan mitään Neuvostoliitossa painettua aineistoa.⁴⁶⁰

Näin radikaali ratkaisu ei kuitenkaan mennyt läpi sotilashallintoesikunnassa, vaan sieltä ilmoitettiin sotasaalisarkistoon, että käsky tulisi rajata propagandakirjallisuuteen. Samassa yhteydessä sotasaalisarkistolta pyydettiin luettelo propagandaa sisältäneestä kirjallisuudesta. Renvallia tämä turhautti, koska pyyntö oli hänen mielestään mahdoton täyttää. Renvallin mukaan niin suuri osa neuvostolaista kirjallisuutta sisälsi propagandaa, että jos kaikki takavarikoitavat kirjat täytyisi yksilöidä, ei takavarikoinneista tulisi käytännössä mitään. Tämän argumenttinsa tueksi Renvall antoi työntekijöille tehtäväksi kerätä esimerkkejä näennäisen neutraalien kirjojen sisältämästä propagandasta. Blomstedtille kirjoittamassaan kirjeessä Renvall kutsui sotilashallintoesikunnan asennetta arkaluonteisuudeksi.⁴⁶¹

Renvall keskusteli aiheesta myös puhelimesta sotilashallintoesikunnan lainopillisen neuvonantajan Veli Merikosken kanssa. Castrénin kirjoittamaa takavarikkokäskyn luonnosta tuli Merikosken mukaan laimentaa ennen sen esittämistä Päämajassa, koska suomalaiset eivät voineet olla ”radikaalimpia kuin ryssät Virossa”. Aikaisemmin Renvall oli kutsunut sotilashallintoesikunnan asennetta juristeriaksi, mutta oli nyt valmis hyväksymään Merikosken perustelun.⁴⁶²

Uusi takavarikkokäsky julkaistiin lopulta Itä-Karjalan sotilashallinnon säädöskokoelmassa 23.5.1942. Siinä määrättiin takavarikoitavaksi kaikki ”suomalaisvastainen ja kaikki kommunistinen propaganda-aineisto”. Pelkkä aineiston painaminen Neuvostoliitossa ei siis ollut riittävä syy takavarikoinnille. Takavarikoitavia aineistoja olivat kirjojen ja lehtien lisäksi kaikki muutkin painotuotteet sekä elokuvanauhut, filmit ja äänilevyt.⁴⁶³ Merkittävä ero syyskuun 1941 keräysohjeisiin on pois jäänyt maininta venäläisestä leimasta takavarikon perusteena. Tähän saattoi olla syynä Renvallin mainitsema ”juristeria”. Näin vaikeasti määriteltävää kategoriaa ei haluttu määräykseen liittää. Toisaalta ero saattaa kertoa koko Itä-Karjalan miehityshallinnossa vaikuttaneesta ristiriitaisesta suhteesta venäläisyyteen.

Heti miehityksen alussa toteutettu väestön jako oletetun syntyperän perusteella teki syntyperästä tärkeimmän miehityshallinnon toimia määrittävän tekijän. Miehityshallinnossa vaikutti henkilöitä, joille venäläisyys oli itsessään kielteinen asia. Täl-

⁴⁶⁰ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.4.–30.6.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁴⁶¹ Pentti Renvallin päiväkirja 28.4. ja 1. ja 5.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 6.5.1942, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁴⁶² Pentti Renvallin päiväkirja 8.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁴⁶³ Itä-Karjalan sotilashallinnon säädöskokoelma N:o 35, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

laisten henkilöiden mukaan kyse ei ollut siitä, että kommunismi olisi tehnyt venäläisistä jonkinlaisia vaan päinvastoin venäläiset tekivät kommunismista sen, mitä se oli. Tällaisena tilanteen näki esimerkiksi sotilashallinnon opettajaleirin palveluksessa ollut Martti Hela, joka puheessaan miehitetyn alueen paikallisille opettajille kertoi ”kuolemaan asti vastaisesta suhtautumisestamme venäläisyyteen ja sen pahimpaan muotoon kommunismiin”.⁴⁶⁴ Tällainen asenne näkyi myös ensimmäisessä sotasäälisarkiston kokoamisohjeessa. Pelkästään neuvostopropagandan poistaminen ei ollut riittävää, vaan pois piti saada myös aineisto, jossa oli venäläinen leima. Kyse oli samasta etniseen puhtauteen pyrkimisestä, jonka yhtenä osoituksena olivat epäkansalliseksi määritellylle väestölle tarkoitetut keskitysleirit.

Suomalaisessa tutkimuksessa on korostettu näkemystä, jonka mukaan ”ryssävihaaksi” kutsuttu venäläisviha oli instrumentaalista, eli vihaa lietsottiin tarkoituksella ulkoista vihollista kohtaan yhtenä keinona yhdistää kansa sisällissodan jälkeen. Tällaisena nähdään esimerkiksi AKS:n toiminta. Jyrkintä linjaa edusti Elmo Kailan luoma Vihan veljien salaseura, joka julisti ehdotonta vihaa, joka kohdistui nimenomaan venäläisyyteen ja jossa ajateltiin, että koko kansaa tuli vihata sen synnynnäisten, väistämättä esiin tulevien ominaisuuksien perusteella.⁴⁶⁵ Toisaalta katsotaan, että viha levisi järjestelmästä yksilöihin päin. Ensin suurruhtinaskunnan hallintokoneisto ja itsenäistymisen jälkeen kommunistinen hallinto olivat pelättäviä ja vihattavia järjestelmiä ja siksi alettiin vihata myös venäläisiä.⁴⁶⁶ Tutkimuskirjallisuudessa ajoitetaan rasisen venäläisvihan syntymisajankohdaksi usein vuodet 1917–1918. Ajatusta perustellaan sillä, että tarve lietsoa vihaa syntyi, kun vallankumouksen jälkeen Venäjältä/Neuvostoliitosta tuli konkreettinen uhka.⁴⁶⁷ Toisenlaisiakin näkemymiä on kuitenkin esitetty. Esimerkiksi Derek Fewsterin mukaan ryssävihaa, joka kohdistui nimenomaan etniseen venäläisyyteen, ei hallintorakenteisiin, näkyi jo ennen Suomen itsenäistymistä.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Vuonokari 2011, 41. Alkuperäinen lainaus ItäKar.SE:n opettajaleirin toimintakertomus 15.–31.1.1942.

⁴⁶⁵ Vihavainen 2013, 209–219.

⁴⁶⁶ Nygård 1982, 37; Vihavainen 2013, 219–227, 297–305.

⁴⁶⁷ Danielsbacka 2013, 57.

⁴⁶⁸ Fewster 2006, 242–243. Jo pelkästään termin ”ryssäviha” olemassaolo kertoo kiinnostavalla tavalla siitä, miten erityisenä kysymyksenä Suomessa pidetään suhdetta venäläisiin. Termin käyttäminen antaa ymmärtää, että vihamielinen suhtautuminen venäläisiin olisi jotenkin perustavanlaatuisesti erilaista, kuin vihanmielinen suhtautuminen mihin tahansa muuhun kansanryhmään. Taustalla vaikuttanee sama ajatus, joka on saanut Vihavaisen ot-sikoimaan ryssävihasta kertovan kirjansa ”Venäjän pelon historiaksi”. Vihamielisyys venäläisiä kohtaan tulkitaan ymmärrettäväksi reaktioksi pieneltä kansakunnalta ylivoimaista naapuria kohtaan. Ajatuksella on oma oikeutuksensa, mutta samalla ryssäviha-termin käyttäminen hämärtää sitä, että kyseessä on myös perustaltaan aivan samanlainen muukalaisviha, jota rasismin eri muodot ovat kautta aikojen eri puolella maailmaa saaneet.

Vaikka venäläisvastaisuus oli merkittävä tekijä Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunnassa ja koko hallinto ja miehitetyn alueen asukkaiden kohtelu perustui ihmisten jakoon kansallisuuden perusteella, ei venäläisvastaisuus kuitenkaan ollut virallisesti määritelty asia sellaisella tavalla kuin esimerkiksi juutalaisten asema kansallissosialistisessa Saksassa. Selkeimmin tämä näkyy siinä, että miehityshallinnon palveluksessa oli huomattavan paljon venäläistaustaisia henkilöitä, joiden kielitaidolle oli suuri tarve. Venäläisvihan näkyminen aineistossa riippuukin aina siitä, kuka milloinkin on ollut tekstejä muotoilemassa. Syyskuun 1941 käsky asiakirjojen koamisesta oli luultavasti Castrénin kynästä, uusi käsky on taas muotoiltu sotilashallinto-esikunnassa ja edustaa näkemystä, jonka mukaan suomalaiset taistelivat ensi sijassa kommunistista ideologiaa vastaan.

Takavarikkokäsky konkretisoi sotasaalisarkiston roolin miehitysvallan käyttäjänä. Sen roolina ei ollut vain pelastaa muuten heitteille jääviä arkistoja ja kirjastoja, kuten jälkikäteen mielellään väitettiin. Arkistoon koottiin myös miehitysvallan takavarikoimaa aineistoa rangaistuksen uhalla. Aineistoa hallussaan pitävä oli nimittäin käskyn mukaan velvollinen ilmoittamaan siitä heti paikallispäällikölle ja ilmoituksen laiminlyömisestä uhattiin rangaistuksella.⁴⁶⁹ Toukokuun 1942 takavarikkokäsky oli Itä-Karjalan sotilashallinnon antama ja koski sen alaisia yksiköitä. Seuraava etappi oli saada Päämajan tiedusteluosasto antamaan vastaava käsky myös joukko-osastoille.⁴⁷⁰ Tähän käskyyn piti ilmeisesti tulla myös maininta takavarikoitavien aineistojen aktiivisesta keräämisestä.⁴⁷¹ Itä-Karjalan sotilashallinnon käskylehdessä numero 23 annettiin elokuussa 1942 tarkemmat ohjeet takavarikointia varten, mutta jos Renvall oli toivonut niistä tehokkaampaa työkalua takavarikointien suhteen, hän joutui pettymään. Ohjeiden ensimmäisenä kohtana oli nimittäin määräys, ettei takavarikoinnin takia tullut erikseen järjestää systemaattisia kotitarkastuksia, vaan mennä tarkistuskäynnille vasta, jos oli syytä epäillä propaganda-aineistoa löytyvän.⁴⁷²

Keskustelussa kirjojen takavarikkokäskystä tuleekin esiin yleisempi ilmiö. Siinä missä miehitetyllä alueella toimittiin ruohonjuuritason työssä aivan kuin alueen jäämisestä Suomen haltuun ei olisi pienintäkään epäilystä, oltiin ylätasolla varovaisempia. Miehityshallinnon arjessa ristiriita ei ollut useinkaan havaittavissa. Myös sotasaalisarkistossa jokapäiväinen työ voitiin suunnitella sen ajatuksen pohjalta, että

⁴⁶⁹ Itä-Karjalan sotilashallinnon säädöskokoelma N:o 35, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁴⁷⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 1.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.4–30.6.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁴⁷¹ Pentti Renvall Lauri Kujalalle 21.7.1942, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

⁴⁷² Itä-Karjalan sotilashallinnon käskylehti N:o 23 12.8.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

työn lopullisena tarkoituksena oli Äänislinnan maakunta-arkiston perustaminen. Ajoittain näkyvintä Suur-Suomen pohjustamista kuitenkin rajoitettiin ylemmiltä tahoilta ja takavarikkokäskyn rajaamisen voi nähdä tällaisena rajoittamisena.

Käyttämässäni lähteissä ei näy merkintöjä siitä, että propagandakäskyn perusteella olisi toimitettu suuria määriä kirjallisuutta sotasaalisarkistoon, mutta on myös mahdollista, että yksityisiltä takavarikoituja kirjoja ei lähetys- ja vastaanottoilmoituksissa merkitty mitenkään erikseen. Luultavasti takavarikkomääräyksen merkitys jäi silti rajalliseksi, koska julkisissa kirjastoissa ja tyhjilleen jääneissä rakennuksissa olleet painotuotteet oli pääasiassa tässä vaiheessa jo koottu sotasaalisarkistoon.

Vaikka järjestelmällisiä etsintöjä kommunistisen kirjallisuuden löytämiseksi ei tehty, yritettiin sitä saada pois paikallisten käsistä vapaaehtoisin keinoin. Vuonna 1943 järjestettiin kansakouluissa kommunistisen kirjallisuuden keräyskilpailu. Sen tuloksena kerättiin kodeista yli 50 000 kirjaa.⁴⁷³ Tämän voi nähdä myös symbolisena eleenä, jossa miehitetyn alueen tulevaisuus laitettiin puhdistamaan maata sen menneisyydestä. Sotasaalisarkiston asiakirjoista ei löydy mainintaa, että se olisi ollut mukana tässä keräysoperaatiossa. Se rinnastuu kyllä kiinnostavalla tavalla erääseen Renvallin artikkeliluonnokseen Neuvosto-Karjalan suomenkielisen kirjallisuuden kieltämisestä, missä hän paheksui sitä, miten lapsilta ”salakavalasti selvitettiin” oliko kodeissa kiellettyjä kirjoja.⁴⁷⁴

Ennen kaikkea sotilashallinnon tarve saada kommunistinen tai suomalaisvastainen kirjallisuus pois paikallisten asukkaiden käsistä kertoo valmistautumisesta alueen suomalaiseen tulevaisuuteen. Väestön ei haluttu lukevan kirjallisuutta, joka kiinnittäisi heitä aikaisempaan hallintoon. Vääränlaisia kirjoja pidettiin myös vaarallisina. Tämä käy selvästi esiin episodista sotavankileirien ja sotasaalisarkiston välillä. Eri tiedustelu-upseerit olivat toimittaneet venäjänkielistä kirjallisuutta sotavankileireille ainakin keväästä 1942 lähtien.⁴⁷⁵ Kesällä 1943 myös päämajan sotavankitoimisto lähestyi tilastotoimistoa pyynnöllä saada sotasaalisarkiston ylijäämäkappaleista venäjänkielistä kirjallisuutta sotavankileirien käyttöön.⁴⁷⁶ Tällainen luettelo lähetettiinkin, tosin vasta marraskuussa 1943.⁴⁷⁷

⁴⁷³ Kulomaa 1989, 177.

⁴⁷⁴ Artikkeliluonnos kirjojen poistamisesta, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

⁴⁷⁵ VI AKE:n valistusupseeri Aunuksen PE:n tiedustelu-upseeri Vesikolle 17.4.1942, IKSHA, Aunuksen piiriesikunta, Yleinen salainen ja henkilökohtainen kirjeenvaihto, T2884/7, KA; Arvo Seppälä sotavankileiri 3:lle 21.10.1943, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

⁴⁷⁶ Tilastotoimisto Päämajan sotavankitoimistolle 9.7.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁴⁷⁷ Tilastotoimisto PM:n järjestelyosastolle 30.11.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

Sotavankitoimisto piti siis kirjallisuuden toimittamista sotavankileireille suotavana, mutta ongelmia syntyi, kun Sotavankileiri 3 otti suoraan yhteyttä ensin Vienan piiriesikuntaan ja sitten sotasaalisarkistoon kirjoja saadakseen.⁴⁷⁸ Kirjalähetys lähti matkaan tammikuussa 1944. Vankileirin piti saatekirjeen mukaan itse harkita, mitkä näistä kirjoista sopisivat vankien käyttöön. Mukana seuranneesta luettelosta saa käsityksen siitä, mikä sotasaalisarkiston näkökulmasta oli vaaratonta tekstiä sotavankien silmille. Suurin osa oli ammatti- tai oppikirjallisuutta kuten kirjat teiden hoidosta, ihmisen anatomiasta tai eläintieteestä. Mukaan kelpuutettiin myös joitain venäjännöksiä klassikkoromaaneista kuten Kiplingin *Viidakkokirja*. Venäjänkielistä kirjallisuutta edusti Puškin. Hänen runoteoksiaan lähetettiin vangeille 16 eri teosta.⁴⁷⁹

Helmikuussa kävi kuitenkin ilmi, että kirjojen lähettämisessä oli tehty virhe. Sotavankikomentajan esikunnasta tuli moitekirje, jonka mukaan kirjoja ei saanut lähettää suoraan leireille vaan esikunnan kautta, koska tarkastamattomien kirjojen jakelua vangeille ei voitu sallia. Mitään tämän suurempia seurauksia asiasta ei sotasaalisarkistolle ollut, mutta siitä, kuinka vakavasti asiaan suhtauduttiin, kertoo se, että asian selvittely jatkui kirjeitse maaliskuulle asti.⁴⁸⁰

Koska sotilashallinto ei pitänyt suurinta osaa miehitetyltä alueelta löytyneestä kirjallisuudesta sopivana paikallisten asukkaiden tai suomalaisten käsiin, kertyi sotasaalisarkistoon sen tarpeisiin nähden aivan liian suuri määrä kirjallisuutta. Sotasaalisarkiston kokoelmiin kuului muun muassa kustannusliike Kirjan kustannusvarasto, niinpä joitakin kirjoja saattoi olla varastossa satoja ja jopa tuhansia kappaleita.⁴⁸¹ Ylijäämäkirjojen käsittelyn vaihtoehtoja pyöriteltiin monessa yhteydessä. Jo ensimmäisessä sotasaalisarkistojen kokoamiskäskyssä annettiin lupa tuhota ylimääräiset kappaleet painotuotteista, jos kuljettaminen ja säilyttäminen olivat erityisen hankalasti järjestettävissä. Tällöin ehtona oli kuitenkin, että kyseistä pai-

⁴⁷⁸ Sotavankileiri 3:n huoltopäällikkö Viitala Vienan PE:n valistusupseerille 18.9.1943 ja Vienan PE:n tiedustelu-upseeri Arvo Seppälä sotavankileiri 3:lle 23.10.1943, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA; Sotavankileiri 3:n adjutantti Ruokolainen sotasaalisarkistolle 2.11.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁴⁷⁹ Sotasaalisarkisto sotavankileiri 3:lle 4.1.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁴⁸⁰ Sotavankikomentajan esikunta ItäKar.SE:lle 29.2.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA; Sotavankileiri 3:n päällikkö ItäKar.SE:lle 17.3.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1944, T7284/1, KA.

⁴⁸¹ Sture Berndtson Lauri Tudeerille 15.5.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaalisarkistojen vaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

notuotetta oli piirissä varmasti otettu talteen vähintään kymmenen tai alueella kaksi.⁴⁸²

Päätyminen kirjojen tuhoamiseen kertoo siitä, että sotasaalisarkiston toiminnan lähtökohtana oli ajatus miehittävän alueen jääminen Suomen haltuun. Jos ajatuk-
sena olisi ollut kirjojen ja arkistojen suojeleminen, kunnes Neuvostoliitto palaa alueelle,
olisi kirjastot voitu jättää pääasiassa lukittuina paikoilleen. Sotasaalisarkisto kuiten-
kin käsitteli kirjoja vain suomalaisten kirjastojen ja Petroskoihin suunnitellun kes-
kuskirjaston tarpeita ajatellen. Tarpeellinen määrä kirjoja tuli säästää kontrolloidusti
tieteellisten kirjastojen kokoelmiin ja loput hävittää. Sotasaalisarkiston perustamis-
käskyssä heinäkuussa 1942 sille annettiin lupa myydä, luovuttaa eteenpäin tai hävit-
tää sellaisia kirjoja, joita oli yli tarpeen.⁴⁸³

Ylimääräisten kirjojen myymistä pohdittiin, jotta sotasaalisarkiston kustannuk-
sia voitaisiin kattaa myynnistä saatavilla tuotoilla, mutta tämä ajatus kaatui ennen
kaikkea siihen, että suurinta osaa sotasaalisarkiston kokoelmista pidettiin propagan-
dakirjallisuutena, eikä sitä siksi voitu päästää eteenpäin. Mahdollisia myytäviä kir-
joja olisivat olleet lähinnä suomenkieliset kirjaklassikot kuten Aleksis Kiven ja
Maiju Lassilan teokset.⁴⁸⁴ Ongelmaksi tuli kuitenkin se, että joitakin myytäväksi
muuten kelpaavia kirjoja oli painettu Neuvostoliitossa ilman tekijänoikeuksien hal-
tijoiden lupaa.⁴⁸⁵ Pieniä määriä sotasaalisarkiston kirjoja ilmeisesti myytiin, koska
Suomesta löytyy teoksia, jotka on leimattu Itä-Karjalan sotasaalisarkiston leimalla
ja joissa on lisäksi leima ”luovutettu”.⁴⁸⁶

Maaliskuussa 1942 tiedusteluosasto lähetti piiriesikuntien tiedustelu-upseereille
luettelot kirjoista, joita oli jo kerätty tarpeellinen määrä. Näiden kirjojen loput kap-
paleet sai hävittää. Näissä ensimmäisissä luetteloissa oli Neuvostoliitossa käytettyjä
oppikirjoja.⁴⁸⁷ Täydennetyissä listoissa elokuussa 1942 oli yhteensä 1796 nimikettä,

⁴⁸² Ohjeet asiakirjojen ja painotuotteiden yms. talteenotosta Itä-Karjalassa 6.9.1941, IKSHA, Hallinnollis-taloudellinen tiedustelutoimisto, Salainen diaari 1941–1942 [kirjeenvaihto], T5682/1, KA.

⁴⁸³ Ote Itä-Karjalan sotilashallinnon esikuntakäskystä Nro 25, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁴⁸⁴ Jäljennös Lauri Tudeerin muistiosta Itä-Karjalasta kertyvien painotuotteiden jakami-
sesta, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943,
T19933/50, KA; Jäljennös Päämajan komento-osaston kirjeestä Itä-Karjalan sotilashal-
lintoesikunnalle 20.4.1942; Lauri Tudeer Pentti Renvallille 2.11.1943, HYK:n virka-
arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁴⁸⁵ Mäkinen 2006.

⁴⁸⁶ Kruhse & Uitto 2008, 103.

⁴⁸⁷ ItäKar.SE:n tiedusteluosasto piiriesikuntien tiedustelu-upseereille 17.3.1943, IKSHA,
Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943],
T3008/18, KA.

joista näistäkin kolmasosa oli oppikirjoja.⁴⁸⁸ Elokuun 1942 takavarikkomääräyksessä määrättiin, että takavarikoiduista painotuotteista piti erottaa 30 kappaletta sotasaalisarkistolle, mutta ylijäämäkappaleet tuli hävittää polttamalla tai lähettämällä ne paperitehtaiden raaka-aineeksi. Yliopiston tulipalon jälkeen kerättävien kappaleiden määrää vähennettiin niin, että jokaista kirjaa kerättiin vain 20 kappaletta.⁴⁸⁹

Kirjojen ylijäämävarastojen hävittäminen alkoi ajankohtana, jolloin mahdollisuuden pitää miehitetty alue vielä laajasti uskottiin, mutta sitä jatkettiin aina kevääseen 1944 asti. Sotasaalisarkiston viimeisessä toimintakertomuksessa raportoitiin Sotilashallintoesikunnan sotasaalistoimistolle toimitetun 13 autokuormaa ”hylkykirjallisuutta”.⁴⁹⁰ Pelko kirjojen omistajien vaatimuksista ei siis missään vaiheessa vaikuttanut kirjojen käsittelyyn.

Ideologialtaan vääränlaiseksi katsottujen kirjojen siirtäminen pois ihmisten ulottuvilta ja tuhoaminen on jälleen yksi piirre, joka tekee sotasaalisarkiston toiminnasta hyvin samanlaista, kuin sen vastinparien toiminta muualla Euroopassa. Vallanpitäjille vastenmielisten kirjojen tuhoamisella on pitkät historialliset perinteet. Rebecca Knuth luettelee kolme perussyötä kirjojen tuhoamiselle kautta aikojen. Kirjoja tuhoataan yleisen hävityksen sivutuotteena, otetaan sotasaaliiksi ja tuhoataan tietoisesti, koska niiden sisältö koetaan poliittiseksi, uskonnolliseksi tai muuksi uhaksi.⁴⁹¹ Itä-Karjalassa toteutuivat kaikki kolme kohtaa. Kirjoja tuhoutui sotatoimissa ja tulipaloissa, niitä jätettiin tuhoutumaan taivasalle rakennusten siivoamisen yhteydessä ja niitä varastettiin yksityishenkilöiden sotasaaliiksi. Niitä myös tuhottiin tietoisesti, koska niiden sisältö koettiin vaaralliseksi.

Kuten Rebecca Knuth toteaa, kirjoitetun tiedon yhteiskunnissa kirjat ovat keino käyttää hyödyksi edellisten sukupolvien työtä.⁴⁹² Kirjoja tuhoamalla tämä yhteys menneisyyteen voidaan katkaista. Miehitetyllä alueella suomalaisilla oli motiivi tähän, koska vain pieni osa miehitetyn alueen menneisyydestä oli sellaista, joka toivottiin otettavaksi mukaan suomalaisen Itä-Karjalan rakennustyöhön. Miehitetyllä alueella ei kuitenkaan järjestetty julkisia kirjarovioita ja kaikista kirjoista haluttiin saada esimerkkikappaleet talteen. Kyse oli kontrolloidusta operaatiosta, jossa pyrkimyksenä oli ottaa haltuun miehitetty alue. Täyttä katkosta miehitetyn alueen men-

⁴⁸⁸ Tiedusteluosasto piirien tiedustelu-upseereille 4.8.1942, IKSHA, Vienan PE, Tiedustelu-upseeri, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943 [1942–1943], T3008/18, KA.

⁴⁸⁹ Itä-Karjalan sotilashallinnon käskylehti N:o 23 12.8.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA; Tiedustelutoimisto Itä-Karjalan sotilashallintokomentajalle 29.1.1943, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁴⁹⁰ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944. 16.8.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

⁴⁹¹ Knuth 2003, 22–23.

⁴⁹² Knuth 2003, 19.

neisyyteen ei haluttu, vaan käyttökelpoinen osa kertyneestä tiedosta haluttiin kontrolloidusti talteen.⁴⁹³

Tämäkään ei silti erota sotasaalisarkistoa Saksan tai Venäjän vastaavien organisaatioiden toiminnasta. Myös saksalaiset, jotka käyttivät kirjarovioiden symbolivoimaa hyödykseen, säästivät kirjoja tutkimustarkoituksiin ja Neuvostoliiton kirjastoissa oli salaisten kirjastojen osastoja, joiden avulla vaaralliset kirjat pysyivät poissa useimpien ihmisten ulottuvilta, mutta tarvittaessa saatavilla. Tällainen osasto löytyi myös suomalaisten takaisin valtaamasta Viipurista vuonna 1941. Sinne oli järjestetty kirjoja sekä kirjaston kokoelmista, että kaupungin yksityisasunnoista. Kuten saksalaisten kirjavarkauksista kirjoittanut Anders Rydell on todennut, suurinta valtaa ei saavuteta tuhoamalla vihollisen menneisyyttä, vaan kontrolloimalla sitä.⁴⁹⁴

4.2 Arkistojen tuhoutuminen Suomen miehittämällä alueella

Arkistoissa ja kirjastoissa on paljon samaa kulttuurilaitoksina ja informaation säilyttäjinä, mutta pohjimmiltaan ne ovat silti perusolemukseltaan erilaisia. Eron tuottaa ennen kaikkea kysymys ainutkertaisuudesta. Painokoneen keksimisen jälkeen kirjan keskeinen ominaisuus on ollut se, että se voidaan monistaa nopeasti. Asiakirjankin voi kopioida, mutta ennen kopiokoneen keksimistä se oli melko hankalaa ja aikaa vievää ja silloinkin on oleellista, mikä on alkuperäinen asiakirja. Painetusta kirjasta ei ole alkuperäistä versiota. Kirjan käsikirjoitus voi olla tallella, mutta se kuuluu arkistoon, ei kirjastoon. Kirjasta voidaan ottaa miljoonapainoksia ilman, että se menettää autenttisuuttaan, mutta asiakirjasta on olemassa vain yksi tai esimerkiksi kauppakirjojen tapaisten dokumenttien kohdalla muutama alkuperäinen kappale. Jos niistä otetaan kopioita, ne pitää erikseen todistaa aidoiksi.

Tämän ainutkertaisuuden takia arkistojen tuhoutuminen sodissa vertautuu monilta osin enemmän taideteosten tai merkittävien rakennusten tuhoutumiseen kuin kirjojen. Kroatialainen toimittaja Slavenca Drakulić kirjoitti Mostarin sillan tuhosta tavalla, jonka voisi siirtää myös arkistoihin. Hän pohti, miksi tunnemme suurempaa

⁴⁹³ Tämä ei tosin ollut aivan kaikkien kirjastojen edustajien mieleen päätellen siitä, mitä Maliniemi kirjoitti Renvallille elokuussa 1942: ”täällä lähdettiin siitä, että YK saisi ensisijaisesti kaiken mitä voidaan irti ottaa N.B. myös puhtaan rossican, jota törkyä mais-teri Bäckman ilmeisesti pelkää toivottaa osastoonsa tervetulleeksi in extenso.” Maliniemen mukaan kirjastonhoitajien tehtävänä oli kuitenkin ottaa kaikki aineisto talteen ja hän totesi, että ”Sensurointi jää [...] myöhemmän ajan tehtäväksi.” Maliniemi Pentti Renvallille 29.8.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁴⁹⁴ Rydell 2016, 13; Takala, H 2017, 153–154.

tuskaa katsoessamme kuvaa sillan tuhosta kuin katsoessamme kuvaa murhatuista ihmisistä ja päätyi seuraavaan vastaukseen:

”Ehkä siksi, että näemme oman kuolevaisuutemme sillan romahduksessa. Odotamme ihmisten kuolevan, laskemme sen varaan, että oma elämämme päättyy. Silta kaikessa kauneudessaan ja sulokkuudessaan oli rakennettu elämään meitä kauemmin. Se oli yritys tarttua ikuisuuteen, Se ylittää yksilöllisen kohtalomme. Kuollut nainen on yksi meistä – mutta silta olemme me kaikki ikuisesti.”⁴⁹⁵

Myös arkistot voi tulkita ihmisten pyrkimyksiä tarttua ikuisuuteen ja se on niille sekä riski että suojeleva tekijä. Ainutkertaisten asiakirjojen tuhoaminen on tehokas tapa aiheuttaa vahinkoa tietyille ihmiselle tai ihmisryhmälle tai mahdollistaa omien jälkien peittely. Arkistojen ainutkertaisuus kuitenkin nostaa myös kynnystä niiden tuhoamiseen. Asiakirjan hävittämiseen sisältyy aina riski siitä, että sen sisältämä tieto on menetetty lopullisesti. Siksi toisessakin maailmansodassa arkistojen tuhot eivät useinkaan johtuneet suoraan vihollisen halusta tuhota arkistoja, vaan pikemminkin sodan sivuvaikutuksista.

Sotasaalisarkistossa kysymystä arkistojen tahallisesta hävittämisestä pohdittiin vain tiettyjen, hankalasti käsiteltävien asiakirjaryhmien kohdalla. Kysymys tuli esille syksyllä 1943. Renvall totesi Blomstedtille, ettei sotasaalisarkistolla ollut arkistoihin nähden minkäänlaisia hävittämisvaltuuksia. Sotasaalisarkistossa oli kuitenkin noin vaunulastillinen tavaraa, jota oli Renvallin mielestä tarpeetonta säilyttää. Se sisälsi arkistosiirot ja tulipalon jälkeen irralleen joutuneita papereita, joiden alkuperän selvittäminen oli Renvallin mukaan toivotonta. Renvallin mielestä asia voitaisiin tulkita niin, että asiakirjojen joutuminen irralleen oli tehnyt niistä merkityksettömiä ja ne voitaisiin siis laskea jo tuhoutuneiksi. Renvall epäröi silti edelleen, koska perustelu ei hänestä ollut arkistonhoidollinen.⁴⁹⁶

Toisen hävittämiskelpoisen ryhmän muodostivat Renvallin mielestä rautatieviranomaisten kuitit, rahtikirjat ja lennätinkoneiden morserullat. Ne olivat aineistoja, jota ei Renvallin mielestä kukaan luultavasti jaksaisi käsitellä, mutta toisaalta ei voinut sanoa, että niiden sisältämä tieto olisi ollut muualta saatavissa. Renvall epäröi näidenkin hävittämistä. Voisihan ”teoriassa olettaa”, että niiden avulla haluttaisiin joskus selvittää teollisuuslaitosten tuotantomääriä.⁴⁹⁷ Renvallin epäroinnissa näkyi myös se, että arkistojen seulonta ei ennen toista maailmansotaa vielä itsestään sel-

⁴⁹⁵ Bevan 2006, 26. Käännös kirjoittajan.

⁴⁹⁶ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 15.11.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁴⁹⁷ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 15.11.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

västi kuulunut päätearkistojen arkistonhoitajien tehtäviin. Vaikutusvaltaisista arkistoteoreetikoista Hilary Jenkinson torjui ajatuksen kokonaan. Suomessa arkistovaltuuskunnan vuoden 1935 mietinnössä seulonta määriteltiin vain todella tarpeettomien papereiden hävittämiseksi.⁴⁹⁸

Renvallkin halusi hävittämispäätökselle tueksi muiden arkistoammattilaisten näkemyksiä. Hän toivoi, että Blomstedtilla tai Nurmiolla olisi mahdollisuus matkustaa Petroskoihin tarkistamaan asiakirjat. Tämän jälkeen voitaisiin antaa ohjelunnos Kujalalle, joka voisi hankkia niille virallisen vahvistuksen.⁴⁹⁹ Blomstedt merkitsi kirjeen marginaaliin lyijykynällä omia pohdintojaan asiasta. Hän halusi antaa vastuun asian pohtimisesta ensi sijassa sotilasviranomaisille. Ilmeisesti sotatilanteen vaikutukset sotasaalisarkistoon huolestuttivat Blomstedtia, koska hän kirjoitti perusteeksi vastuun antamisesta sotilaille, etteivät arkistot oikeastaan vielä olleet ”meidän”.⁵⁰⁰ Blomstedt, ei lähtenyt itse Petroskoihin, mutta Kujala ja Nurmio saapuivat sinne marraskuussa 1943.⁵⁰¹ Arkistojen hävittämisestä käydyt neuvottelut on oletettavasti käyty suullisesti. Ainakaan lähdeaineistossa ei ole asiasta myöhemmin mainintoja.

Sodissa tuhoutuu usein arkistoja siksi, että arkistojen haltijat tuhoavat ne mieluummin kuin jättävät vihollisen käsiin. Usein kyse on arkistoista, jotka sisältävät sellaisia tietoja, jotka voisivat saattaa ihmisiä vaaraan. Esimerkiksi Ranskan ulkoministeriön pihamaalla poltettiin huomattava määrä arkistoja ennen saksalaisten etenemistä Pariisiin. Saksalaiset joukot taas tuhosivat omasta toiminnastaan kertovia arkistoja, kun tappio alkoi näyttää väistämättömältä. Esimerkiksi Saksan ilmavoimien tuhoamien omien arkistojen määrä lasketaan kymmenissä tonneissa. Sophie Cœurén mukaan arkistojen tuhoutumisen uhkaan sodissa osattiin toisen maailmansodan alkaessa varautua. Ensimmäisen maailmansodan kokemukset ja erityisesti Espanjan sisällissota olivat herättäneet huolen arkistojen turvallisuudesta. Suurimpana uhkana pidettiin arkistojen tuhoutumista pommituksissa ja siksi Ranskan ulkoministeriössäkin siirrettiin arvokkaimpia historiallisia aineistoja pois Pariisista jo syksystä 1938 lähtien. Arkistoissa ei ollut kuitenkaan varauduttu ennalta ajankohtaisten aineistojen käyttöön tiedustelun tai politiikan tarpeisiin, mikä johti arkistojen paniikinomaiseen tuhoamiseen ennen saksalaisten saapumista.⁵⁰² Toisaalta on vaikea ajatella, miten tällaiselta uhalta edes olisi voitu suojautua. Pieniä määriä arkistoja voi tietysti yrittää kätkeä, mutta aina on olemassa vaara tällaisten kätköjen paljastumisesta.

⁴⁹⁸ Kilkki 2020, 212.

⁴⁹⁹ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 15.11.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁵⁰⁰ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 15.11.1943. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁵⁰¹ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 24.11.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA.

⁵⁰² Cœuré 2007, 17–22. Esimerkkejä tuhotuista arkistoista Eckert 2012, 95: Heurtebise 2012.

Suomalaisten miehittämällä alueella Neuvostoliitto oli saanut evakuoitua tärkeimpinä pitämänsä arkistot, eikä niitä ilmeisesti päädytty tuhoamaan sen enempää kuin mitä tuhoutui tahallaan sytytetyissä tulipaloissa. Suomalaisten käsiin jääneitä lotjia, joissa oli muun muassa Vienanmeren–Itämeren kanavakombinaatin arkistoja, Neuvostoliitto kyllä yritti tuloksetta pommittaa upoksiin.⁵⁰³ Neuvostoliiton muilta rintamilta tiedetään, että osana evakuoimista Neuvostoliitto tuhosi osia sellaisista arkistoista, joita ei ollut ehditty evakuoida ja joiden joutumista saksalaisten käsiin pidettiin haitallisena.⁵⁰⁴

Suomalainen miehityshallinto ja sotasaalisarkisto eivät pääasiassa halunneet hävittää haltuunsa ottamiaan arkistoja, mutta silti arkistojakin tuhoutui ja tuhottiin Itä-Karjalan miehityksen seurauksena. Suurin yksittäinen määrä arkistoaineistoja tuhoutui Petroskoin yliopiston tulipalossa. Tämän lisäksi taisteluissa ja niistä johtuneissa tulipaloissa hävisi myös arkistoja. Tulipalojen ja sotatoimien jälkeen suurin uhka arkistoille miehityksellä alueella olivat tietämättömyys ja piittaamattomuus. Taistelujoukoilla oli hyvät ohjeet siitä, miten arkistoja tuli kohdella, mutta tämä ei tarkoita sitä, että kaikki olisivat olleet niistä tietoisia tai toisaalta katsoneet tarpeelliseksi noudattaa niitä.

Heti Petroskoin valtauksen jälkeen Renvallin komennuskunta kokosi usein arkistoja kilpaa rakennusten siivoojien kanssa. Työskentelyjärjestyksen piti perustua etukäteen arvioituun arkistojen ja kirjastojen kiinnostavuuteen, mutta suunnitelmiin tuli usein muutoksia, kun Renvall sai tietoonsa johonkin arkistoon kohdistuneen uhan. Usein arkistot piti siirtää kiireesti, kun jotain rakennusta siivottiin ja tyhjenettiin muuhun käyttötarkoitukseen. Kun Renvall saapui esimerkiksi tarkistamaan erään tohtorin, luultavasti siis Petroskoin yliopiston henkilökunnan jäsenen kotia, oltiin taloa juuri siivoamassa ja osa tohtorin asiakirjoista oli röykkiönä talon pihalla ja eteisessä. Arkisto saatiin talteen, mutta sen järjestys oli mennyt sekaisin.⁵⁰⁵

Seuraavana päivänä taas piti tyhjentää arkistoista taloa, jonne samaan aikaan tuotiin autokuormittain huonekaluja varastoitavaksi. Tällaisten tilanteiden ehkäisemiseksi Petroskoin varuskuntakäskyyn saatiin marraskuun 1941 alussa käsky, jonka mukaan sotasaalisarkistolle oli ilmoitettava, jos ryhdytään siivoamaan rakennusta, jossa on arkistoja tai kirjoja.⁵⁰⁶ Samanlainen käsky täydennettynä vaatimuksella ottaa löydetty arkistot talteen annettiin myös helmikuussa 1942: ”Kun oli osoittautunut, ettei tiedusteluosasto ehdi suorittaa aineiston etsiskelyä Äänislinnassa riittävän

⁵⁰³ Pentti Renvallin päiväkirja 10–18.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁰⁴ Grimsted 2001, 183–184.

⁵⁰⁵ Pentti Renvallin päiväkirja 29.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁰⁶ Pentti Renvallin päiväkirja 30.10. ja 4.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

nopeasti, ja että joukko-osastot kielloista huolimatta tuhosivat aineistoa”. Varuskuntapäällikkö kertoi käskystä myös puhuttelussaan ja käskyn jälkeen joukko-osastot toimittivat taas useita arkistoeriä.⁵⁰⁷

Tiedustelutoimiston alkuvuoden 1942 toimintakertomuksessa painotettiin, että jos sota siirtyisi taas etenemisvaiheeseen, tarvittaisiin henkilökuntaa, joka voisi seurata heti joukkojen jäljessä. Tiedustelumatka Voznesenjaan oli toimintakertomuksen mukaan osoittanut, että aineistojen pelastaminen omien joukkojen suorittamalta hävitykseltä ja joutumiselta asiattomien käsiin vaati niiden keräämistä pian paikkakunnan valtauksen jälkeen. Nyt sotasaalisarkisto oli voinut kulkuvälineiden ja henkilökunnan puutteen takia toimia tyydyttävästi vain Petroskoissa ja Karhumäellä.⁵⁰⁸

Keräämättömiä arkistoja ja kirjastoja uhkasi tuhoutumisen lisäksi joutuminen sotasaalista etsivien sotilaiden taskuihin. Kulomaa kirjoittaa kuritilanteen olleen Petroskoissa valtausta seuranneina päivinä ja viikkoinakin huono. Periaatteessa kaupungissa olisivat saaneet oleskella vain jotain tehtävää siellä suorittaneet sotilaat, mutta käytännössä uteliaita virtasi kuitenkin kaupunkiin sen laitamille sijoitetuista yksiköistä. Tilannetta pahensi kaupungista löytynyt suuri alkoholivarasto, jonka sisältöä päätyi sotilaiden haltuun.⁵⁰⁹

Asiakirjoja ja kirjallisuutta eivät Petroskoissa silti uhanneet niinkään humalaiset rivisotilaat, koska heidän pääsytään varastoihin estettiin jo ensimmäisten päivien jälkeen. Upseereiden kulkemista oli vaikeampi estää. Renvall kävi pyytämässä Petroskoin komendantilta, että katselulupia yliopistorakennukseen ei myönnettäisi, mutta tämä ei katsonut voivansa tehdä asialle mitään. Kun Renvall huomasi, että esimerkiksi Petroskoissa painetuista juhlakalevaloista oli enää kolme viidestä jäljellä, hän yksinkertaisesti sulki yliopiston ovet munalukoilla ja kielsi vartiomiehiä millään papereilla päästämästä ovista sisään ulkopuolisia. Tästä huolimatta lokakuun lopulla 1941 paljastui, että yliopistolta oli viety laatikkokaupalla kirjallisuutta. Asia ilmoitettiin poliisille, osa huoneista sinetöitiin lyijysinetiillä, ja avaimet otettiin pois vartiopiltoilta, jotka olivat kielloista huolimatta päästäneet sivullisia rakennukseen. Tästä lähtien jokaisen sotasaalisarkiston tiloihin pyrkijän tuli käydä tiedusteluosaston toimiston kautta.⁵¹⁰

Ongelma ei rajoittunut suomalaisten miehittämälle alueelle vaan sotilaiden varastelu joko jälleenmyyntiä varten tai sotamuistoiksi oli yleinen ongelma. Esimer-

⁵⁰⁷ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.1942–31.3.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁵⁰⁸ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.1942–31.3.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁵⁰⁹ Kulomaa 1989, 38–39; Pentti Renvallin päiväkirja 2.10.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵¹⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 13.–14. ja 24.10.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

kiksi Yhdysvalloissa kiinnitettiin huomiota siihen, että markkinoille alkoi ilmaantua käsikirjoituksia, joiden alkuperä oli hämärä ja arkistoja katosi myös kokoamiskeskuksista, joiden täydelliseen vartiointiin ei yksinkertaisesti ollut resursseja. Tilannetta vaikeutti erityisesti se, että asiakirjoja katosi myös sellaisten henkilöiden matkaan, joilla oli oikeus käyttää materiaaleja.⁵¹¹ Varastelu oli silti suurempi uhka kirjoille kuin arkistoaineistoille. Arkistoja suojeli niin Suomessa, kuin muuallakin Euroopassa puhtaalta ryöstelyltä se, ettei niillä yleensä ole juuri jälleenmyyntiarvoa.⁵¹² Toisaalta vähäinen rahallinen arvo saattoi olla yksi osasyylinen arkistojen jättämiseen heitteille.

Tiedusteluosaston alkuvuoden 1942 toimintakertomukseen kirjattiin monta esimerkkiä aineistojen tuhoutumisesta. Toimintakertomuksessa todettiin synkästi, ettei joukkoja saatu millään käskyillä tai kielloilla estettyä tuhoamasta haltuunsa joutunut kirjallista aineistoa. Petroskoin ulkopuolelta oli saatu ilmoituksia, että joukot olivat jatkuvasti siivouksen yhteydessä tuhonneet aineistoja, esimerkiksi Kontupohjan voimalaitoksen kirjaston.⁵¹³

Petroskoissa oli melko vähän isoja rakennuksia ja siksi kohdistui jatkuvaa painetta siihen, että myös yliopistorakennus saataisiin muuhun käyttöön. Yliopiston juhlasalissa järjestettiin konsertteja, joihin kulku tapahtui kirjavarastoina toimineiden aulojen läpi. Aineiston turvallisuuden kannalta tämä oli tietysti huono vaihtoehto, mutta siihen oli pakko suostua, kun konserttien järjestäjät lupasivat järjestää vartiointin. Keväällä 1942 yliopiston juhlasali muutettiin elokuvateatteriksi. Elokuvaihminen tuli järjestää tarvittava vartiointi näytösten ajaksi, mutta Renvall valitti heidän ”lyöneen lossiksi” vartiointin, kun olivat saaneet haluamansa. Yksi vartiosta löytyi itse tutkimasta asiakirjoja ja toisena päivänä ovet olivat jääneet auki, minkä seurauksena kaksi lomalla ollutta varusmiestä oli mennyt neljänteen kerrokseen.⁵¹⁴

Arkistojen tehokas evakuointi ja vartiointi olisi vaatinut enemmän henkilökuntaa, mutta sitä ei sotasaalisarkistolle myönnetty. Tiedusteluosaston Huttunen epäili auttamishalun puutteen johtuneen toimiston tuntemattomasta toimialasta, joka muiden hallinnollisten tehtävien joukossa saattoi näyttää vähemmän tärkeältä.⁵¹⁵ Myös Joensuun neuvotteluja varten kirjoitetussa muistiossa keväältä 1942 kirjoitettiin

⁵¹¹ Eckert 2012, 54–60.

⁵¹² Cœuré 2015, 30.

⁵¹³ Tiedusteluosaston toimintakertomus 1.1.1942–31.3.1942, Tiedusteluosasto, Spk 26299, KA.

⁵¹⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 7.11.1941, 23.4. ja 27.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjaimuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵¹⁵ Tilastotoimiston toimistoupseeri Huttusen selostus yliopiston turvallisuuden takaamisesta 7.5.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/55, KA.

siitä, että suurin tuhoutumisvaara johtui siitä, ettei tiedusteluosastolla ollut riittävästi resursseja pelastamaan aineistoja joutumasta suomalaisten joukko-osastojen ja viranomaisten siivousryhmien poltettavaksi tai kulkeutumasta joukko-osastojen tai yksityisten haltuun. Myös yliopistorakennuksen lämmittämättömyys ja pölyisyys olivat riski aineistoille. Tämän ongelman korjaaminen olisi sotasaalisarkiston henkilökunnan mukaan ollut täysin mahdollista, jos aineistoille olisi annettu niille kuuluva arvo.⁵¹⁶

Monien sotilaiden välinpitämätön asenne arkistoja ja kirjoja kohtaan näkyi niin, ettei käskyjä arkistojen lähettämisestä sotasaalisarkistoon noudatettu. Syyskuussa 1942 sotasaalisarkisto kovisteli Prääsän alue-esikuntaa. Saadun tiedon mukaan alue-esikunnalla oli hallussaan arkistoja ja kirjallisuutta, jotka pyydettiin lähettämään sotasaalisarkistolle niin, ettei alkuperäistä järjestystä rikottaisi.⁵¹⁷ Lokakuussa 1942 tiedustelu-upseerit Keijo Astala ja V. Räsänen kirjoittivat tiedusteluosastolle. Heidän näkemyksensä mukaan useimmissa tapauksessa sotilashallinnon henkilöstö ei ollut ymmärtänyt kerätä arkistoina talteen eri kylistä löytyneitä kolhoosien, prikaatien, metsäpunktien ja muiden instanssien asiakirjoja.⁵¹⁸

Yliopiston tulipalon jälkeen toteutetut tiedusteluretket Petroskoin ulkopuolelle paljastivatkin, että arkistojen ja kirjojen kokoamista koskevat määräykset olivat saataneet jäädä kokonaan toteuttamatta. Keijo Astala raportoi matkaltaan, että erityisesti rintamajoukkojen hallitsemilla alueilla komendanteilla ei ollut mitään tietoa siitä, että heidän olisi pitänyt ilmoittaa tapaamistaan kokoelmista, saati ottaa niitä haltuun.⁵¹⁹ Retkiä edelsi komento-osaston sotilashallintoesikunnan alue-esikunnille maaliskuussa 1943 lähettämä kirje arkistojen kokoamisesta. ”Sattuneesta syystä” kirjeessä huomautettiin, että sotasaalisarkistoon oli asiantuntijoiden arvioitavaksi lähetettävä kaikki käsin tai koneella kirjoitetut paperit. Arvonmäärittäystä ei saanut tehdä paikan päällä. Kirjeessä määrättiin myös antamaan arkistotyöntekijöille kaikki heidän tarvitsemansa apu.⁵²⁰

Kesällä 1943 tehtyjen keräysmatkojen raporteissa toistuu ilmaisu arkistojen häviämisestä ”kahteen tarkoitukseen”, siis vessapaperiksi ja sytykkeiksi. Sotasaalisarkiston työntekijät saattoivat myös saada tiedusteluihinsa vastauksen, että kirjalli-

⁵¹⁶ Muistio sotasaalisarkistojen ja kirjallisuuden käytöstä. 31.3.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁵¹⁷ Arvid Huttunen ja Pentti Renvall Prääsän alue-esikunnalle 9.9.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA.

⁵¹⁸ Keijo Astala ja V. Räsänen ItäKar.SE:n tiedusteluosastolle 30.10.1942, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵¹⁹ Keijo Astalan raportti arkistojen kuljettamisesta 16.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²⁰ Komento-osasto sotilashallinnon alue-esikunnille 8.4.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943, T19933/41, KA.

suutta oli kyllä ollut vuosi sitten, mutta se oli hävinnyt jonnekin.⁵²¹ Tämä ongelma ei rajoittunut miehitetylle alueelle. Viipurin osuusliikkeessäkin oli käytetty vessapaperina Äyräpään tuomiokunnan arkiston asiakirjoja.⁵²² Renvallkin oli kiinnittänyt huomiota tähän uhkaan jo ennen kuin hänet siirrettiin tiedustelutoimistoon. Hän kirjoitti päiväkirjaansa syksyllä 1941 kuinka talojen ja kolhoosin asiakirjoja oli tuhoutumassa sateen takia ja epäili papereiden joka tapauksessa päätyvän sytykkeiksi, kun taloihin tulisi asukkaita, koska niistä oli suurta pulaa.⁵²³

Vaikka joukko-osastot olisivatkin koonneet arkistot ja kirjat talteen, ei niitä välttämättä säilytetty kunnollisissa oloissa. Olavi Seitkarin raportissa kerrotaan esimerkiksi, että Prääsän lespromhosin eli metsätalouskolhoosiin arkisto löytyi sotasaalisvaraston vajasta osaksi rottien syömänä. Samasta varastosta löytyi kirjallisuutta levällään pitkin lattioita.⁵²⁴ Astala raportoi samanlaisista ongelmista. Suurimmalla osalla alueista arkistot ja kirjastot olivat odottaneet yli vuoden kuljettamista Petroskoihin ja sillä välin päätyneet keräilijöiden haltuun, vessapaperiksi tai sytykkeiksi.⁵²⁵

Veikko Mattila kävi keruumatkalla Munjärven alueella heinäkuussa 1943. Tilanne oli samantapainen kuin muuallakin. Pieniä kirjastoja ja arkistoja löytyi sieltä täältä, monet olivat tuhoutuneet tulipaloissa jo alueen valtaamisvaiheessa tai oli tietävästi poltettu tahallaan evakuointivaiheessa.⁵²⁶ Suunnuksen kylässä piti Mattilan kuuleman mukaan olla huomattava määrä kirkollista kirjallisuutta ja mahdollisesti myös arkistoja. Säilytyspaikaksi mainittu kirkko oli kuitenkin tyhjä. Tiedustelujen jälkeen selvisi, että alueella palvelut ortodoksipastori oli pakannut kirjat mukaansa,

⁵²¹ Olavi Seitkarin kertomus tiedustelumatkasta Äänisniemen alueelle 4.–12.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²² Berndt Federley Kaarlo Blomstedtille 3.3.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA; Olavi Seitkarin raportti arkisto- ja kirjallisuustiedustelumatkasta Terun alueelle 8.–14.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA; Keijo Astalan raportti arkistojen kuljettamisesta 16.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA; Kertomus tiedustelumatkasta Äänisniemen alueelle 4.–12.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²³ Pentti Renvallin päiväkirja 6.9.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵²⁴ Olavi Seitkarin raportti arkisto- ja kirjallisuustiedustelumatkasta Terun alueelle 8.–14.6.1943. 17.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²⁵ Keijo Astalan raportti arkistojen kuljettamisesta 16.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²⁶ Veikko Mattilan selostus arkisto- ja kirjastotiedustelumatkasta Muntjärven alueelle 5.7.–12.7. ja 16.7. – 23.7.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

koska hän tarvitsi niitä töissään. Tiedustelujen jälkeen hän lupasi toimittaa kirjoista luettelon tiedustelutoimistoon.⁵²⁷

Renvall ja muuta sotasaalisarkiston henkilökuntaa kävi arkistojen evakuointimatkalla Säämäjärvellä elokuussa 1943. Nivanka oli aikaisemmalla matkallaan huomannut, että Säämäjärven konetraktoriaseman arkistot ja kirjastot olivat hajallaan, mutta suojassa aseman teatterirakennuksessa. Nivanka oli sopinut Jessoilan paikallispäällikön kanssa, että aineistot jätettäisiin koskemattomina paikalleen, kunnes niitä tultaisiin noutamaan. Evakuointiretkikuntaa odotti kuitenkin ikävä yllätys. Suurin osa ainesta oli heitetty pihalle, osa käytetty sytykkeinä ja vain muutama asiakirjalaaatikko oli enää katon alla. Hävityksen oli saanut aikaan asemalle asettautunut työkomennuskunta, joka oli tyhjentänyt rakennuksen ilmoittamatta paikallispäällikölle. Petroskoihin vietäväksi pakattiin 30 laatikkoa läpimärkää aineistoa. Tätä Jessoilan tapausta myös selviteltiin jälkikäteen, ja tilastotoimisto vaati selvitystä siitä, miksi määräyksiä Jessoilassa oli rikottu.⁵²⁸

Joskus joukko-osastot kokosivat luvatta omia kirjastoja tai arkistoja. Esimerkiksi Vaasenissa kävi ilmi, että eräs eversti ja armeijakunnan komentaja olivat suunnitelleet tekevänsä Vaasenin kirkosta museon ja kokosivat siksi sinne esineitä, kirjallisuutta ja kirkonkirjoja. Kun tiedustelu-upseeri Keijo Astala pyysi toimittamaan kirjat ja kirkonkirjat sotasaalisarkistoon, alueella vastuussa olleen 17. divisioonan hallinnollisen toimiston päällikkö kieltäytyi. Hän ilmoitti, että hänen oli käsketty olla luovuttamatta kirkosta mitään. Astala kirjoitti ilmeisen ärtyneenä, että komento-osastolta löytyi kyllä ohjeet siitä, minne asiakirjat tuli luovuttaa.⁵²⁹

Astalan raportista välittyä sellainen kuva, että oma museo oli 17. divisioonan johdolle kunniakysemyksensä symboli sille, että he olivat alueen valloittajat. He halusivat Astalan mukaan pitää arkiston, jotta sitä voitaisiin esitellä ja näytellä vieraille. Tähän ei Astalan mielestä voitu kirkon huonon turvallisuustilanteen takia suostua.⁵³⁰ Tilastotoimisto lähetti 17. divisioonan hallinnolliselle toimistolle tiukkasävyisen kirjeen. Viittauksella Päämajan ja sotilashallinnon käskylehtiin määrättiin kirkon arkisto luo-

⁵²⁷ Keijo Mattilan selostus Suunsuon kylän kirkollisten arkistojen siirtämisestä 27.7.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵²⁸ Pentti Renvallin selostus arkistoevakuointimatkasta Säämäjärven konetraktoriasemalla ja Säämäjärven Lahden kylään 8.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA; Tilastotoimisto Komento-osaston päällikölle 12.8.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁵²⁹ Tiedustelu-upseeri Keijo Astala tilastotoimistolle 3.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵³⁰ Tiedustelu-upseeri Keijo Astala tilastotoimistolle 3.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

vuttamaan Astalalle tai toimittamaan sen suoraan Petroskoihin tiedustelutoimistolle.⁵³¹

Selvien määräysten edessä 17. divisioonan oli pakko taipua. Astala saattoi ilmoittaa Petroskoihin Vaasenin kirkon arkistojen lähteneen edellisenä päivänä sotasaalisarkistoon. Muutaman alueen kirkkojen historiaa koskevan asiakirjan Astala joutui jättämään vastahakoisesti arkistot luovuttaneelle sotilaspastorille, jonka oli Astalan happaman kommentin mukaan vallannut yhtäkkinen suuri tutkijainnostus. Astala tyytyi vaatimaan sotilaspastorilta kuitenkin ja lupauksen toimittaa asiakirjat välittömästi käännettämisen jälkeen sotasaalisarkistoon. Sotasaalisarkisto ei pitänyt ehdottoman tiukasti pitänyt kiinni oikeuksistaan, vaan Vaasenin kirkkoon jäi edelleen hengellinen kirjasto ja vankileirin kirjasto.⁵³² Tämä saattoi liittyä siihen, että sotasaalisarkistossa oli huomattu hyvien suhteiden ylläpitämisen tärkeys sotilasyksiköihin. Vielä joulukuussa 1941 kun Renvall komennettiin Karhumäen retken johtajaksi siltä varalta, ettei Castrén ehtisi mukaan, hän piti epävarmana tulisiko asiasta mitään ilman Castrénin suhteita ja häikäilemättömyyttä asioiden järjestämisessä.⁵³³

Myöhemmin hän sai kuitenkin huomata, että Castrénin ”häikäilemättömyydellä” oli myös kääntöpuolensa. Toukokuussa 1942 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusupseerit pitivät kokousta Petroskoissa. Sen yhteydessä Renvall sai kuulla, että Castrénin oli toimintatavoillaan suuttanut monet valistusupseerit niin, etteivät he sen takia lähettäneet löytämäänsä aineistoa sotasaalisarkistoon. Renvall päätyi näkemykseen, jonka mukaan ”Castrénin suora toiminta, joka on voittanut vastukset kääntymällä ylempään portaalle puoleen ellei alempi ole taipunut sopisi, jos käskyjä preussilaisesti noudatettaisiin. Mutta herra paratkoon siitä ollaan kaukana.”⁵³⁴ Renvallin huudahdus kiteyttää koko sotasaalisarkistojen ja kirjojen keräämisen ongelman. Selvät säännöt siitä, miten asia piti hoitaa, olivat olemassa, mutta toteuttaminen oli pitkälle kiinni yksittäisten ihmisten osaamisesta, ehtimisestä ja mielenkiinnosta sekä myös ihmisten välisistä suhteista.

Arkistojen tuhoutuminen muutenkin kuin suoraan taisteluiden seurauksena oli ongelma kaikkialla Euroopassa. Usein ongelma oli seurausta haltuun saadun arkistoaineiston valtavasta määrästä. Kaikista tärkeimmiksi katsotut arkistot ehkä ehdittiin turvata ja ottaa haltuun systemaattisesti, mutta kaiken arkistoaineiston käsitteilyyn ei riittänyt työvoimaa ja esimerkiksi Astrid Eckertin tutkimuksessa liittoutunei-

⁵³¹ Tilastotoimisto 17. divisioonan hallinnolliselle toimistolle toukokuussa 1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵³² Tiedustelu-upseeri Keijo Astala tilastotoimistolle 11.6.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943, T19933/50, KA.

⁵³³ Pentti Renvallin päiväkirja 1.12.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵³⁴ Pentti Renvallin päiväkirja 9.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

den arkistotyöstä toistuvat samalaiset kokemukset kuin Suomen miehittämällä alueella. Suunnitelmat ja käskyt asiakirjojen käsittelystä eivät välttämättä saavuttaneet alempia portaita, jolloin arkistojen parissa työskentelevän upseerin aika kului siinä, että hän yritti estää taisteluyksikköjä tuhoamasta arkistoja, ottamasta niitä muistoiksi tai kokoamasta omia arkistokokoelmia.⁵³⁵

Toiseen maailmansotaan liittynyt ideologinen elementti korosti osapuolten halua vihollisen asiakirjallisen perinnön kontrollointiin. Arkistoja käytettiin vallan välineinä ideologian palveluksessa. Niitä tarvittiin valvontaan, kontrolliin ja puhdistuksiin ja myös vihollisryhmien koko olemassaolon jälkien häivyttämiseen. Sophie Cœuré'n mukaan erityisesti autoritäärisissä hallinnoissa suhtauduttiin suurella epäilyksellä historiaan, joka ei ollut kontrollissa.⁵³⁶ Sotaa käyvää kansallissosialistista Saksaa ja Neuvostoliittoa yhdistivät jotkut samanlaiset käytännöt, mutta ennen kaikkea totalitaristisen hallinnon logiikka — myös arkistot alistettiin vallan välineeksi. Arkistoalan ammattilaisten vapautta hoitaa arkistoja arkistollisten periaatteiden mukaan rajoitettiin. Arkistojen instrumentaalinen asema näkyi niiden käyttämisessä ihmisten kontrolloinnin ja vainoamisen välineinä sekä historian uudelleenkirjoittamisena vastaamaan hallinnon näkemyksiä.⁵³⁷ Historian kirjoittaminen tietyn ideologian tarpeisiin on hidas ja vaikea projekti, etenkin Neuvostoliiton tapaisessa maassa, jossa virallinen totuus saattoi muuttua äkillisestikin. Siksi ehkä tärkein osa tätä uudelleenkirjoitusta oli se, mitä ei kirjoitettu. Arkistojen käyttöä kontrolloitiin tarkasti ja epäilyttävät aineistot pidettiin salaisissa osastoissa.

Toisaalta myös länsiliittoutuneet katsoivat arkistojen takavarikoinnit tärkeäksi keinoksi denatsifikaatioon ja kaikki kansallissosialistiseen puolueeseen liittyvät arkistot julistettiin takavarikoiduiksi ja niiden hävittäminen tai piilottaminen rikokseksi.⁵³⁸ Länsiliittoutuneiden toiminta alleviivaa sitä, että lopulta sotasaalisorganisaatioiden toiminta eri sotarintamalla oli hyvin samankaltaista monissa suhteissa. Niin saksalaiset, neuvostoliittolaiset, amerikkalaiset kuin suomalaisetkin sotasaalisarkistojen kokoajat keräsivät pois yleisön käsistä arkistoja, jotka katsottiin jollain tavalla vaarallisiksi ja kaikki osapuolet hävittivät kirjallisuutta, jonka ei haluttu päätyvän enää kuin korkeintaan tutkijoiden käsiin. Tärkeimmät erot näkyvät toiminnan seurauksina. Sekä Neuvostoliitossa että Saksassa arkistojen ja kirjastojen lisäksi vangitsemisen ja myös tuhoamisen kohteena oli myös ihmisiä, jotka kannattivat vaarallisina pidettyjä aatteita. Etenkin kansallissosialistisen Saksan toiminnassa linkki ihmisten tappamisen ja heidän kulttuurinsa tuhoamisen välillä oli selvä. Länsiliittoutuneet katsoivat kyllä oikeudekseen huolehtia siitä, ettei kansallissosialistista mate-

⁵³⁵ Eckert 2012, 22.

⁵³⁶ Cœuré 2015, 30–31.

⁵³⁷ Cœuré 2007, 171–175.

⁵³⁸ Eckert 2012, 30.

riaalia pääse enää ihmisten käsiin, mutta seuraukset ihmisille perustuivat pääasiassa laillisessa järjestyksessä pidettyihin oikeudenkäynteihin, joissa pelkästään ihmisen alkuperä tai poliittinen vakaumus ei riittänyt syyksi tuomioon. Suomalainen miehityshallinto asetui tästä näkökulmasta jonnekin totalitarististen valtioiden ja länsiliitoutuneiden välimaastoon.

4.3 Arkistojen merkitys Neuvostoliiton sortokoneiston todistajana

Kirjojen ja arkistojen saattaminen kontrolliin ja pois ihmisten käsistä oli vain ensimmäinen askel sotasaalisarkiston roolissa miehitetyn alueen suomalaisen tulevaisuuden rakentamisessa. Seuraavana askeleena oli arkistojen käyttäminen uuden suomalaisen hallinnon perustelemiseen. Aikaisemmissa luvuissa on käsitelty sitä, miten sotasaalisarkiston aineistoja käytettiin hyödyksi miehityshallinnon arkipäivän toiminnassa. Tässä ja seuraavassa luvussa käsittelen sitä, miten miehitetyn alueen suomalaista tulevaisuutta rakennettiin kirjoittamalla uutta tulkintaa sen menneisyydestä.

Miehityshallinto pyrki rakentamaan olemassaololleen oikeutusta alueen asukkaiden keskuudessa. Tässä auttoi erityisesti mahdollisimman toimivan arjen rakentaminen. Miehityshallinto perusti kauppoja, postilaitoksen ja pankin ja ylläpiti sairaaloita ja koululaitosta kansalliseksi määritellylle väestönosalle. Erityisen tärkeä askel väestön myötämielisyyden kasvamiselle oli maan jakaminen viljelypalstoiksi yksityistalouksien käyttöön.⁵³⁹

Samalla erilaisten instituutioiden perustaminen palveli myös symbolisella tasolla suomalaisen vallan vakiinnuttamisen pyrkimystä. Pelkästään niiden olemassaolo oli merkki siitä, että valta oli vaihtunut. Suomalaisten ylläpitämä posti tai kansakoulu oli luultavasti tehokkaampi symboli uudelle vallalle, kuin saloissa liehuvat Suomen liput tai kenttätykki Leninin patsaan tilalla. Myös sotasaalisarkisto palveli tätä suomalaisen vallan näyttämisen tarvetta. Kansallisarkistoista oli tullut 1800-luvun mitaan yksi itsenäisen kansallisvaltion tuntomerkeistä. Arkistolaitokset syntyivät 1800-luvulla Euroopassa nimenomaan kansallisten historioiden tarpeisiin, kansallisvaltioiden syntyprosessiin linkittyneinä. Niillä oli suuri symboliarvo itsenäisen kansakunnan tunnusmerkkeinä. Tätä kuvastaa myös monien 1800-luvun loppupuolella rakennettujen kansallisarkistorakennusten mahtipontinen arkkitehtuuri.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Väestön mielialaan vaikuttamisen onnistumisesta ks. esim. Hyytiä 2008, 284–297; Laine 1982, 302–318. Maan jakaminen perheiden omaan viljelykyttöön toistuu erityisen positiivisena muistona monien miehitysjen kokeneiden ihmisten haastatteluissa. Golubev & Osipov 2007.

⁵⁴⁰ Berger 2013; Blouin & Rosenberg 2011, 26, 126–127.

Kansalliset teatterit, kirjastot, museot ja arkistot olivat osa kansallisen kulttuurin maisemaa ja tämän takia niiden piti olla rakennuksina tehtävän arvon mukaisia. Näitä rakennuksia ei rakennettu ainoastaan säilyttämään, mutta myös olemassaolollaan esittämään ja symbolisoimaan kansallista kulttuuria.⁵⁴¹ Etenkin valtion keskuhallintojen arkistoista oli toki pidetty huolta aiemminkin, mutta esimerkiksi Ruotsin Valtionarkisto toimi 1800-luvun alkupuolella hyvin pienellä henkilökunnalla tarkoitukseen sopimattomissa tiloissa Kuninkaanlinnan holveissa. Suomessa Senaatin arkiston historiallisia osia säilytettiin vuosia Senaatintalon vintillä.⁵⁴² Ero vuosisadan lopun näyttäviin arkistorakennuksiin (Suomi 1890, Ruotsi 1891) on valtava.

Suur-Suomi-aate perustui ajatukseen siitä, että oli olemassa Itä-Karjala, joka oli historiallisesti, kulttuurisesti ja maantieteellisesti osa samaa kokonaisuutta Suomen kanssa. Tämä ajatus oli myös ollut pohjavirtana niin kutsutuissa kansallisissa tie-teissä jo kauan ennen sotaa. Niinpä vuonna 1941 oli luontevaa jatkaa aikaisemmin aloitettua työtä, jolle sota antoi aivan uusia mahdollisuuksia. Tärkein toimija Itä-Karjalassa tehdyn tutkimuksen organisoijana ja rahoittajana oli Valtion tieteellinen Itä-Karjalan toimikunta, jonka opetusministeriö perusti tammikuussa 1942. Sen rahoittamana Itä-Karjalassa tehtiin esimerkiksi Tenho Pimiän väitöskirjassaan tutkimaan suomalaisten sukukansojen tutkimusta.⁵⁴³

Jo ennen tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan organisoimaa tutkimusta historianantajat ehtivät osallistua sotaponnistukseen ja antaa henkisen tukensa armeijalle, kuten Kimmo Katajala asian ilmaisee. Historiallisen aikakauskirjan vuoden 1941 neljäs numero oli omistettu kokonaan Karjalalle ja mukana oli myös Renvallin katsaus Neuvosto-Karjalassa tehdystä historianantutkimuksesta, jonka hän oli tehnyt sotasaalessarkiston kokoelmien pohjalta.⁵⁴⁴

Keskeinen Itä-Karjalan haltuunoton legitimoiväline oli pyrkimys sen osoittamiseen, että alueen asukkaiden enemmistö oli ollut historiallisesti suomensukuista. Tähän työhön osallistui myös tilastotoimisto tekemällä tilastoja väkiluvun kasvusta ja väestösuhteiden muuttumisesta.⁵⁴⁵ Toinen tärkeä perustelulinja oli pyrkimys sen osoittamiseen, että aluetta oli ensin Venäjän ja sitten Neuvostoliiton hallinnassa kohdeltu niin huonosti, että Neuvostoliitto oli menettänyt moraalisen oikeutensa alueen

⁵⁴¹ Verschaffel 2012, 30.

⁵⁴² Norberg 2007, 18–19; Nuorteva & Happonen 2016, 40–41.

⁵⁴³ Pimiä 2009, 30–33, Laine 1993.

⁵⁴⁴ Katajala 2013, 43; Renvall 1941. Katajala viittaa tässä yhteydessä myös Renvallin artikkeliin suomalaisten kohtaloista Neuvosto-Karjalassa, mutta Renvallin artikkeli *Itä-Karjalan suomalaisuuden kriisin alkuvaiheista* ilmestyi HaiKissa vasta vuonna 1944. Renvall 1944.

⁵⁴⁵ Laine 1993; Tilastotoimiston toimintakertomus 1.1.–30.6.1943, Tilastotoimisto, Spk 26302, KA.

hallintaan. Tällaisessa perustelussa tärkeitä argumentteja olivat etenkin alueen venäläistäminen tsaarin vallan aikana ja Stalinin vainot.⁵⁴⁶

Valistus ja tiedotusosastot antoivat paljon painoarvoa myös kirkon ja uskonnonharjoituksen vainolle. Siitä koottiin järjestelmällisesti tietoja ja aihe oli ensimmäisen miehitysvuoden aikana suosittu aihe suomalaisille lukijoille suunnatuissa lehtiartikkeleissa. Niiden kautta pyrittiin herättämään suomalaisten myötätuntoa miehitetyn alueen asukkaita kohtaan ja kuvaukset kärsitystä vainosta toimivat perusteluina sille, miksi suomalaisten piti vapauttaa alue.⁵⁴⁷

Sotasaalisarkiston toimintaa jäsentäneessä muistiossa keväältä 1944 sotasaalisarkiston aineistojen pohjalta tehtävän tutkimuksen tarvetta perusteltiin tavalla, joka kertoo välittömän käyttötärpeen liittyneen poliittisesti tarkoituksenmukaisiin aiheisiin:

”On osoittautunut, että jo sodan aikana on, ellei aivan ehdottoman välttämätöntä jokatapauksessa erittäin suotavaa, että monet ei välittömästi sotilaalliset selviytystehtävät saavat osakseen riittävää huomiota. Tällaisina kysymyksinä voidaan esim. mainita alueen biologiset, etnilliset ja kansalliset suhteet sekä alueen olot vihollisen aikana ja vihollisen hallinto sillä (elintaso, työjärjestelmä, poliittiset pakko- ja sortotoimienpiteet ym), jotka kaikki saattavat tärkeällä tavalla palvella paitsi sotilaallisia tarpeita myöskin [sic] omien viranomaisten hallinnollisia ja poliittisia ratkaisuja.”⁵⁴⁸

Sotasaalisarkiston kokoelmista merkittävinä todistusvoimaa pakko- ja sortotoimienpiteistä oli Vienanmeren – Itämeren kanavakombinaatin asiakirjoilla. Niiden kiinnostavuutta kuvaa hyvin se, että tiedusteluosasto, joka toimi kesään 1943 asti lähinnä Petroskoin kaupungin alueella lähetti henkilökuntaa Karhumäkeen ja Povenzaan heti niiden valtauksen jälkeen. Karhumäki oli samannimisen piirin hallinnollinen keskus ja molemmissa kaupungeissa oli Vienanmeren–Itämeren kanavakombinaatin hallintoa, jonka arkistoja luultavasti haluttiin saada talteen.

Kanavakombinaatti oli Neuvosto-Karjalassa merkittävä toimija. Se perustettiin rakentamaan Vienanmeren–Itämeren eli niin kutsuttu Stalinin kanava ja vastasi sen liikennöinnistä kanavan valmistuttua vuonna 1933. Tämän jälkeen kombinaatin tehtäväkenttää lahdettiin laajentamaan. Kanava mahdollisti metsähakkuiden ulottamisen alueille, joille ei aiemmin ollut tarpeellisia kulkuyhteyksiä. Kanavakombinaatin

⁵⁴⁶ Ruutu & Seppinen 2000, 23, Laine 1993, 96.

⁵⁴⁷ Ylä-Jussila 2020, 174–175.

⁵⁴⁸ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineoksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

tehtäväksi annettiin ennen kaikkea näiden metsävarojen käytön tehostaminen, mutta se rakennutti myös tehtaita ja asutusalueita. NKVD:n alaisuudessa toiminut kombinaatti oli eräänlainen valtio valtiossa, koska sen hallitsemat laajat alueet olivat taloudellisesti ja hallinnollisesti itsenäisiä. Työvoimana kombinaatti käytti pääasiassa vankeja, joiden määrä moninkertaistui suuren terrorin alettua vuonna 1936. Neuvosto-Karjalasta tulikin yksi Neuvostoliiton vankileirien keskuksista. Pahimmillaan alueen asukkaista yli viidesosa oli pakkotyövankeja.⁵⁴⁹ Suomalaiselle sotilashallinnolle kanavakombinaatin arkistot olivat kiinnostavia, koska niiden avulla pystyi selvittämään miehitetyn alueen tärkeimmän taloudellisen toimijan toimintaa ja saada siten apua keskeisen infrastruktuurin hyödyntämiseen. Kombinaatin arkisto kiinnosti myös siksi, että Neuvostoliiton vankileirijärjestelmä oli yksi vahvimista propaganda-aseista, joita suomalaisilla oli Neuvostoliittoa vastaan.

Pentti Renvall, Reino Castrén ja Niilo Klinger lähtivät kohti Karhumäkeä odottamaan kaupungin valtausta ensimmäisen kerran jo marraskuun alkupuolella 1941. Hyökkäys Karhumäkeen ei kuitenkaan silloin edennyt. Ainoa konkreettinen toimenpide oli kahden sotavangin kuulustelu. Näiltä koetettiin saada mahdollisimman tarkka kuva Karhumäen oloista ja asemakaavasta, jotta töiden alkaminen olisi helpompaa.⁵⁵⁰ Tiedusteluosaston komennuskunta palasi lopulta Karhumäkeen ja Poventsaan joulukuun 1941 puolella ja teki merkittäviä löytöjä. Karhumäestä se löysi ison Kanavakombinaatin kirjaston. Tärkein löytö oli kuitenkin Poventsasta löytynyt osa Kanavakombinaatin arkistoa – noin 15 kuorma-autollista aineistoja.⁵⁵¹

Löydetyistä arkistoista kiusallisimpia Neuvostoliiton kannalta olivat kombinaatin vankileirien vankien henkilöaktit. Neuvostoliiton ”vankileirien saaristosta” oli toki tullut tietoa muualle maailmaan jo ennen toista maailmansotaa, mutta vankileirien omilla arkistoilla oli toisenlaista todistusvoimaa kuin loikkarien kertomuksilla. Arkistojen arvo tunnustettiin jopa korkeimman sodanjohdon taholla. Kun yliopistorakennus oli tuhoutunut tulipalossa, sota-arkistonhoitaja Kujala kirjoitti Blomstedtille saaneensa virallisesti tietää, että ylipäällikkö vaati kanavahallinnon vankileirien henkilöasiakirjat siirrettäväksi välittömästi Suomeen.⁵⁵²

Sotasaalisarkiston sotapäiväkirjasta löytyykin muutama päivä kirjeen kirjoittamisen jälkeen merkintä, jonka mukaan juna-asemalle oli viety autokuormallinen kanavakombinaatin papereita ja leiritilejä. Tämän lastin päämääränä oli Oulun maakunta-arkiston järjestämä tila Kempeleessä. Päämajan tiedusteluosasto lainasi van-

⁵⁴⁹ Autio 2002, 204–226; Kangaspuro 2000, 209–213.

⁵⁵⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 10–25.11.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁵¹ Pentti Renvallin päiväkirja 6.11.–12.12.1941, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁵² Lauri Kujala Kaarlo Blomstedtille 9.2.1943, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

kiakteja maaliskuussa 1943 ja saman vuoden marraskuussa lähetettiin kanavakombinaatin taloudellisen suunnitteluosaston arkistoluettelo tiedoksi Päämajan tiedustelu- ja tiedotusosastoille, sota-arkistonhoitajalle ja sotilashallintoesikunnan teknilliselle osastolle. Samalla ilmoitettiin, että asiakirjat olivat lainattavissa.⁵⁵³

Suomalainen miehityshallinto pyrki vakuuttamaan miehitetyn alueen kansalliseksi määriteltyjä henkilöitä suomalaisen tulevaisuuden paremmuudesta osoittamalla heille neuvostohallinnon väärinkäytöksiä. Tämän takia suuren terrorin aikakaudesta kertovat aineistot olivat tärkeitä. Liittoutuneiden sotasyylisyysoikeudenkäynnit ja niitä varten kootut aineistot ja myöhemmin tehdyt asiakirjajulkaisut palvelivat samankaltaista tarkoitusta. Saksassa puhuttiin denatsifikaatiosta, Italian osalta amerikkalainen arkistonhoitaja Solon J. Buck kiinnitti huomiota ennen liittoutuneiden etenemistä maahan sekä arkistojen pelastamiseen taisteluilta, että tiedontarpeeseen. Hänen mukaansa Italian kansalta oli pidetty pimennossa fasis-tisen hallinnon todellinen luonne ja siksi jos kansalaisten uudelleenkasvatuksen haluttiin onnistuvan, pitäisi hallinnon todellisista teoista kertovat asiakirjat saada talteen.⁵⁵⁴

Vaikuttaa kuitenkin siltä, että koko sinä aikana, kun Stalinin kanavan pakkotyöleirien aineistot olivat suomalaisten käsissä Petroskoissa tai Kempeleessä, niitä ei aktiivisesti käytetty hyödyksi. Ainoa löytämäni esimerkki aineiston käytöstä on niiden esittely Petroskoissa vierailleille ammattiyhdistysaktiiveille. *Suomen Sosialidemokraatissa* ilmestyi vierailusta kertova artikkeli, jossa kerrottiin miesten vierailleen myös yliopistolla. Vierailusta nostettiin maininnan arvoiseksi se, että Renvall esitteli heille myös Stalinin kanavan pakkotyövankien rikosrekistereitä ja todettiin pakkotyön olleen ”sangen yleisesti” käytössä.⁵⁵⁵ Tämän työn puitteissa jää selvittämättä, miksi aineistojen propagandapotentiaalia ei otettu käyttöön sodan aikana.

Vielä marraskuussa 1941 Pentti Renvall suunnitteli miehitetyn alueen menneisyyden esittämistä kielteisen näkökulman kautta. Häntä oli pyydetty kirjoittamaan muistio Petroskoin museo-olojen järjestämisestä. Renvallin esitys lähti siitä, että kaupungissa ollut keskusmuseo voitaisiin tietysti jättää sellaisenaan esimerkiksi bolševistisesta museokulttuurista. Hänen mielestään ei ollut kuitenkaan järkevää an-

⁵⁵³ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 11.2.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA; Aslak Ouatkoski Lauri Kujalalle 17.2.1943, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA; Kempeleeseen lähetettiin kanavakombinaatin arkistoa myös seuraavan kuun lopussa. Tilastotoimiston sotapäiväkirja 27.3.1943, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA; Tilastotoimisto jakeluun 1.12.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁵⁵⁴ Eckert 2012, 15–16. Liettuassa saksalaiset koostivat arkistojen avulla listan Neuvostoliiton kesäkuussa 1941 karkottamista liettualaisista. Listaa esiteltiin näyttävästi sekä Liettuassa että ulkomailla todisteena Neuvostoliiton terrorista. Denis 2012.

⁵⁵⁵ Itä-Karjalaa silmäilemässä, *Suomen sosialidemokraatti* 3.10.1942.

taa niin paljon tilaa neuvostokauden muistoille siinä valossa, missä se itse oli halunnut ne esittää. Sen sijaan Renvall kaavaili näyttelyä, jossa laitettaisiin esille komeita julkisten rakennusten piirustuksia ”ja jotta vaikutelma ei jäisi asiattoman positiiiviseksi, on syytä rinnalle panna kuvia harmaista, sammalpeitteisistä ja vinoissa kyyröttävistä väestön asumuksista” ja pienoismallin vankityövoimalla toteutetusta rakennustyömaasta. Erityinen osasto oli lisäksi muistion mukaan varattava Neuvostoliiton sortopolitiikalle.⁵⁵⁶

Tällainen entisten olojen kurjuuteen vetoava propaganda todettiin kuitenkin pian tehottomaksi. Suomalaiset miehittäjät saivat todeta, että neuvostodiktatuurin brutaalitiedosta huolimatta miehitykselle alueelle jääneet paikalliset asukkaat eivät halunneet kuunnella kaiken entisyytensä tiivistämistä kärsimykseksi. Renvall kirjoitti päiväkirjaansa helmikuussa 1942 lukemastaan selvityksestä Suomessa koulutettavana olleiden itäkarjalaisnuorten asenteista. Sen tulokset yllättivät Renvallin. Hänen hämmästyksensä kommunismin olikin paikallisten nuorten mielestä ”kaikkea jaloa, avuliaisuutta, uhrautuvaisuutta, uskollisuutta j.n.e ja sen hävittämispyrkimys siis aivan käsittämätöntä.”⁵⁵⁷

Itä-Karjalan opettajaleirillä tehtiin samansuuntaisia havaintoja. Leirin toimintakertomuksessa todettiin, että leirin opiskelijat olivat suhtautuneet hyvin varautuneesti suomalaisten tuloon Neuvosto-Karjalaan. Heillä oli opettajina ollut arvostettu asema ja suhteellisen hyvä toimeentulo. He eivät juuri uskoneet suomalaisten kykyyn pitää miehitettyä aluetta hallussaan ja ”missään tapauksessa he eivät tunteneet itseään ’vapautetuiksi’”.⁵⁵⁸ Samanlaisia kokemuksia oli muillakin miehityshallinnon palveluksessa työskentelevillä. Esimerkiksi Itä-Karjalassa julkaistun *Vapaan Karjalan* toimittaja sai toiselta toimittajalta palautetta, jonka mukaan alueen asukkaita loukkasi jatkuva entisten olojen vähättely.⁵⁵⁹

Maria Lähteenmäen mukaan Neuvosto-Karjalassa sotien välisenä aikana eläneet niin kutsutut punasuomalaiset halusivat tulla nähdyiksi ennen kaikkea rohkeina uuden paremman maailman esitaistelijoina.⁵⁶⁰ Voisi ajatella, että kommunismin edesjollain tavalla aatteellisesti sitoutuneiden miehitetyn alueen asukkaiden voittaminen suomalaisten puolelle oli hyvin vaikeaa niin kauan, kun suomalaisilta ei löytynyt mitään ymmärrystä heidän aikaisempaa elämäänsä ja ajatusmaailmaansa kohtaan. Tätä voisi verrata tilanteeseen Suomessa sisällissodan jälkeen, jolloin useammatkin

⁵⁵⁶ Pentti Renvallin PM Äänislinnan museo-olosten järjestämisestä 5.11.1941, PRA, Ia, Kä-sikirjoituksia ja aineistoa 153, KA.

⁵⁵⁷ Pentti Renvallin päiväkirja 11.2.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁵⁸ Vuonokari 2011, 49.

⁵⁵⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 16.3.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁶⁰ Lähteenmäki 2021, 79.

järjestöt ja muut tahot pyrkivät eheyttämään kansakuntaa ja kaventamaan kuilua entisten punaisten ja valkoisten välillä, mutta kuten sotienvälisen Suomen aatemaailmojen välisistä kamppailuista kirjoittanut Pekka Valtonen toteaa, kuulosti puhe työläisten voittamisesta isänmaalle epäilyttävästi siltä, että sodan voittamisen jälkeen oikeisto halusi vielä nujertaa työläisten vapaat ajatuksetkin.⁵⁶¹ Oli siis hyvä, jos Neuvosto-Karjalan historiasta saatettiin löytää jotain positiivista, jota voitaisiin käyttää suomalaisen Itä-Karjalan rakennusaineena. Renvall löysi tällaisen tekijän Neuvosto-Karjalan suomalaisten historiasta.

4.4 Renvallin tutkimukset keinona löytää miehitetyn alueen menneisyydestä sen suomalaista tulevaisuutta rakentavia merkityksiä

Neuvosto-Karjalassa ja Kuolan niemimaalla asui jo ennen Venäjän vallankumousta jonkin verran suomalaisia, mutta ensimmäisen suuremman muuttoaallon muodostivat sisällissodan jälkiselvittelyjä Suomesta paenneet punaiset, joista osa asettui Neuvosto-Karjalaan. Toisen ryhmän muodostivat loikkarit, jotka tulivat Neuvostoliittoon ilman lupaa. Kolmannen ryhmän muodostivat Pohjois-Amerikan suomalaissiirtolaiset, joita värvättiin paikkaamaan Neuvosto-Karjalan työvoimapulaa vuosina 1931–1935.⁵⁶² Neuvostohallinto suhtautui etenkin loikkareihin lähtökohtaisesti hyvin epäluuloisesti, mutta vuosina 1920–1935 Neuvosto-Karjalassa oli ”suomalainen kausi”. Alueen johdossa oli entinen kansanvaltuuskunnan jäsen Edvard Gylling ja monilla muillakin keskeisillä paikoilla suomalaisia siitä huolimatta, että enimmillään suomalaisia oli Neuvosto-Karjalassa vain noin 20 000 henkilöä eli viitisen prosenttia alueen väestöstä. Suomalainen kausi päättyi Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikan muututtua ja niin kutsutun suuren terrorin tai Stalin vainojen käynnistyttyä. Niiden kohteeksi joutui miljoonien muiden ohella jopa kolme neljäsosaa Neuvosto-Karjalan suomalaisista.⁵⁶³

Renvall löysi sotasaalisarkiston kokoelmista mainintoja näistä miehitetyllä alueella toimineista suomalaisista ja kiinnostui heistä myös tutkimusmielessä. Analysoin tässä luvussa sitä, millaisen näkökulman punasuomalaisten historiaan Renvall rakensi artikkeleissaan ja miten hän näki sen hyödyttävän suomalaisen vallan vakiinnuttamista miehitetyllä alueella. Renvall ei ollut ainoa miehitetyllä alueella vaikuttanut tiedemies. Alueella tehtiin miehitysaikana huomattava määrä tutkimusta, jonka

⁵⁶¹ Valtonen, 2018.

⁵⁶² Takala, I 2009, 107–111; Kangaspuro 2000.

⁵⁶³ Suomalaisten roolista Neuvosto-Karjalassa ks. Takala, I 2021; Kangaspuro 2001; Kilin 2001.

taustavaikuttimena vaikutti tieteellisen mielenkiinnon lisäksi kaksi tekijää. Toisaalta piti tuottaa miehityshallinnolle tietoa alueen hallitsemista varten ja toisaalta osoittaa tieteellisesti Suur-Suomen oikeutus.⁵⁶⁴

Kun arvioi Renvallin tekemän tutkimuksen merkitystä, pitää ottaa huomioon se, että tuolloin vallalla ollut käsitys historian tutkimuksen metodeista korosti arkistojen merkitystä vielä voimakkaammin kuin nykyinen. Tutkimuksen lähteenä saattoi ajan käsityksen mukaan käyttää vain arkistoituja asiakirjoja.⁵⁶⁵ Historiatieteen kehityksessä viittauksista arkistoissa oleviin asiakirjoihin oli tullut vastaus vaatimuksiin objektiivisuudesta, joka käsitettiin välttämättömäksi, jotta historian tutkimusta voitiin pitää tieteenä samalla tavalla kuin luonnontieteitä.⁵⁶⁶

Ajatusta arkistojen erityisestä todistusvoimasta voi lähteä jäljittämään myös arkistotieteellisen ajattelun vaikutusvaltaisimpiin kirjoittajiin. Laajasti hyväksytyt arkistojen hoidon peruseriaatteen käsikirjansa vuonna 1898 kirjoittaneiden Müllerin Feithin ja Fruinin mukaan arkistoyksikköjen, keskeisin ominaisuus oli siinä, ettei niitä, toisin kuin kokoelmia, aktiivisesti koottu, vaan ne syntyivät luonnollisesti arkistonmuodostajan toiminnan tuloksena. Heidän kielenkäytössään arkistot olivatkin orgaanisia, ne kasvoivat ja kehittyivät melkein pä luonnonlakien mukaan. Tästä ajatuksesta oli helppo johtaa päätelmä, jonka mukaan arkistot heijastivat objektiivisella tavalla arkistonmuodostajan toimintaa. Jaana Kilkin mukaan tämän kaltainen positivistinen ajatus arkistojen luonteesta oli vallitseva Suomessa toisen maailmansodan aikana.⁵⁶⁷ Ajatus arkistoitujen asiakirjojen todistusvoimasta vietiin niin pitkälle, että osa tutkijoista on puhunut arkistofetisismistä, jossa arkistoille annettiin viimekätinen valta määritellä historiallinen totuus.⁵⁶⁸ Tätä taustaa vasten sotasaalisarkiston pyrkimys järjestää miehitetyn alueen arkistot, oli samalla pyrkimystä luoda lähde sen menneisyyden objektiiviselle tutkimiselle ja Renvallin tutkimukset ensimmäisiä yrityksiä hyötyä tästä nyt saatavilla olleesta auktoriteetti-lähteestä.

Ensimmäiset merkinnät kiinnostumisesta punasuomalaisten historiaa kohtaan löytyvät Renvallin päiväkirjasta keväältä 1942. Ensin kiinnostus näkyi yleisenä huomion kiinnittämisenä suomalaisuuden jälkiin Petroskoissa. Huhtikuussa Renvall kävi iltakävelyllä ja kirjoitti päiväkirjaansa:

”Kaupungin laidassa näimme mökin, jonka lautaseinä ja listoitus oli kovin suomalaisen näköisiä. Kun tutustuimme lähemmin siihen, totesimmekin sen ameri-

⁵⁶⁴ Laine 1993: Hyytiä 2008.

⁵⁶⁵ Kalela 2018, 26–41.

⁵⁶⁶ Blouin & Rosenberg 2011, 7–8, 15, 64 – 65; Steedman 2001, 145.

⁵⁶⁷ Yoakim 2024, 4–5; Kilkki 2020.

⁵⁶⁸ Berger 2013.

kan suomalaiseksi. Ilmanko siinä oli kellari alla ja puu pihalla! Heti näkee suomalaisen jäljen olipa sitten kommunistikin kyseessä.”⁵⁶⁹

Tämän päiväkirjamerkinnän viimeinen lause kiteyttää sen ristiriidan, jonka Renvallin täytyi selvittää tutkimuksissaan Neuvosto-Karjalan aikaisemmista suomalaisista asukkaista. Suomalaistyyppiset rakennukset ja suomalaisten toiminta oli helppo kokea positiiviseksi, mutta toisaalta Neuvosto-Karjalan suomalaiset olivat Renvallin oletuksen mukaan olleet kommunisteja ja kommunisteilta ei lähtökohtaisesti voinut odottaa positiivista toimintaa. Renvallin Petroskoissa tekemän tutkimuksen keskeisin sisältö olikin lopulta juuri tämän ristiriidan ratkaiseminen ja kääntäminen vahvuudeksi.

Toukokuussa 1942 Renvallin kiinnostus miehitetyn alueen suomalaisiin oli jo saanut tutkimuksellisia tavoitteita. Renvall kirjoitti päiväkirjaansa pohtivansa tutkimustöiden aloittamista suomalaisten kohtaloista alueella. Kahta päivää myöhemmin Renvall alkoi järjestää suomenkielisen kirjapainon Kirjan arkistoa. Renvall halusi päästä itse käyttämään aineistoa, josta riitti hänen mukaansa vaikka väitöskirjan materiaaliksi. Tutkimusaiheita Renvallilla oli päiväkirjan mukaan liiaksikin, mutta miehitetyn alueen olojen tutkimisessa houkutteli aiheen ”kansallispoliittinen merkitys”. Aiheen merkityksellisyys linkittyi Renvallin mielessä samaan aikaan käytyyn keskusteluun sotasaalisarkiston asemasta ja sotasaaliin jaosta Helsingin yliopiston kirjaston kanssa. Helsingin yliopiston kirjasto olisi halunnut Kirjan arkiston itselleen, mutta Renvallin mielestä siitä tuli pitää kynsin hampain kiinni, koska historian- ja kulttuurintutkimus olivat ne alat, joista kulttuuriharrastus, johon Renvall ilmeisesti sisällytti tutkimuksen, saattoivat päästä miehitetyllä alueella käyntiin.⁵⁷⁰ Päiväkirjainninnasta näkyy Renvallin ajatus tulevasta Äänislinnan maakunta-arkistosta nimenomaan paikallisen kulttuurin tarpeiden täyttäjänä. Ei riittänyt, että Suomeen liitettävän alueen historiaa tutkittaisiin ylipäänsä, vaan sitä piti tehdä juuri Petroskoissa.

Kustannusliike Kirja oli perustettu vuonna 1923 palvelemaan Luoteis-Venäjän suomenkielisen väestön tarpeita. Se tärkeimmät toiminta-alueet olivat suurimpien

⁵⁶⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 17.4.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA. Helluntaina 1942 sotasaalisarkiston väki vieraili Matrosassa amerikansuomalaisten taloissa. Renvall jatkoi päiväkirjassaan suomalaisiksi olettamiensa jälkien havainnointia: ”askel askeleelta mieliala juhlistuu, kun toteamme suomalaisuuden selvät tuntomerkit: siistit hyvin rakennetut talot, maalattuine latioineen, amerikkalaisine liesineen, takkoineen j.n.e. Ympäristö on myöskin suomalaisen käden luoma. Siistit puutarhamaat talojen ympärillä ja karsikot tai helluntaisella hiirenkorvalla olevat koivikot ympärillä.” Pentti Renvallin päiväkirja 25.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁷⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 15., 17. ja 27.5.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

suomalaiskeskittymien kaupungit Leningrad ja Petroskoi. Ensimmäiset kaunokirjaliset teokset kustantamo julkaisi jo vuonna 1925, mutta ensimmäisinä vuosina toiminta keskittyi poliittiseen ja oppikirjallisuuteen.⁵⁷¹ Kun Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikan suunta kääntyi, myös kustannusliike Kirja joutui vaikeuksiin. Sen julkaisemia kirjoja kiellettiin ja vedettiin markkinoilta, työntekijöitä vangittiin ja surmattiin ja lopulta koko kustantamo lakkautettiin vuonna 1937.⁵⁷² Renvallia Kirja kiinnosti, koska sillä oli niin keskeinen rooli suomenkielisen kulttuuritoiminnan keskuksena. Renvall aloittikin tutkimuksen valmistelut tekemällä muistiinpanoja kustannusliike Kirjan 10-vuotisjuhlien yhteydessä pidetyn kokouksen pöytäkirjasta. Sotasaalisarkiston muut työt veivät pääosan Renvallin ajasta, mutta aina välillä hän ehti järjestää Kirjan arkistoa, minkä hän koki virkistyshetkeksi normaalin arjen keskellä.⁵⁷³

Syksyllä 1942 sotasaalisarkiston asema oli vakiintunut, eikä sodan loppua ollut vielä näköpiirissä. Ehkä näistä syistä johtuen Renvall koki ajan olevan kypsä säännöllisemmälle tutkimuksen teolle. Syyskuussa 1942 Renvall anoi Valtion Tiedoituslaitokselta apuraha tutkimuksen tekoon. Tärkeimpänä perusteluna tutkimuksen tärkeydelle hän esitti sen, että oli yllättynyt kerta toisensa jälkeen, kuinka yllättävän suuri osa suomalaisilla kommunisteilla oli ollut Neuvosto-Karjalan rakentamisessa, ja miten määrätietoisesti he olivat pyrkineet säilyttämään suomalaisuutensa. Renvall kirjoitti olevansa kiinnostunut aiheesta tutkimusmielessä, mutta kääntyi Valtion Tiedoituslaitoksen puoleen, koska ymmärsi, että aiheella voisi olla myös ajankohtaista propagandamerkitystä:

”Kun ymmärtääkseni sen seikan selvittämällä ja yksityiskohtaisella osoittamisella, että Neuvosto-Karjala huomattavalta osalta on rakennettu suomalaisin voimin, nykyhetkellä ja lähimmässä tulevaisuudessa saattaa olla melkoinen sekä käytännöllinen että propagandamerkitys, rohkenen kääntyä Valtion Tiedoituslaitoksen puoleen tiedustelulla, kiinnostaako kysymyksen selvittäminen Valtion Tiedoituslaitosta.”⁵⁷⁴

Kirjeen mukaan Renvall liitti kirjoituksensa *Neuvosto-Karjalan suomalaisuuden kriisin alkuvaiheista*, josta kävi hänen mukaansa ilmi suomalaisten kommunistien ryhmän voima Neuvosto-Karjalassa, suomalaisten johtomiesten johdonmukainen turvautuminen suomalaisiin voimiin sekä heidän itsepintainen taistelunsa Neuvosto-

⁵⁷¹ Ylikangas 2004, 116–117.

⁵⁷² Laakkonen & Hirvelä 2023.

⁵⁷³ Pentti Renvallin päiväkirja 28. 5. ja 5.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

⁵⁷⁴ Pentti Renvall VTL:lle 23.9.1942, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 153, KA.

Karjalan suomalaisuuden puolesta. Kirjoitus oli runko artikkeliin, jonka Renvall aikoi julkaista *Historiallisessa Aikakauskirjassa*. Renvall halusi jatkaa sotasaalisarkiston päällikkönä, mutta halusi mahdollisuuden tehdä tutkimusta muun työnsä ohessa ja rahoitusta apulaisten palkkaamiseen. VTL olisi Renvallin ehdotuksen mukaan saanut tulokset haltuunsa, kunhan Renvall itse saisi niiden tieteellisen käyttöoikeuden.⁵⁷⁵

Renvallin arkistosta ei löydy VTL:n vastausta, eikä viitteitä siitä, että rahaa olisi tässä kohtaa myönnetty. Kyse saattoi olla toiminta-alueiden rajoista. Neuvosto-Karjalan tutkimus kuului ennen kaikkea Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan toimialaan ja helmikuussa 1943 Renvall lähetti apuraha-anomuksen sinne. Tiedustelutoimiston päällikkö Järnefelt puolsi hakemusta. Hänen mukaansa Renvallin aihe *Suomalaiset Itä-Karjalan rakentajina* oli ajankohtainen ja sotilashallinnon kannalta tärkeä. Tutkimusta Renvall oli jo tehnyt tätä ennen, joko VTL:n avulla tai ilman, koska hakemuksessa kirjoitettiin työn jatkamisesta.⁵⁷⁶

Toukokuussa 1943 Renvall sai sotilashallintokomitealta luvan käyttää sotasaalisarkiston materiaaleja hänen ohjauksellaan suoritettavaan Itä-Karjalan historiaan kohdistuvaan tutkimustyöhön. Rahoitus työhön tuli Suomen kulttuurirahastolta.⁵⁷⁷ Valtion tieteellinen Itä-Karjalan toimikunta toimikin myös koordinaattorina, joka ohjasi omassa hallussaan olleiden varojen lisäksi muiden rahoittajien apurahoja tarkoituksenmukaisiksi katsottuihin kohteisiin. Kulttuurirahaston apurahaa Renvall käytti vuonna 1943 kahden apulaisen palkkaamiseksi tekemään muistiinpanoja lähdeaineistoista. Itse Renvall teki myös haastatteluja ja valokuvasi suomalaisiin liittyneitä kohteita.⁵⁷⁸

Haastattelujen käyttäminen historiantutkimuksen lähteenä oli poikkeuksellinen metodi 1940-luvun historiantutkijalle ja yhtä poikkeuksellista oli tutkijan ja tutkittavan ajan ajallinen etäisyys. Jos ajatellaan Neuvosto-Karjalan ”suomalaisen kauden” päättyneen vuoteen 1938, siitä oli suomalaisten saapuessa kulunut vasta kolme vuotta. Renvall oli tehnyt väitöskirjansa 1500-luvun lopun tapahtumista ja siirtyi siis nyt täysin erilaiseen aiheeseen ja oikeastaan kokonaan pois historiasta. Poikkeuksellisiin valintoihin voisi ajatella olleen ainakin kaksi mahdollista selitystä. Ensinnäkin Renvall osallistui ajoittain varsinaisten arkistotöiden lisäksi tiedusteluosaston mui-

⁵⁷⁵ Pentti Renvall VTL:lle 23.9.1942, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 153, KA.

⁵⁷⁶ Tiedustelutoimisto Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 25.2.1943, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/42, KA.

⁵⁷⁷ Pentti Renvallin aineistonkäyttölupa-anomus sotilashallintokomentajalle 15.5.1943, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/42, KA.

⁵⁷⁸ Laine, 1993, 115, 160–161; Selostus suomalaisten osuuden selvittämiseksi Neuvosto-Karjalan historiassa suoritetuista keruu- ja tutkimustyöstä v. 1944 10.8.1944, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 153, KA. Toinen Petroskoihin palkatuista apulaisista oli Renvallin vaimo Alice Renvall.

denkin töiden tekemiseen. Haastattelut tai kuulustelut olivat yksi tiedusteluosaston käyttämistä metodeista tiedonhankinnassa. Onkin mahdollista, että Renvall teki suomalaisten haastatteluja ensisijaisesti tiedustelu-upseerina, mutta hyödynsi niitä sitten myös omassa tutkimuksessaan tai yhdisti tietoisesti nämä kaksi rooliaan. Toinen mahdollinen selitys liittyy sota-ajan luomaan poikkeustilaan ja tunteeseen uuden ajan alkamisesta. Ehkä suomalaisten miehitys loi Renvallin mielessä niin täydellisen katkoksen miehitetyn alueen historiaan, että vain muutaman vuoden takaiset tapahtumat tuntuivat tarpeeksi historiallisilta tullakseen käsitellyksi historiantutkimuksen keinoin. *Historiallisessa aikakauskirjassa* julkaisemassaan artikkelissa Renvall perusteli tarvetta kirjoittaa aiheesta edes alustavan selvityksen verran, vaikka ”syitä ja vaikuttavia tekijöitä ei vielä ole tilaisuus läheskään tyhjentävästi selvittää” sillä, että kyseessä oli niin merkittävä ilmiö suomenkielisessä kulttuurissa.⁵⁷⁹ Muotoilusta ei käy selvästi ilmi oliko tulosten julkaisu Renvallista aikaista siksi, että hän oli käynyt läpi vasta osan mahdollisesta lähdeaineistosta vai siksi, että tapahtumat sijoittuivat aivan lähivuosiin. Joka tapauksessa se, että artikkeli julkaistiin, osoittaa, että käsityksen Neuvosto-Karjalan 1920–1930 -lukujen soveltuvuudesta *Historiallisessa aikakauskirjassa* käsiteltäväksi jakoivat myös ainakin lehden toimittajat.

Renvallin tavoitteena oli tehdä perusteellinen tutkimus aiheesta, mutta työn alustavia tuloksia hän oli valmis esittämään jo sodan aikana, olihan hän luvannut, että tuloksilla voisi olla propagandamerkitystä. Syyskuussa 1943 hän piti sotilashallintoesikunnan henkilökunnalle esitelmän Itä-Karjalan suomalaisesta historiasta. Myöhemmin esitelmä lähetettiin tiedoksi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan komentajalle ja valistuspäällikölle, Päämajan tiedustelu ja tiedotusosastoille, Valtion tiedotuslaitokselle ja Heimoarkistolle.⁵⁸⁰ Vuoden 1944 puolella Renvall piti Aunuksen radiossa kaksiosaisen esitelmän *Itä-Karjalan historiaa*. Vain osittain säilyneessä kirjeessä Renvall kirjoitti kertovansa toisessa esitelmässä suomalaisista Petroskoin rakentajina. Tiedeyhteisöllekin Renvall ehti kirjoittaa työnsä tuloksista. Hänen artikkelinsa *Itä-Karjalan suomalaisuuden kriisin alkuvaiheista* ilmestyi Historiallisen aikakauskirjan vuoden 1944 toisessa numerossa.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ Renvall 1944. Myös maisteri Mauno Jääskeläinen olisi halunnut käyttää sotasaalisarkiston aineistoja tutkiakseen Itä-Karjalan kysymystä Suomen itsenäistymisvaiheessa ja sen jälkeen. Hän ei saanut hakemaansa matka-apurahaa, mutta väitteli vuonna 1961 aiheesta valtio-opin tohtoriksi.

⁵⁸⁰ Tilastotoimisto jakeluun 15.9.1943, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁵⁸¹ Aunuksen radion ohjelmaa, *Karjalan viesti* 3.5.1944. Pentti Renvallin kirjekatkelma keväältä 1944, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA. Renvall piti esitelmän Aunuksen radiossa 3.5.1944, joten kirje on kirjoitettu vähän sitä ennen, Karjalan viesti. 3.5.1944; Renvall 1944.

Renvall oli valinnut aiheensa osittain tarkoituksenmukaisuuden vuoksi, mutta hän vaikutti suhtautuvan siihen myös todellisella tutkijan intohimolla. Tämä käy ilmi muun muassa hänen kirjeestään Blomstedtille tammikuussa 1944. Renvall suunnittelei tuolloin hakevansa vapautuvaa Turun maakunta-arkistonhoitajan paikkaa, mutta toivoi silti voivansa jäädä Petroskoihin vuoden loppuun tai ainakin syksyyn asti. Hän oli saanut myös tarjouksen lähteä joihinkin töihin Saksaan, mutta torjunut tarjouksen lähinnä siksi, että tutkimukset Petroskoissa olivat edelleen kesken.⁵⁸²

Mitä pitemmälle aika kului, sitä uhkaavammin näytti siltä, ettei Renvall saisi tehdä työtään rauhassa loppuun. Helmikuussa 1944 tilanne oli jo sellainen, että Renvall kirjoitti Blomstedtille aikovansa jättää seuraavan lomavuoronsa käyttämättä, jotta saisi keskeneräisiä töitään mahdollisimman valmiiksi, jos lähtö Petroskoista tulisi. Tässä vaiheessa sotasaalisarkiston aineistot oli jo melkein kaikki siirretty Suomeen, joten Renvall toivoi voivansa myöhemmin jatkaa töitään Suomessa, kunhan hänen käyttämänsä aineistot olisi siirretty paikkaan, jossa niitä saattoi lainata.⁵⁸³

Kesäkuussa 1944 Renvall oli edelleen Petroskoissa ja työ jo sellaisessa vaiheessa, että hän suunnitteli kuvituksen hankkimista.⁵⁸⁴ Tätä suunnitelmaa ei kuitenkaan ehditty toteuttaa ennen kuin suomalaiset lähtivät miehitetyltä alueelta. Miehityksen päättymisenkään ei vielä lopettanut Renvallin tutkimuksen tekoa. Sekä hän että hänen kaksi apulaistaan jatkoivat vielä joitakin kuukausia tutkimuksen tekoa. Elokuussa 1944 Renvall arvioi saaneensa työstä kaksi kolmasosaa valmiiksi.⁵⁸⁵ Palaan seuraavassa luvussa vielä siihen, miten Renvallin ja hänen apulaistensa työ lopulta päättyi, mutta siirryn nyt sen analysointiin, millaisia tuloksia Renvall sai aikaan ja ennen kaikkea, millaisia merkityksiä hän antoi suomalaisten historialle Neuvosto-Karjalassa. Analyysin pohjana ovat Renvallin arkistosta löytyvät artikkelit ja muistiinpanot, erityisesti pisimmälle kirjoitetut artikkelit *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa ja Suomalaiset Petroskoin rakentajina*.⁵⁸⁶

Ensin mainitun artikkelin alussa Renvall selitti artikkelien taustoja. Artikkelit olivat osa laajemmaksi tarkoitettua kokonaisuutta, mutta ”työ tunnetuista käytännöllisistä syistä on jäänyt kesken”. Lähdeviitteekään eivät olleet täydellisiä, koska läh-

⁵⁸² Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 26.1.1944. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA. Käyttämistäni lähteistä ei ole löytynyt tietoa siitä, mikä tuo Renvallille tarjottu paikka Saksassa olisi voinut olla.

⁵⁸³ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 12.2.1944, KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁵⁸⁴ Kopio Valtion tieteellisen Itä-Karjalan komitea kirjeestä PM:n kuvaosaston päällikölle 9.6.1944, PRA, Ia, Muistiinpanoja Neuvosto-Karjalan lehdistä 1920–1928, KA.

⁵⁸⁵ Selostus suomalaisten osuuden selvittämiseksi Neuvosto-Karjalan historiassa suoritetuista keruu- ja tutkimustyöstä v. 1944. 10.8.1944, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 153, KA.

⁵⁸⁶ PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

deaineisto ei enää työtä tehdessä ollut käytettävissä.⁵⁸⁷ Sotasaalisarkiston kokoelmat palautettiin Neuvostoliittoon marraskuussa 1944 ja samassa kuussa Renvall pääsi siviiliin. Voisi ajatella, että Renvall on viimeistellyt artikkelit viimeisinä kuukausinaan armeijan palveluksessa, jolloin arkistot edelleen olivat Suomessa, mutta sijait-sivat eri puolilla Suomea ja niitä pakattiin lähetettäväksi, eivätkä ne siksi olleet hän-en käytettävissään. Tämän puolesta puhuisi myös se, että artikkelit on kirjoitettu kirjoituskoneella, jonka kirjoitusjälki on hyvin samanlainen kuin sen koneen, jolla Renvall kirjoitti kirjeitään syksyllä 1944.

Renvallin käsikirjoituksen ja *Historiallisessa aikakauskirjassa* julkaistu artikkeli kertovat sisältönsä lisäksi myös siitä, mitä aineistoryhmiä Renvall oli sotasaalisar-kiston kokoelmissa pitänyt kiinnostavimpina ja ehtinyt apulaisineen käydä läpi. Ar-tikkeli *Neuvostoliiton suomalaisuuden kriisin alkuvaiheista ja Suomalaiset Petros-koin rakentajina* pohjautuvat suurimmaksi osaksi lehti- ja muuhun painettuun aineis-toon. Suuri osa artikkelin viitteistä on *Punainen Karjala* -lehteen, minkä lisäksi Ren-vall on hyödyntänyt esimerkiksi painettuja puoluekokousten pöytäkirja. Suomenkie-linen, painettu materiaali on tarjonnut mahdollisuuden ottaa nopeasti haltuun Ren-vallia kiinnostaneita aihekokonaisuuksia ja ensin mainitun artikkelin tapauksessa julkaista tutkimustuloksia nopealla aikataululla ja jälkimmäisen tapauksessa vii-meistellä se edes jollain tavalla. *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa* vaikuttaa olevan Renvallin käsikirjoituksista kunnianhimoisin. Sen kirjoittamisessa Renvall on hyödyntänyt enemmän varsinaista arkistomateriaalia, myös venäjänkielisiä. Hän viittaa siinä usein myös tekemiinsä haastatteluihin. Tämäkään artikkeli ei ehtinyt ai-van valmiiksi, mutta luultavasti siinä näkyy parhaiten se, millaista tutkimusta Ren-vall halusi sotasaalisarkiston kokoelmien pohjalta tehdä.

Renvallin käsikirjoituksen *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa* ensimmäi-sessä kappaleessa on lause, joka kiteyttää varsin täsmällisesti Renvallin tutkimusten suuren linjan: ”suuri osa siitä, mitä Neuvosto-Karjalassa 1920- ja 1930-luvuilla teh-tiin myönteistä, on tapahtunut Suomen vaikutuksesta ja suomalaisten välityksellä.” Tällainen suomalaisten ylivertauisuutta korostanut näkökulma ei ollut mitenkään poikkeuksellinen sota-ajan tekstissä, mutta poikkeukselliseksi sen teki yksi asia. Nämä Renvallin kehumat suomalaiset olivat kommunisteja, siis pahimpia aatevihol-lisia, joita vastaan koko sotaa ideologisessa mielessä käytiin. Renvallin piti siis kek-siä tapa selittää pois tämä ongelma ja perustella, miksi punasuomalaisten kohtaloa voitiin käyttää Suur-Suomen rakentamiseen.

Suomen ja suomalaisten merkitys Neuvosto-Karjalan kehitykselle alkoi Renvallin mukaan siitä, että Neuvosto-Karjalan autonominen asema oli heidän ansiotaan. Karjalan työkansan kommuunihan oli perustettu kesäkuussa 1920 juuri ennen Tarton

⁵⁸⁷ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Kä-sikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

rauhanneuvottelujen alkamista ja yhtenä sen tarkoituksista oli osoittaa Suomelle, joka oli sekaantunut niin sanottuihin heimosotiin alueella, että karjalaisten itsemääräämisoikeutta ja kielellisiä ja kulttuurisia oikeuksia kunnioitettiin. Maininta niistä saatiin myös Tarton rauhansopimukseen. Jo vuonna 1923, osittain seurauksena Karjalan kansannoususta, osittain koko Neuvostoliiton alueella toteutetusta kansallisia pyrkimyksiä tukeneesta politiikasta, asema korotettiin sosialistiseksi Neuvostotasavallaksi.⁵⁸⁸ Renvallin tulkinnan mukaan autonomia oli tarkoitus jättää nimelliseksi, mutta suomalaiset kommunistit, joilla oli ”suomalainen sisunsa” jäljellä puuttuivat asiaan ja autonomiasta tuli todellinen.⁵⁸⁹

Renvall näki karjalaisilla hyvin vähän roolia oman kotiseutunsa kehittämisessä. Tämä heijastaa osittain niitä suomalaisten kommunistien tekstejä, joita Renvall tutkimustaan varten luki. Esimerkiksi Gyllingille Neuvosto-Karjala oli tärkeä ennen kaikkea sillanpääasemana kommunistisen Suur-Suomen tai jopa kommunistisen Skandinavian luomiseen. Tästä näkökulmasta katsoen ymmärtää sen, ettei karjalaisen kulttuurin kehittämisellä ollut monien suomalaisten kommunistien mielessä itseisarvoa. Esimerkiksi alueen kirjakielleksi suomalaiset kommunistit ajoivat suomea, koska se oli monin tavoin käytännöllinen ratkaisu. Heidän näkemyksensä mukaan karjalan eri kielet olivat suomen murteita samalla tavalla kuin suomen eri murteet ja siksi suomen käyttäminen kirjakielenä olisi käytännöllisempi ratkaisu, kuin yhdestä kolmeen karjalan kirjakielen luominen.⁵⁹⁰ Sama käytäntö jatkui, kun miehityshalinto valitsi kansalliseksi määritellyille lapsille tarkoitettujen koulujen koulukieleksi suomen.

Renvall mainitsee teksteissään ja yksityisissä kirjoituksissaan karjalaiset hyvin harvoin. Hänen tekstiensä perusteella voisi miltei luulla, ettei miehitetylelle alueelle ollut jäänyt ollenkaan paikallisia asukkaita. Vähien mainintojen perusteella hänen kuvansa heistä ei ollut erityisen positiivinen. Esimerkiksi Maria Widnäs kertoi eräässä kirjeessään saaneensa avukseen neljä karjalaista, venäjää puhuvaa, opettajaa, jotka olivat hänen mielestään aakkostaneet kirjoja hyvin ahkerasti. Renvall olisi kuitenkin halunnut heidän tilanneen työvoimaa Suomesta, koska karjalaiset eivät hänen mielestään pystyneet työskentelemään itsenäisesti.⁵⁹¹ Renvallin teksteissä suomalaiset olivat aktiivisia toimijoita, joiden hyviä pyrkimyksiä venäläiset pyrkivät sabotoimaan ja karjalaiset olivat yleensä passiivisia sivustaseuraajia, koska olivat tsaarin-

⁵⁸⁸ Ylikangas 2004, 106–107.

⁵⁸⁹ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA; Ylikangas 2004, 106–107.

⁵⁹⁰ Ylikangas 2004, 121–123. Fennougristiikan professori Johanna Laakso kuvaa karjalan määrittelyä suomen murteeksi eräänlaiseksi kolonialistiseksi asenteeksi. Laakso 2022, 95.

⁵⁹¹ Maria Widnäs Lauri Tudeerille 23.1.1942, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

vallan jäljiltä takapajuisia.⁵⁹² Karjalaisten rooli Renvallin teksteissä olikin oikeuttaa suomalaisten johtoasema alueella. Heidän omilla pyrkimyksillään vaikuttaa autonomisen aseman saavuttamiseen Renvall näki vaikutusta lähinnä moraalisen pohjan luomiseen sille, että suomalaiset saattoivat esittää omia vaatimuksiaan.⁵⁹³

Renvall ei ollut ainoa suomalainen, jonka käsityksissä miehitetyn alueen kansalliseksi määriteltyä väestöä ei nähty kykenevinä aktiiviseen toimintaan. Martti Haavion ja Olavi Paavolaisen toimittamassa *Taistelu Aunuksesta* -kirjassa esitettiin näkemys, jonka mukaan vuosisatainen sorto oli pehmentänyt myös karjalaiset niin, etteivät he kyenneet hallitsemaan maataan. Asukkaat olivat kirjan mukaan loputtoman naiiveja, minkä takia heitä ei voinut päästää alueen johtoon.⁵⁹⁴ Voisi pohtia, minkä verran suomalaisten heimoaktivistien näkemyksiin vaikutti pettymys niin sanottujen heimosotaretkien ajalta, kun alueen väestöstä vain pieni osa tuki retkiä aktiivisesti.

Suomalaisten miehittäjien suhtautumisessa miehitetyn alueen karjalaisiin näkyy jälkiä pidemmästä historiallisesta jatkumosta, jossa suomalaisten suhde karjalaisiin, karjalan kieleen ja karjalaisuuteen oli ollut monella tasolla ongelmallinen. Toisaalta karjalaiset olivat karelianismissa ihannoituja alkuperäisen suomalaisen kulttuurin edustajia, toisaalta rajaseudun asukkaina epäilyttävän vieraita. Etenkin venäläisen kulttuurin vaikutteiden näkyminen koettiin negatiivisena. Suomalaiset tulkitsivat useimmiten karjalaista kulttuuria suhteessa suomalaisuuteen tai venäläisyyteen. Kuten Tuomas Tepora on todennut, omaehtoista karjalaista kulttuuria ei nähty tai haluttu nähdä.⁵⁹⁵

Itsenäistyneessä Suomessa kysymys karjalaisten asemasta näkyi esimerkiksi rajaseututyössä, jossa rajaseudun asukkaiden lojaalius ja kunnollinen suomalaisuus haluttiin varmistaa. Yksi keskeisistä ristiriitojen paikoista oli ortodoksisen kirkon asemassa. Ortodoksinen kirkko miellettiin Suomessa usein ”ryssänkirkoksi” ja vaaralliseksi venäläistämisen välineeksi. Karjalaisista monet kuitenkin olivat ortodokseja. Yhtenä ratkaisuna ongelmaan ortodoksista kirkkoa suomalaistettiin sekä kirkon sisältä nousseesta aloitteesta että ulkopuolelta tulleesta paineesta.⁵⁹⁶

⁵⁹² Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

⁵⁹³ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

⁵⁹⁴ Teos valmistui vuonna 1943, mutta sen julkaisu kiellettiin ja kirja julkaistiin vasta vuonna 2011 Helena Pilkkeen toimittamana. Haavio & Paavolainen 1943 (Pilke 2011) 158, 191, 193, 197.

⁵⁹⁵ Tepora 2014, 77.

⁵⁹⁶ Konkreettisimmin Suomen ortodoksinen kirkko katkaisi siteensä Venäjälle, kun se siirtyi Moskovan patriarkaatin alaisuudesta Konstantinopolin patriarkaattiin vuonna 1923. Suomalaistaminen näkyi kirkon jumalanpalveluskielen vaihtumisessa kirkkoslaavista suomeksi, mutta myös esimerkiksi arkkitehtuurin tasolla. Kun Lopottiin nousi uusi ortodoksinen kirkko vuonna 1933, sen muotokielessä tehtiin selvä pesäero aikaisempaan ortodoksiseen kirkkoarkkitehtuuriin. Ylä-Jussila 2020, 20–21; Böök 2023, 111–112.

Ortodoksisen ja luterilaisen seurakuntatyön katkeriakin piirteitä saanut riitely miehitetyllä alueella tehdystä työstä on valaiseva esimerkki myös Suomen miehityspolitiikasta. Miehitetty alue oli historiallisesti ortodoksisen kirkon valta-alueita, mutta toisaalta miehityksen alkaessa taustalla oli jo yhden sukupolven ajan kestänyt Neuvostoliiton virallinen ateismi ja uskontojen vaino. Niinpä osa luterilaisesta papistosta ja miehityshallinnon henkilökunnasta oli sitä mieltä, että alueen asukkaat olivat uskonnottomia ja siksi miehitetyn alueen uskonnollinen valistustoiminta tulisi tapahtua luterilaisuuden pohjalta. Pohjalla oli teologinen kysymys pelastavasta uskosta, mutta myös poliittiset pyrkimykset, joissa luterilaisuus nähtiin luotettavampana suomalaistamisen välineenä.⁵⁹⁷

Sotilashallintoesikunnan vuonna 1942 julkaisemassa oppaassa *Itäkarjalaiset ja me – Kuinka Itä-Karjalan väestöön on suhtauduttava* paikallisia asukkaita verrattiin peittelemättä pieniin lapsiin. Väestö oli oppaan mukaan lasten tavoin ailahtelevaa ja ajattelematonta, minkä takia siihen tuli suhtautua kasvattajan otteella. Kohtelun tuli olla ystävällistä, mutta lujaa.⁵⁹⁸ Tällainen holhoava ajattelumalli oli aikakaudelle tyypillistä ja tarjosi käytännöllisen selitysmallin sille, miksi alueen hallinto tuli ottaa suomalaisten käsiin.

Renvallin kirjoituksissa punasuomalaiset olivat ansainneet johtoaseman Neuvosto-Karjalassa ylivermaisella osaamisellaan. Renvall pyrki rakentamaan teksteisään kuvaa, jonka mukaan kaikki positiivinen kehitys Neuvosto-Karjalassa oli seurausta suomalaisten työstä joko niin, että se oli konkreettisesti heidän tekemäänsä tai välillisesti heidän aikaansaamiensa uudistusten ansiota. Renvallin tulkinnassa neuvostohallinnon byrokratia ja tehoton toiminta oli aina venäläistä, onnistuneet hankkeet taas kertoivat suomalaisesta ahkeruudesta ja kyvykkyydestä.⁵⁹⁹

Niinpä Renvall luki suomalaisten ansioksi esimerkiksi muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta kaikki kunnolla rakennetut Petroskoin talot, vaikka suomalaiset olivat rakentaneet niistä vain osan. He olivat hänen mukaansa tuoneet uusia työtapoja ja parempien talojen malleja. Renvall joutui myöntämään, että suomalaistenkaan rakentamien talojen laatu ei aina ollut erinomainen, mutta pääasiallinen syyllinen siihen oli hän tulkintansa mukaan neuvostohallinto, joka painosti propagandasyistä rakentamaan talot mahdollisimman halvalla ja nopeasti.⁶⁰⁰

Renvall pyrki osoittamaan Neuvosto-Karjalan suomalaiset ylivermaisen ahkeriksi ja taitaviksi venäläisiin nähden, mutta sen lisäksi hänen piti jollakin tavalla todistella,

⁵⁹⁷ Ylä-Jussila 2020.

⁵⁹⁸ Pilke 2017, 179.

⁵⁹⁹ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*. Katso myös käsikirjoitus *Suomalaisten panos Petroskoin kunnallishallintoon liittyvien tehtävien kohentamiseksi ennen v 1933*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

⁶⁰⁰ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Suomalaiset Petroskoin rakentajina*”, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

etteivät he olleet uhka Suomelle. Tämä vaati melkeinpä silmäkääntötemppeä, koska oli selvää, että Neuvosto-Karjalan johtavat kommunistit olivat ajaneet vallankumousta myös Suomeen. Renvall pyrki kuitenkin osoittamaan, että suomenvastaisuus väheni punasuomalaisten keskuudessa sitä mukaa, kun he ymmärsivät paremmuutensa suhteessa venäläisiin. Renvallin tulkinnan mukaan se oli enää juhlapuheisiin ja kirjoituksiin kuulunutta virallista fraseologiaa vailla todellista tunnetta. Sen sijaan Renvall esitti, että Neuvosto-Karjalan suomalaisia alkoi kantaa kansallinen itsetietoisuus sekä ammatti-itsetunto joiden pohjana oli käsitys siitä, että he olivat karjalaisiin ja venäläisiin verrattuina yliverkaisia taidoiltaan. Renvallin mukaan venäläiset olivat veltoja, saamattomia, epäpäteviä ja taitamattomia ja tämän toteaminen sai suomalaiset ajattelemaan, että heille kuului isännöisyys Neuvosto-Karjalassa ja negatiivinen suhtautuminen venäläisiin ikään kuin korvasi aiemmin valkoisiin suomalaisiin kohdistuneen vihan.⁶⁰¹

Neuvosto-Karjalan kommunistit olivat Renvallin mukaan erehtyneet. Heidän suurin erehdyksensä ei ollut silti uskominen väärään aatteeseen, vaan siihen, että suomalaiset ja venäläiset voisivat toimia yhdessä.⁶⁰² Renvall kuitenkin halusi nähdä lähteissään merkkejä siitä, että vähitellen Neuvosto-Karjalan suomalaiset huomasivat erehdyksensä. Kehittyvän ”isäntämielen” ja ”kansallistunteen” takia Renvall oli valmis antamaan suomalaisille kommunisteille anteeksi heidän väärän ideologiansa. Ensin suomalaiset olivat Renvallin mukaan venäläisten kanssa erimielisiä poliittisista kysymyksistä, mutta vähitellen he huomasivat syvemmän vastakohtaisuuden. Renvall pyrki nostamaan lähteistään esille tapauksia, joissa suomalaiset suhtautuivat kielteisesti venäläisiin ja tulkitsi, että venäläisten halveksunta ja heihin harmistuminen oli ollut lähde, josta suomalaiset olivat imeneet voiman jokapäiväiseen työntekoon.⁶⁰³

Renvall tosin tulkitsi lähes kaiken lähdeteksteistä löytämänsä kritiikin olevan kritiikkiä juuri venäläisiä kohtaan, vaikka sitä ei olisi suoraan sanottu. Kiinnostava esimerkki on Renvallin kahdessa eri artikkelikäsitelmäkäsikirjoituksessa siteeraama Ragnar Ruskon runo, joka on ilmestynyt *Karjalan neuvostokirjailijain albumissa* vuonna 1934. Kertovassa runossa kuvataan talon rakentamista Petroskoissa. Työ edistyy hitaasti ja lopputulos on huono. Rusko rinnastaa runossaan kaksi ihmisryhmää, joista ”kumma orjarotu” tekee työtä vain pakon sanelemana, kun taas toinen ”raataa päivät

⁶⁰¹ Pentti Renvallin käsikirjoitukset *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa ja Suomalaisten ideologiset asemat*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA

⁶⁰² Pentti Renvallin esitelmäluonnos, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 152, KA.

⁶⁰³ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA. Erityisen paljon suomalaisten kirjoittamaa kritiikkiä Renvall löysi suomenkielisistä lehdistä koskien Petroskoin asutuntopulaa ja rakentamisen huonoa tasoa. Renvallin käsikirjoitus *Suomalaiset Petroskoin rakentajina*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

yöhön saakka ja juhlii iskuruutta intomielin.”⁶⁰⁴ Runossa ei anneta mitään viitteitä siitä, että näiden kahden ihmisryhmän välinen jakolinja kulkisi suomalaisten ja venäläisten välillä, eikä esimerkiksi vakaumuksellisten kommunistien ja muiden välillä, mutta siitä huolimatta Renvall tulkitsi, että tässä runossa näkyy se, miten 1930-luvulle tultaessa suomalaiset yhä vähemmän peittelivät halveksuntaansa venäläisiä kohtaan. Toisessa artikkelissaan hän lainasi samaa runoa ja esitti Ruskon antavan syyksi huonolle työnteolle venäläisen yleisen vastuuttomuuden.⁶⁰⁵

Jonkin verran Renvall sai tukea väitteilleen tekemistään Neuvosto-Karjalan suomalaisten haastatteluista, joista yhdessä sanottiin suoraan, että ”venäläisiä ei huolitettu” mukaan Säde -kommuuniin. Haastatteluissa myös pidettiin suomalaisten työtehoa parempana kuin karjalaisten, mutta kansallisuuskysymys ei nouse niissä voimakkaasti esiin, eikä Renvall siitä myöskään erikseen kysynyt.⁶⁰⁶ Maria Lähteenmäki nostaa esille, että suomalaiset pitivät itsekin Petroskoin infrastruktuurin parantamista omana ansionaan ja olivat käsityksensä mukaan erityisen työteliäitä verrattuna alueen muihin asukkaisiin.⁶⁰⁷ Samoin suomalaiset toimivat kiistatta jo kielimuurinkin takia monissa asioissa ryhmänä Neuvosto-Karjalassa ja ajoivat asioitaan tavalla, joka viittasi suomalaiset vastaan venäläiset -asetelmaan. Renvall halusi kuitenkin nähdä asian niin, että ärsyntyminen venäläisiä kohtaan oli lopulta Neuvosto-Karjalan suomalaisten toiminnan tärkein motivaattori. Heidän piti tämän tulkinnan mukaan ottaa Neuvosto-Karjalan päätöksentekokoneisto haltuunsa, koska venäläiset eivät osanneet pitää siitä huolta. Ja koska Neuvosto-Karjalan suomalaisilla ja suomalaisilla oli näin yhteinen vastustaja, olivat he siis lopulta samalla puolella rintamaa. Yhteinen rintama venäläisiä vastaan voisi yhdistää jopa kommunistit muihin suomalaisiin.

Leimallista Renvallin teksteille on se, että hänen mukaansa suomalaisten hyviä tuloksia selitti ennen kaikkea heidän kansallisuutensa. Positiiviset ominaisuudet olivat suomalaisten synnynnäisiä ominaisuuksia. Hän mainitsi toki sen, että esimerkiksi Pohjois-Amerikasta tulleet suomalaissiirtolaiset olivat ammattitaitoisempia kuin paikalliset asukkaat ja heillä oli paremmat työvälineet kuin muilla, mutta silti metsätöissä tulleiden hakkuu- ja ajoennätysten syynä oli Renvallin mielestä suomalaisten suurempi työteho. Venäläiset olivat hänen mukaansa yksinkertaisesti kyvyttömiä kunnolliseen työhön.⁶⁰⁸ Tällainen syntyperän korostaminen oli linjassa miehityshal-

⁶⁰⁴ Rusko, Isännättömät talot, *Ahjo: Karjalan neuvostokirjailijoiden albumi* 1934.

⁶⁰⁵ Pentti Renvallin käsikirjoitukset *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa* ja *Suomalaiset Petroskoin rakentajina*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

⁶⁰⁶ Pentti Renvallin tekemät haastattelu Säde-kommuunissa, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁰⁷ Lähteenmäki 2021, 72–73.

⁶⁰⁸ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa*, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 154, KA.

linnon toteuttaman kansallisuuksien erottelupolitiikan kanssa. Kaikista kansalliseksi määritellyistä saattoi tulla hyviä Suomen kansalaisia, kunhan heidät opetettaisiin uuden aikakauden tavoille, kun taas epäkansalliseksi määritellyistä ei voinut tulla suomalaisia, vaikka tämä olisi ollut aktiivinen kommunismin vastustaja.

Tämä näkemys näkyy selkeimmin työssä, jota tehtiin sen selvittämiseksi, kumpaan kansallisuusryhmään Äänisniemen asukkaat kuuluivat. Tällä alueella asui melko suuri määrä väestöä, jotka puhuivat venäjää äidinkielenään, mutta joita suomalaiset pitivät todennäköisesti alkuperältään karjalaisina. Heidät merkittiin väestönkirjauksen ensimmäisessä vaiheessa kielen mukaan epäkansalliseksi, mutta asia haluttiin selvittää varmemmin. Tilanteen selvittämistä pidettiin niin tärkeänä, että sitä selvitettiin sekä antropologisin että kansatieteellisin menetelmin. Molemmissa tutkimuksissa päädyttiin siihen, että asukkaat olivat todennäköisesti kieleltään venäjää puhuvia karjalaisia ja siksi heidän liittämisenä väestöön ei toisi mukanaan ”vieraita rotuaineita”, kuten anatomian professorin Niilo Pesonen asian ilmaisi.⁶⁰⁹

Pelkkä Renvallin tulkitsema suomalaisten paremmuus ja kehittyvä venäläisvastaisuus eivät riittäneet tekemään suomalaisten kommunistien historiasta sopivaa rakennusainetta Suur-Suomelle. Tämän mahdollisti sen, että iso heistä osa oli joutunut kärsimään Stalinin vainoissa. Edvard Gyllingjä tai Kustaa Roviota olisi ollut vaikea nostaa esimerkillisen suomalaisen asemaan, jos he olisivat olleet hengissä ja päässeet kertomaan näkemyksiään suomalaisesta miehitysvallasta tai valkoisista, jotka Rovion mukaan eivät olleet heidän heimoveljiään vaan joiden intressit Neuvosto-Karjalassa liittyivät alueen kulttuuriseen ja taloudelliseen ryöstämiseen.⁶¹⁰ Rovio ja Gylling oli kuitenkin tapettu vuonna 1938 samoin kuin lukuisat muutkin Neuvosto-Karjalan suomalaiset ja vielä suurempi määrä oli joutunut vankileireille. Niinpä heistä saattoi kertoa kertomusta Suur-Suomen marttyyreinä, joiden verellä ja kärsimyksillä uusi alue oli lunastettu Suomelle.

Selkeimmin Renvall puki tämän sanoiksi syyskuussa 1943 pitämässään esitelmässä, jonka hän piti ilmeisesti pääasiassa miehityshallinnossa töissä olleille upseereille. Renvall päätti esitelmänsä näkemykseensä suomalaisten merkityksestä Neuvosto-Karjalassa. Hänen mukaansa heidän voimansa eivät olleet riittäneet suojelemaan suomalaisuutta venäläisiä vastaan, mutta he olivat kuitenkin pitäneet suomalaisuutta pystyssä niin kauan, ettei venäläistyttäminen ollut ehtinyt toteutua. Niinpä suomalaiset eivät nyt olleet miehitetyllä alueella Renvallin mukaan vain Suomen rajojen turvallisuuden vuoksi, eivätkä edes karjalaisen heimon yhtenäisyyden takia, vaan myös suomalaisten tekemän työn perillisinä.

⁶⁰⁹ Laine 1982, 109–115; Laine 1993, 162–165; Pimiä 2009, 113–115.

⁶¹⁰ Lähteenmäki 2021, 70–71.

”Sitä mitä täällä neuvostoaikana on vihan kylvön ja maailmankatsomuksellisten erehdysten ohessa myönteistä rakennettu työn kunnioituksella ja länsimaisella järkipäisyydellä, se on tapahtunut suomalaisella johdolla ja suurelta osin suomalaisin voimin sekä jatkuvassa taistelussa venäläistä saamattomuutta ja työhälyttömyyttä vastaan, Ja siksi meillä on oikeus katsoa olevamme täällä myöskin siksi, jotta ottaisimme haltuumme erehtyneitten mutta erehdyksensä kalliisi maksaneiden maanmiestemme työn perinnön.”⁶¹¹

Tämä Renvallin tulkinta asettuu osaksi ajatusta veriuhrilla lunastetusta maasta. Kieli- ja mielikuvalle on pitkät perinteet. Suomalaisessa kontekstissa valkoisen Suomen kuvastoon kuului ajatus maansa vapauden puolesta sisällissodassa kaatuneista, joiden uhriin isänmaan vapaus perustui. Toisen maailmansodan aikana kuolleet sotilaat liitettiin osaksi tätä samaa tulkintaa. Niinpä hyökkäyssodassa miehitetyllä alueella kuolleet suomalaiset sotilaat olivat veriuhri, joka osaltaan oikeutti alueen liittämistä Suomeen.⁶¹² Renvall liitti tähän kuvastoon myös Neuvosto-Karjalan suomalaiset. Koska Renvall tulkitsi heidän kärsineen ja kuolleen Neuvostoliiton terrorikooneiston kynsissä juuri suomalaisuutensa takia, se pesi heidät puhtaaksi aikaisemmista virheistä ja oli oikeuttamassa suomalaisten valtaa alueella.

Suomalaisiin kohdistuneet nationalismsyytökset, jotka merkitsivät kuolemantuomiota monelle Neuvosto-Karjalan suomalaiselle ja vapauden menetystä vielä useammalle, merkitsivät Renvallille myös mahdollisuutta asettaa Neuvosto-Karjalan suomalaisten toiminta kontekstiin, joka sopi suomalaisen Itä-Karjalan rakennusaineiksi. Renvallin tulkinnassa syytökset siitä, että alueen suomalainen johto oli suosinut suomen kieltä, oli heille kunniaksi ja todisti sen, että heidän suomalaisuutensa oli ollut vahvempaa, kuin heidän kommunistinen aatteensa.⁶¹³

Ongelmallista oli tosin se, että myös suomalaisia oli mukana niissä henkilöissä, jotka olivat mukana tuomitsemassa ”porvarillista natsionalismia”. Renvallin mukaan olikin niin, että myös suomalaisten joukossa oli sellaisia henkilöitä, joiden kansalliset vaistot kommunistinen kansainvälisyys oli ehtinyt vaieta. Erityisesti Renvall mainitsi Otto Ville Kuusisen.⁶¹⁴ Aivan kaikki suomalaiset Neuvostoliitossa eivät siis Renvallinkaan mielestä ansainneet kunnioitusta, mutta suurimman osan Renvall kykeni näkemään uhreina, joiden kohtalo loi perustan suomalaiselle vallalle alueella. Ilkka Herlin, joka on kirjoittanut Renvallin Petroskoissa tekemästä tutkimustyöstä,

⁶¹¹ Pentti Renvallin esitelmä *Neuvosto-Karjalan suomalaista historiaa* 9.9.1943, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineistoa 152, KA.

⁶¹² Tepora 2011.

⁶¹³ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Suurvenäläisen natsionalismin ensimmäiset varjot Neuvosto-Karjalassa*, PRA, Ia, Käsikirjoitus ja aineistoa 155, KA.

⁶¹⁴ Pentti Renvallin käsikirjoitus *Neuvostovallan venäläistyttämispoliittikka Karjalassa*. PRA, Ia, Käsikirjoitus ja aineistoa 155, KA.

johti Renvallin erityisen kiinnostuksen punasuomalaisia kohtaan siihen, että punaiset olivat murhanneet Renvallin isän sisällissodan aikana. Hän kutsuu Renvallin punasuomalaisten historiasta tekemiä johtopäätöksiä tämän ”tieteelliseksi anteeksian-noksi” punaisille.⁶¹⁵

Renvallin johtopäätökset asettuvat kiinnostavaan valoon, kun niitä vertaa Heimoarkiston hoitajana ennen sotaa toimineen Keijo Loimun näkemyksiin samasta aiheesta. Loimun kirjoitus *Suomalaiset emigranttikommunistit Itä-Karjalassa* ilmestyi vuonna 1942 ja kuului varmasti Renvallin taustalukemistoon. Loimukin arveli historian aikana ”luovan sovittavaa valoa” punasuomalaisten toimintaan, koska he olivat edistäneet suomalaisuuden ja suomen kielen säilymistä Neuvosto-Karjalassa. Hän arveli silti punasuomalaisten säilyttäneen leppymättömän vihansa Suomea kohtaan ja piti suomen kielen suosimista ennen kaikkea instrumentaalisenä. Sen katsottiin olevan tehokkain väline kommunistisen propagandan levittämiseksi karjalaisten keskuudessa ja toisaalta hyödyllistä, koska Neuvosto-Karjalasta oli tarkoitus tulla sillanpääasema kommunismin levittämiseksi Suomeen ja Skandinaviaan. Loimun mukaan punasuomalaiset johtajat toteuttivat ennen kaikkea neuvostojohdon pyrkimyksiä ja myös heidän tuhonsa oli seurausta koko Neuvostoliiton politiikan muutoksista. Poliitiikan suunta oli muuttunut sellaiseksi, ettei kansallinen tasavalta näyteikkunana lännen suuntaan ollut enää tarpeellinen.⁶¹⁶

Renvall ja Loimu päätyivät samankaltaisessa tilanteessa ja samankaltaisilla ideologisilla taustoilla hyvin erilaiseen näkemykseen, mikä auttaa havaitsemaan entistä selkeämmin Renvallin artikkeleista välittyvän pyrkimyksen muovata Neuvosto-Karjalan suomalaisten historiasta sellainen, kun hän halusi sen olevan. Mihail Bahtin on esittänyt ajatuksen, jonka mukaan tulevaisuudella ei ole aikaa eikä paikkaa, vaan tulevaisuuden toiveet ja odotukset sijoitetaan itse asiassa menneisyyteen, missä niiden nähdään jo olevan olemassa.⁶¹⁷ Tämä ajatus sopii hyvin kuvaamaan Renvallin sota-aikana tekemää tutkimusta. Hänen työnsä tavoitteena oli suomalainen ja suomalaisten johtama Itä-Karjala, ja siksi hän rakensi teksteissään sellaisen myös menneisyyteen.

⁶¹⁵ Herlin 1996, 113 – 116.

⁶¹⁶ Loimu 1942.

⁶¹⁷ Knuutila 2007, 10.

5 Sotasaalisarkisto Petroskoista vetäytymisen jälkeen

5.1 Lähtö Petroskoista

Suomen armeija vetäytyi Petroskoista kesäkuun lopussa 1944, välirauha sovittiin syyskuun alussa, sotasaaliarkiston kokoelmat palautettiin pääosin Neuvostoliittoon marraskuussa ja silloin myös viimeiset sotasaalisarkiston henkilökuntaan kuuluneet henkilöt pääsivät siviiliin. Tässä luvussa käsittelen sitä, mitä siirtyminen sodasta rauhaan merkitsi sotasaalisarkistolle ja sen henkilökunnalle ja mitä tämä aika ja sotasaalisarkiston entisen henkilökunnan toiminta kertovat arkistojen merkityksestä.

Vielä keväällä 1944 Petroskoissa elettiin näennäisesti kuin mitään huolta sodan lopputuloksesta ei olisi ollut. Tästä hyvänä esimerkkinä on jo aiemmin mainittu, luultavasti Reino Castrénin kirjoittama, sotasaalisarkiston ja Päämajan tiedustelutoimiston yhteistyötä suunnitellussa laadittu muistio. Muistiossa käytiin läpi aineistojen eri käyttäjien tarpeita. Viimeinen kohdista oli tulevan Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen tarve. Muistion mukaan oli liian aikaista arvioida, perustettaisiinko laitos rauhan tultua Suomeen vai miehitetyle alueille, mutta kirjoitettiin kuitenkin, että ”Varmana voitaneen vain pitää, että tällainen laitos jossain muodossa tulee luotavaksi ja sen vuoksi on välttämätöntä, ettei sodanaikaisilla tilapäisjärjestelyillä sen toimintaa vaikeuteta.” Muistiossa otettiin myös toiveikkaasti huomioon se mahdollisuus, että jos sota siirtyisi taas etenemisvaiheeseen, tulisi Muurmanskia ja Pietaria varten suunnitella valmiiksi lajittelu- ja kokoamisjoukkoja, jotka liikkuisivat aivan rintaman takana.⁶¹⁸

Muistio on jopa hämmentävä todistuskappale siitä, kuinka irrallaan todellisuudesta jotkut sotilashallintoon liittyneet henkilöt saattoivat elää, vaikka Saksan sota-
onni oli jo selvästi kääntynyt ja sitä myötä mahdollisuudet Suomen aluelajennuksille liukuivat yhä kauemmas. Muistio on kirjoitettu tilanteessa, jossa Puna-armeija oli saavuttanut Puolan rajan ja Leningradin saarto oli päättynyt. Joissain tilanteissa

⁶¹⁸ PM sotasaalisarkisto- ja kirjastoaineksen keräämisen ja hoidon järjestelyistä, saapunut 18.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944, T19933/53, KA.

kyse saattoi olla taktisesta teeskentelystä. Vaikka ensimmäiset suunnitelmat miehityltä alueelta vetäytymisestä tehtiin jo marraskuussa 1943, ei niistä voitu puhua julkisesti, koska se olisi saattanut johtaa levottomuuksiin miehityllä alueella, huonontaa omien joukkojen taistelumoraalia ja paljastaa viholliselle hyödyllistä tietoa.⁶¹⁹ Niinpä esimerkiksi sotilashallintoesikunnan tiedotusosasto teki töitä ylläpitääkseen käsitystä siitä, etteivät suomalaiset ole lähdössä alueelta. Vielä toukokuussa 1944 sotilashallintoesikunnan valistusosasto välitti kirjeellä henkilökunnalleen käskyn aktiivisesti valaa alaisiinsa luottamusta ja huolehtia siitä, että henkilöstö omalla esimerkillään pitää yllä tulevaisuuden uskoa myös paikallisten keskuudessa.⁶²⁰

Polkuriippuvuuden teoria tarjoaa yhden kiinnostavan selitysmallin sille, miksi Suur-Suomi -ajatuksesta oli niin vaikea irtautua. Kuten sosiologi Marja Andersson kirjoittaa sen jälkeen, kun yksilö tai kollektiivinen toimija on tehnyt päätöksen toimia tietyllä tavalla, rajaa tehty päätös tulevaisuuden valintamahdollisuuksia. Valintojen tuloksena päädytään polulle, jolta poikkeaminen käy sitä hankalammaksi, mitä pitemmälle edetään.⁶²¹ Miehityshallinnon kannalta ratkaisevaa oli se, että heti miehityksen alussa tehtiin päätös toiminnan suunnittelemisesta niin, että kaiken toiminnan päämääränä oli helpottaa alueen myöhempää liittämistä Suomeen. Kun tähän päätökseen liittyvät toimenpiteet oli aloitettu, oli useimmissa tapauksissa toiminnan jatkaminen ennallaan yksinkertaisempi vaihtoehto, kuin sen lopettaminen tai muuttaminen. Antti Laineen mukaan ei miehitytyn alueen kohtaloa katsottu myöskään aivan loppuun käsitellyksi ylimmässä johdossa siinäkään vaiheessa, kun Saksan häviötä alettiin pitää todennäköisenä alkuvuodesta 1943, vaan aluetta alettiin ajatella eräänlaisena panttina rauhanneuvotteluja silmällä pitäen.⁶²²

Realistisen tilannekuvan saanti ei ollut sensuurin takia kaikille mahdollista, mutta vaikuttaa myös siltä, että joidenkin henkilöiden osalta ilmeinen kyvyttömyys nähdä tilannekuvaa johtui siitä, että he eivät yksinkertaisesti kyenneet uskomaan Neuvostoliiton voittoon, koska se oli heille ideologisesti mahdoton ajatus. Mikko Uola on kirjoittanut ilmiöstä Isänmaallisen Kansanliikkeen yhteydessä. Uolan mukaan joidenkin henkilöiden sokea usko Saksan menestykseen vielä vuonna 1944 oli myös pelkoa oman järjestön ja koko Suomen tulevaisuudesta. Saksan tuho olisi heidän näkemyksensä mukaan ollut Suomen tuho ja siksi koko asiaa ei voitu käsitellä.⁶²³ Myös Tenho Pimiän mukaan se, että monet hänen tutkimansa kansatieteilijät jatkoivat töitään miehityllä alueella aivan sodan loppuun asti ilman näkyvää epäilyä sodan tuloksesta, johtui paitsi siitä, että heillä ei ollut tarvittavaa tietoa oikean tilanne-

⁶¹⁹ Hyytiä 2008, 308–310.

⁶²⁰ Pilke 2017, 210–217.

⁶²¹ Andersson 2005.

⁶²² Laine 1982, 339–350; Pilke 2017, 183.

⁶²³ Uola 1982, 450, 455.

kuvan muodostamiseen myös siitä, että he olivat niin ideologisesti sitoutuneita Suur-Suomeen, etteivät pystyneet näkemään tilanteen muuttumista.⁶²⁴

Jos edellä mainitun muistion kirjoittaja oli Reino Castrén, niin hänellä oli Päämajan tiedusteluosastolla työskentelevänä tavallista paremmat mahdollisuudet tilanekuvan muodostamiseen, mutta ei ehkä kykyä tai halua sen sisäistämiseen. Monille heimoaktivisteille miehitystä alueesta luopuminen oli yksinkertaisesti petos. Alueen asukkaille oli luvattu turvattu tulevaisuus osana Suomea, eikä tätä lupausta voitu heidän mielestään rikkoa. Niinpä esimerkiksi Valtion tiedotuslaitoksen kotimaanosaston päällikkö Martti Ruutu kirjoitti maaliskuussa 1943, että ”Karjalan rikki raastaminen ilman taistelua olisi tragedia, jota kansan moraalilla ei välttämättä kestäisi.” Hän oletti, että armeijaa olisi vaikea edes saada lähtemään taistelematta miehitetyltä alueelta.⁶²⁵

Varmasti Castrénin kirjoittama oli hänen aiemmin mainittu esitelmänsä Itä-Karjalan talousmaantieteestä. Hän oli vielä keväällä 1943 saanut tutkimukselleen luvan Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalta ja rahoituksen Suomen Kulttuurirahastolta ja sai pitää esitelmänsä useaan otteeseen syksyllä 1943 miehitetyllä alueella, vaikka sen lähtökohdat edellyttivät miehitetyn alueen ja mahdollisesti myös esimerkiksi Kuolan liittämistä Suomeen. Esitelmää oli myös tarkoitus jakaa painettuna armeijan sisällä, mutta tässä vaiheessa jakelu kiellettiin ja osa painolaatoista jopa tuhottiin. Esitelmä oli päätynyt myös Neuvostoliiton tietoon ja sitä esiteltiin sen propagandassa esityksenä Suomen virallisista sodanpäämääristä, mikä oli Suomen kannalta kiusallista. Antti Laineen tapahtumasarjasta tekemä johtopäätös on se, että vielä vuonna 1943 siinäkin vaiheessa, kun ensimmäiset evakuointisuunnitelmat oli jo tehty, riitti sotatoimiyhtymissä ja sotilashallinnossa henkilöitä, jotka pitivät kiinni tavoitteesta miehitetyn alueen pitämisestä.⁶²⁶

Yksi mahdollinen selitys sille, miksi niin moni piti jälkikäteen ajatellen järjettömän kauan kiinni ajatuksesta suomalaisesta Itä-Karjalasta voi liittyä Euroopan ja Suomen 1900-luvun alun historiaan. Se oli ollut omiaan muovaamaan sellaista odotushorisonttia, jossa oikeudenmukaiset ihmeet saattoivat vastoin todennäköisyyksiä toteutua. Olihan Suomikin itsenäistynyt Venäjältä. Kuten Nygård kirjoittaa: ”Jääkäri liike näytti osoittavan, että se, mikä tuntuu mahdottomalta, ei sitä ole. Uhmakas toiminta saattoi voittaa realiteetit.”⁶²⁷ Osalle suomalaisista Neuvostoliiton häviö näyttäytyi väistämättömältä, koska se oli ”oikea” ratkaisu. Tai kuten entinen presi-

⁶²⁴ Pimiä 2009, 110.

⁶²⁵ Ruutu & Seppinen 2000 (1943), 144, 156.

⁶²⁶ Laine 1993, 169.

⁶²⁷ Nygård 1982, 36.

dentti Svinhufvud asian ilmaisi: koko maailmanhistoria menettäisi merkityksensä, jos Saksa ei voittaisi.⁶²⁸

Tällaiselle ajatukselle loivat pohjaa myös monet kirkon toimijat. Akateeminen Karjala-Seura oli ollut erityisen vahva teologisessa tiedekunnassa ja sen kaikuja on ehkä nähtävissä siinä, kuinka innokkaasti monet papit lähtivät perustelemaan valtaussotaa. Papistolla oli osittain hankala tilanne, koska hyökkäyssodan perusteleminen Raamatulla oli hankalaa. Mutta hyökkäyssodastakin voitiin tehdä puolustusota, kun se tulkittiin ristiretkeksi, jolla palautettiin asioiden oikea järjestys. Sota oli pyhä, koska vihollinen oli jumalaton ja siis Jumalan vihollinen. Pyhää sotaa ei voitu hävitä, koska itse Jumala taisteli suomalaisten puolella. Koska Jumala säätää asuinalueiden rajat, olivat väärät rajat vain väliaikaisia⁶²⁹

Sotasaalisarkistoa koskevissa lähteissä ei tällaista hengellissävytteistä puhetta näy. Pentti Renvall oli kyllä papin poika, mutta hänen päiväkirjateksteissään ja kirjoissaan ei ollut hengellistä sävyä, eikä hän ainakaan päiväkirjansa perusteella osallistunut esimerkiksi jumalanpalveluksiin Petroskoissa ollessaan. Myös AKS:stä hän oli eronnut aikanaan. Kuten edellisessä luvussa kävi ilmi, hänen ajatuksensa Suur-Suomesta perustui ehkä enemmän ajatukseen suomalaisuuden levittämisestä kuin heimokansojen yhdistämisestä. Missään tapauksessa hän ei suhtautunut asiaan puhtaasti aatteellisesti ja kykeni näkemään ristiriidan paatoksellisen isänmaallisuuden ja miehitetyn alueen todellisuuden välillä. Osallistuttuaan paikalliselle kansalliseksi määritellylle siviiliväestölle tarkoitettuun Mannerheimin 75-vuotisjuhlaan hän kirjoitti päiväkirjaansa, kuinka yhteislaulun sanat ”veri, henki Suomellemme” kuulosti uskomattomalta, joskin oli vaikeaa päättää, oliko vaikutelma enemmän liikuttava vai parodinen.⁶³⁰

Renvall oli kuitenkin erittäin sitoutunut Suur-Suomen rakentamiseen ja oli siksi huolestunut, kun elokuussa 1943 tuli julkisuuteen niin sanottu ”kolmenkymmenen-kolmen kirjelmä”, jossa vaadittiin rauhantekoa Neuvostoliiton kanssa. Saman vuoden loka-marraskuun vaihteessa liittoutuneet pitivät ulkoministerikonferenssin Moskovassa. Renvall kommentoi mielialoja marraskuussa Blomstedtille. Hänen mukaansa sekä tilanne että mielialat olivat rauhallisia, mutta joku aina välillä purki kiukkuaan kirjelmästä ja sellaisesta suhteutumisesta Moskovan konferenssiin, kuin siellä olisi oikeus päättää Suomen kohtalosta. Renvall pelkäsi keskustelun murenta-

⁶²⁸ Silvennoinen 2014, 59.

⁶²⁹ Tilli 2012, 72–94; Paasi 1996, 198.

⁶³⁰ Pentti Renvallin päiväkirja 4.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA.

van armeijan henkeä, kun sotilaat eivät ymmärtäneet, miksi heidän piti edelleen olla miehitetyllä alueella, jos siitä aiottiin luopua.⁶³¹

Renvallkin oli ehkä huolissaan tilanteen yleisestä kehityksestä, mutta vielä tammikuussa 1944 hän oletti lähtevänsä Petroskoista korkeintaan toiseen tehtävään. Kirjeestä Blomstedtille käy ilmi, että Renvall oli hakenut Turun maakunta-arkistonhoitajan paikkaa. Maakunta-arkistojen johtajat oli vapautettu sotapalveluksesta, joten Renvall oletti lähtevänsä jollain aikataululla Petroskoista, jos tulisi valituksi. Itse hän toivoi lähtönsä venyvän vuoden loppuun tai ainakin syksyyn.⁶³²

Jos heimoaktivisteille Itä-Karjalan kysymys oli ideologinen, niin sodanjohdolle se oli pragmaattinen, Ensimmäinen suunnitelma miehitetyn alueen evakuoimisesta valmistui jo marraskuussa 1943.⁶³³ Tätä ei tietenkään voitu paljastaa miehitetyn väestön siviiliväestölle, mutta ei myöskään suurimmalle osalle miehityshallinnon henkilökunnasta. Sotasaalisarkiston henkilökunnallakaan ei ollut muuta vaihtoehtoa, kuin jatkaa töitä normaaliin tapaan, vaikka heillä olisikin ollut epäilyksiä sodan lopputuloksesta. Tämä näkyy hyvin sotasaalisarkiston henkilöstöpolitiikassa. Renvall kirjoitti vielä toukokuussa 1944 henkilölle, joka oli kiinnostunut tulemaan sotasaalisarkistoon kirjastokomennuskunnan palvelukseen seuraavana syksynä, ettei hän vielä voinut aivan varmasti tietää elokuun tilanteesta, mutta hänen mukaansa töitä olisi todennäköisesti tarjolla.⁶³⁴ Saimi Laurikkala, joka oli ollut edellisen kerran kirjastokomennuskunnassa töissä talvella 1942–1943, palasi Petroskoihin kesäkuun ensimmäisenä päivänä 1944, kymmenen päivää ennen Neuvostoliiton suurhyökkäyksen käynnistymistä.⁶³⁵

Lähteiden puutteen takia on mahdotonta sanoa varmasti, millainen mieliala sotasaalisarkistossa vallitsi miehityksen viimeisinä hetkinä. Jotain Petroskoin tunnelmista keväällä 1944 kertoo se, että huhtikuussa yhteen sotasaalisarkiston kirjavarastoista oli tunkeuduttu ja kirjoja ja kirjastokortteja heitetty pitkin lattiaita. Syyllisyytensä tunnustivat kolme paikallista lähettipoikaa.⁶³⁶ Tilanteen kiristyessä sotasaalisarkiston paikallisille työntekijöille pidettiin myös puhutteluja, joissa toisessa käsiteltiin suhdetta keskitysleireistä siirtoleireiksi nimensä vaihtaneiden leirin vankeihin. Muu keskustelu kuin ohjeiden anto, oli kiellettyä. Vankien ollessa lähettyvillä,

⁶³¹ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 15.11.1943. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁶³² Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 26.1.1944. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

⁶³³ Hyytiä 2008, 308.

⁶³⁴ Pentti Renvall Barbro Boldtille 22.5.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁶³⁵ Tiedustelutoimisto ItäKar.SE:n tiliosastolle 3.6.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁶³⁶ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 11.4.1944, Tilastotoimisto, Spk 26304, KA.

ei saanut kertoa henkilöjuoruja ja puhua poliittisista tai sotilaallisista aiheista.⁶³⁷ Puhuttelu perustui luultavasti viikkoa aiemmin sotasaalisarkistolle keskitysleirien esikunnasta tulleeseen kirjeeseen, jossa muistutettiin, että kielletyksi seurusteluksi vankeiden kanssa oli katsottava kaikenlainen keskustelu, joka ei johtunut suoraan esimiehen antamasta käskystä.⁶³⁸

Neuvostoliiton suurhyökkäys Kannaksella alkoi 9.6.1944. Petroskoissa työnteko jatkui vielä joitakin päiviä tämän jälkeen. Viimeinen aineistoista löytyvä normaali-rutiineihin liittyvä kirje on päivätty 16.6.1944 Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle ilmoitettiin, että Maija Rajainen oli saanut luvan tutkimustyön tekemiseen Petroskoissa.⁶³⁹ Samana iltana saapui evakuointikäsky Äänislinnan alue-esikuntaan. Lähtövalmistelut tuli tehdä salassa. Niinpä vielä 19.6.1944 Tudeer ei ollut varma tilanteesta Petroskoissa, vaan kirjoitti Nivangalle ja kysyi, oliko sotasaalisarkistossa aiemmin työskennelleen Nadešda Sibakovan enää tarpeellista tulla Petroskoihin. Tämä oli edelleen valmis lähtemään, jos häntä vielä tarvittiin.⁶⁴⁰

Petroskoissa pakattiin kuitenkin jo tavaroita lähtöä varten. 17.6. sotapäiväkirjaan merkittiin, että pakkaustyö oli täydessä laajuudessa. Kaikki henkilökohtaiset tavarat ja toimiston arkistot piti pakata ja näiden lisäksi mahdollisuuksien mukaan kokoelmia.⁶⁴¹ Kokoelmien mainitseminen on mielenkiintoinen yksityiskohta ja kertoo siitä, että vielä lähtö Petroskoistakaan ei saanut aikaan sotasaalisarkiston työn hylkäämistä. Kokoelmat haluttiin mukaan Suomeen, vaikka sotasaalisarkiston väellä tuskin oli käsitystä siitä, voitaisiinko työtä Suomen puolella jatkaa. Suurhyökkäys Neuvosto-Karjalassa alkoi 21.6. ja samana päivänä päättyi sotasaalisarkiston toiminta Petroskoissa. Tilastotoimiston sotapäiväkirjan viimeinen merkintä on: ”Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan saatua käskyn siirtyä Äänislinnasta, lakkasi siellä myöskin Sotasaalisarkiston toiminta sen viimeisten tstopuseerien poistuessa 21.6. Äänislinnasta ja 22.6. Itä-Karjalan sotilashallintoalueelta.”⁶⁴²

Renvallin arkistosta löytyy kolme nuhjaantunutta paperiarkkia, joiden toisella puolella on kirjekonsepti, mahdollisesti Alice Renvallille osoitettu. Paperit ovat päiväämättömiä, mutta sisällön perusteella ne on kirjoitettu melko pian sen jälkeen, kun suomalaiset olivat poistuneet miehitetyltä alueelta. Renvall oli kuitenkin kirjeen kir-

⁶³⁷ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 5.5. ja 24.5.1944, Tilastotoimisto, Spk 26304, KA.

⁶³⁸ Itä-Karjalan siirtolähtöesikunnan esikunta jakeluun 17.5.1944, IKSHA, Tilastotoimisto, Yleinen kirjeenvaihto 1944, T7284/1, KA.

⁶³⁹ Tilastotoimisto Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan komitealle 16.6.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁶⁴⁰ Lauri Tudeer Eino Nivangalle 29.6.1944, HYK:n virka-arkisto, Sotasaaliskirjeenvaihto 1941–1944, Fa 1.1, KK.

⁶⁴¹ Tilastotoimiston sotapäiväkirja 18.6.1944, Tilastotoimisto, Spk 26303, KA.

⁶⁴² Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944. 16.8.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

joittamishetkellä ehtinyt olla ainakin joitakin päiviä järjestämässä sotasaalisarkiston kokoelmia johonkin uuteen paikkaan. Kirje on kirjoitettu neljään osaan ja päällimmäiseksi taitetun neliön lyijykynällä kirjoitettu teksti on kulunut paikoin lukukelvottomaksi. Kirjeestä välittyy voimakas tunnekuuhu ja ikävä Petroskoihin.⁶⁴³ Alla lainaamani pitkät katkelmat kirjeestä todistavat havainnollisesti sitä, kuinka sotasaalisarkiston toiminnassa ei ollut Renvallille kyse vain sotavuosien ylhäältä annetusta työkomennuksesta, vaan vuosiin Petroskoissa liittyi voimakas tunnekokemus ainutlaatuisesta tehtävästä.

Harmaa ilma sai Renvallin muistelemaan Petroskoita:

”jolle kyllä ulkonaisesti harmaa sopii tunnusväriksi, mutta joka harmaan ulko-kuoren alle kätki niitä varten, jotka osasivat siitä saada oikean otteen, niin runsaasti iloa, viihtyisyyttä, toiminnan ja luomisen hurmaa, että se ei ole menettänyt mitään voimistaan, että se edelleen täällä saattaa nostattaa saman suloisen ikävän ja kotiinpaluun tunnun.”⁶⁴⁴

Ikävän tunnetta Renvallissa herättivät jopa pakkauslaatikot, joita siirtäessä hänen edeltävät päivänsä olivat kuluneet.

”Voi niitä rakkaita harmaita vodkalaatikoita! Kyllähän sinä ne tunnet ja taidat miettiä niitä paljon vähemmän kauniilla nimillä. Ja myönnän minäkin, että niistä pistää esiin nauvoja ja peltisuikaleita jotka voivat repiä vaatteet, tikkuja niistä saa käsiinsä ja milloin mikin kulma aiheuttaa mustelman tai muun vamman. Eivät ne tehtävänsäkään kunnolla täytä mistä on laita lohjennut, mistä pohjalauta irti ellei koko pohja ole mennyt sen tien. Ja sittenkin, kun olin päässyt niiden nostelemisen alkuun tunsin pian oikein viihtyväni. Se oli niin kotoista kuin oikein ennenvanhaan. Jokainen yksityiskohta toi mieleen muistoja. Milteipä kuin olisi elänyt uudelleen monia Äänislinnan työn kausia. Muistoja keräysmatkoista, muistoja yllättävistä toimituksista yliopistolle ja löydöistä sen massojen joukosta, muistoja lajittelusta [...] ja pakkaamisesta Varsinais-Suomen maaseudulle. Jokainen merkki, totta jopa useimmat asiakirjat tuttuja ulkonaisilta muodoiltaan ja sisältönsä mahdollisuuksilta antaa selostusta asioille. Ja kun vielä tiesin että olen ainoa joka edes näin tarkkaan tiedän mitä tässä on ja mitä se voisi antaa, tuntui kuin taas [...] näinä pitkinä päivinä olisi elänyt omassa ympäristönsään. Puuttuihan siitä paljon oleellisistakin, mutta sitä oli riittävästi voimakkai-

⁶⁴³ Pentti Renvallin päiväämätön kirje luultavasti Alice Renvallille kesältä 1944, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁴⁴ Pentti Renvallin päiväämätön kirje luultavasti Alice Renvallille kesältä 1944, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

den muistojen heräämiseksi. Se levottomuus joka minua on pitänyt vallassaan viime aikoina oli [...] poissa ja sen tilalla eräänlainen rauhallinen viihtymys ja henkäys tuon unohtumattoman ajan iloista ja tyytyväistä mielialaa. Voitekohan sinä ymmärtää että kasa harmaita laatikoita voi kaiken tuon saada aikaan?”⁶⁴⁵

Renvall oli viettänyt suurimman osan jatkosodasta järjestämällä Itä-Karjalan historiaa sopivaan muotoon. Keskellä sodan kaaosta, sotasaalisarkiston työntekijät saivat päätyökseen luoda järjestystä. Lähtö Petroskoista järkytti tätä järjestystä. Mielekkääksi kokonaisuudeksi asetellut palat irtosivat paikoillaan ja Renvall oli taas lähtöpisteessä. Kaaokseen piti taas luoda järjestystä, mutta nyt tilanne oli muuttunut niin paljon, että järjestyksen tuli olla toinen kuin aikaisemmin ja sopia toiseen kokonaisuuteen. Renvallin toiminnan Petroskoista lähdön ja siviiliin paluun välillä voikin tulkita yrityksenä vaikuttaa asioihin niin, että kaiken tehdyn työn tulokset eivät kokonaan valuisi hukkaan.

5.2 Kokoelmien palautus Neuvostoliittoon

Sotasaalisarkiston varsinainen toiminta päättyi Petroskoista lähtiessä, mutta viimeistään sen toiminnan voi katsoa loppuneeksi siinä vaiheessa, kun viimeinen sotasaalisarkiston kokoelmia kuljettanut juna ylitti Suomen ja Neuvostoliiton rajan. Palautuksia toteuttamaan Valtioneuvosto asetti lokakuussa 1944 palautusvaltuuskunnan.⁶⁴⁶ Sotasaalisarkiston aineistojen palauttamisesta on käyttämässäni lähteissä vain vähän mainintoja, mutta koska Renvall siirrettiin siviiliin vasta marraskuussa 1944, on luultavaa, että juuri hän vastasi asiasta tai oli ainakin mukana organisoinnissa. Arkistojen suhteen palauttaminen oli suhteellisen yksinkertaista. Melkein kaikki arkistot olivat varastoissa valmiiksi laatikoissa, tosin usealla eri paikkakunnilla. Jonkin verran aineistoja oli jäänyt myös Petroskoihin. Renvallin arkistosta löytyneestä konseptista, joka on luultavasti syksyiltä 1944 löytyy luettelo arkistojen ja kirjojen sijoituspaikoista ja niistä vastanneista viranomaisista. Arkistoista suurin osa oli Sota-arkiston vastuulla seitsemällä eri paikkakunnalla. Näissä kyse oli arkistoista, jotka oli varastoitu toistaiseksi. Käytössä olleita arkistoja oli puolustusvoimien keskuskirjastossa ja Helsingin yliopiston metsäkirjastossa.⁶⁴⁷

Arkistojälkiä on jäänyt Sota-arkiston varastoissa olleista aineistoista, joista näytti muodostuneen lokakuussa 1944 ongelma. Kujala lähetti esimiehelleen sota-

⁶⁴⁵ Pentti Renvallin päiväämätön kirje luultavasti Alice Renvallille vuodelta 1944, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁴⁶ Nummela 1993, 191.

⁶⁴⁷ Luettelo ”viranomaiset, joiden hoitoon ItäKar.SE on varastoinut neuvostolaista arkistojen kirjastoaineistoa”, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

historiallisen toimiston päälliköille Heikki Nurmiolle jonkin tiedustelun asiasta ja sai ensin sota-arkiston työntekijä Kaarlo Wirilanderilta epämuodolliseen sävyyn kirjoitetun kirjeen, jossa tämä kirjoitti Nurmion ottaneen ”kalansaalisasiakirjoja” koskevassa asiassa aivan mahdolloman asenteen. Tämä ei halunnut sekaantua asiaan millään lailla ja toivoi Kujalan käyvän itse neuvotteluja sotilashallintoesikunnan kanssa. Hän halusi kaikki arkistot koottavaksi yhteen rakennukseen, jonka avain voitaisiin sitten luovuttaa sotilashallintoesikunnalle.⁶⁴⁸

Hieman myöhemmin Kujala sai myös virallisen vastauksen. Sotahistoriallinen toimisto oli saanut ohjeet, joiden mukaan arkisto oli Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan aineistoa ja sillä oli myös vastuullaan siitä huolehtiminen ja palauttaminen sitten, kun siitä tulisi pyyntö. Aineiston sijoittaminen Sota-arkistoon ei tullut missään tapauksessa kyseeseen, koska se oli siviililuonteista ja Kujalan tulisi luovuttaa se sotilashallintoesikunnalle.⁶⁴⁹ Sotasaalisarkiston kokoelmista oli tullut sodan päättymisen jälkeen sotahistoriallisen toimiston kannalta vähintään kiusallisia, eikä niiden kanssa haluttu olla missään tekemisissä. Käyttämässäni lähteissä ei ole kuitenkaan viitteitä siitä, että arkistojen palauttaminen olisi lopulta aiheuttanut erityisiä ongelmia.

Sotasaalisarkiston kirjakokoelmien suhteen tilanne oli työllistävämpi. Kirjojaan oli jaettu jo Suomen kirjastoille ja vaikka kirjoja jaettaessa oli sovittu, ettei kirjoja saa sekoittaa kirjastojen omiin kokoelmiin, ei tämä vaikuta toteutuneen kokonaan. Ainakin Kruhse ja Uiton tietojen mukaan Helsingin yliopiston kirjaston kokoelmiin jäi yksittäisiä kirjoja Fennica-kokoelmaan, koska kaikkia ei kiireessä ehditty koota mukaan.⁶⁵⁰ Myös Jyväskylän yliopiston kirjaston kokoelmissa on edelleen sotasaalisarkistosta peräisin olevia kirjoja. Perimätiedon mukaan kaikkia kirjoja ei palautettu, koska joku työntekijöistä piilotti niistä osan.⁶⁵¹

Renvallin arkistossa on Suomen Valtuuskunnan nimissä kirjoitettu muistio palautuksista. Sen mukaan kaikkiaan sotasaalisarkiston kokoelmia oli palautettu Neuvostoliittoon 22 vaunulastia ja 23 kolia tavaraa. Lisäksi muistion kirjoittamishetkellä valmisteltiin vielä yhden kirjaerän lähettämistä. Lähettäminen oli viivästynyt, koska kirjat piti koota eri paikkakunnilta Suomesta.⁶⁵²

Aivan kaikkia sotasaalisarkiston aineistoja ei palautettu Neuvostoliittoon. Jyväskylässä piilotettujen kirjojen lisäksi Suomeen näyttää jääneen ainakin sellaisia aineistoja, jotka ovat olleet lainassa tai luovutettu sotasaalisarkiston ulkopuolelle. Täl-

⁶⁴⁸ Kaarlo Wirilander Lauri Kujalalle 16.10.1944, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

⁶⁴⁹ Sotahistoriallinen toimisto Kujalalle 27.10.1944, LKA, Kirjeenvaihto 1937–1962, KA.

⁶⁵⁰ Kruhse & Uitto 2008, 128.

⁶⁵¹ Audejev-Ojanen, 2009.

⁶⁵² Päiväämätön kopio tai konsepti muistiosta ”Karjalais-Suomalaisen Valtion Yliopiston opetusvälineitä, laboratoriotarpeita, kirjallisuutta ja muuta materiaalia koskeva muistio”, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

laisia olivat Valtiollisen poliisin hallussa olleet Petroskoin kommunistisen maatalouskorkeakoulun arkistot. Vaikuttaa siltä, ettei kyseessä ole ollut laina, koska asiakirjoihin on tehty jonkun muun kuin sotasaalisarkiston diaarimerkintöjä, muun muassa teksti ”Bolsh. Arkisto.” Tämä voi myös selittää sitä, miksi arkisto jäi palauttamatta. Se ei enää ollut sotasaalisarkiston hallussa eikä fyysisesti samassa paikassa muiden arkistojen kanssa. Aineistomäärältään tämä viiden hyllymetrin kokonaisuus on isoin tiedossa oleva palauttamatta jäänyt sotasaalisarkistokokonaisuus.⁶⁵³

Jonkin verran sotasaalisarkiston kokoelmissa olleita asiakirjoja löytyy Renvallin yksityisarkistosta Kansallisarkistossa. Selkeä kokonaisuus on omaksi sarjaksi järjestetty Uhtuan kihlakuntaa koskevaa aineistoa, joka sisältää Uhtuan kihlakunnan tilikirjoja ja kansanvalistusosaston kyselykaavakkeita 1920-luvulla.⁶⁵⁴ Näiden lisäksi sarjan Itä-Karjalaa koskeva aineisto useista koteloista löytyy asiakirjoja, kirjeitä ja muutama kirja, jotka ovat peräisin sotasaalisarkiston kokoelmista. Arkistosta löytyy esimerkiksi kymmeniä sivuja kiellettyjen kirjojen luetteloita, jotka ovat luultavasti kuuluneet kustannusliike Kirjan arkistoon. Samoin näistä koteloista löytyy pedagogiseen teknikumiin liittyviä kirjeitä. Jotkin asiakirjoista saattaisivat olla sotasaalisarkistossa tehtyjä kopioita, mutta monissa on leimoja tai allekirjoituksia, jotka paljastavat ne alkuperäisiksi asiakirjoiksi.⁶⁵⁵

Yksi kiinnostavimmista kokonaisuuksista Renvallin arkistossa on nippu folkloristi Viktor Jevsejevin yksityiskirjeitä kollegalleen ja tulevalle vaimolleen Palaga Kuikalle.⁶⁵⁶ Jevsejev oli mahdollisesti asunut niin kutsutussa professorien talossa, jossa asui yliopiston henkilökuntaa ja sieltä hänen yksityiskirjeensä otettiin sotasaalisarkiston kokoelmiin. Kirjeissä sivutaan parin yhdessä tekemää tieteellistä työtä, mutta luonteeltaan ne ovat muuten hyvin yksityisiä. Renvallia ne kiinnostivat luultavasti siksi, että kirjeet ajoittuvat Stalinin vainojen alkuun ja niissä käsitellään myös tätä aihetta. Kirjeiden sijainti Kansallisarkistossa muodostaa kiinnostavan eettisen ongelman. Renvallin arkistot on luovutettu tutkijoiden käyttöä varten Kansallisarkistoon, mutta onko hänellä tai hänen perikunnallaan, tai Kansallisarkistolla ollut oikeus päättää Viktor Jevsejevin puolesta tämän yksityiskirjeiden liittämisestä arkistoon. Luultavasti mitään pohdintaa aiheesta ei olla koskaan käyty, koska kirjeet ovat Renvallin muistiinpanojen seassa, eikä arkiston järjestäjä ole välttämättä kiinnittänyt niihin mitään huomiota.

Oma kysymyksensä on tietysti se, että nämäkin kirjeet olisi pitänyt palauttaa sotasaaliina Neuvostoliittoon. Suomessa pidetään kuitenkin kiinni tulkinnasta, jonka mukaan mitään Suomessa nykyisin mahdollisesti olevaa sotasaaliina Suomeen tuotua ai-

⁶⁵³ Jesse Hirvelän sähköpostiviestit 28.6.2023 ja 26.3.2024. Viestit tekijän hallussa.

⁶⁵⁴ PRA, Ib, Uhtuan kihlakuntaa koskeva aineisto, KA.

⁶⁵⁵ PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, KA.

⁶⁵⁶ Viktor Jevsejevin kirjeet Palaga Kuikalle, PRA, Ia, Käsikirjoitus ja aineistoa 155, KA.

neistoa ei tarvitse palauttaa Venäjälle, koska toisaalta Neuvostoliittoa ei enää ole ja ennen kaikkea koska Suomi sopi vuonna 1945 Neuvostoliiton kanssa korvaussummasta, jolla korvattiin kaikki sellainen materiaali, jota ei jostain syystä voitu palauttaa.⁶⁵⁷

Tämän tutkimuksen puitteissa ei ollut mahdollista selvittää sotasaalisarkiston toiminnan lopullista merkitystä Neuvosto-Karjalan asiakirjalliselle perinnölle. Sotasaalisarkisto kyllä pelasti ison määrän arkistoja sodan jaloista, kuten Renvall halusi korostaa, mutta toisaalta ilman Suomen hyökkäystä nämä arkistot eivät olisi olleet lainkaan suojelun tarpeessa. Niinpä sotasaalisarkiston ansioksi kulttuurin suojelun saralla voi laskea vain se, että sen toiminnan ansiosta tuho pysyi rajallisena. Kirjojen osalta sotasaalisarkiston toiminta merkitsi suurten kirjämäärien tuhoamista.

Neuvostoliitto menetti sodan seurauksena valtavia määriä arkistoja. Tietoa täsmällisistä määristä ja etenkin erittelyä siitä, mikä osa arkistoista tuhoutui taisteluiden ja mikä arkistosiirtojen seurauksena ja tuhoamisten kautta ei ole olemassa. Tutkimuksissa on todettu, että Neuvostoliitossa asiaa tutkinut erityiskomitea laski useimmiten saksalaisten tuhoamaksi myös Neuvostoliiton itse perääntyessään tuhoamat ja sen omissa pommituksissa ja muissa sotatoimissa tuhoutuneet arkistot.⁶⁵⁸ Tästä huolimatta lopputulokseksi jää se, että sodan seuraukset Neuvostoliiton asiakirjalliselle perinnölle olivat massiiviset ja Suomi oli osaltaan vaikuttamassa siihen.

5.3 Sotasaalisarkiston jälkivaikutus

Sotasaalisarkiston asepalveluksessa ollut henkilökunta siirrettiin evakuoimisen jälkeen ensin Päämajan tiedusteluosasto 1:een, mistä osa heistä taas sijoitettiin eteenpäin.⁶⁵⁹ Yrjö Koskimies ja Pentti Renvall olivat kuitenkin tiedusteluosaston kirjoissa siihen asti, että heidät vapautettiin sotapalveluksesta marraskuussa 1944.⁶⁶⁰ Sotasaalisarkiston tai koko tiedusteluosaston palveluksessa olleiden konekirjoittajien ja muiden siviilien vaiheet Petroskoista lähdön jälkeen eivät juuri näy käyttämissäni lähteissä. Luultavasti tarve heidän työnsä päättyi Petroskoista lähtöön. Sen sijaan Maija Rajainen ja Saimi Laurikkala, jotka olivat olleet sotasaalisarkistossa töissä useissa jaksoissa sodan aikana, jatkoivat sotasaalisarkistoon liittyviä töitään vielä muutaman kuu-kauden miehityltä alueelta poistumisen jälkeen. Heidän palkkaansa ei enää tässä vaiheessa maksanut sotilashallintoesikunta, vaan Renvall oli palkannut heidät tutkimus-apulaisikseen Suomen kulttuurirahastolta saamallaan apurahalla. Heistä toinen jatkoi töitään Turun maakunta-arkistossa ja toinen Puolustuslaitoksen keskuskirjastossa

⁶⁵⁷ Audejev-Ojanen 2009. Nummela 1993, 192–194.

⁶⁵⁸ Grimsted 2001, Zinich 2015, 328–329, Kašvarova 2020, 152.

⁶⁵⁹ Tilastotoimiston toimintakertomus ajalta 1.1.–30.6.1944. 16.8.1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

⁶⁶⁰ Puolustuslaitoksen kantakortit, Koskimies Yrjö Samuel, s. 4.3.1908; Renvall Pentti Uno, s. 29.3.1907, KA.

Karkkilassa.⁶⁶¹ Renvall anoi lisärahoitusta työlle vielä elokuussa 1944, mutta sitä hän ei enää saanut. Laurikkala siirtyi siviilitöihinsä elokuussa ja Rajainen syyskuussa 1944.⁶⁶²

Renvallin kannalta kesän ja syksyn 1944 voisi nähdä luopumisten sarjana. Ensiksi piti jättää Petroskoi, sitten lähtivät tutkimusapulaiset, mutta vieläkin Renvall ei suostunut hyväksymään ajatusta siitä, että sotasaalisarkistoon liittyvä työ olisi kokonaan päättynyt. Aikaa Petroskoista lähdön ja sodan päättymisen välissä leimasi toisaalta tämä sinnikäs pyrkimys jatkaa töitä, ja toisaalta huoli sotasaalisarkistossa toimimisen seurauksista. Epävarmuuden tunnetta tulevaisuudesta ei luultavasti ainaakaan vähentänyt Renvallin tiedusteluosaston aikaisemmalta työntekijältä Niilo Kouterolta, eli entiseltä Klingeriltä saama kirje. Tämän käsiin oli joutunut Neuvostoliitossa painettu lehti *Во славу Родины*, jossa puhuttiin myös sotasaalisarkistosta. Käännettynä leike kuului:

”Ennen miehitystä Petroskoi oli Karjalan kulttuurin keskus. Suomalaisten aikana Karjalais-Suomalaiseen yliopistoon asettui oppineiden bandiittien joukkio. Kirjasto johti ’teologian tohtori’ Rentola. Tämän ’tohtorin’ tieteellinen toiminta piti sisällään sen, että hän lähetti koko kaupunkiin sotilaita, jotka kuljettivat hänelle kaikki kirjat, jotka heidän käsiinsä sattuivat. Rentola sitten lähetti ne Suomeen.”

Koutero kirjoitti saatekirjeen kepeään sävyyn, pilaili Renvallin nimen ja tittelin väärinkirjoituksella ja kirjoitti odottavansa omaa vuoroaan julkisuudessa. Kirjeen lähettämisen taustalla oli silti luultavasti aito huoli siitä, että Renvallin johtama työ sotasaalisarkistossa oli Neuvostoliiton viranomaisten tiedossa ja siihen suhtauduttiin rikollisena toimintana.⁶⁶³

⁶⁶¹ Selostus suomalaisten osuuden selvittämiseksi Neuvosto-Karjalan historiassa suorite-
tuista keruu- ja tutkimustyöstä v. 1944. 10.8.1944, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineis-
toa 153, KA.

⁶⁶² Selostus suomalaisten osuuden selvittämiseksi Neuvosto-Karjalan historiassa suorite-
tuista keruu- ja tutkimustyöstä v. 1944. 10.8.1944, PRA, Ia, Käsikirjoituksia ja aineis-
toa 153, KA; Saimi Laurikkala Pentti Renvallille 18. 25, 31.7. ja 8.8.1944; Maija Ra-
jainen Pentti Renvallille 4. ja 9.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto
1944, T19933/60, KA. Maija Rajainen oli väitellyt vuonna 1940 filosofian tohtoriksi
Vanhan Suomen alueen kouluista, mutta hänellä oli virka Terijoen lyseon historian ja
yhteiskuntaopin opettajana.

⁶⁶³ До оккупации Петрозаводск был культурным центром Карелии. При финнах в Кар-
рело-Финском университете засела шайка ученых бандитов. Библиотекой ведал
«доктор богословия» Рентола. Научная деятельность этого «доктора» состояла б
том, что он рассылал по всему городу солдат, которые свозили к немцы все книги,
какие попадались им под руку. Рентола же переправлял их в Финляндию. Во славу
Родины 16.7.1944 (käännös kirjoittajan). Leike Niilo Kouteron kirjeessä Pentti Renvallille
27.7.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

Koutero sai myös osansa Neuvostoliiton kielteisestä huomiosta, kun Neuvostoliitossa julkaistiin vuonna 1945 dokumenttikokoelma *Чудовищные злодеяния финско-фашистских захватчиков на территории карело-финской ССР*.⁶⁶⁴ Sotasaalisarkistoa koskeva dokumentti oli päivätty 6.7.1944 eli hieman ennen yllä mainittua lehtileikettä. Julkaistussa lausunnossa sotasaalisarkiston työ tiivistettiin niin, että Petroskoihin tulivat teologian tohtori ”Reinval ja Sova sekä tieteellinen työntekijä Koutero”, jotka kokosivat kirjoja miehitetyltä alueelta. Arvokkaimmat lähetettiin Helsinkiin, minkä jälkeen yliopistorakennus poltettiin. Nämä kolme henkilöä myös mainittiin vastuullisiksi Petroskoin kaupungin kulttuurin tuhosta.⁶⁶⁵

Renvall ei voinut nähdä kyseistä dokumenttia vielä kesällä 1944, mutta osasi ehkä aavistaa jotain siinä esitettyjen syytösten suuntaista ja valmistautui puolustamaan sotasaalisarkiston toimintaa kirjoittamalla selvityksen sen toiminnasta sodan aikana. Tästä selvityksestä löytyy Renvallin arkistosta kolme eri versiota. Ensimmäinen on lyijykynällä tehty ranskalaisilla viivoilla hahmoteltu luonnos, toinen sen pohjalta kokonaisuudessaan kirjoitettu teksti ja kolmas koneella kirjoitettu versio, johon on vielä tehty käsin korjauksia. Missään versioista ei ole päiväystä, mutta toinen lyijykynällä kirjoitetuista konsepteista on kirjoitettu kirjekonseptin kääntöpuolelle. Kirjeen sisältö viittaisi siihen, että sen on kirjoitettu melko pian Petroskoista lähdön jälkeen. Voi olla, että juuri edellä mainittu lehtileike toimi kimmokkeena kirjoittamiselle. Koneella kirjoitettu versiokin on kirjoitettu ennen sotasaalisaineistojen palauttamisen aloittamista marraskuussa, koska sen liitteenä on luettelot Suomessa olevien sotasaalisarkiston aineistojen sijoituspaikoista.⁶⁶⁶

Millaisena Renvall halusi sitten sotasaalisarkiston toiminnan jälkikäteen nähtävän? Selostusten keskeisimpänä väitteenä on se, että sotasaalisarkiston toiminnassa oli kyse vain tuhoutumisvaarassa olevan aineiston pelastamisesta. Renvallin mukaan aineistot oli pakko koota Petroskoihin, koska paikallisella tasolla ei ollut jäljellä vironomaisia, jotka olisivat voineet arkistoista ja kirjastoista huolehtia, eikä maaseudulla ollut säilytykseen sopivia kivirakennuksia. Yliopiston tulipalon jälkeen Petroskoissaakaan ei ollut enää sopivaa säilytyspaikkaa, joten aineistot oli pakko siirtää Suomeen. Yliopiston tulipalosta Renvall siirsi vastuuta Neuvostoliitolle, koska palo saattoi johtua tuhopoltosta.⁶⁶⁷

Renvallin ratkaisuna ongelmaan oli siis tarkoituksenmukaisen näkökulman valinta. Selvityksen eri versioissa painotetaan toiminnan niitä puolia, jotka tuntuivat

⁶⁶⁴ Suomalais-fasististen valloittajien hirvittävät pahanteot KASNT:n alueella, Sulimin, Truskinov & Šitov 1945.

⁶⁶⁵ Sulimin, Truskinov & Šitov 1945, 173–175.

⁶⁶⁶ Pentti Renvallin päiväämättömät selvitykset sotasaalisarkiston toiminnasta, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁶⁷ Pentti Renvallin päiväämättömät selvitykset sotasaalisarkiston toiminnasta, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

turvallisimmalta Neuvostoliiton silmissä. Jälkikäteiselvityksen kannalta oli onni onnettomuudessa, että kirjalähetysten lähettäminen oli jatkuvasti viivästynyt. Nyt Renvall saattoi kirjoittaa selvitykseen lähes totuudenmukaisesti, että aineistot päätettiin siirtää turvaan Suomeen juuri yliopiston tulipalon takia. Päätöshän oli tehty jo paljon aikaisemmin, mutta ensimmäiset siirrot muutamia arvokkaimpia kirjoja lukuun ottamatta tapahtuivat tosiaan vasta tulipalon jälkeen. Kirjastojen osuuden Renvall muotoili niin, että kirjastot siirrettiin Helsingin yliopiston kirjastolle ja muille Suomen kirjastoille vain varastoitavaksi ja ne saivat palkintona osallistumisestaan tähän niille varsinaisesti kuulumattomaan tehtävään käyttäen kirjallisuutta sodan aikana.⁶⁶⁸

Äänislinnan maakunta-arkiston suunnittelu on jätetty selvityksistä kokonaan pois. Sen sijaan Renvall esitti sotasaalisarkiston toiminnan olleen puhtaasti sota-ajan väliaikaisiin tarpeisiin vastaavaa. Arkistojen ja kirjastojen turvaamisen lisäksi sotasaalisarkiston tehtäviä olivat yhden version mukaan olleet miehitysvallan vastaisen propagandan poistaminen ja tyydyttää miehitysvallan tarpeet tuntea alueen aikaisemmat olot”.⁶⁶⁹ Esimerkkeinä siitä, mihin aineistoja tarvittiin, Renvall oli listannut esimerkiksi paikallisen väestön koulut ja ostokupongit. Toisessa versiossa mukana oli myös kohta paikallisen väestön ja sotavankien kulttuuritarpeen tyydyttämisestä.⁶⁷⁰ Sotasaalisarkisto oli siis konseptin mukaan väline alueen siviilien mahdollisimman hyvään kohteluun.

Koneella kirjoitetusta versiosta sotilashallinnon tarpeetkin on jätetty kokonaan pois. Sotasaalisarkistojen ja -kirjojen käytöstä ei siinä kerrota oikeastaan mitään, mutta annetaan ymmärtää sen olleen puhtaasti asiakirjojen ja kirjojen pelastamistyönä. Tämän version mukaan muut välttämättömät työt sitoivat työvoimaa niin paljon, että kulttuuritehtävät jäivät toissijaisiksi. Hankalin kohta selitettäväksi oli se, miksi sotasaalisarkisto oli myös tuhonnut aineistoja. Ensimmäisissä versioissa Renvall selitti asian vetoamalla siihen, että sotasaalisarkistoon kootut aineistot olivat itse asiassa sellaista, että myös neuvostoviranomaiset olivat tarkoittaneet ne hävitettäväksi tai ne oli jätetty heitteille ja miehitysvallalla olisi siis paikallisen hallintovallan haltijana ollut oikeus hävittää ne. Neuvostohallinnon kirjojen hävitysluettelot tarjosivat jonkinlaisen selkänöjan kirjojen tuhoamispäätöksille, vaikka vain pieni osa sotasaalisarkiston paperitehtaalle lähettämistä kirjoita kuului tähän osastoon.⁶⁷¹ Kaik-

⁶⁶⁸ Päiväämätön ja allekirjoittamaton konsepti ”Näkökohtia”, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁶⁹ Päiväämätön ja allekirjoittamaton konsepti ”Näkökohtia”, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁷⁰ Pentti Renvallin päiväämättömät selvitykset sotasaalisarkiston toiminnasta, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

⁶⁷¹ Pentti Renvallin päiväämättömät selvitykset sotasaalisarkiston toiminnasta, PRA, Ia, Itä-Karjalaa koskeva aineisto, Muu aineisto 1942–1945, KA.

kien kolmen version säilyminen arkistossa antaa mahdollisuuden seurata Renvallin argumentaation kehitystä. Vaikuttaa siltä, että mitä pitempään hän asiaa pohti ja mahdollisesti käsitteli muiden henkilöiden kanssa, sitä vaarallisemmalta yksityiskohtaisen selonteon antaminen tuntui ja lopulliseen versioon päätyi mahdollisimman yleisluontoinen kuvaus toiminnasta.

Syyskuussa 1944, aselevon alkamista seuranneena päivänä, Renvall käsitteli asiaa kirjeessään Castrénille. Hän kysyi, mitä asioita voitiin ja oli syytä sanoa, jos ”kulttuurinsuojelutoimenpiteitämme ruvetaan tulkitsemaan pahantahtoisesti.” Onkin mahdollista, että Renvall kirjoitti selontekonsa tai jommankumman myöhemmistä versioista Castrénin kanssa käydyin keskustelun jälkeen. Hän halusi tarkistaa olisiko Castrénin kontakteista hyötyä ja tällä mahdollisuutta informoida rauhansopimuksesta neuvottelevia henkilöitä siitä, etteivät nämä arkistonluovutuskysymyksen tullessa esille lupaisi asioita, joita olisi mahdotonta toteuttaa, koska osa kokoelmista oli lähetetty paperitehtaiden raaka-aineiksi.⁶⁷² Renvallin mielestä he olivat hoitaneet kokoelmia yhtä huolellisesti kuin omiaan ja toisti näkemyksensä jonka mukaan, heillä oli ollut oikeus ”paikallisen hallintovallan oikeuksia käyttävinä” toimittaa paperitehtaisiin sellaista aineistoa, jonka neuvostoviranomaisetkin olivat seuloneet hävitettäväksi ja heidän hävitettäväksi tuomitsemaansa suomalaista kirjallisuutta. Niinpä näistä ei pitäisi joutua maksamaan sotakorvauksina täyttä hintaa, vaan pelkkä makulatuurihintaa.⁶⁷³

Pentti Renvall siirtyi siviiliin marraskuussa 1944. Hän ehti toimia hetken aikaa Helsingin kaupunginarkistonhoitajana ennen kuin aloitti Turun maakunta-arkistonhoitajana vuonna 1945. Virantäyttöprosessi oli alkanut jo alkuvuodesta 1944 ja Renvallin ansiolla sotasaalisarkiston päällikkönä oli siinä merkitystä. Valtionarkistonhoitaja Blomstedt nimittäin suostui siihen, että Renvallin kokemus Petroskoissa laskettiin erivapaudella maakunta-arkistonjohtajan työtä vastaavaksi viranhaussa.⁶⁷⁴ Niinpä hänen osaltaan sotavuosisista ei muodostunut aukkoa työuralle, vaan sotasaalisarkiston päällikkönä vietetyt vuodet asettuivat osaksi sitä.

Myös monet muut sotasaalisarkistossa työskennelleet arkistoalan ammattilaiset käyttivät sotasaalisarkistossa vietettyä aikaa hyväkseen työnhaussa sodan jälkeen. Veikko Mattilaa tosin hieman epäilytti kesällä 1945 kannattiko asiaa tuoda esille, kun hän aikoi hakea amanuenssin virkaa Helsingin kaupunginarkistosta, mutta pyysi kuitenkin Renvallia kirjoittamaan ”jonkinmoisen paperin niistä sodanaikaisista ar-

⁶⁷² Pentti Renvall Reino Castrénille 5.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁷³ Pentti Renvall Reino Castrénille 5.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁷⁴ Pentti Renvall Kaarlo Blomstedtille 26.1.1944. KBA, Saapuneita kirjeitä 1941–1944, KA.

kistohommistani.”⁶⁷⁵ Myös Keijo Astala, joka valittiin Mikkelin maakunta-arkiston (Savo-Karjalan maakunta-arkiston) maakunta-arkistonhoitajaksi vuonna 1945 sai hakua varten tilastotoimiston entiseltä päälliköltä Järnefeltiltä ja tiedusteluosasto 1:sen päälliköltä U. Käköseltä työtodistukset joissa kerrottiin Astalan toiminnasta asiakirjojen ja kirjastojen keräämisessä sekä selvitysten laatimisessa.⁶⁷⁶

Näiden esimerkkien kautta vaikuttaa siltä, että vaikka miehitysaika painettiin Suomessa mielellään mahdollisimman unohduksiin, ei sotilashallinnossa työskentelystä ollut negatiivisia seurauksia sotasaalessarkiston työntekijöille, vaan se päinvastoin auttoi heitä eteenpäin urallaan. Tenho Pimiä ja Antti Laine ovat tehneet samankaltaisen havainnon tutkimistaan miehitetystä alueella työskennelleistä tutkijoista. Työ miehityksellä alueella ei estänyt menestynyttä uraa myöhemmin ja etenkin monet kansatieteilijät pystyivät käyttämään keräämiään aineistoja osittain hyödyksi sodan jälkeenkin ja niiden pohjalta tuli myös julkaisuja. Joidenkin kohdalla ajasta miehitysalueella muodostui sankaritarina, jota muisteltiin, mutta osa sivuutti ajan mieluummin kokonaan.⁶⁷⁷

Paluu rauhantilaan ja normaaliin virkatyöhön ei ollut välttämättä pelkästään helpottavaa. Tämän voi havaita esimerkiksi Petroskoissa Turun yliopiston kirjaston lähettämänä työntekijänä olleen Saimi Laurikkalan kirjeistä Renvallille. Laurikkala kiitteli Renvallia siitä, että oli saanut kuulua tämän laitoksen henkilökuntaan ja kirjoitti ajan säilyvän aina unohtumattomana mielessä. Hänellä oli mielessään ajasta Petroskoissa ”kaikki hyvä, kaunis ja valoista”, vaikka työn traaginen loppu vielä heitti synkän varjon kaiken ylle. Vielä elokuussa 1944 Laurikkala ei halunnut pyytää Renvallilta työtodistusta, koska toivoi vielä voivansa joskus jatkaa sotasaalessarkiston töissä. Tavalliseen arkeen sopeutuminen oli hänestä vaikeaa, kun oli tottunut kulkurin elämään.⁶⁷⁸ Vielä seuraavana kesänä Laurikkala palasi aiheeseen. Hänen ajatuksensa veivät edelleen Petoskoihin ja hän kuvaili tunnelmiaan: ”Tästä normaalista arkiherruksesta puuttuu se ’jokin’, se salaperäinen viehätys, joka oli ominaista ’Petrobolskille’ ja jota on mahdotonta kuvailla sivullisille niin, että he voisivat sen ymmärtää.”⁶⁷⁹

Vuosista sotasaalessarkistossa saattoi tulla sen entisille suomalaisille työntekijöille nostalgisen kaihon kohteita sen jälkeen, kun pelko ikävistä seurauksista Neuvostoliiton taholta väistyi. Liittoutuneet olivat jo vuonna 1943 antaneet julistuksen sotarikollisten kohtelusta, jonka yhtenä keskeisenä periaatteena oli se, että rangaistukset määräytyisivät sen mukaan, minkä maan alueella rikokset tapahtuivat. Suomen siirtymistä sodasta rauhaan määrittikin merkittävästi se, millä tavalla sodan jälkiselvit-

⁶⁷⁵ Veikko Mattila Pentti Renvallille 8.6.1945. PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

⁶⁷⁶ Kopio Keijo Astalan työtodistuksista vuodelta 1945, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

⁶⁷⁷ Pimiä 2009, 38–39, 45, 260; Laine 1993, 196.

⁶⁷⁸ Saimi Laurikkala Pentti Renvallille 8.8.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁷⁹ Saimi Laurikkala Pentti Renvallille 24.7.1945, PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

telyjä käytiin. Suomi sitoutui välirauhassa yhteistoimintaan liittoutuneiden kanssa sotarikoksista syytettävien henkilöiden pidättämiseksi ja tuomitsemiseksi. Välirauhansopimuksen ehtoja valvomaan tuli Suomeen valvontakomissio, jossa Isolla Britannialla oli edustuksensa, mutta käytännössä sen toimintaa johti Neuvostoliitto.⁶⁸⁰

Osa asemaansa uhanalaisena pitäneistä henkilöistä ei jäänyt odottamaan valvontakomission toimia vaan pakeni maasta. Esimerkiksi entiset sotilashallintokomentajat Arajuri ja Kotilainen siirtyivät Ruotsiin. Tukholman lähetystössä toiminut lehdistösihteeri Heikki Brotherus kirjasi päiväkirjaansa syksyn 1944 hermostuneita tunnelmia sekä Tukholmasta, missä hän työskenteli, että Helsingistä, jossa hän vierailu lokakuun lopulla. Sotarikollisuuskysymys puhutti ja suomalaiset, joita asia koski, odottivat hermostuneina Neuvostoliiton vaatimuksia. Ajankohdan epävarmuutta lisäsi Lapin sota ja siihen liittyvä uhka Neuvostoliiton väliintulosta, jos Suomi ei saa karkotettua saksalaisia. Kotilainen vieraili lähetystössä lokakuun alussa ja pohti hermostuneena sotarikollisuuskysymystä, mutta mahdollisuuksia vaikuttaa asiaan oli vähän. Yksi valmistautumisen keino oli entisen sotilashallintokomentajan lainopillisen neuvonantajan Veli Merikosken tekemä selostus sotilashallinnon toiminnasta ja siihen Kotilainen halusi joitain muutoksia.⁶⁸¹

Lopulta Valvontakomissio esitti 19. lokakuuta 1944 luettelon 61 henkilöstä, joiden katsottiin syyllistyneen sotarikoksiin miehityllä alueella ja jotka oli pidätettävä ja tuomittava. Suurin osa luettelon henkilöistä oli palvellut keskitysleireillä, mutta joukossa oli myös kahdeksan sotilashallinnon muissa tehtävissä palvellutta henkilöä, muun muassa Ruotsiin paenneet entiset sotilashallintokomentajat Arajuri ja Kotilainen. Kaikkia listan henkilöitä ei saatu identifioitua ja mukana oli henkilöitä, jotka eivät selvästikään liittyneet millään tavalla miehityshallinnon toimintaan, mutta listan perusteella pidätettiin 45 henkilöä.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Tarkka 2009, 25–48; Välirauhansopimus toiselta puolen Sosialististen Neuvostotasavaltain liiton ja Ison-Britannian ja Pohjois-Irlannin Yhdistyneen Kuningaskunnan sekä toiselta puolen Suomen välillä 1944. Teksti löytyy julkaistuna internetissä esimerkiksi <https://agricolaverkko.fi/vintti/julkaisut/historiakone/dokumentti.php?id=1385> [haettu 5.8.2024].

⁶⁸¹ Brotheruksen päiväkirjamerkinnot syksyltä 1944, erityisesti 2.10.1944. Brotherus 1978.

⁶⁸² Hyytiä 2008, 321–322; Hyvämäki 1992 (1957). Lauri Hyvämäen vuonna 1957 kirjoittama ja Hannu Rautkallion myöhemmin täydentämä ja toimittama teos *Lista I:n vangit* on ainoa kokonaisuus Neuvostoliiton lähettämän listan perusteella vangituista henkilöistä. Hyvämäellä on ollut käytössään vangittuna olleiden henkilöiden kirjeitä, muistiinpanoja ja päiväkirjoja, minkä lisäksi hän on käynyt joidenkin vangittujen kanssa lukuisia keskusteluja. Kirjan myöhemmät painokset toimittanut Hannu Rautkallio taas on yhden vangituista, Petroskoin keskitysleiri numero viiden entisen komendantin, Paavo Rautkallion (vuoteen 1948 asti Kallio) poika. Tekijöiden läheisyys kohteisiinsa näkyy monipuolisena lähdeaineistona, mutta valitettavasti myös kirjan näkökulmassa, jossa pidätetyt olivat vain uhreja, eikä heidän toimintaansa sota-aikana tarkastella kriittisesti. Kun teoksesta lisäksi puuttuvat lähdeviitteet, tämä madaltaa sen arvoa myöhemmälle tutkimukselle.

Suomessa oletettiin listan olevan ensimmäinen monista, mutta uusia listoja ei saapunutkaan. Neuvostoliitto ei toimittanut myöskään tutkintamateriaalia syytetyjä vastaan kuin vasta keväällä 1947. Lopulta vuoden 1948 alussa järjestettiin oikeudenkäyntejä, joissa 14 syytetylle tuomittiin vankeutta, joka oli tullut jo kärsityksi tutkintavankeuden aikana.⁶⁸³ Tämä monilta osiltaan mielivaltainen ja oikeuskäytännön vastainen prosessi jäi ainoaksi viralliseksi selvitykseksi miehitetyn alueen tapahtumista. Miehitysaika pyrittiin molemmin puolin rajaa unohtamaan mahdollisimman tehokkaasti, kun politiikassa siirryttiin ystävällisiä suhteita korostaneeseen suuntaukseen. Miehitetyllä alueella tehdyiksi epäiltyjen rikosten käsittely asettuu erityiseen valoon, kun ottaa huomioon sen, kuinka eri tavalla sotavankileireillä tehtyjä rikoksia käsiteltiin. Jo marraskuussa 1944 oli asetettu sotavankileirien tutkimiselin, jonka työ siirrettiin sitten oikeusministeriöön, jonne perustettiin sotarikosasiain osasto. Vuoden 1947 alkuun mennessä oli nostettu 1400 syytettä, joista noin puolet johti tuomioon.⁶⁸⁴

Miehitysajan tapahtumien käsittely Neuvostoliitossa kertoo Neuvostoliiton luonteesta diktatuurina, jossa kansalaisten oikeuksien toteutuminen jäi valtion etujen varjoon. Erityinen valtiollinen komitea keräsi todistusaineistoa suomalaisten sotarikoksista, mutta kun perimmäisenä tavoitteena ei ollut totuuden selvittäminen, vaan poliittisesti tarkoituksenmukainen toiminta, vaikutti se ensinnäkin negatiivisesti kerättävän todistusaineiston laatuun ja lopulta asia haudattiin kokonaan. Asioiden käsittelemättä jättämisellä on ollut pitkä varjo. Perinpohjaisten tutkimusten puute aikanaan on vaikeuttanut tutkimuksen tekoa myöhemmin, ja mahdollistaa osaltaan aiheen käyttöä propagandatarkoituksessa 2020-luvun Venäjällä.

Neuvostoliitto tutki myös omien kansalaistensa toimintaa miehitettyillä alueilla ja yhteistyöstä vihollisen kanssa sai rangaistuksen. Joillakin Neuvostoliiton alueilla rangaistus toimitettiin kollektiivisena niin, että tietyiltä alueilta siirrettiin kokonaisia väestöryhmiä. Tutkimuksessa on esitetty ajatus, että myös Neuvosto-Karjalan kohdalla harkittiin alueen karjalaisen, suomalaisen ja vepsäläisen väestön siirtämistä muualle.⁶⁸⁵ Näin ei kuitenkaan tapahtunut, vaan suomalaisten miehityksen alla olleiden henkilöiden syyllisyyskysymyksiä käsiteltiin yksilötasolla. Jonkinlaista kollek-

⁶⁸³ Hyvämäki 1992 (1957); Tarkka 2009, 49–50.

⁶⁸⁴ Tarkka 2009, 99–100. Yksi selitys erilaiseen tapahtumakulkuun voisi liittyä siihen, että Neuvostoliitto katsoi alueellaan tapahtuneiden sotarikosten kuuluvan territoriaaliperiaatteen mukaan sen omien tuomioistuinten käsiteltäväksi. Liittoutuneet kuitenkin vasta neuvottelivat tavasta käsitellä sotarikoskysymyksiä siinä vaiheessa, kun välirauhansopimus oli jo solmittu ja lista numero 1:n vangit pidätetty. Tarkka 2009, 59–82, 100, 134–135, 330. On mahdollista ajatella, että epävarmuus noudatettavasta toimintatavasta viivästytti oikeuskäsittelyjen alkua ja lopulta Neuvostoliiton politiikka ehti muuttua niin, että vankien luovuttaminen poistui kokonaan vaihtoehtoista, eikä Neuvostoliiton intresseissä enää ollut tuomioistuinkäsittelyjen laajentamista.

⁶⁸⁵ Verigin 2009, 419–432.

tiivista halveksintaa ja jopa syrjintää erityisesti kansalliseksi miehityksen aikana määritellyt henkilöt tosin ovat joutuneet sodan jälkeen kokemaan.⁶⁸⁶

Sotasaalisarkistossa työskentelyn seurauksista paikallisille työntekijöille on lähteissäni vain vähän tietoa. Niistä löytyy maininta kolmesta henkilöstä, jotka pakenivat suomalaisten vetäytyessä Suomeen. Saksalaissyntyinen, miehityksen alkaessa 19-vuotias E. B. jatkoi Suomesta eteenpäin Saksan, Puolan ja Itävallan kautta Italiaan, jossa hän meni naimisiin vuonna 1946.⁶⁸⁷ Hän oli mitä ilmeisimmin saavuttanut suomalaisten luottamuksen, koska hän työskenteli syksyllä 1942 arkaluontoisen aineistona pidetyn kanavakombinaatin arkiston kortittajana. Tähän on voinut vaikuttaa oletetun lojaaliuden lisäksi myös se, että saksankielisenä hän kykeni kommunikoidaan ilman tulkkia useimpien sotasaalisarkiston työntekijöiden, myös Renvallin kanssa. Hän oli hakenut lupaa siirtyä Suomeen jo ennen yliopiston tulipaloa, eikä valvontaosastolla ollut asiaan mitään huomauttamista, mutta asiakirjoista käy ilmi, että hän oli Petroskoissa suomalaisten lähtöön saakka.⁶⁸⁸

Toukokuussa 1942 Renvall sai apulaisekseen vuonna 1914 syntyneen H. K:n, joka oli muurmanninsuomalainen opettaja. Hän oli ollut naimisissa amerikansuomalaisen miehen kanssa, joka oli kuollut vuonna 1938. Vuonna 1940 hän oli mennyt uusiin naimisiin, mutta mies, joka oli puna-armeijan luutnantti, oli kaatunut samana vuonna. H. K. oli kuulunut komsomoliin, mikä yhdessä sen seikan kanssa, että hän oli opettaja, teki hänestä lähtökohtaisesti epäilyttävän miehityshallinnon silmissä. Ilmeisesti H. K. onnistui kuitenkin vakuuttamaan suomalaiset siitä, ettei hän ollut miehityshallinnolle vihamielinen tai jopa suhtautui siihen positiivisesti, koska hänet otettiin jo miehityksen alkuvaiheessa töihin Aunuksen alue-esikuntaan ja sitten kesällä 1942 sotasaalisarkistoon. H. K. kuuluikin ryhmään, jolla oli erityisen paljon syytä olla neuvostovallalle katkera. Lähteissä ei kerrota, mihin hänen ensimmäinen miehensä kuoli, mutta tämän tausta ja kuolinvuosi viittaavat siihen, että hän kuului Stalinin vainojen uhreihin. H. K:n isä oli myös lähetetty työleirille ja sisar oli erotettu työstään. Itse H. K. oli kertomansa mukaan saanut haukkuja siitä, ettei ollut tarpeeksi innokkaasti levittänyt venäjän kieltä.⁶⁸⁹

H. K. oli sotasaalisarkistossa töissä koko miehityksen loppuajan ja lähti suomalaisten mukaan, kun vetäytyminen alkoi. Kesäkuussa 1944 hän kirjoitti Renvallille

⁶⁸⁶ Verigin 2014; Golubev & Osipov 2007, esimerkiksi 80.

⁶⁸⁷ Nadešda Sibakova Pentti Renvallille 11.8.1946 PRA, B, Kirjeenvaihtoa 1940–1949, KA.

⁶⁸⁸ E. B:n kuulustelu 16.12.1942, kortistotietoja sotasaalisarkiston palveluksessa olleista paikallisista työntekijöistä, Luettelo jaetuista vaateostoluvista paikallisille työntekijöille 25.4.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁶⁸⁹ Pentti Renvallin päiväkirja 1.6.1942, PRA, Cd, Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942, KA; Poliisitutkintapöytäkirja yliopiston palon johdosta, IKSHA, Hallinnollinen osasto, Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944, T9729/6, KA

Oulusta, jonne oli saapunut lapsensa kanssa. Työpaikkaa ei vielä ollut järjestynyt ja siksi hän pyysi Renvallia lähettämään työtodistuksen työnhaun helpottamiseksi.⁶⁹⁰ H. K. kirjoitti Renvallille vielä heinäkuussa 1944, kiitti työtodistuksesta ja kertoi muiden sotasaalisarkiston työntekijöiden kuulumisia. Hänen mukaansa Suomeen ei lähtenyt kuin V:n perhe. H. K. valitteli sitä, ettei vielä ollut löytänyt sopivia töitä, mutta muuten asiat olivat ihan hyvin.⁶⁹¹ H. K.:n kirjeessä mainittu V. oli luultavasti sotasaalisarkiston kirjanlajittelija H. V., joka toimi ainakin keväällä 1944 paikallisten työryhmän ohjaajana.⁶⁹² Hän ei ollut töissä yliopistolla vielä tulipalon aikaan, minkä takia hänestä ei löydy enempää tietoja, mutta nimen perusteella hänelläkin oli suomalainen tausta, mikä luultavasti lisäsi Suomeen siirtymisen houkuttelevuutta.

Suomeen siirtyi hyvin pieni määrä miehitetyn alueen asukkaista. Yksi selitys tähän on se, että vaikka suunnitelmien mukaan miehitetyltä alueelta piti evakuoida heimosoturit perheineen, suomalaisten sotilaiden vaimot ja kihlatut ja sellaiset henkilöt, jotka olivat erityisesti auttaneet sotilashallintoa, niin miehitetyltä alueelta lähdettiin niin nopeasti, että käytännössä vain harvat saivat apua siirtymiseensä. Petroskoin aluepäällikkö Miika Simojoki oli tästä ratkaisusta katkera. Hänen mielestään materian sijaan olisi pitänyt keskittyä ihmisiin ja pelastaa nämä kohtalolta, jota Simojoki epäili lopulliseksi tuhoksi.⁶⁹³

On silti luultavaa, että suurin osa miehitetyn alueen asukkaista olisi joka tapauksessa jäänyt paikoilleen. Itä-Karjalan opettajaleirin opiskelijoiden esimerkki kertoo siitä, että myös hyvin myönteisesti Suomeen ja kielteisesti Neuvostoliittoon suhtautuneet henkilöt saattoivat jäädä miehitetylle alueelle. Tärkein syy vaikutti liittyvän perhesuhteisiin. Lähtö Suomeen olisi tiennyt luultavasti lopullista eroa Neuvostoliittoon jäävästä perheestä ja mahdollisesti kostotoimia näille. Suurimmalla osalla miehitetyn alueen asukkaista oli omaisia Neuvostoliiton hallitsemalla alueella, miespuoliset sukulaiset olivat useimmiten puna-armeijassa. Opettajaleirin johtaja Koskenniemi tekikin havainnon, jonka mukaan Suomeen tulleista opettajaleirin opiskelijoista huomattava osa oli sellaisia, joilla ei ollut elossa olevia lähisukulaisia.⁶⁹⁴

Huoli omaisista ja heille koituvista seurauksista saattoi olla suurempi kuin huoli omasta kohtalosta. Sotasaalisarkiston työntekijä Grigori Grigorov päätti jäädä Pet-

⁶⁹⁰ H. K. Pentti Renvallille 24.6.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁹¹ H. K. Pentti Renvallille 17.7.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁹² Tilastotoimisto työvoimatoimistolle 9.2.1944, IKSHA, Tiedusteluosasto, Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944, T19933/40, KA.

⁶⁹³ Pilke 2017, 224–225; Hyytiä 2008, 308–313; Kulomaa 1989, 233.

⁶⁹⁴ Vuonokari 2011, 90–92. Michitysajan kokeneiden siviilien kokemuksia tutkineet Tatjana Nikulina ja Olga Kiseleva toteavat, että miehitysaikana oman perheen merkitys kasvoi entisestään, kun epävarmoissa olosuhteissa kontaktit perheen ulkopuolelle vähenevät ja perheet sulkeutuivat sisäänpäin. Nikulina & Kiseleva 2009, 282.

roskoihin, vaikka hänellä ei omien sanojensa mukaan ollut minkäänlaisia illuusioita siitä, millaiseksi hänen kohtalonsa muodostuisi. Grigorov teki Petroskoin vapauduttua ensin kirjojen lajittelutyötä yliopistorakennuksessa ja heinäkuussa hänet nimitettiin Karjalan historiallisen museon johtajaksi. Grigorovia pidettiin kuitenkin luultavasti taustojensa takia jo lähtökohtaisesti epäilyttävänä ja elokuussa 1944 hänet pidätettiin.⁶⁹⁵

Grigorovia kuulusteltiin erityisesti hänen hallussaan olleista suomalaisista ja saksalaisista kirjoista ja lehdistä ja suomalaisten sotilashallinnon henkilökunnan kuvista. Lisäksi raskauttavana tekijänä vaikutti olleen hänen vierailunsa Helsingissä Geologisen komission kuulusteltavana. Sotasaalisarkiston palveluksessa vietetty aika ei kuitenkaan vaikuta olleen merkityksetön, koska todistajana häntä vastaan käytettiin myös samaan aikaan sotasaalisarkistossa työskennelleen M. D.:n lausuntoa, jonka mukaan Grigorov olisi käsitellyt kanavakombinaatin vankileirin henkilöakteja. Grigorov itse väitti kuulusteluissa toimineensa vain sotasaalisarkiston kuskina ja koonneensa samalla aktiivisesti materiaalia suomalaisesta miehityshallinnosta kertovaan kirjaan, jonka kirjoittaisi miehityksen jälkeen. Grigorov sai kymmenen vuoden vankileirituomion maanpetoksesta. Vankileirillä tuomioon lisättiin vielä toinen, mutta lopulta vuonna 1955 hänet vapautettiin terveydentilan takia ja lopulta rehabilitoitiin 1956.⁶⁹⁶ Muiden sotasaalisarkiston paikallisten työntekijöiden kohtaloista sodan jälkeen ei ole tietoa. Memorialin tietokannassa ei ole Grigorovin lisäksi muita sotasaalisarkiston nimeltä tiedettyjä työntekijöitä, mutta tietokanta ei ole kattava. Suurin riski joutua vaikeuksiin viranomaisten silmissä oli luultavasti niillä henkilöillä, jotka toimivat työnjohtajina tai tulkkeina tai joilla oli Grigorovin tavoin turvallisuuskoneiston silmissä epäilyttävä menneisyys.

Suomalaisille sotasaalisarkiston työntekijöille ei lopulta tullut Neuvostoliiton taholta minkäänlaisia seurauksia toiminnasta sodan aikana, eikä Renvallin valmisteleminen selityksiä sotasaalisarkiston toiminnasta tarvittu. Sotasaalisarkiston jälkivaikutus ei kuitenkaan jäänyt vain sen suoriin seurauksiin arkistossa työskennelleiden ihmisten kohtaloihin eikä myöskään päättynyt täysin kokoelmien palauttamiseen Neuvostoliittoon. Viimeisessä käsittelyluvussa käsittelen sitä, miten osa sotasaalisarkistoon liittyneistä henkilöistä tarrautui kiinni sotasaalisarkistossa tehtyyn työhön ja pyrki vaikuttamaan siihen, ettei työ jäisi turhaksi.

⁶⁹⁵ Grigorov 2010, 451. Grigori Grigorovin kuulustelut 20. ja 21.7.1944, Materiali o zlo-denijah finskih voennih prestupnikov. Kopiot tekijän hallussa.

⁶⁹⁶ Grigorov, 2010, 450–481; http://www.memorial.krsk.ru/martirologri_grim.htm [haettu 14.3.2024] Memorialin tietokantaan on merkitty, että Grigorov olisi tuomittu vasta joulukuussa 1946, Muistelmissaan Grigorov kirjoittaa, että hänet pidätettiin elokuussa 1944 ja tuomittiin kahdeksan kuukautta sen jälkeen. Grigori Grigorovin kuulustelut 20. ja 21.7.1944, Materiali o zlo-denijah finskih voennih prestupnikov. Kopiot tekijän hallussa.

5.4 Operaatio Stella Polaris ja pyrkimys pitää kiinni sotasaalisarkistossa tehdyn työn merkityksestä

Sotasaalisarkiston viimeinen jälkinäytös ulottui syksystä 1944 aina vuoteen 1964 asti ja kertoo siitä, millaisen merkityksen Pentti Renvall ja jotkut muut sotasaalisarkistoon liittyneet toimijat antoivat sotasaalisarkiston kokoelmille. Tilanne oli syksyllä 1944 synkkä, mutta Pentti Renvall luotti siihen, että parempia aikoja olisi tulossa ja silloin sotasaalisarkistossa aloitettua työtä voitaisiin vielä jatkaa. Hän kävi syyskuussa 1944 kiinnostavaa kirjeenvaihtoa Maija Rajaisen kanssa. Rajainen jatkoi Neuvosto-Karjalan kouluoloja koskevan tutkimuksensa lähdeaineiston läpikäyntiä sotasaalisarkiston varastossa, mutta epäili suuresti voisiko hän koskaan julkaista tutkimusta, joka aineistojen pohjalta syntyisi. Hän piti mahdottomana ajatusta siitä, että jos Suomi suhteet Neuvostoliittoon järjestyisivät ”ystävälliselle kannalle”, Suomessa suostuttaisiin painattamaan kirja hänen käyttämiensä lähteiden pohjalta.⁶⁹⁷

Renvall myönsi vastauksessaan, ettei voinut olla varma mutta kirjoitti kuitenkin olevansa julkaisun suhteen edelleen optimistinen, vaikka hänen aiheensa oli vielä arkaluonteisempi kuin Rajaisen. Renvall piti liittoutuneiden yhteisrintamaa vain väliaikaisena ja oletti, että jos idän ja lännen välille syntyisi konflikti, ei julkaisulle olisi enää mitään estettä. Renvallin asetti toivonsa siihen, että syksyn 1944 kireä tilanne oli väliaikainen: ”Jos maailmaan hiukankin normaalit olot palaavat, ei muutaman vuoden päästä kiinnitetä kovinkaan suurta paina siihen, minkäsävyisiä aiheita tieteelliset julkaisut käsittelevät. Ajattele vain mitä kaikkea kirjoitettiin ennen sotia.”⁶⁹⁸

Rajaisen tekemän työn kannalta suurin uhka juuri sillä hetkellä oli se, ettei arkistojen palautusaikataulua Neuvostoliittoon tiedetty. Renvallilla olikin Rajaiselle hieinan yllättävä ehdotus. Hänen mielestään Rajaisen pitäisi siirtyä muistiinpanojen tekemisestä tärkeimpien lähteiden valokuvaamiseen. Tämän tekniikan käyttö tosin vaatisi apurahaa, minkä takia Rajaisen piti käydä Helsingissä ollessaan neuvottelemassa asiasta Kustaa Vilkun ja Suomen kulttuurirahaston sihteerin kanssa.⁶⁹⁹ Renvall ei kertonut kirjeessään Rajaiselle, että ehdotuksen taustalla oli laajempi suunnitelma, jota Renvall oli pohjustanut kirjeissä Reino Castrénin kanssa. Kirjeissä suunnitelmasta kerrotaan vain peitellyin sanankääntein, mutta niistä käy ilmi, että Renvall oli menossa Helsinkiin tapaamaan sota-ajan arkistokomitean Nurmiota ja Sota-arkiston Kujalaa ja halusi saada nämä suunnittelemaan jotain toimenpidettä niin, että nämä ajattelisivat ajatuksen tulleen heiltä itseltään. Castrén oli ennalta tietoinen suunnitelmasta ja Ren-

⁶⁹⁷ Maija Rajainen Pentti Renvallille 4.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁹⁸ Pentti Renvall Maija Rajaiselle 7.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁶⁹⁹ Pentti Renvall Maija Rajaiselle 7.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

vall pyysi häneltä apua muun muassa kuljetuksiin tarvittavan auton hankintaan, mutta Castrén ei halunnut tietää mitään suunnitelman yksityiskohtia.⁷⁰⁰

Mistä näissä salaperäisissä kirjeissä oli oikein kysymys? Mikä oli niin salaista, että edes Castrén ei halunnut tietää yksityiskohtia? Niin kauan, kuin sotasaalisarkiston kokoelmat olivat Suomessa, oli vielä aikaa toimia ja syksyllä 1944 kehittyi suunnitelma, joka kytki sotasaalisarkiston operaatio Stella Polarikseen ja vei sotasaalisarkiston virka-arkiston kahdeksikymmeneksi vuodeksi Ruotsiin. Renvallin ja hänen yhteistyökumppaniensa tarkoituksena oli varmistaa, ettei koko sotasaalisarkiston työ valuisi hiekkaan, kun aineistot palautettaisiin Neuvostoliittoon. Tätä varten ainakin osa tärkeimmiksi katotuista aineistoista haluttiin kopioida mikrofilmaamalla.

Mikrofilmaamisen lisäksi sotasaalisarkiston omaa virka-arkistoa ja Renvallin kirjeenvaihtoa lähetettiin turvaan Ruotsiin. Tämä toteutettiin osana niin kutsuttua operaatio Stella Polarista, jossa Ruotsiin lähetettiin tiedustelumateriaaleja, välineistöä ja tiedustelutehtävissä olleita henkilöitä, jotta nämä voisivat miehityksen sattuessa jatkaa toimintaa Ruotsista käsin.⁷⁰¹ Sotasaalisarkiston osuus Stella Polariksesta oli kolmen tai neljän arkistolaatikon lähettäminen jollakin operaatioon liittyvistä laivoista. Sotasaalisarkiston ja Stella Polariksen yhteisenä linkkinä saattoi olla Reino Castrén, koska hänen asemansa tiedustelu-upseerina teki todennäköiseksi sen, että hän kuuli myös Stella Polariksesta. Toisaalta myös Renvall ja Koskimies olivat Päämajan tiedusteluosaston kirjoilla. Castrén joutui sodan jälkeen pitkäksi aikaa tutkintavankeuteen niin sanotun asekatkentuksen takia. Molemmat operaatiot kytkeytyivät yhteen siinä mielessä, että ne liittyivät valmistautumiseen mahdollista Neuvostoliiton miehitystä varten.⁷⁰²

Renvallin neuvottelut Helsingissä onnistuivat ja Nurmio ja Kujala lähtivät mukaan hankkeeseen. Ensimmäisen kokouksen jälkeen ajatuksena oli, että sota-ajan arkistokomitea myös organisoisi operaation, mutta vielä saman päivän aikana selvisi, että sitä ei sittenkään pidetty viisaana. On vaikea sanoa, oliko suunnitelma palautettavaksi määrättyjen aineistojen kuvaamisesta suorastaan laiton, mutta vähintäänkin se oli arkaluontoinen. Nurmio soitti Renvallille kokouksen jälkeen ja ilmoitti, että sota-ajan arkistokomiteaan kuuluva Sisäasiainministeriön vanhempi hallitussihteeri Nikolai Saarnio oli pitänyt parempana, ettei sota-ajan arkistokomitea olisi virallisesti asiassa mukana.⁷⁰³ Itse asiassa, kun sota-ajan arkistokomitean vuoden 1944 vuosi-

⁷⁰⁰ Pentti Renvall Reino Castrénille 5., 6. ja 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷⁰¹ Stella Polariksesta ks. Manninen & Lehtonen 2019; Manninen & Liene 2002; Heiskanen 1994; Pale 1994.

⁷⁰² Manninen & Lehtonen 2019, 11–32.

⁷⁰³ Pentti Renvall Reino Castrénille 14.9.1944 ja Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA. Saarniosta tuli 6.11.1944 muutamaksi kuukaudeksi valtiollisen poliisin päällikkö, Paavo Kastarin tilalle.

kertomusta kirjoitettiin, piti kertomuksen kirjoittaja viisaana unohtaa jo koko sota-saalisarkistonkin olemassaolon. Sitä ei mainita toimintakertomuksessa ollenkaan, vaan kertomuksessa todetaan täysin valheellisesti, että komitean toiminta olisi vuoden aikana keskittynyt yksinomaan virastojen ja laitosten arkistojen suojaamiseen pommitusvaaralta.⁷⁰⁴

Koska sota-ajan arkistokomitea ei pystynytkään ottamaan organisointivastuuta, Renvall otti yhteyttä Jalmari Jaakkolaan, joka oli ollut Suomen historiallisen seuran esimies vuoteen 1937 asti. Renvall toivoi, että historiallinen seura ottaisi vastuun hankkeesta, kutsuisi kokoon muita kiinnostuneita, myöntäisi rahoitusta tai auttaisi ainakin hankkimaan sitä.⁷⁰⁵ Renvall kirjoitti Jaakkolalle, kuinka aineiston palauttaminen Neuvostoliittoon voisi käytännössä

”merkitä sitä, että koko se suomalaisuuden ekspansio – sanan erittäin laajassa merkityksessä ei vain suomenkielisyutenä vaan myös suomalaisena työtapana käsitettynä – mitä Gyllingin kausi merkitsi, jää tulevan historiantutkimuksemme saavuttamattomiin”.⁷⁰⁶

Renvallin perustelut Jaakkolalle alleviivaavat arkistojen ja kirjastojen suurta merkitystä kansakunnan historian säilyttäjinä ja muokkaajina. Miehitetty alue oli menetetty, mutta tärkeimpien aineistojen kopioiminen tarkoittaisi sitä, että suomalaisille jäisi kuitenkin mahdollisuus Neuvosto-Karjalan historian kirjoittamiseen. Arkistojen säilyttämisen kautta, suomalaisille jäisi mahdollisuus itse määrittellä sitä, mikä alueen historiassa oli tärkeää ja Renvallille se oli ennen kaikkea suomalaisten osuus sen historiassa.

Renvallin perustelut muistuttavat Saksassa toisen maailmansodan jälkeen käytyä keskustelua sen kansallissosialismin aikaisten ulkoministeriön arkistojen palauttamisesta Yhdysvalloista. Astrid Eckert toteaa, että vuodesta 1949 lähtien käydyt neuvottelut kertoivat toisaalta siitä, että Länsi-Saksa halusi saavuttaa uudestaan itsemääräämisoikeutensa, mutta saksalaisten mielissä kyse oli ennen kaikkea siitä, kenellä oli mahdollisuus tulkita Saksan historiaa ja kirjoittaa näkemyksensä kansallissosialistisesta ajanjaksosta.⁷⁰⁷ Länsiliittoutuneet halusivat estää ensimmäisen maailmansodan jälkeisen tilanteen toistumisen. Tuolloin Saksa onnistui kyseenalaistamaan syyllisyytensä sotaan julkaisemalla tarkoitukseen sopivia diplomaattisia asiakirjoja.

⁷⁰⁴ Selostus sota-ajan arkistokomitean toiminnasta v. 1944, SAAK, Pöytäkirjat, Kotelo 1, KA.

⁷⁰⁵ Pentti Renvall Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷⁰⁶ Pentti Renvall Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷⁰⁷ Eckert 2012, 2–3.

Tällä kertaa länsiliittoutuneet pitivät hallussaan Saksan ulkopoliitiikan keskeisiä asiakirjalähteitä ja julkaisivat kymmenosaisen dokumenttikokoelmaa *Documents on German Foreign Policy* ja palauttivat vasta sitten arkistot Saksaan.⁷⁰⁸

Yhdysvaltojen ja Ison Britannian viralliset sotahistorioitsijat saivat kirjoittaa ensimmäisen tulkin kansallissosialistisesta Saksasta alkuperäislähteisiin tukeutuen ja vieläpä hyvin pian tapahtumien jälkeen, kun ottaa huomioon, että yleensä tällaiset asiakirjat olivat salassa pidettäviä vähintään kolmekymmentä vuotta. Vaikka arkistot lopulta palautettiin Länsi-Saksaan, niistä otettiin ensin mikrofilmikopiot. Niinpä myös Yhdysvalloissa voitiin jatkuvasti tehdä Saksan historiaan liittyvää tutkimusta sillä auktoriteetilla, joka nousi alkuperäislähteiden käyttämisestä, eikä saksalainen historiankirjoitus voinut olla siinä määrin saksalaisten käsissä kuin se muuten olisi ollut.⁷⁰⁹

Renvallin kirjeen keskeinen ajatus oli sama. Valta tulkita historiaa oli niillä henkilöillä, joilla oli pääsy lähdeaineistoihin. Renvall kuvaili Jaakkolalle tarkemmin sitä, millaisesta aineistosta oli kyse, jotta tämä osaisi paremmin hahmottaa asian merkityksen. Tärkeimpiä aineistoja oli hänen mukaansa suomenkieliset lehdet ja kirjallisuus. Lehtien arvoa nosti se, että ne olivat ainoa ajallisesti kattava lähdesarja sotasaalisarkiston aineistoissa. Helsingin yliopiston kirjasto oli ilmoittanut, että se oli valmis käyttämään rahoja niiden kopiointiin, joten vielä oli auki rahoitus varsinaisten arkistojen kuvaamiseen. Näistä Renvall nosti esiin Karjalan suomalaisen jääkäripataljoonan, Suomalaisen pedagogisen tekniikumin, kustannusliike Kirjan ja Uhtuan kihlakunnan arkistot, jotka kaikki kertoivat suomenkielisestä kulttuurista alueella sekä Vienanmeren-Itämeren kanavahallinnon pakkotyöleirien henkilöaktit, joiden merkitys oli ennen kaikkea poliittinen.⁷¹⁰

Ulkoministeriö oli kiinnostunut pakkotyöleirin niistä asiakirjoista, jotka kertoivat suomalaisista. Castrénille Renvall kirjoitti sen jo ottaneen niiden kuvaamisen kustannukset vastuulleen. Kirjan arkisto taas olisi Renvallin mukaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran alaa. Loput jäisivät Suomalaisen historiallisen seuran ja yhteisesti hankituilla varoilla kuvattavaksi. Käytännön asioista vastaamaan tarvittiin vastuhenkilö, joksi Renvall ei uskonut itse voivansa ryhtyä, koska hän oli edelleen Päämajan tiedusteluosaston palveluksessa.⁷¹¹ Renvall toivoi Jaakkolan, joka oli mukana sekä historiallisessa seurassa että Renvallin muistaman mukaan myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa, ottamaan asian luottamuksellisesti esille näiden seu-

⁷⁰⁸ Eckert 2012, 33–35, 85–94.

⁷⁰⁹ Eckert 2012, 379.

⁷¹⁰ Pentti Renvall Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷¹¹ Pentti Renvall Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944 ja Reino Castrénille 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

rojen johtohenkilöiden kanssa. Jos kiinnostusta löytyisi, voitaisiin järjestää neuvottelukokous kaikkien eri tahojen kanssa. Asiassa tulisi toimia nopeasti, koska kuvaukseen menisi aikaa, mutta tietoa ei saisi levittää laajemmalle, jotta ei syntyisi hankaluuksia. Renvall pyysi Jaakkolaa jopa polttamaan kirjeen, kun tämä ei enää sitä tarvitsisi.⁷¹²

Renvall ei tyytynyt vain Jaakkolan välitykseen vaan kirjoitti samana päivänä myös Kustaa Vilkunalle. Hän epäili muistaneensa väärin Jaakkolan kuulumisen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran johtokuntaan, joten Vilkuna, joka varmasti toimi seurassa, voisi ajaa siellä asiaa. Renvall toivoi seuran osallistuvan projektiin ”vähän hälyä herättävällä tavalla”, ilman, että asioita laitettaisiin paperille. Samalla Renvall tiedusteli myös sitä voisiko Valtion tiedoituslaitos, jonka päällikkö Vilkuna tuolloin oli, ja joka oli aikanaan ollut kiinnostunut Vienanmeren-Itämeren kanavakombinaation aineistosta olla kiinnostunut niiden kopioimisesta. Ilmeisesti tässä tarkoitettiin siis arkistokokonaisuuden muita osia kuin ulkoministeriön huoleksi tulleita henkilöakteja. Renvall arveli Kirjan arkistossa olevan kuvattavaa aineistoa noin viisi hyllymetriä, ja kustannukseksi tulevan 100 000 markkaa. Summa oli hänestä suuri, mutta ei kohtuuton, kun otettiin huomioon, miten tärkeä osa suomalaista kustannustoimintaa voitaisiin pelastaa unohdukselta.⁷¹³

Kirjoittaessaan Castrénille Renvall oli toiveikas asioiden järjestymisestä. Helsingin yliopiston kirjastolta ja ulkoministeriöltä vahvistus osallistumisesta oli jo tullut. Suurin osa sotasaalessarkistojen aineistoista oli tässä vaiheessa sota-arkiston valvonnan ja niiden käyttöön tarvittiin lupa sota-arkistonhoitaja Kujalalta. Tiedusteluosastollakin oli kuitenkin jotain materiaalia, luultavasti käsikirjasto ja arkisto ja Renvall varmistui vielä, ettei Castrénilla ollut mitään sitä vastaan, että niitä käytettäisiin tarkoitukseen.⁷¹⁴

Seuraavassa kirjeessään Castrénille Renvall halusi oikaista sen käsityksen, että kuvaussuunnitelmissa olisi ollut kyse hänen omista intresseistään huolehtiminen. Castrén oli vihjannut jotain sen suuntaista heidän puhelinkeskustelussaan ja Renvall ei halunnut, että tällainen käsitys jäisi elämään. Renvall myönsi, ettei asia kuulunut muodollisesti Päämajan tiedusteluosastolle, jonka palveluksessa hän sillä hetkellä oli, mutta ketään muutakaan ei voitaisi työhön perehdyttää. Kyseessä olivat Renvallin mukaan tutkimusintressit, mutta eivät vain hänen. Hän kirjoitti Castrénille, että taustalla oli sama ajatus, joka oli saanut hänet tutkimaan suomalaisuutta Neuvosto-

⁷¹² Pentti Renvall Jalmari Jaakkolalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷¹³ Pentti Renvall Kustaa Vilkunalle 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷¹⁴ Pentti Renvall Reino Castrénille 14.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

Karjalassa. Tässä vaiheessa miehitylta alueelta lähdöstä oli kulunut vasta muutama kuukausi, mutta Renvall oli saanut aseteltua ajatuksena jo uuteen, tilanteeseen paremmin sopivaan, järjestykseen. Jos miehitysaikana tärkeä intressi tutkimuksen takana oli miehitetyn alueen Suomeen liittämisen oikeuttaminen, oli näkökulma nyt hieman toinen. Nyt kyseessä ei ollut ajankohtaisen tilanteen tarve, tai uutuuden värittäminen, joka kysymyksellä oli ollut, vaan niiden merkitys todisteena suomalaisuuden luonteesta. Tässä kirjeessä Renvall kirjoitti kenties selkeimmin sananmuodoin sen, että hänen näkökulmastaan Neuvosto-Karjalan suomalaisten historian tutkiminen oli tärkeää, koska se todisti suomalaisten ylivertaisuudesta kansakuntana.

”Kyseessä on yksinkertaisesti se, annammeko käsistämme livahtaa luultavasti ainoan tilaisuuden, mikä meillä tulee olemaan kiistattomalla tavalla osoittaa, mitä suomalainen työ voi saada aikaan, tilaisuus, joka on sitä parempi, kun kysymyksessä eivät suinkaan olleet meidän parhaat voimamme, vaan suurelta osalta suorastaan heittiötkin, ja kun eräässä mielessä ulkopuolisina saatamme asiaa käsitellä.”⁷¹⁵

Neuvosto-Karjalan liittäminen Suomeen ei ollut onnistunut, mutta suomalaiset olivat Renvallin mukaan silti menestyneet alueella tavalla, joka voisi todistaa ulkopuolellekin suomalaisuuden voiman. Renvallin mielestä Neuvosto-Karjalan suomalaiset olivat tehneet historian suurimman kansallisen aluevaltauksen. Renvall vertasi tilannetta ruotsalaisiin ja kuinka he korostivat kulttuuriryöä, jota olivat tehneet nykyisten rajojensa ulkopuolella. Renvallin mukaan suomalaisilla oli nyt sotasaalisarkiston aineistojen muodossa käsissään samanlainen kansallisen itsetietoisuuden lähde ja siksi piti tehdä kaikkensa, jotta se jäisi suomalaisten käytettäväksi.⁷¹⁶

Aika alkoi kuitenkin käydä vähiin. Suomi allekirjoitti Neuvostoliiton kanssa Moskovan välirauhansopimuksen 19.9., kolme päivää kirjeen kirjoittamisen jälkeen. Rauhansopimuksen ehtoihin kuului myös kaiken sotasaaliin palautus Neuvostoliitolle. Syyskuun 21.–25. päivä taas lähtivät Stella Polaris -operaation laivat Närpiöstä ja Udestakaupungista kohti Ruotsia ja laivojen mukana kolme laatikollista sotasaalisarkiston virka-arkistoa ja Renvallin kirjeenvaihtoa. Laatikoissa oli mukana myös tuo edellä mainittu 16. päivä kirjoitetun kirjeen konsepti.⁷¹⁷ Renvall oli tämän jälkeen armeijan palveluksessa vielä marraskuuhun asti, mutta näiltä kuukausilta Ren-

⁷¹⁵ Pentti Renvall Reino Castrénille 16.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷¹⁶ Pentti Renvall Reino Castrénille 16.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

⁷¹⁷ Manninen & Lehtonen 2019, 33; Pentti Renvall Reino Castrénille 16.9.1944, IKSHA, Pentti Renvall, yksityinen kirjeenvaihto 1944, T19933/60, KA.

vallin kirjeenvaihto ei ole säilynyt tai sitä ei ole luovutettu arkistoon. Niinpä hankkeen myöhemmistä vaiheista on vain niukasti tietoja.

Ainakin osa kuvaussuunnitelmasta kuitenkin toteutui, koska siitä todisteena on säilynyt kuvauksen tuloksena syntyneitä mikrofilmejä. Heikki Brotherus, joka oli Tukholmassa lehdistösihteerinä, kirjoitti muistelmissaan, kuinka häntä pyydettiin syksyllä 1944 neuvottelemaan Ruotsin valtionarkistonhoitajan kanssa joidenkin ”Suomen kannalta ensiarvoisen tärkeiden historiallisten asiakirjojen” säilyttämisestä. Neuvotteluja varten hän sai Yrjö Nurmion, Pentti Renvallin, Reino Castrénin ja Kustaa Vilkun allekirjoittaman valtakirjan. Valtakirjassa mainitut arkistot tuotiin Tukholmaan tammikuussa 1945 muiden Stella Polaris -operaatioissa kuljetettujen arkistojen mukana, minkä jälkeen ne erotettiin muista ja siirrettiin Ruotsin valtionarkistoon. Lisäksi Brotherus sai kaksi henkilökohtaista lähetystä, joita varten vuokrasi lallelokeron pankista. Toinen niistä sisälsi mikrofilmejä, Brotheruksen käsityksen mukaan ”Pentti Renvallin Äänislinnassa suorittaman Vienan kanavan rakentamistyön rakentamisen kuvauksen.” Brotherus kertoi luovuttaneensa mikrofilmit vuoden 1945 lopulla lähtiessään Tukholmasta ruotsalaiselle kenraali Ehrensvärdille, joka kertoi myöhemmin Vilkun hakeneen ne takaisin.⁷¹⁸

Ohto Mannisen haastattelussa vuonna 1978 Vilkuna kertoi hieman erilaisen version, jossa Brotherusta ja Ehrensvärdiä ei mainita, mutta senkin perusteella Vilkuna ensin vei mikrofilmejä Ruotsiin ja toi ne sitten takaisin. Vilkun mukaan Renvall ei halunnut sanoa, mitä filmeille pitäisi tehdä ja Vilkuna päätyi lopulta tallettamaan ne Tasavallan presidentin arkistosäätiölle Orimattilaan.⁷¹⁹ Ratkaisuun lienee vaikuttanut se, että Vilkuna talletti myös omat yksityisarkistonsa UKK-arkistoon, mahdollisesti myös se, että tällä tavalla Vilkuna luotti mikrofilmien pysyvän tallessa, mutta poissa julkisuudesta, kunnes aineiston salaaminen ei enää tuntuisi tarpeelliselta.⁷²⁰

⁷¹⁸ Brotherus 1985, 17–18.

⁷¹⁹ Ohto Mannisen muistiinpano Kustaa Vilkun kanssa käydystä keskustelusta 24.5.1978. Muistiinpano kirjoittajan hallussa. UKK-arkiston vihkiäiset pidettiin vuonna 1971, joten Vilkuna on tallettanut aineistot joskus sen jälkeen.

⁷²⁰ Mikrofilmien ”piilottaminen” arkistoon on onnistunut siinä mielessä liiankin hyvin, että vaikka aineisto on jossain vaiheessa liitetty arkistoluetteloon ja sen käyttöä ei ole rajoitettu, on todennäköisyys sille, että tutkija löytää aineistot hyvin pieni. Suurin osa mikrofilmeistä sisältää kustannusliike Kirjan arkistosta otettuja kuvia. Todennäköisyys sille, että aiheesta kiinnostunut tutkija osaisi etsiä aineistoja juuri UKK-arkistosta on mitätön, kun vielä ottaa huomioon sen, että arkistonmuodostajana on luettelossa Kustaa Vilkuna ja aineistokokonaisuuden otsikkona ”Äänislinnan arkisto” Tämän tutkimuksen yhteydessä syntyi mikrofilmien alustava luettelo ja arkistoluetteloon tiivistelmä niiden alkuperästä, joten luetteloon asti päätynyt henkilö saa tarvittavat perustiedot aineistoista, mutta ilman edeltävää tietoa mikrofilmien sijainnista niitä on käytännössä mahdollon löytää. Arkistoluettelo: <https://yksa.disec.fi/Yksa4/id/139402678211100> [haettu 12.3.2024]

Vilkuna kävi syksyllä 1944 kolme kertaa Tukholmassa, koska sisäministeri Hillillä määräsi hänet lokakuun alussa tutkimaan lähinnä Stella Polarikseen liittyen suomalaisten luvatonta maasta poistumista ja sen järjestelyä. Ilkka Herlinin mukaan Vilkunan tärkeimpänä tehtävänä Tukholmassa oli Suomesta paenneiden henkilöiden rauhoittelu, mutta samalla Vilkuna hoiti muitakin asioita. Heikki Brotheruksen Vilkuna tapasi ainakin marraskuussa 1944, joten mikrofilmien luovuttaminen on voinut tapahtua silloin.⁷²¹ Brotheruksen kertomuksessa puhutaan kanavakombinaatin aineistoista, mutta kävin tämän tutkimuksen yhteydessä kursorisesti läpi kaikki Orimattilassa olevat mikrofilmit ja vain yhdessä niistä on kanavakombinaatin vankileirin henkilöakteja. Suurin osa filmeistä sisälsi kustannusliike Kirjan aineistoja ja lisäksi niissä oli muun muassa Petroskoin ja Uhtuan pedagogisten teknikumien ja Uhtuan piirin toimeenpanevan komitean aineistoja. Nämä kaikki kuuluivat alkuperäiseen kuvaussuunnitelmaan. Sen sijaan mikrofilmeillä ei ole ollenkaan esimerkiksi suunnitelmassa mainittuja sanomalehtiä eikä Fennican ainoita kappaleita.

Tämä voi selittyä sillä, että alkuperäistä suunnitelmaa ei ehditty toteuttaa kokonaan tai kaikille kuvauksille ei saatu rahoitusta. Yhden kanavakombinaatin vankien henkilömappien kuvia sisältävän filmirullan löytyminen aineistosta ja Brotheruksen käsitys, että kuvat olisivat kokonaan kanavakombinaatin arkistosta saa kuitenkin pohtimaan mahdollisuutta, että osa mikrofilmeistä päätyi eri paikkaan muiden kanssa. Vankileirien henkilöaktit olivat poliittisesti kiinnostavin osuus sotasaalisarkiston aineistoista ja siksi voisi olla mahdollista, että sen filmejä käsiteltiin erikseen.

Stella Polariksessa tuotujen tiedusteluasiakirjojen ja niistä Tukholmassa otettujen mikrofilmien kohtalosta ei ole varmaa tietoa. Projektin vastuuhenkilöt myivät ainakin osan mikrofilmeistä eteenpäin eri maiden, muun muassa Japanin, Ranskan, Englannin ja Yhdysvaltojen tiedusteluorganisaatioille. Arkistot vastuulleen saaneet ruotsalaiset taas viestivät suomalaisille myöhemmin tuhonneensa ne polttamalla.⁷²² Sotasaalisarkiston ja Stella Polaris -operaation mikrofilmukset erosivat toisistaan siinä, että edelliset tehtiin Suomessa ja jälkimmäiset Ruotsissa. Myös Ruotsissa kuvatut filmit kuitenkin kehitettiin Suomessa puolustusvoimien kuvakeskuksessa.⁷²³ Jos kanavakombinaatin arkistosta kuvattiin enemmän kuin yksi filmirullallinen ja myös ne kehitettiin samassa keskuksessa, voisi olla mahdollista, että ne lähetettiin Stella Polaris -filmien kanssa Ruotsiin ja kokivat myös saman kohtalon.

Sen sijaan sotasaalisarkiston Ruotsiin lähettämien arkistojen kohtalosta ei ole epäselvyyttä. Stella Polaris -kirjallisuudessa niiden sisällöstä on ollut aiemmassa tut-

⁷²¹ Herlin 1993, 220–221; Heikki Brotheruksen päiväkirjamerkintä 23.11.1944. Brotherus 1978, 112.

⁷²² Manninen & Lehtonen 2019, 216–234, Heiskanen 1988, 278; Heiskanen 1994, 34–39, 64–69.

⁷²³ Heiskanen 1988, 278.

kimuksessa harhaanjohtava käsitys. Esimerkiksi yhtenä ensimmäisistä aiheesta kirjoittanut Raimo Heiskanen kirjoitti, että ”Innokas heimoaatteen ajaja Reino Castrén oli kerännyt laajan heimoasiaa koskevan arkiston. Tämä arkisto oli Stella-Polaris -laatikoissa.”⁷²⁴ Muussakin kirjallisuudessa on virheellisesti oletettu, että Stella Polariksessa olisi siirretty Ruotsiin sotasaalisarkiston kokoelmia.⁷²⁵

Näin ei kuitenkaan ollut, vaan laatikoissa oli sotasaalisarkiston virka-arkiston lisäksi joitakin muita arkistokokonaisuuksia, jotka olivat kaikki suomalaisten sotilas- tai muiden organisaatioiden tuottamia. Sen sijaan Stella Polariksen muissa aineistoissa saattoi olla sotasaalisarkistosta peräisin olevia kirjoja. Ruotsissa tehtyjen luettelomerkintöjen perusteella sinne oli viety sekä kahdeksan laatikkoa Päämajan tiedusteluosaston käsikirjastoa että kaksitoista laatikkoa sotasaaliskirjallisuutta aiheyhdyttämällä järjestettynä.⁷²⁶ Etenkin jälkimmäiset saattoivat hyvin olla peräisin sotasaalisarkistosta. Sieltähän lainattiin huomattavia määriä kirjallisuutta tiedusteluosaston käyttöön vuonna 1943 eteenpäin. Olivat nämä kirjat sitten peräisin sotasaalisarkiston kokoelmista tai saatu muuten sotasaaliksi, rikottiin niiden viemisessä Ruotsiin rauhansopimuksen vaatimusta palauttaa kaikki sotasaalis Neuvostoliittoon.

Sotasaaliarkiston laatikot erotettiin muusta Suomesta tuodusta aineistosta ja siirrettiin Ruotsin valtioneuvostoon. Ruotsin valtioneuvoston historiassa kerrotaan, että joulukuussa 1944 toimitettiin valtioneuvostoon neljä sinetöityä arkistolaatikkoa. Luovuttajia olivat Reino Castrén, Pentti Renvall ja Ragnar Rosén. Luovutuserä luetteloidiin salassa pidettäviin asiakirjoihin. Sijoitus tehtiin viideksi vuodeksi ja arkiston sai luovuttaa vain tallettajille tai ”fullt auktoritativa organ för det fria Finland.”⁷²⁷ Luovutusasiakirjan teksti kertoo selkeää kieltään siitä, miksi arkistot siirrettiin Ruotsiin. Neuvostoliiton miehityksen tai sen kontrolloiman hallinnon uhka näytti todelliselta ja siksi arkistojen luovuttamisen ehdoksikaan ei merkitty vain sitä, että hakija edustaisi Suomen viranomaisia, vaan hänen täytyisi edustaa ”vapaa Suomen” toimielimiä. Kommunistien hallitsemaan Suomeen laatikkoja ei luovutettaisi.

Sopiva aika laatikkojen hakemiseen takaisin koitti vuonna 1964. Ruotsin valtioneuvoston historian kirjoittaneen Norbergin tietojen mukaan aloite tuli Renvallilta, vaikka arkistot kävi hakemassa sota-arkistonhoitaja Lauri Kujala.⁷²⁸ Huhtikuun 9. päivä 1964 kirjattiin Sota-arkiston vastaanottokirjanpitoon tohtori Kujalan luovutta-

⁷²⁴ Heiskanen 1989, 275.

⁷²⁵ Esimerkiksi Manninen & Lehtonen 2019, 47.

⁷²⁶ Manninen & Lehtonen 2019, 46.

⁷²⁷ Norberg 2007, 265. Erkki Pale kertoi, että kolme laatikkoa olisi siirretty Ruotsin valtioneuvostoon vasta maaliskuussa 1945, mikä ei Norbergin lähteen perusteella pidä paikkaansa.

⁷²⁸ Norberg 2007, 266.

mana neljä laatikkoa, joissa oli yhteensä 6,3 hyllymetriä aineistoja.⁷²⁹ Jokaiselle laatikolle annettiin Sota-arkiston käytännön mukaisesti oma tulonumeronsa ja niiden tiedoista selviää, että vain yhdessä laatikoista oli sotasaalisarkiston virka-arkistoa. Muissa laatikoissa oli muun muassa Päämajan rautatieosaston ja Päämajan tiedusteluosaston ja asiakirjoja, jotka on helppo yhdistää Reino Castrénin toimintaan. Laatikossa oli esimerkiksi Castrénin tekemä tutkimus Itä-Karjalan liittämisestä rautatiellä muuhun Suomeen. Myös aineistoissa olleet Akateemisen Karjalan seuran, Heimojärjestöjen liiton aineistot voivat liittyä Castrénin toimintaan tai ne ovat mahdollisesti olleet peräisin Heimoarkistosta. Sen arkistoistahan osa annettiin sotasaalisarkiston käyttöön ja sodan viimeisinä kuukausina arkistot tekivät tiivistä yhteistyötä. Vaikuttaa joka tapauksessa siltä, että aineistoja pakattiin kahdessa eri paikassa, koska Palen mukaan kolmessa laatikossa oli numerot 226, 651 ja 652.⁷³⁰ Tämä viittaisi siihen, että ne ovat luettelointivaiheessa olleet eri paikoissa ja saatettu yhteen vasta myöhemmin.

Ruotsista tuodut laatikot luettelointiin ensimmäisen kerran vuonna 1967. Tehtävän sai hoitaakseen Sota-arkiston työntekijä Veli-Matti Syrjö. Luetteloita ei kuitenkaan laitettu julkiseen käyttöön ja Veli-Matti Syrjö sai määräyksen olla kertomatta kenellekään järjestämistään asiakirjoista. Hänen arvionsa mukaan tässä vaiheessa syynä arkistojen pitämiseen salassa ei vaikuttanut enää niinkään niiden sisältö, kuin se, että ne olivat olleet välillä Ruotsissa. Julkisesti saataville luettelo laitettiin luultavasti vasta 1990-luvulla, kun Syrjö itse nousi sota-arkistonhoitajaksi.⁷³¹

Sotasaalisarkisto ei ole ainutlaatuinen esimerkki jatkosodan ajalta. Monia potentiaalisesti vaarallisia arkistoja tuhottiin jatkosodan lopulla, mutta jotkut tuhoamiskäsky saaneet henkilöt myös uhmasivat kieltoa tai eivät toimittaneet kiusallista materiaalia Sota-arkistoon heti sodan päätyttyä. Esimerkiksi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan opettajaleirille tuli käsky leirin arkistojen tuhoamisesta, mutta leirin johtaja Matti Koskenniemi teki päätöksen niiden säilyttämisestä ja piilottamisesta. Ne siirrettiin Helsingin yliopiston kasvatustieteellisen tiedekunnan kirjastoon 1980-luvulla, silloinkin käyttöluvan taakse. Arkistolaitokselle asiakirjat luovutettiin vasta 2000-luvulla.⁷³²

Tulkintani mukaan niin Koskenniemelle kuin Renvallillekin arkistoista luopuminen olisi merkinnyt lopullisen häviön myöntämistä. Säilyttämällä sota-ajan toiminnastaan kertoneet arkistot molemmat säilyttivät mahdollisuuden sille, että joku

⁷²⁹ Kansallisarkiston ylitarkastaja Riia Viitasen sähköpostiviesti 23.10.2012. Viesti tekijän hallussa.

⁷³⁰ Pale 1994.

⁷³¹ Arkistoneuvos Veli-Matti Syrjön sähköpostiviestit 12.10.2013 ja 5.11.2013. Viestit tekijän hallussa.

⁷³² Vuonokari 2011, 95–97.

myöhemmin käyttäisi niitä ja heidän tulkintansa sota-ajan tapahtumista ja merkityksistä säilyisi. Renvall luovutti myös Petroskoissa tekemänsä muistiinpanot ja käsikirjoitukset Valtionarkistoon vuonna 1971. Hän säilytti itsellään elinajakseen oikeuden päättää aineistojen käyttöoikeudesta, mutta tämän jälkeen aineistojen tuli olla vapaasti tutkimuskäytössä.⁷³³

Hävitty sota tuhosi suunnitelmat Äänislinnan maakunta-arkistosta ja mitätöi tehdyn työn merkityksen lähes kokonaan. Keskeiset sotasaalisarkiston toiminnassa mukana olleet henkilöt pystyivät kuitenkin kontrolloimaan edes jossain määrin sitä, millaisia merkityksiä sotasaalisarkistolle annettaisiin jälkikäteen toteuttamalla mikrofilmausoperaation ja viemällä tärkeimmiksi pitämiään arkistoja turvaan Ruotsiin. Tällä tavoin pyrittiin välttämään se mahdollisuus, että vihollinen käyttäisi arkistoja omiin tarkoituksiinsa ja antaisi niille oman (mahdollisesti hengenvaarallisen) tulkintansa. Arkistojen evakuoiminen Ruotsiin ja sen kontrollointi kuka niihin pääsi käsiksi, mahdollisti sen valvomisen, millaisena sotasaalisarkiston toiminta on mahdollista nähdä. Matti Mieskosen ja Janne Kosusen yksityisarkistojen kirjeaineistojen yhteydessä käyttämä termi ”arkistoitu historiakuva” sopii kuvaamaan myös tässä yhteydessä tehtyjä valintoja.⁷³⁴

Pentti Renvall ja muut asiaan liittyvät henkilöt eivät pyrkineet kontrolloimaan vain sitä, millainen arkistoitu historiakuva heistä itsestään jäisi jäljelle, vaan millainen arkistoitu historiakuva tallennettiin sekä punasuomalaisten merkityksestä Neuvosto-Karjalassa että sotasaalisarkiston toiminnasta miehitettyllä alueella. Valokuvaamalla osan arkistoista ja tallettamalla mikrofilmit, sotasaalisarkiston entinen henkilökunta piti edelleen kiinni ajatuksestaan siitä, että heidän tekemällään työllä miehityksen aikana oli ollut merkitystä. Ennen kaikkea sotasaalisarkiston henkilökunnan toiminnassa sodan aikana ja sen jälkeen näkyy usko siihen, että pääsy arkistolähteisiin on välttämätön edellytys sille, että yksilöllä tai kansakunnalla on mahdollisuus kirjoittaa historiantulkintansa omista lähtökohdistaan käsin.

⁷³³ Pentti Renvallin kokoelma. Inventointiluettelo. Lahjakirja 10/1971, Kansallisarkiston I-arkisto, Hd:4, Lahja- ja tallekirjat, 1969–1981, KA.

⁷³⁴ Mieskonen & Kosunen 2020.

6 Johtopäätökset

6.1 Arkistoteoreetikko sodassa – sotasaalisarkisto aikansa arkistokäsitysten valossa

Aikaisemmassa tutkimuksessa sotasaalisarkistoa on käsitelty yksinomaan sota-aikaan liittyneenä erillisenä ilmiönä. Olen kuitenkin pystynyt osoittamaan tässä tutkimuksessa, että sotasaalisarkisto toimi kiinteässä yhteistyössä Valtionarkiston kanssa. Siten voi sanoa, että sen toiminta asettui luontevaksi jatkoksi arkistolaitoksen kehityskululle sotien välisenä aikana. Aika ennen toista maailmansotaa oli ollut arkistolaitoksessa voimakkaan kehityksen kautta. Maakunta-arkistojen verkosto luotiin, arkistolain koulutusta kehitettiin ja arkistolain hyväksymisellä 1939 arkistolaitoksesta tehtiin asiakirjahallinnan ylin auktoriteetti Suomessa. Kun jatkosota sitten syttyi, Valtionarkistossa oltiin valmiita ottamaan myös valloitettavan alueen arkistot huolehdittavaksi. Suunnitelmissa ollut Äänislinnan maakunta-arkisto olisi ollut yksi tapa ankkuroida valtakunnan uusi alue kiinteäksi osaksi Suomea. Sotilashallinnon ulkopuolisilla arkistoalan ammattilaisilla oli merkittävä vaikutus sotasaalisarkiston työlle. Merkitystä oli sekä alan ammattilaisten auktoriteetilla, jonka he valjastivat sotasaalisarkiston pyrkimysten tukemiseen, että Suomen kirjastoilta tulleella taloudellisella tuella. Sotasaalisarkisto ei ollutkaan muusta Suomen arkistokentästä ja kulttuuriorganisaatiosta irrallinen ilmiö, vaan kytkeytyi erityisesti sota-ajan arkistokomitean toiminnan kautta kiinteästi muuhun arkistolaitokseen.

Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki kiinnittävät huomiota siihen, että sota ei tuota vain kuolemaa ja raunioita, vaan sen aikana äärimmilleen mobilisoitu yhteiskunta tuotti myös uusia käytäntöjä, ajattelutapoja ja kysymyksenasetteluja, jotka jäivät elämään sodan jälkeen.⁷³⁵ Näin tapahtui myös sotasaalisarkistossa. Siellä työskennelleet henkilöt eivät menettäneet sodan päättyessä kaikkea sitä kokemusta, uutta tietoa ja ajatuksia, joita sodanaikainen työ oli synnyttänyt. Renvallin arkistoteoreettista ajattelua tutkineet henkilöt ovat kiinnittäneet huomiota siihen, että hänen arkistoteoreettinen ajattelunsa sai jatkosodan jälkeen aivan uuden suunnan. Eljas Orrman kytkee muutoksen siihen, että Renvall tehtävässään Turun maakunta-arkistonhoitajana

⁷³⁵ Kinnunen & Kivimäki 2019, 383.

joutui paneutumaan arkistonmuodostajien ongelmiin.⁷³⁶ Olisi kiinnostavaa selvittää, oliko myös Renvallin kokemuksella sotasaalisarkiston päällikkönä oma osuutensa tässä muutoksessa.

Arkistoteoreettinen ajattelu ei näkynyt Pentti Renvallin sodan aikana tuottamissa teksteissä, mutta voi pohtia, miten se näkyi hänen toiminnassaan sotasaalisarkiston päällikkönä. Arkistoteoreettista ajattelua kartoittavassa kirjallisuudessa aika ennen toista maailmansotaa nähdään tärkeänä taitekohtana kahden erilaisen ajattelutavan välillä. Ajan merkittävimpiin arkistoteoreetikoihin kuului Hilary Jenkinson, jonka näkemyksen mukaan päätearkiston hoitaja oli arkistojen säilyttäjä ja suojelija, joka ei puuttunut säilytettävien arkistojen valintaan. Terry Cookin jaottelun mukaan jenkinsonilaisen arkistonhoitajan tärkein arvo oli arkistojen (juridisesta) todistusvoimasta huolehtiminen. Se toteutui, kun arkistoista huolehti ammattilainen, joka piti huolta asiakirjojen provenienssin säilyttämättömyydestä. Arkistot nähtiin kuin luonnollisesti syntyneinä ja siten objektiivisina heijastuksina arkistonmuodostajien toiminnasta. Jaana Kilkin mukaan tämänkaltaisen positivistinen ajatus arkistojen luonteesta oli vallitseva Suomessa toisen maailmansodan aikana.⁷³⁷ Tämän käsityksen voikin nähdä heijastuvan siinä, kuinka tärkeänä Renvall piti juuri arkistoihin perustuvan tutkimuksen käynnistämistä. Arkistoista oli löydettävissä todistusvoimainen lähde sille sanomalle, jonka Renvall halusi saada esille.

Voisikin sanoa, että Renvallin käsitys arkistojen merkityksestä sopi jenkinsonilaiseen ajattelumaailmaan. Sen sijaan käsitys arkistonhoitajan roolista oli hyvin toisenlainen. Jenkinsonin ihanteen mukaan arkistonhoitajan ja historiantutkijan tehtävät tuli eriyttää toisistaan, eikä arkistonhoitaja ollut arkistojen aktiivinen käyttäjä, vaan niiden säilyttäjä. Suomessa sen sijaan arkistolaitos painotti rekrytoinnissaan ennen toista maailmansotaa juuri historiallista osaamista. Renvall olikin Suomen kontekstissa tyypillinen arkistonhoitaja-historiantutkija. Arkistolaitos halusi olla myös merkittävä tutkimuslaitos, ja sen henkilökunta sai käyttää osan työajastaan tutkimuksen tekoon.⁷³⁸

Painotus arkistonhoitaja-historiantutkijasuuntaan oli niin voimakas, että se herätti myös kritiikkiä. Ragnar Rosén kirjoitti heti jatkosodan jälkeen muistion arkistolaitoksen tilasta ja kritisoi siinä kovasanaisesti arkistolaitoksen keskittymistä vanhemman historian aineistoihin ja nykyajan virka-arkistojen hoidon laiminlyöntejä. Rosén vetosi muistiossaan juuri Hilary Jenkinsoniin ja kaipasi tämän ajatusten soveltamista Suomessa, mikä todistaa osaltaan siitä, ettei jenkinsonilainen käsitys arkistonhoitajan tehtävästä ollut Suomessa vallitseva sotasaalisarkis-

⁷³⁶ Orrman 2019 (2010), 65–78.

⁷³⁷ Cook 2013, 106–109; 4–5; Kilki 2020, Yoakim 2024.

⁷³⁸ Orrman 2019 (2015), 290–291; Stapleton 1983, 81–83.

ton toiminta-aikana.⁷³⁹ Paremminkin se sopi ajatusmalliin, jota Cookin jaottelussa leimaa muistin käsitteen tärkeys. Sen ihanteen mukaan arkistonhoitaja-historiantutkija seuloi historiantutkimuksen kannalta tärkeimmät lähteet säilytettäväksi ja rakensi näin yhteistä muistia. Tämä ajattelutapa alkoi Cookin mukaan nousta 1930-luvulla.⁷⁴⁰

Toisaalta Suomessa Valtionarkisto otti vastaan myös yksityisarkistoja jo 1800-luvulta lähtien ja suoritti niin tehdessään niiden arvonmäärittystä. Yksityisarkistojen hankkimista kokoelmiin ohjasi myös tarve tiettyjen historiantulkintojen vahvistamiseen. Talteen kaivattiin esimerkiksi arkistoja, jotka legitimoisivat Suomen itsenäistymisprosessia.⁷⁴¹ Lisäksi Suomen pienessä arkistoammattilaisten kentässä Suomalaisen kirjallisuuden seuran ja Svenska Litteratursällskapetin merkitys ehkä korostui. Samat henkilöt toimivat sekä Valtionarkistossa että näissä yksityisarkistoissa, joiden kokoelmapolitiikat olivat väistämättä aktiivisia.⁷⁴² Kun ottaa lisäksi huomioon kansallisarkistojen roolin kansallisvaltioiden synnyttämisprosessissa ja nationalistisina symboleina, liukuu ajatus arkistonhoitajista ennen 1930-lukua neutraaleina arkistojen vartijoina yhä kauemmaksi.

Näiden ja sotasaalisarkiston esimerkin perusteella ehdotan, että vallassa olleen arkistojattelun määrittely kannattaa jakaa kahteen erilliseen osaan – käsitykseen arkistojen roolista ja käsitykseen arkistonhoitajan roolista. Sotasaalisarkiston tapauksessa voi sanoa, että käsitys arkistojen roolista painottui niiden merkitykseen menneisyyden tai ajankohtaistenkin asioiden asiakirjallisina todisteina. Arkistoista oli löydettävissä luotettavaa tietoa sekä sotilashallinnon ajankohtaisiin että tulevaisuuden (historian) tutkimuksen tarpeisiin. Käsitys sopii siis jenkinsonilaiseen ajatukseen, jossa arkistoja ajatellaan ennen kaikkea niiden todistusvoiman kautta.⁷⁴³

Sotasaalisarkiston johtaja Pentti Renvall ei kuitenkaan kokenut olevansa arkistojen passiivinen vartija, jonka rooli rajoittuisi niiden sisäsyntyisen järjestyksen palauttamiseen. Hänen roolinsa oli päinvastoin aktiivinen useammallakin tasolla. Ensinnäkin hän oli yksi niistä henkilöistä, jotka ajoivat aktiivisesti sotasaalisarkiston toiminnan järjestämistä niin, että se mahdollistaisi Äänislinnan maakunta-arkiston myöhemmän perustamisen ja sitä kautta toisi miehitetyn alueen arkistot keskeiseksi osaksi sen uuden identiteetin rakentamista. Tämän lisäksi hän koki tehtäväkseen käyttää arkistonsa aineistoja tutkimukseen, jolla oli paitsi tutkimuksellisia, myös po-

⁷³⁹ Ragnar Rosénin PM ”Arkistolaitoksemme eräitä näkökohtia,” 28.11.1944, PRA, Da, Asiakirjoja 1940-luku 51, KA.

⁷⁴⁰ Cook 2013, 106–109; Hupaniittu 2021, 23.

⁷⁴¹ Hakala & Saarenpää 2018, 44–45; Peltonen 2021, 213.

⁷⁴² Hakala & Saarenpää 2018; Hakala 2023.

⁷⁴³ Cook 2013,

liittisiä tarkoituksia. Renvallille historian kirjoittaminen oli tulevaisuuden rakentamisen väline, ja miehitetyn alueen menneisyys tuli valjastaa rakentamaan sen tulevaisuutta. Hän ei ollut tässä ajatuksessaan yksin, vaan jatkoi arkistonhoitaja-historiantutkijana pidempää suomalaista perinnettä.

Sotasaalisarkiston tapaus osoittaa myös sen, että arkistoissa valintoja tekevän arkistonhoitajan tai niitä hallussaan pitävän organisaation vallalla on rajansa. Arkistonhoitaja voi seulontavalinnoillaan ja järjestämisperiaateillaan vaikuttaa siihen, millaisena hän haluaa menneisyyden esittää. Hän ei kuitenkaan voi ennakoida sitä, miten tulevat sukupolvet aineistoja käyttävät. Diktatuurit, jotka sulkevat vaarallisina pitämiään arkistoja lukkojen taakse kaatuvat ja arkistot annetaan vapaasti käytettäväksi. Arkistonhoitaja, joka on valinnut säilytettävät arkistot kuvaamaan tiettyä ilmiötä tietystä näkökulmasta voisi yllättyä siitä, miten niitä tulevaisuudessa käytetään. Niinpä Pentti Renvallin ja muut sotasaalisarkistoon liittyneet henkilöt kykenivät vaikuttamaan vain rajallisesti siihen, miten heidän oma tulkintansa Neuvosto-Karjalan menneisyydestä ja suomalaisesta miehityshallinnosta on jäänyt elämään. Heidän työnsä tuloksena sotasaalisarkiston oma virka-arkisto säästyivät suurelta osin ja pieni osa sotasaalisarkiston kokoelmista on käytettävissä Suomessa. Tämä tutkimus on ensimmäinen laajamittainen pyrkimys hyödyntää heidän tekemäänsä työtä. Tutkimustuloksenani ei kuitenkaan ole Pentti Renvallin tai muiden sotasaalisarkiston työntekijöiden käsitys sotasaalisarkiston merkityksestä historiassa, vaan oma tulkintani siitä.

6.2 Suur-Suomen kasvot

Pentti Renvall kirjoitti yksityisissä teksteissään sotasaalisarkistosta ajoittain Äänislinnan maakunta-arkistona. Olen osoittanut tässä väitöskirjassa, että sotasaalisarkiston toiminta myös rakennettiin sen ajatuksen pohjalle, että siitä tulisi vastikään perustettujen maakunta-arkistojen kaltainen instituutio. Tukea tälle saatiin erityisesti Valtionarkistosta, Helsingin yliopiston kirjastosta ja sota-arkistonhoitaja Kujalalta. Sen sijaan lähteistä ei löydy yksiselitteistä vastausta siihen, mille armeijan organisaation tasolle asti tämä käsitys ulottui. Katson kuitenkin, että niin sotasaalisarkiston kuin koko miehityshallinnon toiminnan arvioinnista oleellisinta ei ole etsiä kirjauksia dokumenteista, vaan katsoa, miten sotilashallintoesikunta toimintansa järjesti. Miehityshallinto toteutui jokapäiväisinä konkreettisina tekoina miehitytyllä alueella. Sotasaalisarkisto kykeni toimimaan koko miehityksen ajan, koska se sai jatkuvasti toimintaansa tarvittavat resurssit. Sen käyttöön annettiin sopivien tilojen puutteesta kärsineessä Petroskoissa tarvittavat rakennukset ja sen toiminnalle myönnettiin rahoitus ja käyttöön komennettiin ja palkattiin henkilökuntaa. Aivan Suomen hyökkäyksen alkuaikojen jälkeen armeijan ylin johto ei halunnut enää sanallisesti sitoutua Suur-Suomen toteuttamiseen. Jatkuva tarvittavien resurssien myöntäminen todistaa

kuitenkin siitä, että mahdollisuutta haluttiin pitää avoimena mahdollisimman pitkään.

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan sotasaalisarkisto ei ollut poikkeuksellinen toisen maailmansodan kontekstissa, vaan useimmat toisen maailmansodan osallistujamaat kokosivat sotasaalisarkistoja ja myös niiden käyttötavat ja tarkoitukset olivat yhteneviä sotilaallisesta tiedustelusta propagandakäyttöön ja henkilöiden identifioimiseen. Erot muodostuivat siitä, millainen yhteiskunta arkistoja oli käyttämässä. Demokratioissa sotasaalisarkistoja käytettiin tiedustelun lisäksi ennen kaikkea sotarikollisten tunnistamiseen. Epädemokraattisissa valtioissa arkistot taas olivat yksi ihmisten vainoamisen väline. Neuvostoliitossa ja kansallissosialistisessa Saksassa arkistoja käytettiin tai suunniteltiin käytettäväksi myös vallanpitäjille mieleisen historiantulkinnan lähteinä ja pääsyä niihin kontrolloitiin tiukasti, kun taas demokratioissa sotasaalisarkistotkin pääasiassa jollain aikataululla palautettiin alkuperäisille omistajilleen tai saatettiin muuten julkisesti käytettäväksi. Sotasaalisarkiston toiminta päättyi ennen kuin oli täysin nähtävissä, millaiseksi sen toimintaa olisi tässä suhteessa muodostunut. Sodan aikana arkistojen käyttöä kontrolloitiin vielä tiukasti.

Keskeinen kysymys tutkimuksessani oli se, mitä erityistä juuri arkistoissa oli miehitysvallan välineenä. Tutkimuksessa kävi ilmi, että sota-aika nosti korostetusti esiin arkistojen roolin kontrollin ja hallinnan välineenä. Lisäksi arkistojen auktoriteetti historiallisen totuuden lähteenä valjastettiin perustelemaan suomalaisvallan oikeutusta alueella. Nationalistinen historian uudelleenkirjoittaminen oli sotasaalisarkiston toiminnan ytimessä. Jo suomalaisen arkistoinstituution luominen Petroskoihin oli teko, jolla aluetta pyrittiin liittämään osaksi Suomea. Myös Pentti Renvallin kiinnostus punasuomalaisiin nousi tästä lähtökohdasta. Suomalaisten läsnäolo alueella ja Neuvosto-Karjalan pysyvä liittäminen Suomeen piti perustella myös historiallisilla argumenteilla. Sotasaalisarkisto asettui tässä osaksi samaa työtä, jota tekivät myös perinteentutkijat, maantieteilijät ja kielitieteilijät.

Sotasaalisarkiston henkilökunta muodosti yhdessä muiden suomalaisten miehityshallinnon palveluksessa olleiden henkilöiden kanssa omalaatuisen yhteisön, jota leimasi sota-ajan poikkeustila, vieraalla alueella valta-asemassa oleminen, ajatus ainutlaatuisen tärkeän työn tekemisestä sekä kompleksinen suhtautuminen Karjalaan ja karjalaisuuteen samaan aikaan vieraana ja yhtenä suomalaisen kulttuurin peruspilareista. Sekä sotasaalisarkiston ympärille syntyneessä että koko miehitetyn alueen miehittäjäyhteisössä olisi tutkimukselle runsaasti tilaa. Suurin osa toisen maailmansodan osallistujavaltioista oli vuorollaan miehitetynä tai miehittäjänä. Niinpä miehitys sekä sen toteuttajan, että sen alaisuuteen joutuneen henkilön näkökulmasta on yksi keskeisimmistä toisen maailmansodan kokemisen tavoista. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan toiminta on saattanut näyttäytyä Suomen näkökulmasta sivujuonteena jatkossodan historiassa. Asetettuna koko toisen maailmansodan kontekstiin, se

oli kuitenkin tyypillinen ilmiö ja sen tutkiminen tästä näkökulmasta voisi myös auttaa ymmärtämään sitä paremmin.⁷⁴⁴

Merkittävin miehityshallintoa ja myös sotasaalisarkistoa määrittelevä tekijä nousi miehityksen alussa tehdystä valinnasta jakaa miehittävän alueen väestö oletetun alkuperän mukaan ryhmiin, joita kohdeltiin eri tavoin. Toimintamallit nousivat näkemyksestä, jossa alkuperä nostettiin tärkeimmäksi ihmisiä määrittäväksi tekijäksi. Miehitetyn alueen asukkaat edustivat miehityshallinnolle ensi sijassa jotain ryhmää, he olivat esimerkiksi venäläisiä, karjalaisia tai tulevia suomalaisia, ja näille ryhmille oli annettu ennalta määritelty asema, jonka sisällä oli miehityksen ajan hyvin vähän liikkumatilaa. Epäkansalliseksi määritellyt henkilöt joutuivat kokemaan miehityshallinnon politiikan negatiivisimmat puolet, mutta kansallisuusjakoon perustunut politiikka vaikutti merkittävästi myös kansalliseksi määriteltyjen henkilöiden elämään.

Sotasaalisarkiston toiminnassa kansallisuuksien erottelupolitiikka näkyi monella tavalla. Arkistossa ylläpidettiin jokaisen työpäivän käytännöissä hierarkiaa kansalliseksi ja epäkansalliseksi määriteltyjen välillä, kun osa työntekijöistä tuotiin keskitysleiriltä ja vapaidenkin paikallisten työntekijöiden asema ja palkka perustui oletettuun syntyperään. Toiminnan yhtenä seurauksena kansalliseksi määriteltyihin henkilöihin istutettiin sekä suoraan että epäsuorasti ajatusta siitä, että he olisivat kansallisuutensa takia lähtökohtaisesti etuoikeutettuja. Toisaalta heiltä toivottiin irrottautumista kaikesta sellaisesta, mikä voitiin paikallisessa kulttuurissa määritellä venäläiseksi vaikutteeksi. Sotasaalisarkiston ja miehityshallinnon käsityksissä tulevaisuudessa siintävässä suomalaisessa Itä-Karjalassa venäläisyys olisi enää alueen historiaan jäänyt asia.

Kansallisuuksien erottelupolitiikka vaikutti väistämättä myös sotasaalisarkiston suomalaisten työntekijöiden elämään. He edustivat tahtoen tai tahtomattaan miehityshallinnon etuoikeutettuun asemaan määrittelemää henkilöryhmää ja käyttivät välillisesti miehityshallinnon väkivaltamonopolia. Yksittäisten sotasaalisarkistossa työskennelleiden henkilöiden sitoutumisen astetta Suur-Suomeen ja kansallisuuksien erottelupolitiikkaan ei ole voitu tämän tutkimuksen puitteissa selvittää, mutta sitä olennaisempaa on se, että sotasaalisarkisto instituutiona seurasi Itä-Karjalan sotilashallinnon yleisiä linjauksia, jolloin jokainen työntekijä oli osaltaan mukana niitä toteuttamassa.

Antti Laine antoi Itä-Karjalan sotilashallinnon tutkimuksen avanneelle väitöskirjalleen nimen *Suur-Suomen kahdet kasvot*. Myöhemmin hän on kirjoittanut, että suo-

⁷⁴⁴ Maastirichtin yliopistossa koordinoitu The Occupation Studies Research Network pyrkii yhdistämään eri tieteenalojen miehitystutkijoita yhteen. Sivuston verkkosivuilta löytyy päivittyvä listaus aiheen uusimmista tutkimusjulkaisuista. <https://fasos-research.nl/occupationstudies/resources/> [haettu 5.12.2024]

malaiset mielellään katsoisivat näistä kasvoista vain toisia – sitä miten kansalliseksi määriteltyjä kohdeltiin.⁷⁴⁵ Tämä on osuva kielikuva, mutta tämän väitöskirjan tulos on se, että ajatus pitää viedä vielä askeleen pitemmälle. Kansalliseksi ja epäkansalliseksi määriteltyjen väestöryhmien kohtelussa ei ollut kyse kahdesta eri ilmiöstä, vaan saman ilmiön eri puolista – Suur-Suomella oli vain yhdet kasvot.

⁷⁴⁵ Laine 2007, 77.

Lyhenteet

IKSHA	Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan arkisto
KBA	Kaarlo Blomstedtin arkisto
KA	Kansallisarkisto
KK	Kansalliskirjaston käsikirjoituskokoelma
LKA	Lauri Aukusti Kujalan arkisto
PRA	Pentti Renvallin arkisto
SAAK	Sota-ajan arkistokomitean arkisto
SKS, KIA	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma (SKS, KIA)
SMTE	Sisäasiainministeriön tutkintaelin (SMTE) -arkisto
SPK	Sotapäiväkirja
YNA	Yrjö Nurmion arkisto

Lähteet

Arkistolähteet

Archives administratives et patrimoniales d'université de Genève.

Ressources numériques. Programmes des cours. Programme 1960–1970.

Kansallisarkisto (KA)

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan arkisto (IKSHA)

Hallinnollinen osasto

T 2869/11 Alue- ja piiripäälliköiden neuvottelukokousten pöytäkirjat 1942–1943 [Saapuneita kirjeitä]

T 9729/6 Poliisitutkintapöytäkirjat 1942–1944

Hallinnollis-taloudellinen tiedusteluosasto/tiedusteluosasto/tiedeustelutoimisto/tilasto-osasto

T2884/7 Yleinen, salainen ja henkilökohtainen kirjeenvaihto 1942–1943

T5682/1 Salainen diaari 1941–1942. [Arkistoyksikköön on yhdistetty alanumerot 1–5. ja se sisältää diaarien lisäksi kirjeenvaihtoa vuosilta 1941–1943]

T7284/1 Yleinen kirjeenvaihto 1944

T19933/12 Sotasaalisarkiston lainakirja 1941–1943

T19933/16 Sotasaalisarkiston luettelot 1941–1944

T19933/40 Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1943–1944

T19933/41 Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943

T19933/42 Yleinen kirjeenvaihto 1943–1944

T19933/50 Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1943

T19933/53 Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1944

T19933/55 Yleinen kirjeenvaihto 1942–1943

T19933/60 Yksityinen kirjeenvaihto 1944

Vienan piiriesikunta/tiedustelu-upseeri

T3008/18 Yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1942 [1942–1943]

Kaarlo Blomstedtin arkisto (KBA)

KIRJEENVAIHTO

Saapuneita kirjeitä 1941–1944

TOIMINTA-ASIAKIRJAT

Arkistolaitosta koskevia asiakirjoja

Liisa Vuonokari-Bomström

Kansallisarkiston I arkisto

Hd:4, Lahja- ja tallekirjat 1969–1981.

Lauri Aukusti Kujalan Arkisto (LKA)

AINEISTO

Kirjeenvaihtoa 1937–1962

Pentti Renvallin arkisto (PRA)

B KIRJEENVAIHTO

Kirjeenvaihto 1940–1949

C KÄSIKIRJOITUKSET

Cd Päiväkirjat ja kalenterit

Kopiot päiväkirjamuistiinpanoista 1941–1942

D TOIMINTA-ASIAKIRJAT

Da Arkistolaitosta koskevat asiakirjat

Asiakirjoja 1940-luku [kotelo 51]

Asiakirjoja 1940-luku [kotelo 52]

I MUU AINEISTO

Ia Itä-Karjalaa koskeva aineisto

Muistiinpanoja Neuvosto-Karjalan lehdistä 1920–1928.

Käsikirjoituksia ja aineistoa [kotelo 152]

Käsikirjoituksia ja aineistoa [kotelo 153]

Käsikirjoituksia ja aineistoa [kotelo 154]

Käsikirjoitus ja aineistoa [kotelo 155]

Muu aineisto 1942–1945 [kotelo 160]

Ib Uhtuan kihlakuntaa koskeva aineisto 1921–1930

Puolustuslaitoksen kantakortit

Astala Keijo Aatu, s. 8.4.1908

Castrén Reino Jalmari, s. 4.12.1908

Koskimies Yrjö Samuel, s. 4.3.1908

Mattila Veikko Urpo Ilmari, s. 25.5.1909

Oja Aulis, s. 3.2.1910

Renvall Pentti Uuno, s. 29.3.1907

Seitkari Arvo Artturi Otto Olof (Olavi), s. 7.10.1904

Sirkeinen Eino, s. 2.1.1917

Sisäasiainministeriön tutkintaelin -arkisto (SMTE)

OSAPÖYTÄKIRJAT

osapöytäkirjat. 217.2. Huttunen, Arvid Daniel

Sota-ajan arkistokomitean arkisto (SAAK)

Sota-ajan arkistokomitean pöytäkirjat, Kotelo 1

Sotapäiväkirjat-kokoelma (SPK)

SPK 26298 Itä-karjalan sotilashallintoesikunta 15.7.1941–31.3.1942 [Toimintakertomus]

SPK 26299 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, Tiedusteluosasto, 1.1.1942–31.12.1942 [Toimintakertomukset]

SPK 26300 ja 26301 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, Tiedusteluosasto 1.1.1942–21.9.1942
[Molemmat sisältävät saman sotasaalisarkiston sotapäiväkirjan]
SPK 26302 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, Tilastotoimisto, 1.1.1942–30.9.1942 ja
1.1.1943–31.12.1943 [toimintakertomukset]
SPK 26303 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, Tilastotoimisto 1.1.1943–28.3.1944
SPK 26304 Itä-karjalan sotilashallintoesikunta, Tilastotoimisto 29.3.1944–18.6.1944

Toivo Horellin kokoelma Pk-1350

Pk 1350/5 Vallatun ja takaisin vallatun alueen aseman ja hallinnon järjestelyjä 1941

Yrjö Koskimiehen arkisto

MUUT ASIAKIRJAT

Sekalaiset asiakirjat

Yrjö Nurmion arkisto (YNA)

Db Toimikunnat ja komiteat. 3_2. Sota-ajan arkistokomitea

Kansalliskirjaston käsikirjoituskokoelma, Helsinki (KK)

Emerik Olsonin arkisto, Coll 164.32

Helsingin yliopiston kirjaston virka-arkisto

Sotasaalisirjeenvaihto 1941–1944 Fa 1.1

Sotasaalisirjallisuutta koskevia asiapapereita 1941–1944 Hge 1.6

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma (SKS, KIA)

Sulo Haltosen arkisto

Valtion tieteellisen Itä-karjalan toimikunnan arkisto

Muut

Kopio erityisen valtakunnallisen komission aineistoista Materialy o zlodenijah finskih voennih prestupnikov/Чрезвычайная государственная комиссия. Том 2. Материалы о злодеяниях финских военных преступников [Kopiot tekijän hallussa]

Tiedonannot

Hirvelä, Jesse: sähköpostitiedonannot 28.6.2023 ja 26.3.2024. Viestit tekijän hallussa.

Manninen, Ohto: sähköpostitiedonanto 17.4.2020 Kustaa Vilkun kanssa 24.5.1978 käydystä keskustelusta. Viesti tekijän hallussa.

Syrjö, Veli-Matti: sähköpostitiedonannot 12.10. ja 5.11.2013. Viestit tekijän hallussa.

Viitanen, Riia: sähköpostitiedonanto 23.10.2012. Viesti tekijän hallussa.

Sanomalehdet

Aamulehti, 1935.
Helsingin Sanomat, 1965.
Ilkka, 1939.
Itä-Karjala, 1943.
Karjalan viesti, 1944.
Kommunaltidningen, 1941.
Laatokka, 1939.
Lakeus, 1939.
Maalaiskunta, 1941.
Suomen sosialidemokraatti, 1942
Uusi Suomi, 1943, 1944.

Verkkosivut

Arhivam Karelii 100 let/ Архивам Карелии 100 лет, <http://www.rkna.ru/index.php/component/content/article/288-ob-arkhive/istoriya-arkhiva/arkhivam-karelii-95/659-khronika> [haettu 16.5.2024].
Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, errproject.org [haettu 12.8.2014]
Memorial järjestön tietokanta Stalinin vainojen uhreista: https://www.memorial.krsk.ru/martirolog/gri_grim.htm [haettu 14.3.2024]
Occupation Studies Research Networkin kirjallisuusluettelo, <https://fasos-research.nl/occupationstudies/resources/> [haettu 5.12.2024]
Respublika/Республика-verkkosivusto, Filippov, Rodion, <https://rk.karelia.ru/social/bez-srokadavnosti-verhovnyj-sud-karelii-vosstanovil-istoricheskuyu-spravedlivost/> [haettu 6.12.2024]
Tasavallan presidentin arkistosäätiön arkistoluettelo, Kustaa Viikunan arkisto <https://yksa.disec.fi/Yksa4/id/139402678211100> [haettu 12.3.2024]

Aikalaiskirjallisuus ja muistelmat

Akateeminen Karjala-Seura (toim.): *Itä-Karjala. Esitys Itä-Karjalan maasta ja kansasta, sen vapausliikkeen tähänastisista vaiheista, nykyisistä taloudellisista, sivistyksellisistä ja valtiollisista oloista sekä Karjalan kysymyksestä*. Akateeminen Karjala-Seura, Helsinki 1934.
Haagin yleissopimus, joka koskee maasodan tapoja ja lakeja. <https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1924/19240011#idm46111191475184> [haettu 15.5.2024]
Haavio, Martti; Paavolainen, Olavi & Pilke, Helena (toim.): *Taistelu Aunuksesta*. SKS, Helsinki 2011 (1943).
Haavio, Martti: *Me marssimme Aunuksen teitä: päiväkirja sodan vuosilta 1941–1942*. WSOY, Porvoo 1969.
Itä-Karjalan sotilashallinnon käskylehti N:o 1. 1.9.1941, https://histdoc.net/pdf/IK-kaskylehti_1941.pdf [haettu 6.12.2024].
Eskola, Katariina (toim.): *Itään. Elsa Enäjärvi-Haavion ja Martti Haavion päiväkirjat ja kirjeet 1941–1942*. WSOY, Helsinki 2002.
Loimu, Keijo: Suomalaiset emigranttikommunistit Itä-Karjalassa. *Suomen Heimo* Nro 1–4, 22.2.1942, Akateeminen Karjala-Seura, Helsinki.
Luukkainen, Elina & Markkula Ilkka: *Jäämeren myrskylintu*. DoSome Oy, 2014.
Merikoski, Veli: *Suomalainen sotilashallinto Itä-Karjalassa 1941–1944*. Otava, Helsinki 1944.
Onttoni, Miikkali (Karvonen, Mikko) & Martinen Eero (toim.): *Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta 1941–1942*. Gummerus, Jyväskylä 2007.

- Renvall, Pentti: Itä-Karjalan historian tutkimusta neuvostovallan aikana. *Historiallinen aikakauskirja* 4/1941.
- Renvall, Pentti: Neuvosto-Karjalan suomalaisuuden kriisin alkuvaiheista. *Historiallinen aikakauskirja* 2/1944.
- Rusko, Ragnar; Aitola, Ville-Paavo & Kuusi, Matti (toim.): *Neljätuhatta veljestä, sataneljä elämäntarinaa. AKS:läinen elämäkerrasto*. WSOY, Helsinki 1991.
- Ruutu, Martti & Seppinen, Ilkka (toim.): *Me uskoimme Suomeen. Sotapäiväkirja 1941–1944*. Otava, Helsinki 2000 (1943).
- Välirauhasopimus toiselta puolen Sosialististen Neuvostotasavaltain liiton ja Ison-Britannian ja Pohjois-Irlannin Yhdistyneen Kuningaskunnan sekä toiselta puolen Suomen välillä 1944. Teksti löytyy julkaistuna internetissä esimerkiksi <https://agricolaverkko.fi/vintti/julkaisut/historiakone/dokumentti.php?id=1385> [haettu 5.8.2024].
- Sulimin S., Truskinov I., Šitov, N./Сулимин С., Трускинов И., Шитов Н.: *Чудовищные злодеяния финско-фашистских захватчиков на территории карело-финской ССР. Сборник документов и материалов*. Госиздат Карело-Финской Республики, Ленинград 1945.

Tutkimuskirjallisuus

- Aitola, Ville-Paavo & Kuusi, Matti (toim.): *Neljätuhatta veljestä, sataneljä elämäntarinaa. AKS:läinen elämäkerrasto*. WSOY, Helsinki 1991.
- Alapuro, Risto: Akateeminen *Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla*. Valtiotieteellisen yhdistyksen julkaisusarja, Poliitiikan tutkimuksia 14, Helsinki 1973.
- Andersson, Marja: Ajan haasteet historialliselle sosiologialle. Teoksessa Andersson, Marja; Anttila, Anu-Hanna & Rantanen, Pekka (toim.): *Kahden muusan palveluksessa. Historiallisen sosiologian lähtökohdat ja lähestymistavat*. Historia Mirabilis, Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 2005.
- Aronsson, Peter: *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Studentlitteratur, Malmö 2004.
- Audejev-Ojanen, Pirkko: Sotasaaliskirjat – kirjaston kummajaiset. *Jyväskylän yliopiston kirjaston tiedotuslehti Verkkomakasiini*, Jyväskylän yliopiston kirjasto, Jyväskylä 2009.
- Auer, Leopold: Displaced Archives in the Wake of Wars. In Lowry, James (ed.): *Displaced Archives*. Routledge, London 2017.
- Aura, Otto: *Rakennustöitä jatkosodassa. Työ, työvoima sekä rationalisointi linnoitustöissä 1941–44*. Valtiotieteen pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 2012.
- Autio, Sari: *Suunnitelmallous Neuvosto-Karjalassa 1928–1941. Paikallistason rooli Neuvostoliiton teollistamisessa*. Bibliotheca Historica 71, SKS, Helsinki 2002.
- Backhaus, Helmut: Arkivteori i internationell belysning. I Ulfsparré, Anna Christina (red.): *Arkivvetenskap*. Studentlitteratur, Lund 1995.
- Bastian Jeannette: Foreword. In Lowry, James (ed.): *Disputed Archival Heritage*. Routledge, New York 2023.
- Berger, Stefan: The Role of National Archives in Constructing National Master Narratives in Europe. *Archival Science*, 13/2013.
- Bevan, Robert: *The Destruction of Memory. Architecture at war*. Reaktion Books, London 2006.
- Blouin, Francis X. Jr. & Rosenberg, William G.: *Processing the Past. Contesting Authorities in History and the Archives*. Oxford University Press, Oxford 2011.
- Brink Pinto, Andrés: En etik för arkivet? *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, Vol. 88, No 1/2022.
- Brotherus, Heikki: *Kuusesta katajaan. Päiväkirjavälähdyksiä 1941–46*. WSOY, Helsinki 1978.
- Böök, Netta: *Talot pysyvät, ihmiset vaihtuvat. Sosialistisen yhteiskunnan rakentaminen entisessä suomalaisessa Kurkijoen kirkonkylässä Neuvostoliitossa*. Suomen tiedeseura, Helsinki 2024.
- Caswell, Michelle; Punzalan, Ricardo & Sangwand T-Kay: Critical Archival Studies: An Introduction, in Caswell Michelle; Punzalan, Riardo & Sangwand T-Kay (eds.) *Critical Archival Studies*, Special issue, *Journal of Critical Library and Information Studies* 1, no.2, 2017.

- Caswell Michelle; Punzalan, Ricardo & Sangwand T-Kay (eds.) Critical Archival Studies, Special issue, *Journal of Critical Library and Information Studies* 1, no.2, 2017.
- Cœuré, Sophie: *La mémoire spoliée. Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique (de 1940 à nos jours)*. Payot, Paris 2007.
- Cœuré, Sophie: Les archives nationales, l'Occupation et les spoliations d'archives à Paris. Prises de conscience et retours d'expériences. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Cœuré, Sophie: Archives dans les guerres, guerres des archives aux XXe et XXIe siècles. Autorité, identité, vulnérabilité. *Les Archives* 2/2015, No 153.
- Cook, Terry & Schwartz, Joan M.: Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance. *Archival Science* 2/2002 issue 3.
- Cook, Terry: Evidence, memory, identity, and community: four shifting archival paradigms. *Archival Science*, 2–3/2013.
- Danielsbacka, Mirkka: *Vankien vartijat. Ihmislajin psykologia, neuvostosotavangit ja Suomi 1941–1944*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXXII, Helsinki Unigrafia, Helsinki 2013.
- Danielson, Elena S.: *The Ethical Archivist*. Society of American Archivists, Chicago 2010.
- Denis, Juliette: Les archives et l'ennemi. Saisir et protéger les documents stratégiques en Lettonie soviétique. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Eckert, Astrid: *The struggle for the files. The Western allies and the return of German archives after the Second World War*, Cambridge University Press, New York 2012. Alkuteos: *Kampf um die Akten. Die Westalliierten und die Rückgabe von deutschem Archivgut nach dem Zweiten Weltkrieg*, Käänt. Dona Geyer, Steiner, Stuttgart 2004.
- Ekholm, Kai: *Haavoittuneet kirjastot – Libricide. Johdatus kirjastojen 1900-luvun kohtaloihin*. BTJ Kirjastopalvelu, Helsinki 2004.
- Ekholm, Kai: *Kulttuurin varkaat. Kulttuuriaarteiden varkaita ja varkauksia*. BTJ Kirjastopalvelu, Helsinki 2007.
- Engman, Max: Surkål och gulasch. Det arkivaliska arvsskiftet efter husen Habsburg och Romanov. I Pohjola Raimo (red.): *Musarum minister. Studia in honorem Kari Tarkiainen*. Arkistolaitos – Arkkistoyhdistys, Tampere 1998.
- Eskelinen, Heikki: *Me tahdoimme suureksi Suomenmaan. Akateemisen Karjala-Seuran historia I*. WSOY, Helsinki 2004.
- Fewster, Derek: *Visions of Past Glory: nationalism and the construction of early Finnish history*. Studia Fennica, Historica 11., SKS, Helsinki 2006.
- Golubev, A.V. & Osipov, A.Ju/ Голубев А. В., Осипов А.Ю. (ред.): Устная история в Карелии: сборник научных статей и источников. Вып. III. Финская оккупация Карелии (1941—1944). Петрозаводский государственный университет, Петрозаводск 2007.
- Golubev, A. V./ Голубев А. В.: Повседневная жизнь женщин в годы Великой отечественной войны на оккупированных территориях Карелии: к постановке проблемы. В Golubev, A. A.V. & Osipov, A.Ju/ Голубев А.В., Осипов А.Ю. (ред.): *Устная история в Карелии: сборник научных статей и источников. Вып. III. Финская оккупация Карелии (1941—1944)*. Петрозаводский государственный университет, Петрозаводск 2007.
- Golubev, A. V./ Голубев А.В: Идеология и повседневность женщины в политике финского оккупационного режима и практике повседневной жизни в Карелии (1941–1944 годы). В Пјуһа, О. Р/Илюха, О. П; *Финский фактор в истории и культуре Карелии XX века. Карельский научный центр Российской академии наук*. Институт языка, литературы и истории гуманитарные исследования. Выпуск 3 Петрозаводск 2009.
- Grigorov, Grigori/Григоров, Григорий: *Повороты судьбы и произвол. Воспоминания 1928–1972*. Книга 2. Издательство Карелико, Санкт-Петербург 2010.

- Grimsted, K. Patricia: *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Harvard Papers in Ukrainian Studies, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge 2001.
- Grimsted, K. Patricia: L'ERR versus le RSHA. Les formes de pillage et de migration de livres et d'archives comme facteurs intervenant dans le processus de restitution. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Gråsten, Maaria: ”Yksiin, taitaviin käsiin”. *Maakunta-arkistot kansallisen menneisyyden ja tulevaisuuden takaajina arkistovaltuuskunnan toiminnassa 1924–1936*. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto 2015.
- Hakala, Petra & Saarenpää, Taina: *Arkistodiplomatian, vallan ja eettisten kysymysten äärellä. Yksityisarkistojen erityispiirteet arkistoalan ylemmässä koulutuksessa*. Teoksessa Artukka, Topi, Keskinen Jarkko & Saarenpää, Taina (toim.): *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*. Sigillum, Turku 2018.
- Hakala, Petra: *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*. Finska Vetenskap-Societeten, Helsingfors 2023.
- Hannikainen, Lauri: *Suomen jatkosota 1940-luvun kansainvälisen oikeuden näkökulmasta*. Maanpuolustuskorkeakoulun julkaisusarja 2, tutkimuslustoista 7, Maanpuolustuskorkeakoulu, Helsinki 2023.
- Harris, Verne: The Archival Sliver: Pover, Memory, and Archives in South Africa. *Archival Science* 2/2002.
- Heiskanen, Raimo: *Saadun tiedon mukaan. Päämajan johtama tiedustelu 1939–1945*. Otava, Helsinki 1989.
- Heiskanen, Raimo: *Stella Polaris*. Otava, Helsinki 1994.
- Henttonen, Pekka (a): Media Selection and Archival Appraisal. In *Atlanti*, Vol. 18, Trieste 2008.
- Henttonen, Pekka (b): *Ammatillista arkistotiedettä*. Blogiteksti 11.12.2008 <https://reunamerkin-toja.wordpress.com/2008/11/23/arkistotiedetta/>, [haettu 28.7.2022].
- Herlin, Ilkka: *Kivijalasta harjahirteen. Kustaa Vilkunän yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta*. Otava, Helsinki 1993.
- Herlin, Ilkka: Linjoilla ja linjojen takana. Historioitsijat sodassa. Teoksessa Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka (toim.): *Menneisyyden tutkijat ja Metodien vartijat*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1996.
- Herlin, Ilkka: Tutkijoiden jatkosota. Teoksessa Haataja, Lauri (toim.): *Itsenäisyyden puolustajat. Rintamalla. Suomi 85*, Weilin & Göös, Helsinki 2002.
- Heurtebise, Damien: Exploitation allemande, exploitation soviétique. Le traitement comparé de deux fonds d'archives relevant du ministère des Affaires étrangères. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Hoffenaar, Jan: ”New” Military History. In Sookermany, Anders McD (ed.): *Handbook of Military Sciences*. Springer Cham, 2021.
- Hupaniittu, Outi & Peltonen, Ulla-Maija (toim.): *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Tietolipas 268, SKS, Helsinki 2021.
- Hyvämäki, Lauri & Rautkallio, Hannu (toim.): *Lista I:n vangit. Liittoutuneiden määräksestä 1944–48 vangitut suomalaiset sotilaat*. Tammi, Jyväskylä 1992 (1957).
- Hyytiä, Osmo: *”Helmi Suomen maakuntien joukossa”*. *Suomalainen Itä-Karjala 1941–1944*. Editia, Helsinki 2008.
- Hölsä, Martti: *On uuden huomenen saava. Suomalainen kansakoulu Itä-Karjalan sotilashallinnon kasvatustavoitteiden toteuttajana miehitysajan aunukselaiskylässä 1941–1944*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 45, Joensuu 2006.

- Пјуһа, О. Р/Илюха, О. П.; *Финский фактор в истории и культуре Карелии XX века*. Карельский научный центр Российской академии наук. Институт языка, литературы и истории гуманитарные исследования. Выпуск 3 Петрозаводск 2009.
- Jokisipilä, Markku: *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Ryttin–Ribbentropin sopimus*. Bibliotheca Historica 84, SKS, Helsinki 2004.
- Jokisipilä, Markku (toim.): *Sodan totuudet, Yksi suomalainen vastaa 5,7 ryssää*. Ajatus Kirjat, Helsinki 2007.
- Jokisipilä, Markku & Könönen, Janne: *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Otava, Helsinki 2013.
- Junka-Aikio, Laura Orvokki: *Jäämerenrata, pohjoiset identiteetit ja nykykolonialismi*. Teoksessa Kullaa, Rinna; Lahti, Janne & Lakomäki, Sami: *Kolonialismi Suomen rajaseuduilla*. Gaudeamus, Helsinki 2022.
- Jutikkala, Eino: Pentti Renvall. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*, Studia Biographica 4, SKS, Helsinki 1997.
- Kalela, Jorma: *Historiantutkimus ja historia*. Gaudeamus, Helsinki 2000.
- Kalela, Jorma: Teoriattomuus historiantutkimuksen yhteiskuntasuhteessa. Teoksessa Hannikainen, Matti O.; Danielsbacka, Mirrka & Tepora, Tuomas (toim.): *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*. Gaudeamus, Helsinki 2018.
- Kangaspuro, Markku: *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939*. Bibliotheca historica 60, SKS, Helsinki 2000.
- Kaševarova, Natalija: *Crimes Against Cultural Heritage*. The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial. *Український історичний журнал* 1/2020.
- Katajala, Kimmo: *Konstruoitu Karjala. Suomalaisen historiantutkimuksen Karjala-paradigmat 1900-luvulla*. Teoksessa Suutari, Pekka (toim.): *Karjala-kuvaa rakentamassa*. SKS, Helsinki 2013.
- Keckskeméti, Charles: *Saisis d’archives et de bibliothèques : l’évolution du droit international*. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Ketelaar, Eric: *Archival turns and returns. Studies of the archive*. In Gilliland, A. J.; McKemmish, S, & Lau, A. J. (eds.): *Research in the Archival Multiverse*. Monash University Publishing, 2017.
- Kilin, Juri: *Suurvallan rajamaa. Neuvosto-Karjala Neuvostoliiton politiikassa 1920–1941*. Alkuteos *Карелия в политике советского государства 1920–1941*. Suom. Robert Kolehmainen & Ari Hepoaho, Studia Historica Septentrionalia 39, Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Rovaniemi 2001.
- Kilin, Juri: *Suuren isänmaallisen sodan pohjoinen rintama vai erillinen konflikti? Jatkosota tutkimusaiheena Neuvostoliitossa ja nykyvenäjällä*. Teoksessa Jokisipilä, Markku (toim.): *Sodan totuudet, Yksi suomalainen vastaa 5,7 ryssää*. Ajatus Kirjat, Helsinki 2007.
- Kilkki, Jaana: *Asiakirjatiedon hallinnan asiantuntijuuden diskursiivinen rakentaminen Suomessa. Tutkimus normatiivisesta professionaalista diskursista vuosina 1935–2015*. Tampereen yliopiston väitöskirjat, Tampereen yliopisto, Tampere 2020.
- Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim.): *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Minerva, Jyväskylä 2006.
- Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville: *Sota sosiaalisena ja kulttuurisena ilmiönä. Toinen maailmansota ja uusi sotahistoria suomalaisissa väitöstutkimuksissa*. *Historiallinen aikakauskirja* 4/2019.
- Kivimäki, Ville: *Sodan kokemushistoria. Uusi saksalainen sotahistoria ja kokemushistorian sovellusmahdollisuudet Suomessa*. *Ihminen sodassa, Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), Minerva, Jyväskylä 2006.
- Kivimäki, Ville: *Three Wars and Their Epitaphs. The Finnish History and Scholarship of World War II*. In Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (eds.): *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. History of Warfare 69, Brill, Leiden – Boston 2012.
- Kivimäki, Ville: *Väkivalta sodassa tutkimuseettisenä kysymyksenä*. Teoksessa Lindman, Satu; Koskivirta, Anu & Eilola, Jari (toim.): *Historian tutkimuksen etiikka*. Gaudeamus, Helsinki 2017.

- Klimova A. V. & Makurov, V. G. (red.)/Климова А. В., Макуров В. Г. (ред.): По обе стороны Карельского фронта. 1941-1944: документы и материалы. Карелия, Петрозаводск 1995.
- Klinge, Matti: *Vihan veljistä valtiosotalismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta*. WSOY, Helsinki 1983. Toinen painos. Ensimmäinen painos 1972.
- Kohonen, Iina; Kuula-Luumi, Arja & Spoo, Sanna-Kaisa (toim.): *Ihmiseen kohdistuvan tutkimuksen eettiset periaatteet ja ihmistieteiden eettinen ennakoarviointi Suomessa. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan ohje 2019*. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan julkaisuja 3/2019, Tutkimuseettinen neuvottelukunta, Helsinki 2019.
- Korpisaari Päivi; Pitkänen, Olli & Warma-Lehtinen, Eija: *Tietosuoja*, 2., uudistettu painos, Alma Talent, Helsinki 2022.
- Knuth, Rebecca: *Libricide. The regime-sponsored destruction of books and libraries in the twentieth century*. Praeger Publishers, Westport 2003.
- Knuutila, Seppo: Epätarkka menneisyys. Teoksessa Knuutila, Seppo & Piela, Ulla (toim.): *Menneisyys on toista maata*. Kalevalaseuran vuosikirja 86. SKS, Helsinki 2007.
- Kulomaa, Jukka: *Äänislinna. Petroskoin suomalaismiehityksen vuodet 1941–1944*. Historiallisia tutkimuksia 148, SKS, Helsinki 1989.
- Kruhse, Pauli & Uitto, Antero: *Suomea rajan takana. Suomenkielisen neuvostokirjallisuuden historia ja bibliografia*. Kansalliskirjasto, Jyväskylä 2008.
- Laakkonen, Anna & Hirvelä, Jesse: Suomalaisia toimittajia Neuvostoliitossa 1918–1938. Teoksessa Krohn, Elias (toim.): *Sanomisen vaikeutta ja vapautta. Vasemmistolaisista tiedonvälityksestä 1919–1956*. Yleinen lehtimiesliitto Ry, Helsinki 2023.
- Laakso, Johanna: Ylirajainen karjalan kieli: pohdintoja kielirajoista ja kielen rajoista. Teoksessa Grünthal, Riho; Linna, Eeva-Kaisa; Nuolijärvi, Pirkko & Riionheimo, Helka (toim.): *Šulkuni sanaine. Kirjoituksia karjalasta ja vähemmistökielistä*. Karjalan sivistysseura, Helsinki 2022.
- Laine, Antti: *Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944*. Otava, Helsinki 1982.
- Laine, Antti: *Tiedemiesten Suur-Suomi. Itä-Karjalan tutkimus jatkosodan vuosina*. Historiallinen Arkisto 102, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1993.
- Laine, Antti: Lapsia piikkilangan takana eli historian monta totuutta. *Historiallinen aikakauskirja* 1/2007.
- Leskelä-Kärki, Maarit; Sjö Karoliina & Lalu, Liisa: *Päiväkirjojen jäljillä. Historiantutkimus ja omasta elämästä kirjoittaminen*. Vastapaino Tampere 2020.
- Lindstedt, Jukka: *Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Suomalainen lakimiesyhdistys, Helsinki 1999.
- Lipponen, Sonja: *Arkisto on enemmän kuin asiakirjojensa summa. Pentti Renvall arkistoteoreetikkona*. Historian pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto 2015.
- Lowry, James (ed.): *Displaced Archives*. Routledge, London 2017.
- Lowry, James: Introduction. In Lowry, James (ed.): *Disputed Archival Heritage*. Routledge, New York 2023a.
- Lowry, James (ed.): *Disputed Archival Heritage*. Routledge, New York 2023b.
- Luostarinen, Heikki: *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva 1941–1944. Tausta ja sisältö*. Vastapaino, Tampere 1986.
- Lähteenmäki, Maria: Hyvä itä, paha länsi? Punapakolaiset idän ihmemaassa. Teoksessa Hetemäki, Ilari, Kuusisto, Anna-Kaisa, Lähteenmäki, Maria, Välvä, Esa (toim.): *Hyvä ja paha tieto*. Gaudeamus, Helsinki 2021.
- Manninen, Ohto: *Suur-Suomen ääriviivat*. Gummerus, Jyväskylä 1980.
- Manninen, Ohto & Liene, Timo (toim.): *Stella Polaris. Suomalaista sotilastiedustelua*. Maanpuolustuskorkeakoulun Sotahistorian laitos, Helsinki 2002.
- Manninen, Ohto & Lehtonen, Lauri: *Stella Polariksen perintö. Tiedusteluhistoriaa 1944–1950*. Docendo, Jyväskylä 2019.

- Meinander, Henrik: Finland and the Great Powers in World War II. Ideologies, Geopolitics, Diplomacy. In Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim.): *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. History of Warfare 69. Brill, Leiden – Boston 2012.
- Mieskonen, Matti & Kosunen, Janne: ”Tylsä päivä. Panin pasianssia.” Erkki Valan sodanajan päiväkirjat ja arkistoitu historiakuva. Teoksessa Leskelä-Kärki, Maarit; Sjö Karoliina & Lalu, Liisa: *Päiväkirjojen jäljillä. Historiantutkimus ja omasta elämästä kirjoittaminen*. Vastapaino, Tampere 2020.
- Mononen, Toni: *Saadun tiedon muokkaajat. Päämajan tiedustelutoimisto viholliskuvan muodostajana 1939–1944*. Maanpuolustuskorkeakoulun julkaisusarja 1. Tutkimuksia, Maanpuolustuskorkeakoulu, Helsinki 2023.
- Morozov, K.A. & Aleksandrov, D.S./Морозов К.А., & Александров Д. С.: *Карелия в годы Великой Отечественной войны. Карелия*, Петрозаводск 1975.
- Mäki, Jenni: *Hajaantunut arkisto. Sodan vaikutukset Viipurin maakunta-arkiston kulttuuriomaisuuteen*. Folkloristiikan pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto 2018.
- Mäkinen, Ilkka: Kirjat ja arkistot suomalaisten saaliina jatkosodassa. *Kansalliskirjasto* 2/2006.
- Mäkinen, Ilkka: Fate of Books and Archives during the War between Finland and the Soviet Union, 1939–1940 and 1940–1944. *Knygotyra* 2007, Vol. 48.
- Nieuwazny, Andrzej: L’URSS et la restitution des archives. Le cas polonais : 1921–1939. Autour de traité de Riga. In Sumpf, Alexandre; Lanion, Vincent (dir.): *Saisies, Spoliations et Logiques de Restitution*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.
- Niinistö, Jussi: *Heimosotien historia 1918–1922*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1007, SKS, Helsinki 2005.
- Nikulina, Tatjana & Kiseleva, Olga/ Никулина, Татьяна & Киселева, Ольга: Противостояние СССР и Финляндии в годы Второй мировой войны. Взгляд гражданского населения Карелии. В Пјуһа, О. Р.(red.)/Илюха, О. П(ред.): *Финский фактор в истории и культуре Карелии XX века*. Карельский научный центр Российской академии наук. Институт языка, литературы и истории гуманитарные исследования, Выпуск 3, Петрозаводск 2009.
- Norberg, Erik: *Mellan tiden och evigheten. Riksarkivet 1846–1991*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 28, Riksarkivet, Stockholm 2007.
- Nugent, Patricia A.: Battlefields, Tools and Targets. Archives and Armed Conflict. Provenance, *Journal of the Society of Georgian Archivists*. 1/2005, Vol. 23.
- Nummela, Ilkka: *Inter arma silent revisores rationum. Toisen maailmansodan aiheuttama taloudellinen rasitus Suomessa vuosina 1939–1952*. *Studia historica Jyväskylän yliopisto*, Jyväskylä 1993.
- Nuorteva, Jussi & Happonen, Päivi: *Suomen arkistolaitos 200 vuotta – Arkivverket i Finland 200 år*. Arkistolaitoksen toimituksia 19, Kansallisarkisto, Helsinki 2016.
- Nygård, Toivo: *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen. Aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa*. Otava, Helsinki 1978.
- Nygård, Toivo: *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä*. *Studia historica Jyväskylän yliopisto*, Jyväskylä 1982.
- Näre, Sari & Kirves, Jenni (toim.): *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Johnny Kniga, Helsinki 2014.
- Orrman, Eljas: Provenienssiperiaate – teoriaa ja sovellutuksia. Teoksessa Orrman, Eljas & Henttonen, Pekka (toim.): *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives*. Tampereen yliopisto, Tampere 2019 (1987).
- Orrman, Eljas: Pentti Renvall. Suomalainen arkistotieteen teoreetikko. Teoksessa Orrman, Eljas & Henttonen, Pekka (toim.): *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives*. Tampereen yliopisto, Tampere 2019 (2010).
- Orrman, Eljas: Iakttagelser om Statsarkivets verksamhet som forskningsfrämjande institution från början av självständighetstiden till vinterkriget. Teoksessa Orrman, Eljas & Henttonen, Pekka (toim.): *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives*. Tampereen yliopisto, Tampere 2019 (2012).

- Orrman, Eljas: Riksarkivet – en forskarskola för historiker? Teoksessa Orrman, Eljas & Henttonen, Pekka (toim.): *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives*. Tampereen yliopisto, Tampere 2019 (2015).
- Orrman, Eljas & Henttonen, Pekka (toim.): *De archivis. Arkistoista - om archiv - on archives*. Tampereen yliopisto, Tampere 2019.
- Paasi, Anssi: *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Belhaven studies in political geography, Wiley, New York 1996.
- Pale, Erkki: *Totuus Stella Polariksesta*. Toimittanut Reijo Ahtokari. Forssa, 1994.
- Parpei, Kati: *Sandarmoh on osa suurempaa kokonaisuutta. Venäjän historiapolitiikassa pelataan miehikuvilla*. Blogiteksti <https://blogs.uef.fi/kaikkihimassa/2020/12/03/>, [haettu 13.9.2022]
- Peltonen, Ulla-Maija: Kuka kelpaa historiaan. Teoksessa Hupaniittu, Outi & Peltonen, Ulla-Maija (toim.): *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Tietolipas 268, SKS, Helsinki 2021.
- Perko, Touko: *TK-miehet jatkosodassa. Päämajan kotirintaman propaganda 1941-1944*. Otava, Helsinki 1974.
- Pilke, Helena: *Propagandaa Itä-Karjalasta. Heimokansan suomalaistajat 1941-1944*. SKS, Helsinki 2017.
- Pimiä, Tenho: *Sotasaalista Itä-Karjalasta. Suomalaistutkijat miehitetyillä alueilla 1941-1944*. Ajatus Kirjat, Helsinki 2007.
- Pimiä, Tenho: *Tähtäin idässä. Suomalaisten sukukansojen tutkimus toisessa maailmasodassa*. Jyväskylän yliopisto 2009.
- Pipping, Knut: *Komppania pienenishteiskuntana. Sosiologisia havaintoja suomalaisesta rintamayksiköstä 1941-1944*. Alkuteos *Kompaniet som samhälle. Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941-1944*. Suom. Heikki Vilén, Otava, Keuruu 1978.
- Porvali, Mikko: *Salainen tiedustelija. Suomalaisen vakoilijaupseerin kirjeet 1940-44*. Atena, Jyväskylä 2012.
- Rusi, Alpo: *Lehdistöensuuri jatkosodassa. Sanan valvonta sodankäynnin välineenä 1941-1944*. Historiallisia tutkimuksia 118, Suomen historiallinen seura, Helsinki 1982.
- Rydell, Anders: *Kirjavarkaat. Natsi-Saksa kirjoitetun kulttuurin tuhoajana*. Alkuteos *Boktjuvarna. Jakten på de försvunna biblioteken* (2015) Suom. Pekka Marjamäki, Gummerus, Helsinki 2016.
- Seppälä, Helge: *Suomi hyökkääjänä 1941*. WSOY, Helsinki 1984.
- Seppälä, Helge: *Suomi miehittäjänä 1941-1944*. SN-kirjat OY, Helsinki 1989.
- Sihvo, Hannes: *Karjalan kuva. Karelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana*. 2. tarkistettu ja täydennetty painos, ensimmäinen paino 1973, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 940, SKS, Helsinki 2003.
- Silvennoinen, Oula: *Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933-1944*. Otava, Helsinki 2008.
- Silvennoinen, Oula: Kumpujen yöhön – eli kuinka historiallinen muisti vääristyi. Teoksessa Näre, Sari & Kirves, Jenni (toim.): *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Johnny Kniga, Helsinki 2014.
- Silvennoinen, Oula; Tikka, Marko & Roselius, Aapo: *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. WSOY, Helsinki 2016.
- Spillane, Joseph F.: Prisoners of the archives. Privacy, identity and the history of incarceration. *Rethinking history*, Vol. 28, 1/2024.
- Stapleton, Richard: Jenkinson and Schellenberg: A comparison, *Archivaria* 17/1983.
- Steedman, Carolyn: *Dust*. Manchester University Press, Manchester 2001.
- Stepakov, Viktor: Uudella alueella. Teoksessa *Karjalan kannas sotien jälkeen v. 1940-1941, 1944-1950*. Karelija – historian ja kotiseudun tutkimusyhdystys, 2002.
- Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent: Introduction. In Sumpf, Alexandre & Laniol, Vincent (dir.): *Saisis, spoliations, restitutions. Archives et bibliothèques au XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2012.

- Suolahti, Ida: *Yhteinen vihollinen, yhteinen etu. Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä jatkosodan aikana*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 40, Unigrafia, Helsinki 2015.
- Syrjä, Veli-Matti: Itä-Karjalan sotilashallinto 1941–1944 ja sen arkistot. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1972.
- Takala, Hannu: *Puna-armeijan sotasaalis. Karjalan kulttuuriomaisuuden ryöstö 1939–1941*. SKS, Helsinki 2017.
- Takala, Irina: Финны советской Карелии и их вклад в развитие республики (1920-е – первая половина 1930-х годов). В Пјуһа, О. Р.(red.)/Иллоха, О. П(ред.): *Финский фактор в истории и культуре Карелии XX века*. Карельский научный центр Российской академии наук, Институт языка, литературы и истории гуманитарные исследования, Выпуск 3, Петрозаводск 2009.
- Takala, Irina: *Taistelua ja kuolemaa. Neuvosto-Karjalan suomalaiset 1920–1930-luvuilla*. Suom. Mirko Harjula, Karjalan sivistysseura, Helsinki 2021.
- Tarkka, Jukka: *Hirvuinen asia. Sotasyyllisyys ja historian taito*. WSOY, Helsinki 2009.
- Tepera, Tuomas: *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhuri*. WSOY, Helsinki 2011.
- Tepera, Tuomas: Heimoveljiä, valkobandiitteja ja punikin perkeleitä. Valkoisen ja punaisen Suur-Suomen aate- ja tunnehistoriaa ennen toista maailmansotaa. Teoksessa Näre, Sari & Kirves, Jenni (toim.): *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Johnny Kniga, Helsinki 2014.
- Tikka, Boris; Balašov, Jevgeni & Stepakov, Viktor: *Karjalan kannas sotien jälkeen v. 1940–1941, 1944–1950*. Karelija – historian ja kotiseudun tutkimusyhdistys, 2002.
- Tilli, Jouni: *The Continuation War as a Metanoic Moment. A Burkean Reading of Lutheran Hierocratic Rhetoric*. Jyväskylä studies in education, psychology and social research 449, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2012.
- Tuunainen, Pasi: “Saamani kuva on masentava”. Näkemyksiä suomalaisten sotapäiväkirjojen lähdearvosta, käytöstä ja säilyttämisestä. Tiede ja ase. *Suomen sotahistoriallisen seuran vuosikirja* 64, Suomen sotahistoriallinen seura, Helsinki 2006.
- Uola, Mikko: *Isänmaallinen kansanliike 1932–1944*. Otava, Helsinki 1982.
- Uola, Mikko: Nordström, Ragnar. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu, Studia Biographica* 4, SKS, 2006, Helsinki.
- Vainio-Korhonen, Kirsi: Vastuullinen historia. Teoksessa: Lindman, Satu; Koskivirta Anu & Eilola, Jari (toim.): *Historiantutkimuksen etiikka*. Gaudeamus, Helsinki 2017.
- Valtonen, Pekka: *Kosmopoliitteja ja kansallismielisiä. Aatteiden kamppailu sotienvälisessä Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki 2018.
- Vares, Vesa; Uola, Mikko & Majander, Mikko: *Kansanvalta koetuksella*. Edita, Helsinki 2006.
- Verigin, Sergei/Веригин, Сергей Геннадьевич: *Карелия в годы военных испытаний: политическое и социально-экономическое положение Советской Карелии в период Второй мировой войны 1939–1945 гг.* Издательство ПетрГУ, Петрозаводск 2009.
- Verigin, Sergei: *Pettureita vai sodan uhreja. Yhteistyö vihollisen kanssa Karjalassa toisen maailmansodan aikana*. Suom. Veikko Koivumäki, Minerva, Juva 2014.
- Verigin, Sergei & Mašin, Armas: *Sandarmohin arvoitus. Osa I, Hiekkakankaiden salatut vainajat*. Johan Bäckman Publications, Helsinki 2019.
- Verigin, Sergei & Mašin, Armas: *Itä-Karjalan kansanmurha. Todistusaineisto suomalaisen miehityshallinnon rikoksista ihmisyyttä vastaan jatkosodan aikana 1941–1944*. Johan Bäckman Publications, Helsinki 2020.
- Verschaffel, Tom: “Something more than a storage warehouse”. The Creation of National Archives. In Porciani, Ilaria & Tollebeek, Jo (ed.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Palgrave Macmillan, New York, 2012.
- Vihavainen, Timo: *Ryssäviha. Venäjän-pelon historia*. Minerva Kustannus, Helsinki 2013.

- Vuonokari, Liisa: *“Tätä työtä tehdään Suomen suvun historiassa vain yhden kerran”*. *Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan opettajaleiri suomalaisten ja itäkarjalaisten kohtaamisen paikkana 1941–1944*. Suomen historian pro gradu- tutkielma, Turun yliopisto 2011.
- Vuonokari-Bomström, Liisa: *Suomalaisena miehittäjänä Petroskoissa 1941–1944*. Teoksessa Kullaa, Rinna; Lahti, Janne & Lakomäki, Sami (toim.): *Kolonialismi Suomen rajaseuduilla*. Gaudeamus, Helsinki 2022.
- Vuorinen, Piia: *Valtiolle vaaralliset naiset. Valtiollinen poliisi, valvonnan arki ja sukupuoli Suomessa 1919–1944*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki 2023.
- Westerlund, Lars (toim.): *Talvi- jatko- ja Lapin sodan sotavanki- ja siviilileirit 1939–1944*. Käsikirja. Kansallisarkisto, Helsinki 2008.
- Westerlund, Lars: *Sotavankien ja siviili-internoitujen sodanaikainen kuolleisuus Suomessa. Muonahuolto, tautisuus ja Punaisen Ristin toimetomuus 1939–44*. Historiallisia Tutkimuksia 244, SKS, Helsinki 2009.
- Ylikangas, Mikko: *Rivit suoriksi. Kaunokirjallisuuden poliittinen valvonta Neuvosto-Karjalassa 1917–1940*. Aleksanteri-instituutti, Helsinki 2004.
- Ylä-Jussila, Aarne: *Heimo, uskonto ja isänmaa. Kirkollinen kansallistamistoiminta Itä-Karjalassa 1941–1944*. Publications of the University of Eastern Finland, Dissertations in Education, Humanities, and Theology, 159, Itä-Suomen yliopisto, Joensuu 2020
- Yoakim, William: *Une dispute pour héritage. Une histoire contemporaine des notions d’archives et de fonds, In situ. Au regard des sciences sociales*. 4/2024.
- Zinich, M. S.: *The Rosenberg Task Force and the Export of Cultural Assets from the USSR. Russian Studies in History*, 4/2015, Vol. 54.

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

ISBN 978-952-02-0015-2 (PRINT)
ISBN 978-952-02-0016-9 (PDF)
ISSN 0082-6987 (Print)
ISSN 2343-3191 (Online)